

ƏLİ VƏLİYEV

**SEÇİLMİŞ
ƏSƏRLƏRİ**

“AVRASIYA PRESS”
BAKİ-2005

*Bu kitab Əli Vəliyev. "Samovar tüstülənir" və "Zamanın ulduzları"
(Bakı, Gənclik, 1971; Azər nəşr, 1976) nəşrləri əsasında
təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Tərtib edənler:

**Tofiq Qaraqaya
Sevil Vəliyeva**

Redaktor:

Umud Rəhimoğlu

894.3613 - de 21

AZE

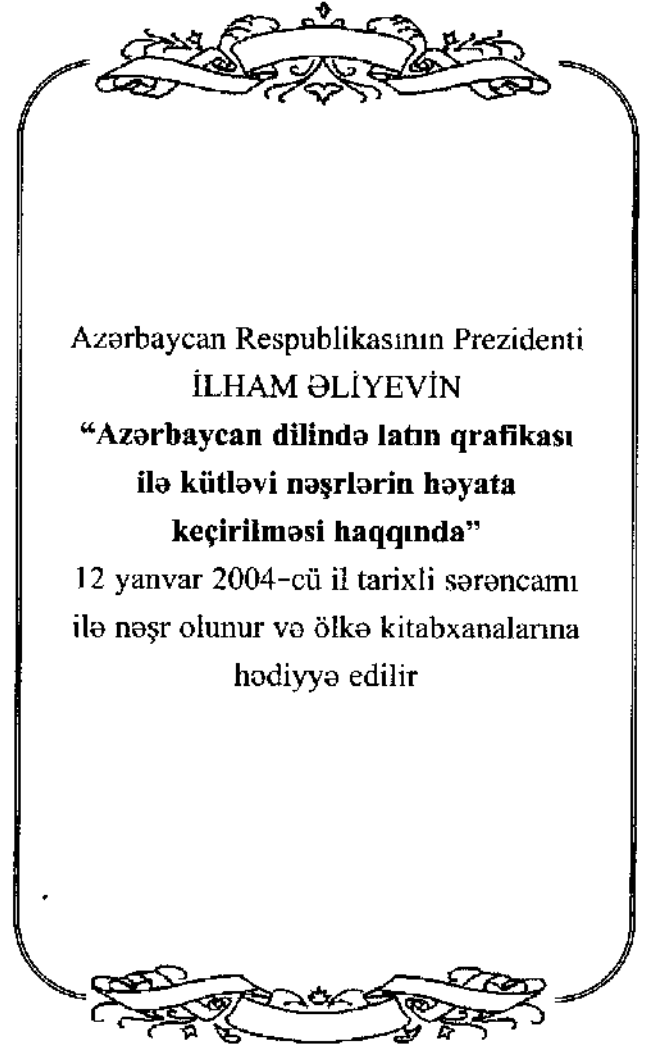
Vəliyev Əli. Seçilmiş əsərləri.

Bakı, "Avrasiya Press", 2005, 320 səh.

Milli nəsrimizin inkişafında xalq yazıçısı Əli Vəliyevin böyük xidmətləri olmuşdur. Bu kitaba onun müxtəlif illərdə qələmə aldığı bir sıra hekayələri və povestləri daxil edilmişdir. Azərbaycan kəndi, onun özünəməxsus təbiəti, insanların psixologiyası bu əsərlərdə aydın, sadə bir dillə bədii təcəssümünü tapmışdır.

ISBN 9952-421-30-1

© "AVRASİYA PRESS", 2005

ŞƏRƏFLİ YOL¹

Bütün yazıçılar bu və ya başqa şəkildə və dərəcədə mübariz olurlar. Azərbaycan yazıçıları da mübariz olmuşlar, maarifçiləri də, demokratları da, inqilabçıları da. Onlar xalqın həyatını yaxşılaşdırmaq, onu maarifləndirmək üçün çalışmış, xalq səadətinə əngəl olan qayda-qanunlara, ədalətsiz quruluşa, zülm və istismara qarşı mübarizə aparmışlar. Ən yaxşı yazıçılar xalqa xidmət etməyin gözəl nümunələrini göstərmiş, xalqın mənəvi, estetik tərbiyəsində tarixi rol oynamış, xalq azadlığının yolunu təmizləmək sahəsində böyük işlər görmüşlər. Buna görə də xalq onların əməyini unutmur, adlarına və xatirələrinə hörmət bəsləyir. Ədəbiyyatımız isə onların gözəl ənonələrini davam və inkişaf etdirir.

İnqilabdan əvvəlki yazıçılarımızla inqilabdan sonrakı və inqilabın ilk illərindəki gənc yazıçılarımızın, müasir ədəbiyyatı yaratmalı və inkişaf etdirməli olan yazıçıların qarşısında, yeni nəslin qarşısında xalq səadətini qurmaq vəzifəsi bilavasitə dururdu. Köhnəni yıxmaq, yenini qurmaq şüarının ikinci hissəsi birincisindən heç də asan deyildi. Bu tarixi vəzifə əsasən yeni nəslin üzərinə düşürdü. İctimai-siyasi vəziyyətin özü yeni tipli yazıçıların – qurub-yaradan, əməli olaraq yeni cəmiyyətin yaranmasında iştirak edən yazıçıların və şairlərin yetişməsinə şərait yaradırdı.

Əli Vəliyevin həyatı və yaradıcılığı Azərbaycan yazıçılarının birinci nəsli üçün seçiyəvidir. Bakıda neft mədənlərində fəhlolik edən Qara kişinin oğlu Əlinin həyata göz açan gündən nəsibi yoxsulluq, mizdurluq, təhqir və söyüş olur: 1918-1923-cü illərdə Sovet hakimiyyəti uğrunda gedən ağır mübarizələr dövründə Zəngəzur, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Ağdam və Şuşa zəhmətkeşlərinin çəkdikləri əziyyətlərə, achiğa və xəstəliklərə sinə gərir, gözüaçaq, mübariz adamların köməyi ilə əsil həyat yolunu tapır.

¹ Məqalə Əli Vəliyev haqqında "Yadda qalan xatirələr" kitabından götürülmüşdür. Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 1996, səh. 64-68

1927-ci ildə ilk hekayəsi "Gülara" nəşr olunanda Əli Vəliyev artıq on illik məşəqqətli, lakin çox maraqlı və şərəfli bir həyat yolu keçmişdi. 1931-ci ildə ali məktəbi bitirmək barədə diplom almasına baxmayaraq, Əli Vəliyev əsil ali məktəbi – universiteti yeni quruluş uğrunda mübarizələrlə dolu olan canlı həyatın özündə keçmişdir.

Əli Vəliyev özünü bu mübarizələrdə xalqın taleyi ilə çox möhkəm bağlamışdır. Ondan söhbət düşəndə hamı bir ağızdan: "Əli Vəliyev xalq həyatını, kəndi çox gözəl bilir" – deyir. Bu bilik onda uşaqlıqdan bəri zəhmətkeş xalqla, kəndlilərlə birgə yaşadığından mübarizə və inkişaf yolunda əmələ gəlmiş, getdikcə zənginləşmişdir.

Xalq həyatı ilə bağlılıq nəinki Əli Vəliyevin yaradıcılığının əsas mövzusu, ideya istiqamətini, hətta bütün ifadə vasitələrini, dilini, üslubunu müəyyənləşdirmişdir. Xalq tənəkküründən və yaradıcılığından gələn mənalı sadəlik təbiilik, səmimiyyət onun bədii üslubunun əsas xüsusiyyəti olmuşdur. Həqiqi mənada xəlqilik Əli Vəliyevin fərdi yaradıcılıq keyfiyyətləri ilə qaynayıb-qarıyaraq, özünəməxsus mahiyyətdə, xalqın milli xüsusiyyətlərini, psixologiyasını, mənəvi aləmini adət və ənənələrini düzgün əks etdirən qüvvət və bacarıqda meydana çıxmışdır.

Azərbaycan kəndinin oyanması, zülm və əsarət yükünü çiyindən atması, yoxsulluqdan, cəhalətdən xilas olub yeni həyat qurmağa başlaması, kəndin tərəqqisi, kəndlilərin mənəvi cəhətdən dəyişməsi, kollektivizm ruhunda tərbiyələnməsi – bütün bunlar Əli Vəliyevin yaradıcılığının əsas mövzusu təşkil edir. İlk hekayələrində ("Gülara", "Nənəmin cəhrəsi", "Həmayilin qızı", "Aprəlin dədəsi" və s.) yoxsul kəndlilərin, mizdurların, kənd müəllimlərinin, gənc qadın və qızların ağır həyatını, kəndlilərin mütlikdən fəallığa, azadlıq uğrunda mübarizəyə qoşulmaq əzmini qələmə alan ədib, öz mövzusunə sadıq qalaraq ardıcıl surətdə inkişaf yollarını təsvir etmişdir. Onun "Qəhrəman", "Çiçəkli", "Turaclıya gedən yol", "Budağın xatirələri" romanlarının əsas qəhrəmanı kimdir? Öz vətəni, xalqını sevən, xalqın azadlığı və xoşbəxtliyi uğrunda ölümə getməyə hazır olan fədakar insanlar.

Belə qəhrəmanların mənəvi inkişafını yazıçı ən müvəffəqiyyətli əsəri olan "Budağın xatirələri" romanında çox inandırıcı, real lövhələrlə əks etdirmişdir.

Budaq, müəyyən mənada avtobiografik bir surətdir: romanda ədibin şəxsən yaşadığı, müşahidə etdiyi hadisələr və insanlar təsvir edil-

mişdir. Budaq müəyyən vaxtda və şəraitdə yetişən, xalqla bağlı olan və onunla birlikdə çətin yollarla addımlayan, mübarizələrdə həqiqi vətəndaş kimi yetişən, formalaşan adamların ümumiləşdirilmiş surətidir.

Əli Vəliyevin yaradıcılığı müasirlikdən ilham alır. Dövrümüzün adamlarının mənəvi həyatı: tələbləri, ehtiyacları, onların xarakterində əmələ gələn yeni gözəl keyfiyyətlər ədibi daim düşündürür, maraqlandırır. Həyatda daha çox müsbət və işıqlı hadisələrə meyl edən, müsbət qəhrəmanlar yaratmağa can atan yazıçı çətinlikləri göstərməyi də yaddan çıxarmır. Onun sədaqətli, işgüzar, fədakar, müsbət qəhrəmanları ədalətsizliklə mübarizədə imtahandan çıxır, öz gözəl sifətləri ilə parlayırlar.

Yazıçı ictimai həyatdakı ziddiyyətlərdən, bəzən faciə ilə nəticələnən gərgin ictimai konfliktlərdən qaçmır, həyatı və insan xarakterlərini mürəkkəbliyi və təzadları ilə göstərməyə çalışır.

“Ürək dostları” romanında MTS direktoru Ənvər Rəsulov ilə arvadı Müşgünaz arasında baş verən narazılığın ictimai kökləri vardır. Xasiyyətə bir-birinə zidd olan adamların birgə yaşaması mümkün deyildir. Müşgünaz müasir baxışlı qadındır, xudpəsənd və şöhrətpərəst ərinin nöqsanları ilə mübarizə aparmaqda çətinlik çəkən qadın özünün alçalmasına, təhqir olunmasına dözmür və ərindən ayrılıb böyük arzularla Bakıya gedir. Əli Vəliyevin personajları içərisində köhnə qaydalarla yaşamaq istəyən, öz hüququnu cəsarətlə müdafiə edən qadınlar az deyildir. Belələrini yazıçı dərin rəğbət hissi ilə təsvir edir.

Əli Vəliyevin “Cəbhə hekayələri” (1942) kitabı Böyük Vətən müharibəsi illərində yarandı. Kitabda toplanan hekayələr döyüşçülərimizin rəşadeti, xalqımızın möhkəm iradəsi, vətən məhəbbəti alovlu bir publisist – hekayəçi qələmi ilə rəsm olunmuşdur. “İradə”, “Xədicinin dərdi”, “Dəhşət”, “Bala dağı”, “Aslan”, “Taran”, “Zəhra” və s. hekayələri yazıçının müharibə dövrü yaradıcılığı üçün səciyyəvi əsərlərdir.

Böyük Vətən müharibəsi illərində Əli Vəliyev cəbhə və cəbhə arxası həyatından yazdığı hekayə və очерklərdə adamların vətənpərvərliyini, qəhrəmanlığını təsvir etmişdir. Onun “İradə”, “Həcər”, “Bulaqlıya səyahət”, “Məhək daşı”, “Qocanın diləyi”, “Qərənfilin hədiyyəsi”, “Dədəmin yubileyi” və s. hekayələrini oxuyanlar Azərbaycan xalqının faşist qəsbkarlarına qarşı dərin nifrətinin və qəzəbinin şahidi olurlar.

Əli Vəliyev müharibə illərində cəbhə qəzetlərində bir jurnalist kimi diqqətəlayiq işlər görmüşdür. Ədibin yaradıcılığında müasirlik hər şeydən çox onun jurnalistik fəaliyyətində vacib məsələlərə aid kəskin məqalə və очерklərində özünü göstərirdi. Bu xüsusiyyətlər ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif qəzet və jurnallarda əməkdaşlıq etdiyi zaman onda əmələ gəlmişdi. Yüksək prinsiplilik, məsələni özünəməxsus təhkiyə ilə işıqlandırmaq – Əli Vəliyevin jurnalistlik fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətini təşkil edir.

Son illərdə əmək qəhrəmanlarına həsr etdiyi очерklərdə Əli Vəliyevin publisistikasına yaxşı misal ola bilər. Yazıçı bu qəhrəmanlıq очерkləri ilə sanki gəncliyə müraciət edir, ataların ibretli simalarını bir nümunə kimi onların gözü qarşısında canlandırır.

Azərbaycan kəndlərində əlli ildə baş verən ən mühüm hadisələr Əli Vəliyevin əsərlərində – xüsusən “Sənət eşqi”, “Sizə kimdən deyim”, “Somavar tüstülənir”, “Ürək dostları” və s. povestlərində özünə geniş yer tapmışdır. Bu cəhətdən onun “Gülşən” povesti olduqca maraqlıdır.

Bu povestə yazıçı müharibədən sonrakı kolxozçularımızın səciyyəvi xarakterlərini müvəffəqiyyətlə qələmə almışdır. Əməyə iki cür münasibətin təzahürünü Əli Vəliyev Gülşənin simasında canlandırmışdır. Əməkde qəhrəmanlığın ilham mənbəyi quru şöhrət deyil, xalqa sədaqət və xidmətdir. Əməyin, zəhmətin mənası şəxsi mənfədə ad çıxarmaqda deyil, xalq təsərrüfatına xalqın rifahına xidmət etməkdir. Xanpəri bu həqiqəti başa düşmür. Gülşən isə nəinki bunu yaxşı dərk edir, bəlkə öz gözəl fəaliyyəti və rofтары ilə Xanpərinə də başa salır. Bu böyük mənəvi bir nailiyyətdir. “Gülşən” povesti bu günki kəndimiz haqqında həqiqəti maraqlı, səmimi bir şəkildə təsvir etdiyi üçün böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, bu povest üçün Əli Vəliyev M.F.Axundov adına respublika mükafatına layiq görülmüşdür.

Əli Vəliyevin yarım əsrə yaxın zəngin yazıçılıq və jurnalistik fəaliyyəti ədəbiyyatda xalqiliyin gözəl nümunəsidir. Onun əsərləri həmişə dövrlə, zamanla, xalqımızın qarşısında duran vacib məsələlərlə səs-lənmişdir. Hadisələrin önündə getməyə çalışan, həyatın nəbzini əlindən buraxmayan yazıçı öz əsərləri ilə oxucuların estetik tərbiyyəsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Biz bu gün Əli Vəliyevin ədəbiyyatımıza verdiyi gözəl romanlara, ədəbiyyatımızı zənginləşdirən gözəl və sadə

dilə, ideallığa fikir və qiymət verməliyik Onu təsdiq etməliyik ki, Əli Vəliyevin yaratdığı romanlar, povestlər, hekayələr, bədii oçerklər Azərbaycan ədəbiyyatında şərəfli bir nəslin, ədəbiyyatımızın ilk nümunələrinin mənəvi sərvətidir

Azərbaycan ədəbiyyatı durmadan inkişaf edir, yeni yazıçı nəsilləri yetişir, onlar ədəbiyyatımızı daha irəli aparmalı, xalqımızın qarşısında duran böyük vəzifələrə daha müvəffəqiyyətlə cavab verməlidirlər. Lakin hər bir yeni nəsli o zaman öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirə bilər ki, özündən əvvəlki nəsillərin nailiyyətlərinə hörmət etsin. Bizə elə gəlir ki, gənc yazıçı nəsilləri Əli Vəliyevin yaradıcılığı yanında ötüb keçə bilməzlər. Özünə məxsus maraqlı xüsusiyyətlərə malik olan bu yazıçıdan onlar çox şeyi öyrənə bilərlər.

Məmməd Arif

ATLI QADIN

Düz otuz il bundan qabağın söhbətidir. Yazın ortası idi. Günəş günorta yerinə yenicə qalxırdı. Beş yoldaşdıq. “Yazı” deyilən kövsəndə Səlim bəyin qoyununu otarırdıq. Hamımız cavan, bıç yeri təzəcə tərləyən oğlandıq. Aşıq Humay da bizimlə idi.

Qoyunlar güneylərdə görünür, keçilər həmərsin kollarının başını dişləyir, boynu qumrovlu erkəklər arabir səs çöyür, qoyun itləri gah həvirləşir, gah hürüşürdü.

El yolu ilə, altdan yuxarı, dağlara tərəf güclü tərəkəmə köçü gedirdi.

Biz, əvvəlcə “diredöymə” oynadıq. İlan kimi şiv toqqalarla bir-birimizin qıçına o qədər vurduq ki, qara zolaqlar əmələ gəldi. Sonra “ziv ağac” başladıq. Hər kəs öz əl ağacını yerlə üzə aşağı şütüdüdü. Kimin ağacı dalda qalsaydı – vay halına. Papağını yerə qoymalı, qalan yoldaşları ağacla onun papağına gücü gəldikcə vurmalı idi. Bu dəfə belə bir “bədbəxtlik” aşıq Humaya üz verdi. Onun papağına dörd tolamaz birdən dəydiyi üçün papağın sağanağı şiltə-şiltə oldu. Aşıq Humay bir qədər mısırınğını salladı. Deyəsən o fikir edirdi. Biz onun üstünə bərk düşdük, hərə bir tərəfdən onu danladıq:

- Aşıq, qəm yemə, onsuz da işə yarayan deyildi...
 - Papağı qoyun dərisindən, xəbəri yoxdur gerisindən...
 - Aşıq, papağın sağlığına de gəlsin...
 - Aşıq, papağına yas saxlayırsan?..
 - Aşıq, mən ölüm, sazı dinqildat...
- Aşıq Humay sazı döşünə basdı və pəsdən oxudu:

– “Gün qalxıbdir günortanın yerinə,
Həcər xanım qalxdı atın belinə,
Əşrəfi düzdürüm onun telinə,
Qoy sənə desinlər, ay Qaçaq Nəbi,
Həcəri özündən ay qaçaq, Nəbi...”

Aşığın sözləri sazın simləri ilə həmahəng olur, yazının düzlərinə yayılır, güneylərdə əks-səda tapırdı.

Gün getdikcə yağlanır, qoyun kürnəc bağlayır, köç dəhmərlənib gedirdi. İri köç yolu ilə gedənlər də ayaq saxlayıb aşığın sözlərinə qulaq asırdılar.

Köç yolu ilə gedən ağıl-bozlu sürülərin, say-hesabı yox idi. Haça buğurlar, dizi qara nərler, gözəl arvanalar, gözmuncuğuna oxşayan mayalar, caydaq daylaqlar qoyun sürülərinin dalınca gəlirdi.

Ağ mayaların üstündə oturub yayxana-yayxana gedən qoca qarılarm qucağında camış balağı, çəpiş, yaxud it küçüyü gözə deyirdi. Yəhəri qəcərili, sağrısı enli madyan atları səyirdən tərəkəmə gözəllərinin sifəti günün gözünü yandırır, paltarlar yazın çiçəklərini soldururdu.

Yorğa atları süzdürərək irəli və geri çapan buxarapapaq, enli gümüş toqqalı bəy balaları özlərini gəlinlərə göstərmiş kimi min cür būsət açır, köçü tələsdirir, nökerləri qamçılایrdılar.

Köçün dalınca yüyürərək gedən və dilini çıxarıb ləhləyən köç itləri də arabir başlarını qaratan kollarının kölgəsinə soxur və azca dincəldikdən sonra yenə də qaçmağa üz qoyurdular.

Aşıq Humay indi bu saat özündən çıxıb yor-yoxsulun başı üstündə qamçı oynadan mülkədar balalarına qan içdirmiş Qaçaq Nəbidən deyir, Həcəri tərifləyirdi.

Gün qızır, qoyunun kürnəci qalınlaşır, isti bizə əsər eyləyirdi.

Üç gün sonra biz də köçəcəkdik. Ağa xəbər göndərmişdi ki, hazır-laşaq. Sevincimizin həddi-hüdudu yox idi. Yenə də azad, qarlı dağlara qonaq gedəcəyik. Ayaqyalın çiçəklər arasında gəzəcəyik. Ayazdan yorğanlı, çiçəklərdən döşəkli, güllərdən yastıqlı, ulduzdan çıraqlı gecələr keçirib, heç olmasa, bir neçə ay sakit bir həyat sürəcəyik.

Ona görə də bu gün bu qədər şən idik. Aşıq Humay sazı döşünə basıb yanıqlı-yanıqlı çalıb oxuyurdu.

Gət-gədə hava sərinləşirdi. Bayaqdan suyun yanında istidən dincələn qoyunlar indi yenə də şirin-şirin otlamağa başlamışdılar.

Yoldaşlardan birində bir rus beşatılanı, vur-tut on iki də patron vardı. El yolundan bir az aralıda nişana qoyub atırdıq. Mərc gəldik kim kibritin qarasını vursa onun adını "Qaçaq Nəbi" qoyacağıq.

Adama iki güllə atdıq, heç birimiz vura bilmədik.

Hər kos özlüyündə port idi. Ancaq heç birimiz vura bilmədiyimizə görə arsızlığa sahib güldürdük.

Bizim şirin gülüşdüyümüz vaxt aşağı gədikdən bir atlı çıxdı. Dalınca da bir bölük qoyun-keçi görüldü. Aşıq Humay sazı döşünə basıb dedi:

"Əlimdə həvə,
Gedirdim evə,
Bir bölük dəvə,
Çıxdı gədikdən.

Əlimdə qayçı,
Gedirdim elçi.
Bir bölük keçi,
Çıxdı gədikdən.

Atlı bizə yaxınlaşdı. Arvad idi. Altında bir boz at vardı.

Arvadın yaşı əllini keçmişdi. Buğdayı sifətində təmkinlik, gözlerində qürur, alnında özəmət, duruşunda igidlik sezilirdi. Sağ yanağında mərcimək boyda bir xal görünürdü. Başında nimdaş bir qara kalağay, əyində marmos büzmə, uzunqol bənöyüş çit köynək vardı. Ayağında qəkmə dizindəndi.

Tuşumuza çatanda salam verdi. Nişan vurduğumuzu görüb atın başını yığdı. Boz at baş aparır, dımağı ilə yeri eşir, fınxırırdı. Arvad isə ata fikir vermir, bizi dərindən süzürdü.

Biz isə bu atlı qadının nə üçün bu qədər vərəvür etdiyinə mat-mat baxırdıq. Arvad birdən qaşlarını çataraq dilləndi:

– Adımızı da cavan qoymusunuz...

Biz susduq. Susmaqdan məqsədimiz bu idi ki, bu "atlı xanım" ötüb getsin.

– Siz yaşda olanda Salvartıdan ata minirdim, işıqlaşanda Xudafərin körpüsündə olurdum...

Cavab verən olmadı.

Qadın bizim bu sükutumuzla fikir vermədən atdan düşdü; beşatılanı istədi. Biz vermək istəmirdik. Ancaq həm üzə düşdük, həm də qadın olduğu üçün sözünü rədd edə bilmədik.

Arvad beşatılanı əlinə alıb ora-burasına baxdıqdan sonra dərindən kodorlu bir ah çəkdi və öz-özünə: – Aynalı, aynalı, – deyər ağlamsındı. Qara kalağayının ucu ilə gözlerini sildi. Ani olaraq adi vəziyyət aldı.

Tüfəngin çaxmağını geri çəkdi. Tüfəngin boş olduğunu görüb soruşdu:

– Patron kimdədir?

Yoldaşımız bir patron verdi.

– Şertiniz nədir? Nədən mərc gəlmisiniz?

Şertimizi dedik.

Arvad duruxdu, alnını qırışdırdı. Sifətini kədər buludları çulğaladı. Yenə də dərinə bir ah çəkdi. Ancaq bu dəfə ağlamsınmadı. Patronu lüləyə verdi. Çaxmağı çevirdi. Tüfəngi üzünə götürdü. Barmağı ilə tətiiyi çəkdi. Güllə açıldı, kibritin qarasını üzüb apardı. Hamımız pərt olduq. Qıpqırmızı pörtükdük. Bir qoca arvad bir patronla hamımızın üroyindən vurmuşdu. Aşıq Humay özünü saxlaya bilməyib dedi:

– Bu kov deyil!

Arvad yenə patron istədi.

Yoldaşımız axırıncı gülləni verdi.

Arvad tüfəngi üzünə götürən kimi yenə də kibritin qarası üzülüb düşdü.

Arvad tüfəngi yoldaşımıza verib ata sarı gəldi. Qızılquş kimi sıçrayıb ata mindi. Biz onu aralığa aldıq və əlini mehribanlıqla sıxdıq. O, atı mahmızlayıb aradan çıxmaq istəyirdi ki, aşıq Humay soruşdu:

– Bəs biz bilməyək ki, bu beş cavanı sındıran arvad kim idi?

Qadın boz atı tərpetdi və gülümsünərək dedi:

– Mən Həcərəm.

O, yola düşdü, atını ağır-ağır sürməyə başladı.

Hamımız onun dalınca baxa-baxa qaldıq.

Aşıq Humay sazı götürdü və yenə oxumağa başladı:

“Gün qalxıbdir günortanın yerinə,
Həcər xanım qalxdı atın belinə,
Əşrəfi düzdürəm onun telinə,
Qoy sənə desinlər, ay Qaçaq Nəbi,
Həcəri özündən çox qoçaq, Nəbi!”

Həcər keçmişləri, Nəbi ilə bir yerdə keçirdiyi günləri xatırlayırmış kimi dönüb kəderli gözlərilə aşığı süzdü və gözədən itdi.

ASLAN

*Krımда həlak olmuş
azərbaycanlı qəhrəmanlara*

Aslanla mən kəndə girəndə gün çeşt yerində idi. Düşmən qoşunları sıxışdırılıb kənddən çıxarıldı. Yandırılmış və dağıdılmış evlərdən qara tüstü qalxırdı. Kəndin ortasında müxtəlif işgəncə və əziyyətlə öldürülmüş günahsız insanların meyitinə baxanda adamın tükələri ürperirdi. Kəndə hər tərəfdən güllə atılırdı. Biz, kəndin ortasındakı bir evə girdik. Ayağımızı astanadan içəri qoyanda arxası üstə yerə serilmiş bir qadın gördük: onun paltarları cırıq-cırıq olmuşdu, saçları pərişan halda üzünü bürümüşdü, sinəsində üç süngü yarası vardı. Evin ortasına çoxlu yorğan-döşək yunu, balıq tükü tökülmüşdü. Divar sobasının yanında üç yaşlı hələ tamam olmamış bir uşağın meyiti görünürdü. O, başdan-ayağa qan içində idi. Bu körpənin ayaqqabıları çıxarılmışdı, corabının bir tayı iki addım aralıda düşüb qalmışdı.

Ev çox kasıb idi. Köhnə, boz xaralın dibində üç-dörd kiloqram qarğıdalı, qəzil çuvalda isə yarım puda yaxın günəbaxan toxumu vardı. İçəri otağın qapısı bağlı idi. İtələdik. Çətin açıldı. Qapının dalında uzun və zorba bir meyit vardı. Meyit üzüqoylu yığılmışdı. Avtomat tüfəng onun altında qalmışdı. Sağ əli hələ də tutduğu dolu torbanı buraxmamışdı. Sol əli ilə otağın torpaq döşəməsini bir az cırmaqlamışdı, çiyindən axan qan dörd-beş qarış axıb laxtalanmışdı. Sol böyründəki torbanın ağzını açdıq. Bir cüt balaca uşaq ayaqqabısı və bir tay ağ corab çıxdı. Aslan nifrətlə meyitə tüpürdü. Onu çevirib avtomatını götürdük. Meyitin cibindən alman dilində yazılmış bir neçə məktub çıxdı. Paxır çay qaşığı, köhnə qayçı, pudra qutusu, rəngli karandaş və bu kimi “qənimətlər” istənilən qədərdi.

Arvadı və uşağı basdırmağı lazım bildik. Çölə çıxdıq. Düşmən uzaqlaşdı. Bizim qoşun kənddə yerləşirdi. Aslan nə isə fikirləşirdi. Onun açıq alnı birdən qırışdı. Güllər üzünü tutuldu.

Onun laçın qanadlı xəyalı haraları gəzirdi? Onun geniş və dərin fikirləri nələr düşünürdü?

Yüyürə-yüyürə yanımıza gələn bir məktəbli onu fikirdən ayırdı. Məktəbli rus idi. O tez-tez, özünə məxsus bir ədə, xüsusi bir maraqla

faşistlərin nə cür qaçdığını nağıl etdi, ağılsızlıqla böyük bacısının öldürüldüyünü, evlərinin yandırıldığını söylədi və axırda duruxa-duruxa:

– Əmi, – dedi, – burada durmayım. Sol tərəfdəki evin zirzəmisində faşist avtomatçıları gizlənməmişdir.

Aslan buna əhəmiyyət vermədi.

Ax, bu ehtiyatsızlıq... Düşməni saymamaq, onun hiylələrini və birləşmələrini hesaba almamaq komandirin ən böyük nöqsanıdır.

* * *

Düz beş ay bundan qabaq şaxtılı dekabr gecələrinin birində Aslanla birlikdə Krıma girdik. Çoxdan tanış idik. Əhd-peyman etmişdik: hara getsək – bir gedək, harda qalsaq – bir qalaq!

Mən həmişə onun yaxşı xasiyyətlərindən danışanda o gülüb deyirdi:

– Bunlar hamısı sovet vətəndaşının sifətidir.

Aslan, can qurban edilməli bir oğlandı. O, yaşamaq üçün ölümə nifrət edir, ölmək üçün düşməni qırırdı. İgid idi, sol döşünün üstündə bir medal vardı. Ancaq eysiz gözəl olmaz, ay üzündə ləkə var demişlər. Aslanın da bir eybi vardı: o da ehtiyatsızlıq idi. Düşməni saya salmır, düşmənin gülləsindən qorxmırdı. Çox dedim, az eşitdi. Yalvardım, yaxardım, danladım bir şey çıxmadı. Alay komandirinə dedim. Komandir onu danladı, möhkəm tapşırıq verdi. Kimə deyərsən...

– Bir gün yaranmışıq, bir gün də öləcəyik. İki dəfə ölməyəcəyik ki? Öləndə də mərd ölək... – deyirdi. Bildiyi kimi hərəkət edirdi.

Özümü saxlaya bilməyib yenə də ona yanaşdım. Gülümsündü:

– Dayana bilmədin ha... Nə oldu? Sənə kim minnət elədi? – deyərək mənə tənə eləməyə başladı. Mən yenə də ona öyüd verməyə başladım. Ancaq bir nəticə vermədi. Bir sözü o çox təkrar edirdi: “Mən belə deməmişdim”.

Bir gün ondan soruşdum:

– Bəs sən necə demişdin?

Aslan dərindən nəfəs alıb dedi:

– Mənim hesabıma görə, gerek faşistləri çoxdan qovmuş olaydıq.

Mən güldüm, hətta zarafata salıb dedim:

– Sən də bu günkü Çapayevsən ki... Ay başına dönüm, müharibədir. Biz də müharibə meydanındaydıq. Biz hazırlaşırıq, düşməni də yatırıq. Biz plan çizdiyimiz kimi, onun da min hiyləsi var. Biz hücum

etməyə ciddi təşəbbüs etdiyimiz kimi, onlar da əlindən gələni əsirgəmirlər. Biz bura çoxlu qüvvə və texnika gətirdiyimiz kimi, düşməni də var-yoxundan çıxırıq. Ona görə də sən tələsməyin yersizdir. Hər bir döyüşçüdən möhkəm iradə və səbr tələb olunur.

Aslan mənim sözlərimə diqqətlə qulaq asır və düşünürdü. Ancaq mən onu qane edə bilmirdim. O lap yaxına gəlir, uzun və enli əli ilə sağ çiyinə möhkəm vurur və gülərək deyirdi:

– Ağillı oğlan! Bunlar hamısı doğrudur. Bəs nə vaxt faşistləri buradan qovacağıq? Axı görək biz çoxdan onları, iti məsciddən qovan kimi, qovmuş olaydıq.

Mən əvvəlcə gülür, sonra əsəbiləşirdim.

– Əzizim! Unutma ki, düşməni təcrübəli və hiyləgərdir, ehtiyatla və tədbirlə hərəkət etmək lazımdır.

Aslanı od götürdü. Məni lağa qoydu:

– Balam, sən böyük sərkərdə imişsən ki... Xəbərimiz yox imiş... Krımın bu palçıqlı düzlərində özünə nəhaq yerə əziyyət verirsən. Get Moskvaya, hərbi akademiyanın birində dərs de...

Aslanın səmimiyyəti, mürdliyi, fədakarlığı hamı üçün bir nümunə ola bilərdi.

Bu anda düşməni minası yanımızda partladı. Mənim sağ qolum yaralandı. Aslanı isə yerə sərtdi. Məktəbli gənc yerli-dibli yox oldu.

Küçünün ortasına sürünə-sürünə Aslanı tərəf gəldim. Minalar beş-on addımlıqda partlayır, parçaları başımızın üstündən uçub gedirdi. Aslan qarnından yaralanmışdı. Özümü ona yetirdim. Sol qolumu kəmərinə keçirib sürüdü. Köhnə su arxına saldım. Köynəyimi çıxıb yarasını bağlamağa çalışdım. Özü qorxudan yarasına baxa bilmirdi. Nə yaxşı ki, öz yarasını özü görmürdü. İki böyük dəmir parçası qarnına girmiş, bağırçaqlarını çölə tökmüşdü.

Mən onun yarasını görəndə qorxudan dilim tutuldu, əllərim əsdi, cırıq köynəyin yaraya basma bilmədim. Aslan inildəyir, yenə də məni danlayırdı... Mən güc və bəla ilə bir təhər onun yarasını sarıdım. Aslan dedi:

– Əzizim! Məni bağışla! Mən belə deməmişdim.

Mən onun başını dizlərim üstünə aldım.

Topçular düşməni mınaatan nöqtəsini susdurdular. Sol əlini əlimə alıb nəbzini yoxladım. Ürəyi get-gədə zəif işləyirdi. Başını tumarladım...

BALA DAĞI

Aslan ölürdü. Canbir qəlb dostum öldən gedirdi. Sirdaşım, həyanım olmayacaqdı... Hönkürdüm.

– Aslan! Axı mən də belə deməmişdim.

O, gözlərini üzümə zillədi. Danışmayıb mat-mat baxdı. Özümü saxlaya bilmədim. Əvvəlcə alnından, sonra yaşlı gözlərindən, nəhayət, göyərmiş dodaqlarından öpdüm. Başımı yuxarı qaldırınca Aslanın bir quş kimi uçub getdiyini gördüm.

– Aslanca! Axı mən belə deməmişdim! Mən indi nə eləyim?..

Sağ əlimlə Aslanın qızılquş gözlərinə bənzər gözlərini örtüdüm. Ayaqlarımı düzəltdim. Qollarımı yanına saldım. Çənəsini bağladım. Plaşcadırımı üzünə çəkdim. O ki lazımdır ağlayıb ürəyimi boşaltdım.

– Aslan! Mən belə deməmişdim! And olsun Qafqazın qapısında həlak olan yüzlərlə azərbaycanlı aslanların qəbrinə, and olsun gözü yollarda qalan anaların həsrətli könüllərinə, faşist nəcinsləri bu torpaqdan tamamilə təmizləməyincə silahımızı yerə qoymayacağıq. Babalarımız “Ehtiyat igidin yaraşığıdır” demişlər. Sən bu müdrik sözə qulaq asmadın. Sənin intiqamını faşist köpəklərdən almaq mənə borc olsun!

Krum, may, 1942

Alman zabiti acıqlı bir halda içəri girdi. Burun deşiklərinin yanından başlayıb çənəsinə tərəf enən cizgilər daha da qalınlaşmış, ovurduları daha da içəri batmış, bütün sifəti gorginləşmişdi. Gözləri qan çanağı kimi idi. Kənd ağsaqqalları ona baxır, nə deyəcəyini gözləyirdilər. “Nə oldu, yoxsa o arvadın bir söz qopara bilmədi? Olmaya bir şey öyrənmişdir?” Onların hər biri ayrı-ayrılıqda belə düşündürdülər.

Alman zabiti isə danışmırdı. İndi elə bil hirsli yumru və xırda başından iri və ətli ayaqlarına enmişdi. O, sanki qəsdən çəkməsinin da-banlarını şiddətlə taxta döşəməyə vururdu.

Nəhayət yorulmuş kimi birdən lap ortada dayandı. Küçük zingiltisinə bənzəyən bir səslə dedi:

– Olmadı ki, olmadı! Yox bu arvad doğurdan da dölüdür.

Bu sözlər zabitin deyəcəyi şeyləri qorxu ilə gözləyən bələdçi ilə kənd ağsaqqallarına yenə də ümid verdi. Zabit davam etdi:

– Mən belə düşünürdüm ki, bəlkə, işdir, evini tapdıq. Bu da ki, əsla mümkün olmadı; çünki biz hər hansı uçub evə yaxınlaşdıq, arvad doluxsundu, ağladı və ancaq: – Mənim evim budur, – deyib durdu...

– Zabit burada başını yırğaladı və çox dərinə köks ötürərək:

– Ox!.. Bu ölkənin nə dölisindən baş çıxarmaq olur, nə də ağıllınsından, – dedi. Birdən özü öz zəifliyinə hirsələnmiş kimi qışqırdı. Topiklərini yerə döyüb əlavə etdi:

– Yox. Gərək biz onu tanıyaq... Bu xalis bolşevik hiyləsidir, ancaq nə qədər hiylə işlətsələr baş tutmayacaq!..

Bundan sonra bir az da almanca deyindi. Bələdçi bilirdi ki, zabitin ayağını yerə döyməsi çox pis əlamətdir. Onun üçün də yaxınlaşıb dedi:

– Cənab zabit! Ağsaqqallarla məsləhətləşdik. Ərzaq məsələsi düzəldi... Biz... gedək...

Zabit qışqıraraq onun sözünü kəsdi:

– Sus!.. O arvadı mənə siz tanıdın!.. Deyin görüm o kimdir? Özü dölüdür, yoxsa bizi dölə hesab edib ələ salır? Sonra bir soldata qışqırdı:

– Onu bura göndər!

Bələdçi ağsaqqallara diqqət etdi. Elə bil hamını ildırım vurdu. Ancaq burada səbr etməkdən başqa əlac yox idi. Bununla belə bələdçi yenə də son bir çarəyə əl atmalı oldu:

– Cənab zabit! Nahaq yerə siz qanınızı qaraldır, ovqatınızı təlx edirsiniz... Dəlidir. Qoyun getsin işinə...

Zabit dərhal cavab verdi:

– Yox... Bir təcrübə də ələyəcəyəm... Hə, budur özü də gəldi.. Bura gətirin, bura!

Soldat qabağında camaatın içinə gətirilən bu arvadın ürək parçalayan bir görkəmi vardı. Saçları pırtdaşıb kılqələnmiş, üstü-başı parça-parça olmuşdu. Gözləri qıpqırmızı yanırdı. Bu gözlər dəlicəsinə hərəkət etməkdə idi. Qızarmış gözlər məhzun-məhzun, intizarlı baxışlarla ətrafa nəzər yetirirdi. Vücudu bir az qabağa mail, əllər sinəsi üstə, elə bil o, kiçik balasını bağına basırdı.

– Bəs hanı, hanı mənim balam?

O, bələdçi ilə ağsaqqalların qabağına gələn kimi, yenə də bu suallarla sözə başladı:

– Məni aldadıb bura gətirmişsiniz ki, balam buradadır, bəs hanı, hanı?.. Verin mənim balamı!

O, özünü zorla saxlayan bələdçinin qabağında dayandıqda ağsaqqallardan biri yavaşca onu kənara çəkmək istədi. Zabit qışqıraraq qoymadı. Dəli olmuş arvad isə sözlərinə davam etdi:

– Mənim tifi balam, niyə ağlayırsan? Yoxsa yaraların incidir? Qorxma, sağalacaqsan!.. Sən də sağalacaqsan, mənim ürək yaralarım da sağalacaq...

Bələdçi daha dözə bilməyəcəyini hiss edirdi. O bir an yaxın məşədəki partizanların həyatını, əlaqədar olduğu hissə komandirinin tapşırığını unutdu. Beş nəfər yoldaşını, arvadını bu cəlladların əlindən qurtarmaq, ya da onlarla bir yerdə, elə buradaca ölüb ananın bu iztirablarına son qoymaq istədi. Lakin intiqam hissi bağı yanmış vətənin, belə təhqir olunmuş ananın, düşmən gülləsilə ölmüş körpəcə balasının, sonra da yaxın cəbhədə vuruşan, sabah-birigün görüşəcəyinə ümid bəslədiyi oğlunun qisasını almaq hissi onu fikrindən sağındırdı. O, canını dişinə tutub gizlətməyə çalışdığı göz yaşlarını uda-uda üzünü arvadından o yana çevirdi. Ağsaqqallardan biri – dünyagörmüşü vəziyyətin ağır olduğunu hiss etdi, zabitlə bələdçinin arasına girib dedi:

– Cənab!.. Biz bələdçi ilə gedək taxılı çıxardıb gətirik.

Zabit onu kənara itələdi və:

– Yox! Maraqlı bir təcrübə qalıb... Durun!

Baxın!

Sonra həmin soldata işarə ilə dedi:

– Sən bunları bir sıraya düz görüm!

Soldat bələdçi ilə ağsaqqalları sıraya düzdükdən sonra zabit olduqca kobud bir halda arvadı onların qabağına itələyib dedi:

– Bax, bu adamları görürsənmi?

Ana sağına, soluna baxdı, məhzun nəzərlərlə ətrafını süzdü, titrək səsle dedi:

– Balamı qan aparır.. Görürəm...

Senin o pencəyindəki qan deyilmi? Əllərinə bax!.. Əllərin də onun qanına bulaşmış!

Bələdçi, danışmazsa bağına çatlayacağını zənn etdi.

– Cənab bu dəlini dindirməsən yaxşıdır...

Zabit arvada müraciətlə səsini qaldırdı:

– Artıq-əskik danışmaq baş-beynini aparma, bax gör bu kişiləri tanıyırsanmı, bəlkə sənin ərin də bu kişilərin arasındadır?

Yaxındakı ağsaqqal yenə bələdçinin qabağına keçmək istədikdə zabit onu kənara itələdi:

– Hə, diqqətlə bax, oğlunun atası bəlkə bu kişilərin arasındadır?!

Ana kişilərin qabağında durub onlara diqqət edərək dedi:

– Hə? Oğlumun atası? Var, var!.. Oğlum, sən atanı itirmisən? Bu saat mən onu tapacağam! Bax, o, bu böyük qəbristandır.

Zabit onu vurdu:

– Bax, gör ərin hansıdır?

Bələdçi dişlərini bir-birinə sıxdı:

– Cənab, - dedi, - onu Allah vurubdur, daha siz niyə vurursunuz?

Zabit qeyzlə arvadı tutub bələdçi ilə bir müddət üz-üzə saxladı. Arvadın cöhrəsində bir an sönük təbəssüm gezdirdi, səsi endi, mehribanlıqla dedi:

– Timofey... Bəs sən yoldaşım... ax... nə vəfasızsan. Bu tezkən də yoldaş-yoldaşı unudarmı? – deyərək birdən ana səsini qaldırdı. Bir anlığa, lap kiçik bir anlığa Timofey onun gözlərində bir qılgıncımlı parladığını gördü. Lakin bu bir anlığa oldu, həm də bir göz qırpımında. Elə o saat bəbəkler söndü. Hüzn dalğaları onu bu aləmdən alıb dəlilik dünyasına atdı. Ana dedi:

– Mən onu unutmamışam. Onun adını da bilərəm. Onunla biz görüşəcəyik. Ancaq indi yox, o vaxt ki, şəhərlərimizdən tüstülər kəsiləcək.

yenə cavanlar şerqi oxuyacaq, qızlar mahnı deyəcək, gedənlər qayıdacaqdır. Mənim balamın da yaraları sağalacaq. O vaxt! Biz yenə də görüşəcəyik...

Birdən zabit əlini tapançasına atdı, onu qoburdan çıxarıb ananın gözü qabağına tutdu, qəhqəhə çəkərək soruşdu:

– Bu nədir? Bilirsenmi?

Ana isə yenə ətrafa baxaraq həzin səslə dedi:

– Məni aldadırlar. Deyirlər ki, balam buradadır...

– Arvad! – deyə zabit qışqırdı və sonra öz-özünə danışmış kimi astadan dedi:

– Ax, bu ölkə, bu ölkə... Adamları dəmirdir, nədir?

Bu sözləri dedikdən sonra tapançanı yenə arvada sarı çevirdi.

– Bax, deməsən vuracağam! Bütün bu ağsaqqalları da, bələdçini də güllələyəcəyəm.

Bunu deyərək tətii çəkdi. Elə o saat bələdçi altdan zabitin qoluna vurduğuna görə güllə istiqamətini dəyişərək ananın başının üstündən keçdi və düz Hitlerin divardan asılmış əksinin ortasından dəydi.

– Vay! Cənab zabit, – deyə bələdçi süni bir təlaşla bağırdı.

– Fürər... Fürərə bax...

Zabit dönüb əksə baxdı. Sonra içəridəkiləri hədələyib bağırdı:

– Çıxın, rədd olun, bu dəli arvadı da aparın.

Həmı çıxdıqdan sonra zabit yenə əksə baxdı.

Tapançanı masa üstə atıb öz-özünə mırıldandı:

– Ax! Bu ölkə, bu ölkə. Bircə sağ-salamat qurtarsaydım. Qorxuram axırda özüm də dəli olam!

Krim cəbhəsi, may, 1942

BULAQLIYA SƏYAHƏT

Xatirini istədiyim istedadlı cavan şairlə gənc nasir dönə-dönə mənə üz vurub deyirdilər:

– Bulaqlı kəndinizi ki, bu qədər tərifləyirsən, nə olar bizi oraya apar, kabab qonaqlığı ver.

Bu söz məni yükə saldı, getməyi qət elədim.

Dostlarımın ikisinin də maşını vardı. Özləri də sürməyi bacarırdılar. Əlbəttə, nasir daha usta sürürdü. Şair dəfələrlə küçədə maşını saxlayıb məni minməyə dəvət eləmişdi. Bir dəfə zarafata salıb dedim:

– Yerin süni peykində uçaram, sənın maşınına minmərəm.

– Niyə?

– Çünki sən maşın sürəndə yol göstərənler yerlərindən qaçırlar...

Əlqərəz... boyca gödək, saçının tükləri tökülməyə başladığından təpəsi dazlaşan, yanlara tökülmüş tükləri ortaya yığıb “eybini” gizlədən yazıçının “Volqa”sına əyləşib Bakıdan çıxdıq. Şamaxıdan ötəndən azca sonra yüngül yedik içdik, “yolçu yolda gərək” deyib səfərimizi davam etdirdik.

Avqust ayının ortaları idi. Şirvanın bürküsü Qarabağın istisinə qarışb bizi lələdağ eləsə də, gədirdik.

Ağdamda tanışımız çox, dostumuz kifayət qədər olsa da sərinləmək üçün birbaşa Şuşa şəhərinə sürdük.

Qarabağın tacı, Azərbaycanın gözəl guşələrindən olan Şuşa şəhərində əsil dincəlməli vaxt idi. İsa bulağına getmək gec idi. Cıdır düzinə çıxıb xalis can dərmanı sayılan havadan udduq... Qayanın başında durub, ətrafa xeyli baxdıq.

Şair geri daranmış gur qara saçlarına sığal, kolpan bıqlarına tumar çəkə-çəkə soruşdu:

– Doğrudan, Vaqiflə oqlunu burada asıblar?

Nasir mənə göz vurub cavab verdi:

– Yox, asmayıblar, boyunlarını vurublar.

Gecə rahat yatdıq. Sübh tezdən durub dolayı yolları dolaq eləyib maşının çarxlarına sarıya-sarıya Darlardan ötdük, Turşsuya çatıb dayandıq. Soyuq sudan içib stəkani bir-birimizə ötürdükcə şair deyirdi:

– Öz narzanımız ola-ola niyə Kislovodskaya gedirik?

Nasir bığ altından gülə-gülə deyirdi:

– Eşitməmişən, cv buzovundan öküz olmaz.

Şairin gözləri oynayır, yanağı allanırdı. Arabir quru ot, ya da ki, çöp qırığı ilə dişlərini qurdalayır, dağlara həsrətlə baxırdı.

“Sarı baba”dan Şuşa şəhərinə saxsı tünklə su çəkdirən Xan qızı Xurşudbanu Natəvanın barəsində danışdığımız zaman şair vəcdə gəlmiş kimi dilləndi:

– Doğrudan, bu qədər uzun məsafədən şəhərə su çəkirmişdir?

Nasir dedi:

– On-on beş ilə qədər Xan qızının suyu Şuşanı sirab edirdi.

Günəş Salvartı dağlarından aşıb Naxçıvan mahalı ilə vidalaşdığı vaxt biz “Köpek daşdan” sola burulub üzüaşağı getdik. “Dərəkənddən” adlayıb Daşlı dərəyə endik. Azca sonra Bulaqlı kəndinə girdik...

Camaat işdən qayıdırdı. Məşhur “aran yeli” qara gədikdən kəndə dolur, havanın sərinliyini sabitləşdirirdi.

Kolxoz sədri bizi qonaq otağına apardı. Dincələndən sonra öz evinə getdik. Gecədən xeyli keçənə qədər şirin söhbət elədik. Burada qaldığımız müddət ərzində nə iş görəcəyimiz, haralara gedib nələrə görəcəyimiz barədə məsləhətləşdik, hətta balaca bir plan da cızdıq. Kolxoz sədri mənə üz tutdu:

Vaxta ki özünüz zəhmət çəkib gəlmisiniz, qonaqlarla şəxsən məşğul olun. Buraları bizdən qat-qat yaxşı tanıyırsınız. Haramı lazım bilirsiniz göstərin, məndən asılı olanları istəyin... Biçinin qızğın vaxtıdır. Bu il taxılıımızı yığıb-yığışdırmaqla qurtaran deyil. Kombaynların üstündə olum ki, səmərəli işləsinlər...

Səhər gec ayrıldıq. Çay-çörək vaxtı saata baxdıq. On birə işləyirdi. Kolxoz sədrinin qayınanası Yeter xala süfrəyə nə lazımdır qoymuşdu. “Bağışlayın, kənd yeridir, sizə layiq deyil”, sözlərini dedikcə, şair heyran-heyran arvada baxır, arabir məni yanlayıb deyirdi:

– Doğrudan, siz bu kənddə anadan olmusunuz?

Mənim əvəzimdə nasir dillənirdi:

– Yox, anası bu kənddə doğub...

Yeter xala diqqətlə məni süzdükdən sonra dərindən köks ötürüb kövrəldi, gözlərini silə-silə deyirdi:

– Kaş, yazıq anan sənin bu gününü görəydi.

Birinci gün sevimli dostlarıma kəndimizin bulaqlarını göstərdim.

Adı şairanə, suyu az “Arzu” bulağından başladıq. Az-az axıb çala

daşın içinə tökülən bulağı görəndə nasir təəccübləndi, şair isə gülə-gülə dilləndi:

– Doğrudan, bura bulaqdır?

Mən cavab verməyib onları yaxınlıqdakı Əlimərdan bulağına apardım. Suyu gur olmasa da yaxşı içməli və soyuq idi. Kolxoz bulağı “mədəniləşdirib” kran qoydurmuş, axıb tökülən daş novlar gətirmiş, görkəmini qəşəngləşdirmiş, suyunu qat-qat azaltmışdır... Çəmənli bulağa getdik. Dörd gözden gələn su dəyirman işlədir. Vaxtı ilə biz bu bulağın suyunu növbəyə qoyub yoncalıqları sulardıq. Soyuq, dadlı sudan içib ictimai xırman samanlıqdan keçib (keçmişdə buralara “Lələ bağı” deyərdilər), yolun altındakı qaynama bulağın üstünü kəsdik. Kiçik bir çalada səkkiz-doqquz yerdən qaynayıb çıxan su özü ilə bərabər narın qumu da qaldırır, astadan səslənirdi.

Sağa dönüb böyük qəbiristanlığın arası ilə gedən yoxuşa dikləndik. Çox çəkmədi “Yovşanlı düz” deyilən kövşən ayaqlarımız altına sərilirdi.

– Yerlər haqqında ayrıca danışacağımızdan bu gün ancaq bulaqlara baxacağıq, – deyə onları yalın belə ilə sola tərəf apardım. Kəndin baş ucalığı, dillər əzbəri məşhur “Yeddi novlu” bulağa yetişəndə şair təəcübünü gizlədə bilmədi:

– Bax, buna mən müştəri. – Sonra mənə müraciət elədi: – Doğrudan, bu suyun hamısı bir yerdən çıxır?

Nasir mənə göz vurub dedi:

– Bir yerdən çıxmasa bu qədər gur olar?

On sayınca içində barmaq saxlamaq mümkün olmayan sudur. adama bir stəkan içdik, əl-üzümüzü yuyub sərinlədik.

Buradan baxanda kəndin müəyyən yerləri yaxşı görünürdü... Ətrafı dağ-daş, qaya, yaşıllıq, bağ-bağat olan Bulaqlı kəndi qonanaqların xoşuna gəlmişdi, desəm səhv olar, kənd, şairlə nasiri moftun etmişdi.

Bir cüt göz kimi qaynayıb daşan, bütün budaqlardan yaşlı sayılan “İki gözlü”nün yanında durub altdan yuxarı baxanda bolluca daş, qaya, quru torpaqdan başqa heç nə görünmürdü. Di gəl ki, qurumuş sinənin altından sızılıb gələn soyuq su şaqıldayıb axırdı.

Biz də həmin arxın qırağı ilə addımlayır, arabir durub kəndi seyr edirdik. Budaqlı kəndinin gözəlliyinə tamaşa etmək üçün buradan sərfəli yer yoxdur. Yamacda döşdə, düzdə, cığırda tikilmiş evlər bir-birindən qəşəng, ürəyə yatan idi.

“Yamac bulağa” çatanda şınıltı ətrafa yayılmışdı. “Qızıl qaya”nın altı ilə gəlib iri daşların arasından yol tapan, üzüaşağı axan bulaq, şəlaləyə oxşayırdı...

Şair xeyli baxandan sonra cib dəftərçəsini çıxarıb nə isə yazdı. Nəsir ona sataşmağa başladı:

– Doğrudan bu böyüklükdə bulaq olar?

Şair gülə-gülə dedi:

– Görmürsən necə səs eləyir?

Bu suyun da dadına baxıb “Gülcahan” bulağına endik. Üzüaşağı o qədər çaylaq daşı vardı ki, ayaq basmağa torpaq görünürdü. Gah qumma batıb görünməyən, hərdən açıqlığa çıxıb süzülə-süzülə axan su arxa sığışmayıb hara gəldi özünə yol eləyirdi.

“Yamac bulağın” kiçik bacısı “Gülcahan” bulağının suyu nisbətən az olsa da oturmaq üçün ətrafda yer düzəldilmiş, üstü və yan sahmana salınmışdır.

Şairin çöhrəsini təbəssüm bürümüşdü. Məndən xəbər aldı:

– Bulağın adını niyə “Gülcahan” qoyublar.

– Gülcahan adlı bir qızı bulaqdan su aparanda götürüb qaçıblar.

O vaxtan bura “Gülcahan bulağı” deyirlər.

İlk dəfə dünyaya gəlib göz açdığım, böyüyüb boya çatdığım, uşaq-ıllı illərimi, cavanlıq çağlarımı keçirdiyim atalı-analı üç bacının bir qardaşı olduğum evimizi axtardım. Yerində başqa bina ucalmış, özgə külfət yaşayırdı.

Böyründən ötəndə ayaq saxlayıb dedim:

– Sağ tərəfdəki binanın yeri bizim ev idi. Mənim tərcümeyi-halımın ilk səhifəsi buradan başlayır.

Düzü budur ki, kövrəldim, qəhər məni boğdu. Özümü saxladım, yenə də şair başladı:

– Otuz il qabaqkı yerlərin adlarını doğrudan unutmamısınız?

Bu dəfə nəsinin müdafiəsini gözləməyib özüm dilləndim:

– Ömrüm boyu bu yerləri yaddan çıxartmayacağam. Bu yerlərlə bağlılığım olmasaydı, həlkə də yazıçılığa qurşanmazdım... Hər nə ki, cizma-qaram, yazım-pozum vardır, hamısı Bulaqlı kəndinin məhsuludur.

Qonaq evinə gəlib istirahətə başlayanda hələ gündüz saat ikinin yarısı idi.

Nahara dostlarımla ürəyindən keçən kabab hazırlandı. Şair yağlı tikələri lavaşın arasına qoyub dişləyəndə altdan-altdan nasirə baxır, mənə işarə eləyib söz atırdı:

– Bu cür kababı, doğrudan da Bakıda bişirmək olmaz?

Mən cavab verməyib qabırğa ilə ağ ətdən hazırlanmış tikələri şairə tərəf ötürür, “bunlar yeməlidir” deyirdim.

Məclis o qədər də böyük deyildi. Süfrədə vur-tut iki butulka araq, üç butulka konyak bir neçə butulka çaxır gözə deyirdi. Dörd bulağın suyu doldurulmuş qrafinlər sanki duruluğu, soyuqluğu, dadı ilə fərqlənirdi.

Sağlıqlar söyləndi, təriflər “Qızıl qaya” qəlbiliyində qalxıb “Tənəzzül” dağı boyda ucaldı. Ev ziyələri yağlı sözləri qonaqların bədəninə sürtdü, qonaqlar qanadlı cümələrlə ev ziyələrini ruhlandırdı... Hamudan çox danışan şair, hamudan çox adamları güldürən nasir oldu.

İkinci gün görməli yerləri gözdik. “Qala yeri” deyilən uzun və enli təpənin üstünə çıxıb Bazarçayına baxdıq. “Tənəzzül” dağına başına toplaşmış buludları nəzərdən keçirdik. “Mırxda” mərmərək dərdik. “Kicikənli”dən baldırqan içi yığdıq. “Çuxur bağ”dakı qayalıqların arasından quzuqulağı tapıb yedik. Qoşa kaha, Qarapir, Cəvizlik deyilən yerləri gördük. Ağyazının döşü ilə Yovşanlı düzə getdik. “Su tökülənlərə” dərindən və maraqla göz qoyan şair məndən sual etdi:

– Bu yerləri niyə kinoya çəkməyiblər?

– Bu sualı kino komitəsinə vermək yaxşıdır.

Kövşənimizdə piyada getməyib maşına mindik. Məşhur Arpa və Buğda təpələrini göstərmək istəyirdim. Arpa təpəsi yoxa çıxmışdı. Əla tikinti materialı olduğundan dövlət idarələri istifadə eləyib təpəni ortadan götürüblər. Qaraçınqılı görəndə şair başını bulayıb dedi:

– Doğrudan, bu qədər daşı bir yerə necə yığmaq olar?

Bu barədə çitdiyim əfsanəni nəql elədim:

– Deyilənlərə görə, bu yerlərə basqın edən azğınlardan birisi neçə atlı ilə bu torpaqları tapdığını sübuta yetirmək, adını tarixə saldırmaq məqsədi ilə qoşuna əmr edib ki, hər atlı bir daş gətirib sağ ayağını qoyduğu yerə atsın. Əvvəlcə yüz daş yan-yana düzülün, sonra içərisi çınqılla doldurulsun.

Gözünü ağızından çəkməyən şair maraqla sual elədi:

– Doğrudan, bu torpaqlara da yadellilər basqın eləyib?

Mənim əvəzimdən nasir dilləndi:

- Kişi uzun bir hekayət danışdı, bəs fikrin harada idi?
- Fikrim Qaraçınqılın yanında.
- Elə isə sən burada qal, biz Buğda təpəsinə sarı gedirik.

“Volqa” bizi “Sulu yerlər”dən keçirib “Arazdibeyə”, “Çöplü çuxura”, “Çınqılıya”, “Öyrəncəyə”, “Ayıkahası”nın üstünə, “Əkinlər düzünə”, “Şıxalıya toy olana” apardı...

Yuxarı, orta, aşağı cadalardan ötüb yenə də Bulaqlıya qayıtdıq.

Ədəbi-bədii gecə keçirməyi lazım bildik.

Qonşu kənddən aşiq çağırıdıq. Məzəli söz deyib camaatı güldürən ağsaqqal, ağbirçəklərin siyahısını tutduq. Yaxşı şeir deklamasiya eləyən şagirdləri, kiçik hekayələri oxuyan müəllimləri siyahıya saldıq.

Keçmişdə bu kənddə sinədəftər arvadlar, şüəra kişilər çox idi. “Görəsən indi elələri qalıbmı?” – sualını özümə versəm də, cavabına inamım az idi.

Aşıq qonşu kənddən çağırıldığını eşidəndə şair dedi:

- Doğrudan, bu kənddə aşiq olmayıb?
- Məşhur aşıqların hamısı bu kənddə qonaq olub, dastan danışib... Nasir söhbətə qarışdı:
- Bu böyüklükdə kənddən nə təhər olub ki, şair çıxmayıb?

Mən dərhal cavab verdim:

- Dostu xanın oğlu Fərəc sağ olsaydı, bu sualı verməzdiniz.
- Şair idi?
- Şair demək bəlkə də mübaliğədir. Ancaq yaxşı söz qoşurdu, özü də sərrast satirikdi.

Şair yenə də xəbər aldı:

- Aşıq Ələsgər bu kəndə gəlib saz çalıbmı? Məclis qurub qərəvəlli danışımı?
- Bəli bir neçə dəfə olub.
- Nə üçün bu barədə əsər yazmırsınız?
- Mən aşiq Ələsgəri görməmişəm. Görmədiklərimi yazmaqda çətinlik çəkərəm.

Nasir mənə göz vurub şairə işarə elədi:

- Bəziləri altı yüz il əvvəl yaşamış şairlərin həyatından neçə min misra poema yazdığı halda siz Aşıq Ələsgər barədə kiçik bir hekayəyə nahaq yerə xəsislik eləmişiniz.

Şair gülümsünüb dedi:

- Hardasan ay subaylıq!
- Nasir alımb dedi:
- Deyəsən bostanıma daş atırsan?

Şair cavabsız qalmadı.

- Xeyr, öz bostanıma atılmış daşı yerinə qaytarıram.

Azca sükut oldu. Ara verdik...

Yenə də şair soruşdu:

- Doğrudan, bu kənddən ayrılacağıq?

Nasir güle-güle dedi:

- Getmək köntüllüdür. Kim istəsə gedər, getməyən qalar. Bəlkə də bu kənddə qalıb müəllimlik edər. Özün keçmiş ədəbiyyat müəllimisen. İki-üç il burada qalsan, dörd poemalıq həyat materialı toplayıb Bakıya qayıdarsan.

Şair zarafata başladı:

- Gəlsənə ikimiz də qalaq... İnandırırım birçə il qalsan beş musiqili komediyanın materialı maşına yerləşməz.

Dostlarım şirin zarafatı qızgın mübahisəyə çevirir, mən camaatla görüş gecəsini düşünür, adamları gözümde canlandırır, inqilabdan əvvəlki kəndimizi xatırlayır, yaşadılarımı yada salırdım.

Qabaqcıl fikir sahibi, elm-ürfan tərəfdarı olan ağsaqqallarımız boy-boy dayanıb mənə baxırdı. Toylarda oyunları, yaslarda yanıqlı ağıları ilə məşhur olan ağbirçəklərimiz yan-yana durub nəzərlərini məndən çökmirdilər. Cıdırlarda at bağı çatladan, atdıqları yayınmayan kibritin qarasını nişan alanda düzgün vuran, gülüşəndə arxaları yerə dəyməyən igidlərimizlə dostlarımı tanış eləmək istəyirdim. “Özü gedib adı qalan” qoçaqların nəsiləri topa-topa ətrafımı bürüyürdü. 1914-cü ildə ilk dəfə getdiyimiz birinci kərə “oturun, durun”, sözlərini rusca öyrəndiyimiz məktəbi, yaşadılarım olan tələbələri gözirdim. Bəzilərinin müəllim, alim olduqlarını bildiyimdən iftixarla başımı dik tutub dostlarıma demək istəyirdim:

- Bu gün gördüyünüz cah-calalı Bulaqlının keçmiş zəngin, adamları çalışqan, cavanları zəhinli idi. “Uçmuş bina kalafasından məlum olur” deyənlər haqlı imiş.

Bizdən və camaatdan asılı olmayaraq görüş baş tutmadı. Klubun qış binası təmir olunurdu. Səhərdən başlamış sısqa yağış kəsmədiyindən yay binasında gecə keçirmək mümkün olmadı.

Bizim sözüümüz, camaatın həvəsi könlündə qaldı.

Beş gün qalıb o ki lazımdır, yeyib-içmiş, görmüş, danışmış, söhbət eləmişdik. Bulaqlılar demişken tarçığımızı almışdıq.

Geri qayıtmaq haqqında söhbət başlananda şair təklif elədi ki, Naxçıvana gedək. İrəvana baxaq, Göyçə gölündə balıq kababı yeyək, Qazaxda aşıq oxutduraq, Göy-göldə gezək, Gəncədə Nizaminin türbəsini ziyarət eləyib Bakıya qayıdaq.

İki gündən sonra yağış kəsmiş, dağ yeli başlamışdı. Buralarda dağ yeli əsəndə istidən nəfəs almaq çətinləşir.

Yeter xala şairin böyründə dayanıb yaşmağını aşağı endirdi. Ötkəm-ötkəm dilləndi:

– Qadan ürəyimə! Bulaqlı bu cür isti olanda Naxçıvan indi cəhennəm kimi zəbanə çəkir. Olmuya-olmuya yolunuzu o tərəflərə salasınız, gəldiyiniz yol ilə qayıdın...

Səhər erkən yola düşmək barədə götür-qoy eləyib şam süfrəsində əyləşdik... Yeyib-içəndən sonra mən Yeter xalaya üz tutdum:

– Şair dostumun adı Qadir, nasir dostumun adı Kalamdır. İkisi də canlara dəyən oğlanlardır. İstedadlı yazıçı olmaqla bərabər hər ikisi sədaqətli kişidir... Bunlara əlindən gələni əsirgəmədin, çox sağ ol. Ancaq bir neçə gülməli söz demədin ki, yol uzunluğunu danışsınlar...

Yeter kürəkəninin üzünə baxanda kolxoz sədri qayınatasına işarə elədi. Evin ağsaqqalı Sevdim kişinin dodağı qaçanda kürəkən qayınatasını yanına çağırırdı.

Gözümüzü onlardan çəkmir, baxırdıq.

Kolxoz sədri sual elədi:

– Yeter xala, neçə ərə getmişən?

Sual qurtarmamış Qadir bir az da irəli gedib az qala arvadın böyrünü kəsdirdi.

Yeter xala yaşmağını yuxarı qaldırdı, başındakı yaylığı aşağı çəkdi. Guya utanıb həya eləyirmiş kimi danışdı:

... Pireli, Məmmədəli, üçü bunlardan irəli, yun atan, pambıq satan, cəhrənin yanında yatan, rəhmətlik sənin atan, başına dönüm, yazıq Yeter xala ər üzünü görməyib ki?

Şair sual elədi:

– Doğrudan, müsəlman arvadları doqquz ərə gediblər?

Kalam gülə-gülə dedi:

– Məhəmməd peyğəmbər özü yeddi arvad almağı dəb salandan sonra müsəlman arvadları nə üçün şüglüzümə qalaydılar.

Yeter xala mənə dedi:

– Bu da sizin yol söhbətiniz üçün xırdaca sovqat. Bulaqhdan Bakıya gəlincə Qadirin verdiyi “doğrudan” sözü ilə başlanan sualı Kalam dəf-tərinə qeyd elədi.

Hüsü Hacıyev küçəsinə çatanda maşını saxlayıb hesabladı və ciddi şəkildə dedi:

– Sisyanla Bakı arasındakı yolun hər kilometrinə azı beş “doğrudan” sualı düşdü.

Mən dinmədikdə əlavə elədi:

– Şairin danışığına qoruq-qaytaq yoxdur ki?!

20 iyul 1969, Malayevka

KÖLGƏ

Kəndimiz meşenin ötəyindədir. Gedib gəldikcə yolun qıraqlarına baxıram. Sağda və solda o qədər ot, pəncər bitib ki, gözünü çəkmək istəmirsən: bağayarpağı çağığa, dəvədabanı xımıya, qıyaq, şappıra, quşəppəyi yemliyə qarışib. Tingilər kollardan qəlbi, ağaclar yoğun, qabıqları çat-çat, budaqları uzun və saysız olmasaydı, palıd ağaclarını şimal maralına bənzətmək olardı. Şaxəli buynuzları bəzən fəlakətlərə səbəb olan marallar hənirti duyub ətrafa boylandıqda meşədəki palıd ağaclarını xatırladırlar.

Ulas, qarağac, ağcaqayın, ardıc, şam ağaclarının böyründən cür-becür kollar kəklik çolpası kimi baş qaldırılmışlar. Bütün günü suların şırıltısı quşların mahnıları ilə həmahəng axır.

Gec çiçəkləyib qoza tökən palıd ağacı enə-boya verməkdə özünə korluq çəkdirməyib. Yarpaqları iri, qabığı qalın, boyu uca olduğuna görə daldasında nöşvünmə tapan ağac, kol bitki tufanların nəriltisindən qorxuya düşmür, çovğunların dəhşətindən lələdağ olmur.

Yüksəklərdə dayandığından yarpaqları günəşin tellərini doyunca əmir, sübhün mehini lazımcına udur, şəhdən istədiyi qədər sığal çəkirlər. Körpəlikdən tutarlı mayalandıqları, qidalandıqları üzündən davamlı böyüyür, sağlam inkişaf edirlər.

İldırım çaxması, göy gurultusu, sıldırğı yağış, qasırga torpağa möhkəm kök atmış, yoğun gövdəli, uca qamətli, qüvvətli qol-budaqlı, şaxələnmiş palıd qorxutmur, vüqarını poza bilmir.

Palıd vüqarı ilə, lovğahığı ilə öyünə bilməz... Hərçənd ona daldanmışları təbii fəlakətlərdən mühafizə edir, yaşayışlarını qoruyur, zəif vücudlarına sinə gərib saxlayır. Ancaq yeri gəldikcə danlaq, eyham, giriz vurub “bircə gün kölgəmi üstünüzdən kəssəm, tufanlar sizi körlüköməcli qoparar, sellər hər parçanızı bir dərədə nişan qoyar” deyər hi-mayəsini başa qaxır...

Palıdın kölgəsinə qısılmış nazik gövdəli ağaclar eyniməyib şivərəkliyində qalan tingilər, torpaqdan bir qarış qalxıb azca enlənən cana-qına dolmayan, tikanları da kəsərsiz olan kollar danlağı udur, qəbul edir, ehtamları qulaqardına vurub girizləri sükutla qarşılayırlar.

İllər ötüb keçir, fəsillər bəzən mübah, arabil qəhətlik olur... Palıd yaşa dolur, təbiətin bütün nemətlərindən istifadə edib gündən-günə güclənir. Bütün günü günəşin ziyasında isinir, küləyin laylasında dincəlir,

yağışın suyunda çimir. Gecələr ayla söhbət eləyib ulduzlara baxmaqdan doymur. Şəhin sərinliyini, qırovun soyuqluğunu hiss edir, dumanların sığalından xoşlanır, buludların qaşqabaq sallamasından kədərlənir.

Təbii qüvvələrin müsbət keyfiyyətləri palıdın firavanlığını artırır, mənfi cəhətləri ağacı sayıq dayanmağa, hər ehtimala hazır olmağa təhrik edirdi.

Palıda arxalanıb onun kölgəsinə qısılmışlar isə təbiətdə mövcud olan həyat mübarizəsindən xəbərsiz kimi səhəri axşam, gecəni gündüz eləyib baş girleyirdilər.

Yaşamaq, mübarizə aparmaq inkişaf üçün bərkə-boşa düşüb sınaqlardan keçmək zəif vücudlu ağac və kolların sanki nəzərindən qaçmışdı. Bəlkə də onlar qoltuğa qısılib kölgəyə sığınmağa adət etmişdilər.

Vaxtında yarpaqlanıb yaşıllaşan, qoza töküüb daha sambalı olan palıd ağacı dərinlərə işləmiş, çox qüvvətli kökü, ildən ilə artan, zorlanan qol-budağı, sağlam yarpaqlarını yaşıl çətir kimi bədəninə bürüməsi, hədsiz qoza töküüb nəsil artırması ilə fəxr edir, bürüzə verib göylərə yüksəlirdi.

Qozalar dəyib kara gələndə qaban sürüləri, donuz dəstələri qozaları yedikləri kimi palıdın dibini dırnaqları ilə eşir, oyuq-oyuq edirdilər. Heyvanların törətdiklərini palıd duymurdu. Nazik ağaclar, şiv tingilər, kollar zərbə və sədəmədən sarsılır, bir çoxları kökündən qopub quruyur, məhv olurdu.

İldən-ildən azalan, inkişaf edib böyümək, çoxalmaq, meşenin bir talaşını tutmaq əvəzinə sayları barmaqla hesablanan gücsüzlər təbiətin ədalətsizliyindən şikayətlənir, “nə üçün bizi zəif yaratmışsan”, deyər üsyan qaldırmaq iddiasına düşürdülər.

Elə ki, qabanların, donuzların dırnaq yarası sağalır, didilmiş yerlər bitişir, sağ qalmış bitkilər rahat nəfəs alırdı. Yənə də həmin su, həmin dibəyə dolub acizlər bacarıqlının, gücsüzlər qüvvətlinin sayəsində gün keçirməyə başlayırdılar.

İl quraq keçəndə palıd topladığı nəmliyi vücuduna hopdurub kökləri ilə qol-budağına korluq çəkdirmir, yarpaqlarını daha da enlədib özünü qızmar istidən qoruyurdu. Palıda söykənmiş zoiflər isə arıqlayıb taqətdən düşür, az qala iynələrə saplanmalı olurdular. Palıd bu bərdə narahat olmur, bəzən yarpaqlar bir-birinə səs verib pıçıldayırdılar. “Gümrah olsalar Allaha bəndəlik eləməz, daldalandıqları ağacın kökünü qazar”.

Bacarıqsız ağaclar, yazıq tingilər, əməzək kollar isə istinadgahlarına üz tutub şikayətlənmək fikrinə düşür, ocağa qalanmış qarətikan kimi bir-birini püləyib qızıdırır, bu qədər ədalətsizlik olmaz” deyib səslərini qaldırırdılarsa da, palıdın əzəmətinə baxanda nitqləri quruyur, səsləri axıra çatmırdı.

Vay o gündən ki, il nəmişlik olaydı. Yarpaqların üstünə yağın yağış palıdın dibinə tökülür, ağacların, tingilərin, kolların altına axırdı. Gur suyu saxlamağa heyləri olmayan gücsüzlər selin içində üzür, kökləri dayazda durduğundan suyu hopdura bilmir, uzun müddət gölmələrdə dik dururdular.

Uclarını aşağı əyib yağış suyunun hamısını qüvvəsizin başına endərən yarpaqlar hərəkətlərindən pazu qalib yenə də səs-səsə verirdilər: “Haqqını tələb edən gücsüzün iynəsi tikiş tutsa fələyə kələk gələr”.

Palıd göylərə baş çəkmək istəyirmiş kimi qalxdıqca qalxır, qol-budağı hər il filan qədər uzanıb xeyli torpaq üstünü alır, filan qədər ağac, kol, tingi ot, meyvəni kölgəsində saxlayırdı.

Lovğalıq damarı vücuduna sığmayıb qabıqlarını çatlatmış palıd ağacı özünü öyür, hey qürrelənirdi. “Köküm bu torpağa basdırılmasaydı ildə nə qədər ağac quruyar, kol bitməz, tingi şivləməz, ot göyerməz, meyvə əmələ gəlməzdi... Kölgəm sayəsində bu qədər bitkiyə həyat verib saxladığıma görə meşənin şah ağacı çağırılmağa layiqəm” deyirdi.

Gücsüzlər, bacarıqsızlar, maymaqlar sözü bir yerdə qoyub ürək sözlərini palıda söyləmək, ədalətsizlikdən şikayət etmək əvəzinə baş girmək üçün vəziyyətlərindən razı qalırdılar.

Barəsində söhbət açıb haqqında yazdığımız palıd meşənin qalın yerindədir. Vəhşi heyvanlardan, quşlardan başqa heç bir canlı onu görmürdü. Budaqlarına qonub günəşdən qorunan, yağışdan daldalanan, küləkdən gizlənən quşlar ağacdən narazı deyildilər. Qozasını yeyib kökələn, piylənmiş boyunları yanlara əyilməyən qaban və donuzlar palıda minnətdar idilər. Kovuşunda yuva salıb qışı yaz, yayı payız eləyən dələlərin palıddan yana dilləri ağızlarına yerləşmir, həmişə açıq görünən dişləri kəmçənə dodaqlarının arasından çıxırdı.

Palıd ağacı balta səmindən uzaq, dəhrə taqqılısından iraq idi. Yaşı ellini ötsə də bir civiri qurumamış, bir yarpağına ləkə düşməmişdi. Səfihli, sağlamlığı ilə fəxr eləməyə haqlı olan palıd qayğısız yaşayışdan həzz alır, ömrünün üstünə illər artırılır, aylar qalın paltar kimi qabığına dönüb ağacı isti-soyuqdan qoruyurdu.

Yayda sərin, payızda yaraşlıq, qışda can sıxıcı, yazda ürəkaçan mənzərəyə çevrilən meşə yüzlərcə, minlərcə, milyonlarca ağaclar bəsləyir, insanların ehtiyacına verirdi. Tanıdığımız palıd özündən güclü, qüvvəli, yaraşlıq ağac təsəvvür ələmirdi. Barəsində deyilən bu misralar qulaqlarına çatmışdısa da vecinə almamışdı:

“Səndə bitir bir neçə vecsiz qoza
Oda ancaq qismət olar donquza!”

İlk dəfə bu sözləri eşidəndə başı kökünə salama gəlmiş, yarpaqlar səslənmiş, budaqlar qıy çəkmişdi. Gət-gədə hirsli soyudu. Qəzəbi söndü, hər şey yaddan çıxdı. Palıd özünə toxtaqlıq verdi. “Havayı sözdür. Donuz qanacaqlıdır. Hərgah qozamla donuzları doydurub saxlayıramsa faydalı iş görürəm”.

Günlər xoş, illər xətersiz keçdiyindən palıd heç nəyi vecinə almırdı. Günəşi ilk salamlayır, təmiz havanı istədiyi qədər udur, küləkdə sərinləyir, quşların nəğməsindən dilgüşa olur, meşənin uğultu və gurultusundan nəşələnirdi...

Qabaqda durub diqqəti cəlb etməyən, odunçunun nəzərindən yayınan palıd elə yerdə idi ki, yaşamaq üçün bu guşə misilsiz idi... İldə bir neçə dəfə donuzlar gəlib qozasını yeməsəydilər, palıd bəlkə də darıxardı...

Quraqlıq və nəmişlik illərindəki təlaş və həyacanları, qəzəb və kinləri, narazılıq və narahatlıqları nəzərə almasaq, meşənin böyründəki ağaclar – kollar arasında dərin nifaq və meydan görünürdü... axı, daxili narazılıq və nigarançılıq çox dərində olduğundan gözə görünürdü...

Nadir hallarda yol tapıb bu ətrafa gələn, çox duruş gətirməyib tez əkilən bəzi böcəklər deyincə-deyinə geri qayıdırdılar. Palıdın altında dayananda elə bil ağırlıq üstünə yığılır, nəfəs almaq çətinləşir. “Bu qədər də havasız yer olar?” deyirdilər.

Palıdın kölgəsində yaşayanlar isə havasızlığa dözürlü, ağırlığa tab gətirir, nəfəs almağa adət edirdilər. “Böcəklərin nə vecinə, buranı böyünmirsə gedib başqa yerdə yaşayar. Biz bura bağlanmışıq. Özgə torpağa gedə bilmərik... Nə cür yaşamışıqsa, eləcə də ömür sürməliyik” sözləri ilə təskinlik tapırdılar.

Hərdən ağaclara qonub şəhd çəkən, çiçəklərin ətrini sorub bal qayıran arılar, bezi ağacları ziyarət eləyəndə zorba, qalın palıdı görmür kimi yanından uçub gedirdilər. Palıd ilk vaxtlar bu hadisə ilə maraqlanmır, arının hərəkətinə əhəmiyyət vermirdi. Elə ki, arının səfəri təkrar oldu, özü də saymazlıq göstərdi, palıd istədi silkələnib qonduğu ağaclarıyla bir arını yıxıb axırına çıxсын. Vaz keçdi. Xeyr... hirsini boğa bilməyib budağının gücü ilə cökənin çiçəklərini tərpedib arını yerə saldı. Çiçəklə bərabər yerə düşmüş arı tez qanad çalıb səsləndi. Başqa çiçəklərə qona-qona potəyinə qayıtdı.

Bal arısı gedəndən sonra palıd ağacı gövdəsinə qarışqa daraşmış kimi qurcalandı. Arının hərəkəti ona bərk toxunmuşdu... "Bir də buralara güzarı düşsə bərk silkələyəcəyəm. Daşın, qayanın üstünə düşüb ölsün" qərarına gəldi.

Palıd intiqama hazırlaşdı, məqsədinə çatmadı.

Hava qaraldı, səmanı qara və qorxunc buludlar qapladı. Göy gurlusu ildırım çaxması ilə noticələndi. Meşonin üzərində yuxarılarda bir haray-həşir başlanmışdı ki, qulaq tutulurdu. Tez-tez ildırım çaxır, sanki göy parçalanır, qopub yerə düşürdü.

Parçalanıb qopan, bir-bitindən aralanıb tökülən güclü atəş palıdın təpəsinə düşəndə ağac bərk silkələndi, bəlkə də kökündən sarsıldı. Qəfil və sarsıdıcı zərbə palıdı lərzəyə saldı. Ancaq özünü doğrultmağa macal tapmamış alov onu bürüdü. Yarpaqlar qarsır, budaqlar ütülür, civirlər çarthaçart yanır, gövdə qaralır.

Çox keçmədən palıd yandı. Gözəlliyi, güclülüüyü, ucalığı ilə lovğalanan ağac qaralmış kəsövə oxşadı. Gövdənin lap aşağısındakı budaqlardan bircəsi yanmayıb qalmışdı. Palıd ağacını ildırım vurandan sonra kölgədə qalmışların üstünə gün doğmuş, ciyərlərinə təmiz hava dolmuşdu. Onlar sevinirdilər... illərlə başqasının kölgəsində yaşayanların qımlıdanıb sevindiyini eşidəndə salamat qalmış budaq gileyləndi:

– Yarım ərşdən artıq kölgəmdə yaşadınız, bundan sonra ki, halınız mənə düşündürür.

Ağacların dediklərini kollar təkrar elədi:

– Bizi kölgədə saxlayıb inkişafımıza mane oldunuz. Günəşə həsrət, yağışa tamarzı, küləyə möhtac qaldıq. Kölgəni tez-tez ağır yumruq kimi başımıza vurub danladın.

Yanmış palıdla kölgəsində yaşamışların qızgın danışığı vaxtı təcürbəli odunçu əlində təzəcə ovxarlanmış balta böyürdən çıxıb ayaq saxladı. Yox, baltanı yanmış palıda vurub dilləndi.

– Başqalarının inkişafına mane olub tərəqqisini ləngidənlərin axırı budur...

Balta palıdın gövdəsinə işləyib qamqalaqları ətrafa tökdükcə üstlərinə pür, ələnmiş zəiflərin sümüyündə su oynayırdı.

Quru palıdları yerə sərrib budaqlarını doğrayan, çilənib tiğ vuran odunçu palıdın gövdəsi üstündə əyləşib fikrə gətdi. Bir müddət dinib danışmadı. Ayağa durub baltanı əlinə aldı, zəif vücudlu, nazik gövdəli ağac və kollara üz tutdu:

– Başqasının kölgəsində yaşayıb qanadına sığınanların yaşamağa haqqı yoxdur. İti balta ilə hamınızın boynunu vurub doğradığım odunun üstünə atardım. Yazığım gəlir. Bəlkə də sizdə günah yoxdur.

Meşoni sükut bürüdü... Odunçu dayanmayıb sözünü dedi:

– Qoltuğa qısılıb kölgədə yaşamaq, minnətli çörək yeməyə oxşayır. Kim ki inkişaf eləyib irəliləmək istəmir, bacarıqsızdır. Bacarıqsızların axırı yoxdur.

Odunçu gəlməzdən qabaq vidir-vidir əsən ağaclar və kollar dillərini kəmiş, deyilənləri dinləmək məcburiyyətində qalmışdılar. Odunçu isə son sözünü söylədi:

– Başqasını kölgəsində saxlamaqla lovğalananlara qoltuğa girib kölgədə yaşayanların təfəvütü yoxdur. Hər ikisi tüfeyli və artıqdır. Dünya böyük, torpaq çoxdur. Hər kəs özü yaşamaq, inkişaf etməlidir.

Əlli ildən artıq palıdın kölgəsində yaşayıb tərəqqi və inkişafdan çox-çox geri qalmış ağac və kollar əməllərindən utandıranı, peşmançılıq çəkdiyəni, odunçu maraqlanmadı.

Ağac civlərlə palıdı yarmağa, yarmaçaları bir yerə yığmaq üçün baltanı daha sorrast vurmağa çalışdı.

XARRATIN CAVABI

Biri vardı, biri yoxdu, bir xarrat və onun usta alətləri vardı. Xarrat alətlərin, alətlər də xarratın dilini çox gözəl bilirdi. Onlar həmişə birlikdə evdən çıxar işləməyə gedər, təzə tikilmiş binalara qapı, pəncərə salar, taxta yonub döşəmə, tavan düzəldərdilər.

Bir gün yenə xarrat öz alətlərini: mişarını, baltasını, zubulunu, guppununu, çəkicini, kəlbətinini, iskenosini, qəvrəsini, burğusunu, törpüsünü, rəndəsini, kərkisini götürüb yola düşdü. Xeyli yol gedib iş yerinə gəldi.

Xarrat hər bir alətini lazımi yerinə qoydu və dülğər dostu ilə işə başladı.

Həyətin yuxarı tərəfində çinlənmiş taxtalara söykənmiş mişar iti, iri dişlərini elə şax tutmuşdu ki, görün deyərdi, bu dəqiqə iki adam gəlib onu götürəcək, hərəsi bir sapından yapışacaq, yoğun tirin üstünə qoyub kəsməyə başlayacaqdır. Çox çəkmədən tir iki, üç, bəlkə də çox hissələrə bölünəcəkdir.

Bir azdan mişar, doğrudan da işə girişdi. Onun ağzından çıxan püfə hər iki tərəfə tökülməyə başladı.

Bozi tirlərin ortasında düyüm olanda ustalar zubula əl atır, balta ilə yer açır, zubulu qoyur, guppunla bir neçə dəfə vurur, tir parçalanırdı.

Ağac saplı dəhrənin əyri burnu ilə iti ağzı həmahəng deyildi. O, taxtaların nazik və lüzumsuz yerlərini kəsib yerə tökməkdən həzz alırdı.

Çəkicdə kəlbətin bir yerdə işlədikləri üçün dost görünürdülər. Əsil həqiqətdə isə belə deyildi. Çəkicin vurduğu ağır zərbələrin bir çoxunu kəlbətin dəf edir, daha doğrusu, ağırlığı öz üzərinə götürürdü. Onun vurduğu kiçik mismarları çəkib çıxarmaq üçün kəlbətin neçə dəfə ağzını açıb yumma, dişlərini bir-birinə qıcamalı, dodaqlarını sıxmalı idi.

Eybini göstərən, səhvini deyən, nöqsanını düzəldən kəlbətin çökic üçün dost yox, qüvvətli bir rəqib idi. Alətlərin arasındakı çekişməni duyan usta həmişə çökici sağ, kəlbətinini sol böyründə qoyub, özü ortada dayanırdı ki, mərəkə qopanda harayçılıq ələsin.

Çəkiclə kəlbətin bir-birinin kəsirini düzəltdiyi halda qəvrə ilə iskenə səmimi yoldaşlıq ələyir, bir-birinə kömək dururdu. Pəncərələrə

tutacaq, qapılara kilid salmaq üçün deşik açan iskenə korşalanda qəvrə tez özünü yetirib, dostunun ağzını itiləyirdi. Bundan sonra iskenə rəvan işləyir, heç bir çətinliyə rast-gəlmirdi.

Ancaq hər yerdə deşik açmaq iskenənin hüneri deyil. Misal üçün, qalın taxtalardan, nazik taxta divarlardan deşik açıb məftil keçirmək üçün burğunun nə əvəzi var, nə də misli-bərabəri tapılar. Əyri sapından yapışib hərlədikcə, polad ağzı taxtaları doğrayır, işlədikcə, sanki siçan quru çörək gəmirirdi.

Törpünün buraxdığı səhvi rəndə düzəldəndə narazılıq dərhal hiss olunmur. Vay o gündən ki, törpünün ikiüzlülüüyü ortaya çıxsın. Yoğun dişli üzünün tuta bilmədiyi düyümləri nazik dişli üzünü də hamarlaya bilməyən rəndə özünü yetirir. Taxtanı elə hamarlayır, elə düzəldir ki, baxmağa iki göz azlıq ələyir.

Rəndənin işindən razı qalan xarrat heç bir vaxt törpünü gözəndə salmırdı. Çəkiclə kəlbətinin arasında dayanan dülğər harayçılığa hazırlaşdığı halda rəndə ilə törpünü yan-yana qoyan xarrat, alətləri ölləri ilə oxşayıb deyirdi:

— Ustanın üzünü ağ, dilini uzun ələyən tutarlı alətlərdir. Rəndə ilə törpüyə fərq qoyan, ögey-döğməliq ələyən usta işinin öhdəsindən gələ bilməz

Usta üçün alətin hamısı əzizdir, hər biri öz yerində əvəzsizdir.

Dülğərlərdən birisi bıçqı ilə kəsir, digəri kərki ilə yonurdu. Bazaqdan bəri ustaların işini seyr edən ev sahibini ən çox maraqlandıran və düşündürən mişarla kərki oldu.

Kəsilmiş taxtanın altına yarma irilikdə kəpək tökülürdü. Kərkinin yonduğu ağacdən nazik yonqar çıxırdı. Yonqarın hamısı kərkinin qabağına torlanırdı. Dülğərlə xarrat iş görəndə, alətlərin hamısı uzaqlara əl-qol atıb geniş meydan götürdükləri halda, nə səbəbə kərki həmişə öz qabağına yonurdu?

Kərki mişarın yanında çox kiçik idi. Balta ilə dəhrənin işini görməyə acizlik çəkirdi. Rəndə ilə törpüyə çatmazdı. Çəkiclə kəlbətin ondan az və faydasız iş görmürdü. O, iskenə ilə qəvrənin, zubul ilə guppunun gördüyü işə də girişə bilməzdi. Bəs belə niyə?

Ev sahibi davam ələməyib xarratdan soruşdu:

— Nə üçün kərki həmişə öz qabağına yonur?

Xarrat belini düzəldib, alınının tərini silə-silə xəbər aldı:

– Doğrudan bilmirsən, ya məni imtahana çəkirsən?

Ev sahibi sualı ciddi şəkildə təkrar eləyəndə usta cavab verdi:

– Bu sualı gərək kərkini icad eləyən ustaya verək. Ev sahibj cavabdan razı qalmadı. Usta qulağının dalına qoyduğu balaca karandaşı götürüb mişarlayacağı taxtanın üzərində bir neçə cızıq çəkdi.

Ev sahibi xarrata üz tutub bir də sual verəndə, o, əlindəki rəndəni yerə qoyub yanındakı kürsüdə əyləşdi. Çəşməyini çıxarıb sildi. Sağ əli ilə cod saçına tumar çəkib, qəlyanını yandırdı, şirin qullab vurub cavab verdi:

– Kərki öz qabağına yonmağı bəzi insanlardan öyrənib. Kərkini icad eləyənlər onu özlərinə oxşadıblar.

Cavab ev sahibini narahat elədi, xarrat onun könlünü aldı:

– Kərki kimi öz qabağına yonan adamların ömrü güney qarının misalındandır... Belələrinə törpü çəkmək, rəndələyib düzəltmək hamının işidir.

Ev sahibinin rəngi özünə gələndə xarrat rəndəni işə saldı.

İllər ömrümün üstünə ağırlıq sahib məni yaşa doldurduqca, cavanlıq xatirələrim mənə təpər verib onu daha da gəncləşdirir. Vüqarlıda yaşadığım dövrü yadıma salıb, kəndin loğman suyunu, saf havasını, zirək və işlək adamlarımı gözlərim önünə gətirincə, ötən illərin qanadı qırılır, aylar, illər acılı-şirinli sədaya dönür.

Qızıl qaya, Qala yeri, Yovşanlı düz, Ağ yazı, Daşlı dərə ilə dövrələnmiş kənddə boy-buxunlu, cürbəcür xasiyyətli yaşadılarım var idi. Onları düşündükcə qanım qaralır. Dövrənin yaxasından tutub sorğu-suala başlayıram.

Əsrin övvəlləri idi. Səkkiz evli kənddə məktəb açılmamışdı. Oğlanlar mala gedir, qoyun otarır, əkinçilik eləyir, taxıl biçir, dərz daşıyırdılar. Qızlar hana toxuyur, həşəm salır, vəl sürür, tığ sovurur, dən yuyur, dəyirmanlıq hazırlayırdılar. Biğ yeri təzəcə tərleyən oğlanlar, qızlar bulağından su içən qızlar eşqin dadını, məhəbbətin ləzzətini dadmağa başlayanda dünyadan nakam gedir, ata-anaların üroyinə çalın-çarpaz dağ çəkirdilər.

Kəndlimiz Firuzənin taleyi belələrindən olmadı... Hərçənd o, qızların qənirsiz gözəlindən deyildi. Nə oğlanların dilinin əzbəri idi, nə də barmaqla göstərilirdi. Qardaşları körpə olduğundan mal-qaralarını otarırdı.

Örüşümüz gen-bol, otlaqlarımız ucsuz-bucaqsız idi. Səhər tezdən yerimizdən durub, azuqə ehtiyatı ilə dolu eyməni və torbanı boynumuzdan aşırır, heyvanları yoxuş yuxarı sürürdük. Düzə çıxandan sonra eşşəklərə minir, “Qarılar ölən” yerdə bənd alırdıq.

Belə bir xasiyyətim vardı: eşşəyə minəndən sonra mütləq oxumalıydım. Bayatı çağırırdım, mahnı oxuyurdum. Belə bir nəğmə dediyim indi də yadımdadır:

Ay qız, adın Firuzə,
Gedin, deyın xoruza,
Bu gecə banlamasın,
Yar gəlir məhləmizə.

Sən demə Firuzə dabanqırma dalımcən gəlirmiş. O, həmişəki qaydası üzrə iki inəyi, bir cüt cöngə və üç diş dananı otarmağa gətirirdi.

Örüşə çatıb eşşəkden düşdüm. Heyvanlar düzə kərəniyib şirin-şirin göy otdan yediyi vaxt yaşca məndən altı yaş böyük olan Firuzə yanıma gəlib gülə-gülə dedi:

– Məhlənizə yarının gəlməsini çox tez arzulayırsan Murtuza!

Cavab əvəzinə Firuzənin sifətinə nəzər saldım. Gözləri “İki gözlü” bulağın suyu kimi qaynayırdı. Alnı “Ağsaqqallar yurdu” adlanan yaylağı yada salırdı. Yanaqları “Sulu yerlər”in lalələrindən azca solğun idi. Cuna yaylığın altından çıxan saçları “Gicitkanlı”da bitən körpə baldırğana oxşayırdı. Telləri “Ağ yazı”nın aşağısındakı yoncalıqlardan yığıb gətirdiyimiz yemliyi xatırladırdı. Qoşa dayananda mən ondan bir qarış qəlbi dururdum.

Susduğumu görəndə üstümə ayaq aldı, gülə-gülə davam elədi:

– Yarın var, yoxsa elə-belo oxuyursan?

Kəndimizdə Dostuxanın oğlu Fərəc adlı bir kişi vardı. Şairlik elərdi, onun “burnu gilən fındığı, kirpikləri kamana qoyulub atılan ox” sözlərini yadıma saldım. Mənə elə gəldi ki, Fərəc əmi Firuzəyə baxıb bu sözləri qoşub.

Danışmamağım Firuzəyə təccüblü gəlirdi. Bizim kənddə mən yaşda oğlanların çoxuna nişan qoyulur, gərdək dalına keçirilirdi.

Anamın dediyinə görə on beş yaşım üç aydır ki, tamam olub.

“Qaraçılar yurdu” işıqlı dağın ətəyindədir. Otu, suyu bol olduğundan, yazın gözü açıldandan qaramalı burada otarırdıq. Yan-yana iki şumal daş qoyulmuşdu. Firuzənin təklifi ilə daşın üstündə oturduq. Firuzə məni dindirmək, söz almaq üçün soruşdu:

– Nənən çörəyinin arasına nə qoyub?

Mən qatıq dolu eyməni göstərəndə Firuzə bərkdən güldü:

– Qatıq məndə də var!

Susdum. Onu da deyim ki, evdə qaradınməz oturan deyiləm. Vaxt tapıb yoldaşlarımla oynayanda hamı məndən əl aparıb qan gətirir. Bu gün isə Firuzəyə rast gələndən sanki nitqim bağlanmış, dilim tutulmuşdu. Qızın üzünə dik baxa bilmir, altdan-altdan göz qoyurdum. Di gəl ki, şiddətli soyuqda üşüyən əllərini ocağa sarı uzadıb qızınmaq istədiyi kimi mən də Firuzəyə yaxınlaşıb kəlmə kəsməyə can atırdım. Ancaq elə bil məni əfsunlamışdılar. Əllərim heydən düşmüşdü. Qıçları mənə tər pənmirdi. Kara gələn bir cüt gözüm idi. Yavaş-yavaş başımı qaldırıb Firuzənin üzünə baxdım. Qız buna bənd imiş kimi sual elədi:

– Deyəsən bərk üşümüsən? Gün vurduqca qırışığın açılır.

Cavab əvəzinə çımışdım. Firuzə başını buladı:

– Bu da adını cavan oğlan qoyub, müzterin biri müzter.

Söz mənə toxundu. Dərhal dilim açıldı:

– Gərəkdir sən cəsarətin məndə, mənə utancaqlığım səndə olaydı. Firuzə səsini qaldırdı:

– Cəsarət oğlanın yaraşığı, şerm-həya qızın bəzəyidir. Utancaqlıq acizlikdir. Eşitməmişən deyirlər, utancağın oğlu olmaz.

– Eşidib öyrəndiyimi oxuyanda niyə mənə söz atdın?

– Bu qədər dəyməduşər olduğumu haradan biləydin?!

– Mən çoxlu bayatı, holavar, sayaçı sözü, qoşma bilirəm.

– Firuzə gözünü məndən çəkmədən xəbər aldı:

– Daha nə bilirən?

Onun yanağına dərin nəzər salıb şax dedim:

– Bir də böyründə oturub sənənlə kəlmə kəsməyi bacararam.

Firuzənin siması dəyişdi. Nə oldu, deyə bilmərəm. Ancaq yanaqlarının rəngi allandı. Astadan dedi:

– Səsdən pərgarsan, yaxşı da söz bilirsən. Böyründə oturub kəlmə kəsməkdə isə çox yönsüzsən.

Bu, sənəmə deyib məni yaralayan ikinci söz gülləsi idi. Sözlərini cavabsız qoysaydım, kənd cavanlarının arasına çıxıb bilərdimmi?

– “Müzter” – əlindən iş gəlməyəndir. “Yönsüz” – fərasətsiz, bacarıqsızdır... – dedim. – Əlimdən hər iş gəlir, tay tuşlarımla hamısından yönlü, fərasətli, bacarıqlı, hələ desən qoçağam.

– Bayaq dedin qoşma da bilirsən. Aşıqlardan birisi İsmixanın toyunda bir söz deyib, heç yadımdan çıxmır. “Dilini bağla, əlini aç”. İndi, ay Murtuza, mən sənə nə deyim?

– Əvvəlcə gəl qatıq-çörək yeyək, sonra nə desən qəbulumdur.

Firuzə ayağa qalxdı. Mən də durdum. Özüməndən asılı olmayaraq sual verdim:

– Yaşad cavanların qoşa dayanması nəyə oxşayır?

Firuzə mənə elə baxdı ki nəzərləri ürəyimə dərinliklərinə işlədi. Saxtaya düşmüş kimi titredim. Məni tər basdı, gicgahlarım guppuldadı.

Ancaq hiss edirdim ki, qız da bərk təşviş keçirir. Handan-hana həyəcan duman kimi dağılıb getdi, üzünə şadlıq çəhlimi düşdü:

– Yaşad cavanların qoşa dayanması bir cüt tingiyə oxşayır, – dedi.

– Külək əsəndə budaqları görüşür, bax bele.

Firuzə əlini əlimin üstünə qoydu. Mənə elə gəldi ki, yer ayağıtımın altından qaçdı. Canıma dolan bayaqkı od yalan oldu. Bu şəfaverici yangının misli-bərabərini sonralar da illərlə axtardım, tapa bilmədim. O unudulmaz duyğu sən demə qu quşuymuş. Öz ilk və son neğməsinə yanıqlı-yanıqlı oxuyaraq əbədi getdi. Məni həsrət alovlarının arasında qoydu.

Firuzənin əlləri nə incəydi, nə yumşaq. Ancaq çox istiydi, ürəyə-yatan idi. O, qurumuş dodaqlarımı zorla aralayıb dilləndi:

– Mən sənə sualını tapdım, indi də sən cavab ver. De görüm dünyada ən şirin, ən dadlı şey nədir?

İstədim yuxudan başlayam, cəsarət eləmədim. Balım, qaymağın adını çəkmək istədim. Axırda belə bir cavab verdim:

– Dünyada ən şirin, ən dadlı şey yaxşı dolanmaqdır.

Firuzə başını buladı. İndi də fikir-xəyal dünyasına qərq olan mən idim. Gün günorta yerinə qalxmışdı. İkimizdə naharsızdıq. Firuzə cavab gözləyirdi.

Mən işıqlı dağın başına qalxıb xeyli müddət Qara gölə baxdım. Oradan Salvartı dağı görünürdü. Azərbaycanın bütün köçəri camaatının var-dövlətinə pasibanlıq eləyən, neçə milyon qoyuna örüş, arxac olan bu dağ nə qədər əzəmətli idi.

Dağdan enəndə də fikrim Firuzəyə verəcəyim cavabda idi. Axır ki, ürək eləyib dilləndim:

– Dünyada ən şirin, ən dadlı şey iki cavanın qoşa dayanıb söhbət cləməsidir.

Firuzə gülümsündü. Gözünü gözümə zillədi:

-- Yaxınlaşdın, amma bütöv cavab verə bilmədin.

– Yaxınlaşmışamsa demək qapıdayam. İçəri girməyə nə var ki...

Firuzə məni əziyyətdən qurtardı:

– Dünyada ən şirin, ən dadlı şey sevməkdir.

Bu sözü elə bil ilk dəfə eşidirdim. Bu söz ürəyimizə təzə tərər dolurdu. Bu söz danışğımıza yeni rəvnəq verdi.

Sevmək sözünün "eşq", "məhəbbət" sözüylə eyniyyətini mən çox sonralar başa düşdüm.

Gün əyildi. Dağların kölgəsi düzlərə tərəf yeriməyə üz qoydu. Çörək yemək yadımızdan çıxmışdı. Eymələrin ağzı açılmamışdı. Lavaş bükümlərini qatına əl dəyməmişdi.

Gün batmışdı. Heyvanları qabağımıza qatıb kəndə qayıtdıq.

Anam üzümə baxcaq xəbər aldı:

– Sənə nə olub, ə?

– Heç bir şey.

– Bəs niyə sifətin bumbuzdur?

Cavab verə bilmədim, gözləri dolu cymə ilə çantaya sataşdı.

– Niyə qoyduqlarımı yeməmişən?

– İştaham yoxdur.

– Haran ağrıyır?

– Heç haram.

Çantamı boynumdan çıxarıb dirəkdən asdım. Eyməni qazanın ağzına çevrilmiş dəmkeşin üstünə qoydum.

Anam inəyi sağırdı. Əlləri inəkdə olsa da, diqqəti məndə idi. Yəqin birinci dəfə idi ki, mən bütün gün vaxtı dilimə öküz əməyi vurmamışdım.

Anam işini qurtarıb sonra evə gəldi. Əlinin arxasını alnıma qoyub soruşdu:

– Malı harada otarırdın?

– Qaraçılar yurdunda.

– Niyə bu qədər uzağa aparmışdın?

– Orada yaxşı ot var.

– Yoldaşın kim idi?

– Firuzə.

– Firuzə kimdir?

– Cəbrayılın qızı.

– Qız niyə mala gedir?

– Qardaşları körpədir.

– Qardaşları körpədir, malları camaat naxırına qoşsunlar. Qız da naxıra gedər?

Anam təzə südə yarma tökü bəşirdi. Mən onu iştah ilə yedim, tez də yatdım.

Səhər erkən durdum. Heyvanları yoxuşda dabanqırma yığıb, düzə çıxmağa tələsirdim, çünki Firuzə məni gözləyəcəkdi.

Yaz ayları günümüz bir yerdə keçdiyindən bir-birimizə o qədər öyrəşmişdik ki, gecələrin gəlməsinə asi kəsilirdik. İmkanımız olsaydı günəşdən təvəqqə edərdi, həmişə yanımızda qalmasını arzulardıq.

Üç ayda sevmək sözü neçə yüz dəfə müxtəlif şəkildə deyilmişdi. Əllər görüşmüş, bir-birinə hərarət bağışlamışdı.

Yay aylarında taxıl biçmək, yolpa yolmaq, ulaq yükləmək, dərz daşımaq, heşəm salıb vəl qoşmaq, dəyirmanlıq eləmək başımızı çox qatdığından ancaq şər qarışandan sonra "Arzu" bulağında hal-əhval tutardıq.

Elə ki, payız gəldi, dəmyə yerlərin otu qurtardı. Axşamlar qarəməli yoncalıqlara aparır, az müddətə "xam"a verib geri qaytarırdıq.

Demək olar ki, hər gün Firuzə ilə görüşürdük. Bu söhbətlərin şirinliyi ilə də hər səhəri təzə bir ümidlə açırdıq.

Vüqarlı kənd iri kənd idi. Camaatı işlək və zirəkdi. Xırmanları qarğaşaltı, dəyirmanlarda da növbə-növbəyə söykənəkli... Payız fəslə həyətlərdə zurna səsinə saz, avaz, tamamlayır, aşuqların başladığı dastan gecəyarısına qədər uzanırdı. Vüqarlı gəlinləri və ərğənləri arasında o qədər yaxşı oynayan var idi ki: Hər kəsin də öz havası öz çalanı... Dostuxanın oğlu Fərəcin qoşduğu şeirlər Kamilə arvadın ağıları, Firidun əminin bayatları, İsfəndiyar kişinin holavaları, Teymur oğlu Nəbinin "Bənək ha bənək" mahnısı uzun gecəli payızın gödək ömrlü gündüzünə yaraşır verib ziynətləndirirdi.

Vüqarlıda bir adət var idi: biri xeyir iş başladımı, qurtarmamış başqası ehtiyat görməzdi. Kənddə üç yeniyyətmo var idi. Xanmağalı, İsmayıl uşağı və Nağdəli uşağının yeniyyətləri. Mən Xanmağalıdan, Firuzə İsmayıl uşağından idi.

Nağdəli uşağıgildə yeddi toy olacaqdı, yəni on dörd cavan vüsələ çatacaqdı. İsmayıl uşağıgildə toya hazırlıq görənlərdən birində yoncalıqda Firuzə məndən xəbər aldı:

– Anan nə vaxt əllərinə xına qoyacaq?
– Anam əllərinə gec-gec xına qoyur. Dədəm Bakıdan gələndə onun saqqalına xına yaxanda əlləri qızdırır, bir də ki...

Firuzə gülüb küreyimə vurdu:

– O xınanı demirəm ey...

– Bəs ələ xına qoymaq necə olur?

– Ana oğlunu evləndirir, qızını ərə verir, o zaman əllərinə xına qoyur.
– Böyük bacımla ortancıl bacım çoxdan ərə gedib, uşaqları da var. Üçüncü bacım məndən kiçikdir. Mənim isə on beş yaşım üç-dörd aydır ki, tamam olub.

Firuzə bikeflədi. Səsinə kədər çökdü:

– Toyu olanların beşi sən yaşdadır.

– Firuzə, əvvəla mən evlənmək istəmirəm. Bir də ki, dədəm burada yoxdur. Anam bilsə ki, mən bu cür sevdaya düşmüşəm, ya mənə boğub öldürər, ya da ki, özünü Bazar çayına atar.

Kədər Firuzənin üz-gözünü bürüdü. Dərindən ah çəkdi. Yanıqlı-yanıqlı dedi:

– Belə çıxır ki, fələk bizi güldürməyəcək, diləyimiz hasil olmayacaq. Mən dayana bilməyib dilləndim:

– Elə danışma, Firuzə. Adam təleyindən şikayət eləməz.

O, üzümə baxa-baxa əlavə elədi:

– Görünür mənə bəxt ulduzum çox qəlbidedir, səsimi eşitmir.

– Səhvən var. Sənin bəxt ulduzun yanıdadır.

– Kaş bizi heç kim görməyeydi. Sənə deməli sözüüm çoxdur, hamısını deyəydim.

Mən kənd cavanlarından eşitdiyim bayatını söylədim:

Mən aşiq, dalda yeri
Gün tutmaz dalda yeri

İki könül bir olsa
Tez tapar dalda yeri.

Firuzə elə bil bu sözə bənd imiş. Yüyürüb yanıma gəldi, başını sənəmə söykəyib hıçqırdı:

– Murtuza! Tap dalda yeri, apar mənə, daha sobrim, qərarım kəsilib.

Müşkül işə düşmüşdüm. Bir az götür-qoydan sonra kişilənib Firuzəyə üz tutdum:

– "Çaylar"da dədəmin əmisi nəvəsi var. Onlara getsəm, yoldaşlıq elərsənmi?

Firuzə çox cəsarətlə cavab verdi:

– Səninlə dünyanın o başına da getməyə hazırım.

Məsləhətimiz belə oldu ki, iki ötür, üçüncü günü Vüqarlıdan çıxıb Gorusa gedirik. Sonra da Çaylara yola düşürük. Dəlisə nə olacaq, bu barədə fikirləşməmişdik. Yaxşı deyiblər ki, "cavanın beyni qan olur".

Məşvəretimiz yoncalıqda olmuşdu. Axşam evə qayıdanda anam mənə bir kağız göstərib dedi ki, dədən tel vurub, sabah Gorusda səni gözləyir. Dayının atını al, get kişini götür.

Dədəm Bakıda fəhləlik eləyirdi. İldə bir ay, yay fəsli kəndimizə gələr, biçinə kömək elər, sonra təzədən Bakıya qayıdardı. Hər dəfə gələndə deyərdi ki, “xozeyin ev verən kimi gəlib sizi də aparacağam səhərə. Dolanacaq orada kənddən qat-qat yaxşıdır”.

İlin bu vaxtında dədəmin gəlməsi məni sevindirmədi. Anama heç nə deməyib dayımgilə getdim. Sarı madyanı gətirib öz tövləmizdə bağladım. Yaxşı arpa-saman verdim. Obaşdan durub mindim, sürdüm Gorusa.

Dədəmlə görüşəndə məlum oldu ki, gəlib bizi aparmağa.

Onun sözləri dağ olub üstümə uçdu. Quyuya dönüb məni içinə saldı. İldırımına oxşayıb başımda çaxdı. Bulanıq sel kimi məni boğaraq apardı.

İçimdən qırıla-qırıla dədəmin tərkində əyləşmişdim. Verdiyi suallara könülsüz halda müxtəsər cavab verirdim. Üz-üzə olmadığımızdan dədəm vəziyyətimi görmür, bu səbəbdən də mənə acığı tutmurdu.

Daşlı dərəyə çatanda soruşdum:

– Dədə, nə vaxt gedəcəyik?

O dərhal cavab verdi:

– Beş gün izn almışam. İkiyə gedib, qalib üçü. Gərək sabah tərənək. Elə bildim dağlar baş-başa gəldi, arasında qaldım.

Evə çatandan sonra atı dayımgilə apardım. Qayıdanda Firuzəni görüb, ağlamışmış şəkildə izahat verdim:

– Firuzə! Sabah biz gedirik. Mən səndən həmişəlik ayrılmalıyam. Fələk bizə kələk gəldi. Ürəyimi, dünyada olan ən şirin, ən dadlı neməti – sevgimi sənə əbədi yadigar verirəm. Hərgah öldüm heç, sağ qalsam, görüşərik.

Firuzə ağlaya-ağlaya dedi:

– Ölsəm qara torpağın, qalsam, Murtuza, səninem...

Ayrılığımız uzun çəkdi. Biz Bakıdan Vüqarlıya qayıdanda artıq Firuzəgil doğma kəndimizdən köçüb uzaqlarda yaşayırdılar.

Qarabağın aranaına tab gətirməyib, atamla anam da məni yetim qoyub, əbədi köçdülər.

Firuzədən yana burnumun ucu nanə yarpağı kimi təkisi əsirdi, amma ondan xəbər tuta bilmirdim.

Şura hökuməti qurulandan üç il keçsə də, mən hələ mərkəzdən uzaq kənddə üzü danlaqlı, yediyi başına qaxınc olan muzdur idim. Qarabağ bəylərindən birisinin mallarını otarır, odununu yarar, suyunu gətirir, təndirini, ocağını qalayırdım. Xanımların acı, istehzalı sözləri, dağların cırnatmağı, sərkərlərin lağa qoyması canımı boğazıma yıgsa da dözürdüm. Firuzəni tapmaq ümidini itirmişdim.

Firuzə isə bir tikə yağlı əppəyə dönüb qeybə çəkilmişdi, “gördüm” deyən yox idi.

Şura hökumətinin dördüncü ili bəyin evindən qaçdım. Məktəbə girib oxudum. Orta savad, ali təhsil aldım. Azərbaycanın ucqar dağ qəzalarından birində məsul vəzifə sahibi oldum.

Yaşım iyirmi beşə yaxınlaşdı. Böyümüşdüm. Vüqarlıdakı pal-paltardan əsər-ələmət qalmamışdı. Başqa yoldaşlarım kimi mən də kostyum geyinirdim. Ayaqlarım çanqla çoxdan vidalaşmışdı. Quzu dərisindən qoyduğum papaq elə bil kepkadan qorxub yoxa çıxmışdı. Yazıb-oxumaqda, danışmaqda, iş bacarmaqda yaşadıklarımından heç də geri qalmırdım... Şura hökumətinin sayəsində özümə görə hər şey qazanmışdım. Ürəyim isə həmişə narahat idi. Bu səbəbdən də qaş-qabağım açılmışdı. Gözüm yolda, qulağım səsdə idi. Firuzədən soruq gəlmir, xəbər eşidilmirdi.

Ürəyimlə ağlum, şüurum hər gün neçə dəfə mübahisə edirdi. Şüurum tələb edirdi ki, cavanlığın da vaxtı vadəsi var. Elə ki, dövrəni sürüb qurtardı, gərək özünə həyat qurasan, yəni evlənəsən, ürəyim hirsdən az qalırdı partlasın: “Əhdə bivəfa nakışilik sifətidir”. Şüurum cavab verirdi: “Nisyə girməz kisəyə. Firuzəni gözləmək əbəsdir. Kim bilib, onun başına nələr gəldi?”

Ürəyim dediyindən dönmürdü: “Əhdə vəfasızlıq namordlıkdir. İlqarı pozmaq sevgiyə xəyanətdir”.

Yaşım otuzu haqlayanda şüurum qalib gəldi. Evləndim. Bir il çək-mədi ki, qızım oldu. Adımı Firuzə qoydum. “Özünü görməsəm də, hər gün adını eşidib təsəlli taparam”, dedim.

Aspirantura illərini Leninqradda yaşadım. Firuzə bir gün də olsun yadımdan çıxmırdı. Dissertasiya müdafiə etdim. Elmlər namizədi kimi üç il institutda işlədim. Doktorluğa tələsmədim... Mən alimliyə adi həvəs kimi baxanlardan deyildim. Gecə-gündüz çalışır, oxuyur, öyrənir, öyrənirdim. Alim olanda da gərək kamilindən olasan. Bu minvalla namizədlərdə doktorluğun arası beş ildən artıq çəkdi.

Bu illərdə ömür yoldaşım dəfələrlə mənə üz tutub demişdi:

– Sənin ki, heç nəyə ehtiyacın yoxdur, niyə həmişə fikirlisən?

Ürəyimdəkiləri gizli saxlamağa məcbur idim. İki qız, bir oğul atası idim. Arvad sifr sözümlə eşitsəydi, ailə dağıla bilərdi.

O, isə yorulub usanmır, sualı sual dalınca verirdi. Axır ki, bir gün həqiqətə başqa don geyindirib sirri açası oldum:

– Qaçqın olduğum zaman böyük bacımı itirmişəm. Ondan yana niyə gəranam... Bu səbəbdən də qanıma qaradır.

Arvad inandı. Balalarını ah çəkib mələm-mələm mənə baxdılar.

... İllər ötür, yaşım artır, yaşlılıq sərhəddinə yaxınlaşıb qocalıq səmtinə boylanırdı.

Firuzə barədə fikir, xəyal nə qədər şirin və dadlı idisə, vüsalın hicrana qovuşması qat-qat acı idi. Get-gedə daha qəti inanırdım ki, Firuzə əlçatmaz ucılıqda, ünyetməz sonsuzluqdadır. Bir də onun yanaqlarına doyunca baxmaq, gözlərindən güc almaq mənə qismət olmayacaqdır.

Yaşım altmışa yetişəndə ali məktəbdə dərs deyirdim. Professor idim. Altmış illik yubileyimi təntənə ilə keçirdilər.

Şadlıq gecələri, təntənəli məclislər, xoş arzular, ürəyoyatan sözlər ömrə təzə illər calayır. Bunu inkar etmək olmaz.

Rayonlarda olduğum, camaatla görüşdüyüm vaxtlar mən buna bir daha inandım. Doğma kəndimiz uzaq olsa da oraya getməyi qəti etdim. Məni çox şadlıqla, gül-çiçəklə, duz-çörəklə, açıq ürəklə qarşıladılar.

Qızıl qayanın altından axan Yamac bulağın sınırtısı laylaya dönüb qulaqlarımda səslənəndə, bir vaxt Firuzə ilə mal otaranda çağırduğum bayatının birini dilə gətirdim:

Mən aşıq, gülə baxdı,
Bülbüllər gülə baxdı.
Bir gözəl gülümsündü,
Ağzından gülə axdı.

Səhər tezdən durub kənddən çıxdım. Birbaşa yoncalıqlara sarı getdim.

Bu yerlərdə yonca ildə iki dəfə çalınır: iyun ayının əvvəllərində və oktyabr ayının ortalarında. Bir zaman Firuzə ilə şirin söhbət edəydimiz yerdə dayanıb xəyalə getdim. Düzünü deyim ki, kövrəlib ağladım. Gözlərimi silə-silə “Cevizli”yə, “Ağ yazı”nın qənşərinə nəzər saldım. Hara qədəm basdımsa “Firuzə” sözü eşitdim.

Tənəzzül dağının üstündən Vüqarlıya saxıyan günəş təzə tikilən ikimərtəbəli binaların yaraşığına xüsusi rəvnəq verir, kəndin cah-cəlalını daha da artırır.

Doğulub dünyaya gəldiyim, qarış-qarış gəzdiyim, tanıdığım Vüqarlının ancaq adı qalmışdı. Kənd tamamilə başqalaşmış, abadlaşmış, mədəniləşmişdi.

Geri qayıdanda yoncalıqda bir arvad gördüm. Salamlaşmaq, hal-əhval tutmaq istədim. Baxışımız ilişib qaldı. Mən onun gözlərini tanıdım. O, mənə çatıb başımı sinəmə söykədi. Firuzənin yaşı ötsə də, o qədər qocalmamışdı. Əllərimiz bir-birini buraxmaq istəmirdi. Boy-buxunu yerində idi. Alnındakı, boyun-boğazındakı qırıqlar, gözlərinin altındakı köpoşiklər, əllərinin üstündəki göy nazik damarlar olmasaydı, Firuzədən ayrıldığı illərin bu tezliklə keçməsinə inanmazdım... Görüşməyimizdən xeyli keçməsinə baxmayaraq gözlər baxır, ürəklər çırpınır, dillər susur, ancaq gözlər danışır. Nəhayət, mən başladım:

– Axır ki, görüşdük, Firuzə!

O kövrəlib hiçqırdı:

Elə bilərəm anadan indico olmuşam!

Söhbəti davam etdirməyə cəsarətim çatmırdı, çünki vədə xilaf çıxmışdım. Firuzə məni xilas elədi:

– Camaatın töhmət-tənəsinə baxmayıb səni gözlədim. Cavanlığı-mı öridib yolunu gözlədim. Taylarımin nəvəsi orta məktəbdə oxuyur. Mənimlə “Ölsəm qara torpağın, qalsam Murtuzanınam” sözləri heç vaxt yadımdan çıxmayıb.

Firuzənin sözləri sinəmi dəlik-dəşik eləyirdi. O, vəfalı çıxdığından gözümün içinə cürətlə baxırdı. Mən vəfasızlıq elədiyimdən başımı yerdən, körpə yoncalardan ayıra bilmirdim.

Birdən qulağım nə isə aldı. “Qala yeri”nə tərəf baxdım. Üç-dörd kişi “Qoşa kaha”nın altına tərəf addımlayırdı.

Firuzə başına gələn əhvalatları nağıl eləmədi. Mən çəkdiyim əzab-əziyyətləri danışub onun qanını qaraltmadım.

Firuzə olimi olımdan buraxmadan bircə sual verdi:

– Altmış yaş nə tez gəlib səni haqladı? Mən elə bilərəm mal otardığımız günlərin biridir, burada dayanıb şirin söhbət eləyirik.

Sarsılmışdım. Firuzənin sədaqəti, məhəbbəti məni qarsımsırdı. Firuzənin odlu eşqi dilimi bağlamışdı. Mən məğlub olmuşdum. Bütün məğlubiyyətlər, bəlkə də, unudula bilər. Sevgidə vəfasızlıq, məhəb-

bətdə xəyanət, eşqdə dözümsüzlük, məğlubiyyəti isə unudulmaz! Susmaqdan başqa heç bir əlacım yox idi.

Firuzə yenə başını sinəmə söykəyib ağlımsındı. Ancaq tez özünü ələ alıb dedi:

– Bayatıdan çox xoşun gəlirdi. İstəyirsən birini deyim:

Mən aşiq, Güləbürdə.
Şeh düşə gülə bir də,
Qurban ollam o yara,
Danışa, gülə bir də.

Yoncalığın yuxarisından keçən arxın qırağına getdik. Çubuqla köhnə qanqalları budaya–budaya özümü gah qınayır, gah da toxdayıb arabir Firuzəyə baxırdım:

“Olan olub, keçən keçib, daha gedir...”

Dedim ki, gedək qonaq qaldığım evə, dərdləşək. Başını bulayıb aralandı. Kənddə olduğum günlərdə Firuzə bir daha gözə görünmədi.

Ürəyim köksümü parçalayan mərmiyə döndü. Həsəratim kimi yanıb qızaran üföqlərə baxa-baxa qaldım.

Dünya isə öz yerində idi. Unudulmaz görüş yerlərimizdən olan yoncalıq heç dəyişməmişdi. Arxın suyu həzin–həzin şırıldaıyır. Mənə elə gəldi ki, onun da səsində giley var. Cevizlikdə xəzəl dizə çıxırdı. “Qara pərin” üstü çılpıqlamışdı. “Qızıl qaya” əbədi keşikçi kimi clo öz əvvəlki yerindəcə dayanmışdı.

Yansam da dilim söz tutmurdu. Ürəyimdə pıçıldadı:

– Firuzə! Ürəyimi dünyada olan ən şirin, ən dadlı şey kimi, sənə əbədi yadigar verib gedirəm. Məni bağışla!..

Baki, dekabr, 1973

DƏDƏMİN YUBİLEYİ

Dədəmizə “qağa” deyər müraciət edəyimizə görə çox vaxt onunla qardaşlarımı yanlış çağırır, dolaşiq suallar verirdilər. Onu da deyim ki, bizim kənddə ataya “qağa”, “lələ”, “əmi” də deyirlər. Bəzən övladlar atalarını adları ilə çağırırlar.

Söhbətimiz bunun üstündə deyil.

Dədəmin dünyaya gəldiyi ili səhih bilən yoxdur. Bəzi qocalar təştin qırağını, məcməyinin ortasını, dəmkeşlə iri qazanın böyrünü nişan verirlər. “Mənim adımlı filan molla Quranın ağ yerinə yazıb” deyənlər də vardır.

Dədəm yaşını gizlətmir, “Neçə yaşın vardır?” sualına “Səksənə səkirəm” cavabını verib canını qurtarırdı.

Dədəmin dişləri ağrımamış, saç ağarmamış sifətini, alnını, boyun-boğazını qırış basmamışdı. Gözləri yaxşı görürdü. Nazik iyənə saplayanda oğula, gəlinə möhtac deyildi.

Dədəm nənəmə (bizim kənddə anaya “nənə” deyirlər). “Ay uşaq” deyər, nənəm dədəmi “Əşi” çağırırdı.

Altı oğlu, üç qızı, qırx iki nəvəsi, səkkiz nəticəsi olan kişi övladlarının və törəmələrinin üstündə zağ–zağ əsər, uşaqların səsi eşidiləndə bilməzdi canını haraya qoysun.

Dədəmin böyük oğlu mənəm. Əllini haqlamışam, boya-başa gəlmişəm, bir dəfə də görməmişəm ki, dədəm nənəmin üstünə qışqırıb ona ağır söz deyər, ya da ki, nənəm dədəmin üzünə qayıdıb, təklifini yerə sala. Ayrı-ayrılıqda hansı ilə söhbət eləmişəmso, bu sözləri çox eşitmişəm. “Dədəmə muğayat ol”, “nənəni gəlinin ayağına vermə”.

Dədəmin səksən illiyini qeyd etməyə hazırlaşdığımız il nənəm əlimizdən getdi. Külfətimizin hamısı şivən qopardı. Qızlar, gəlinlər, nəvələr, nəticələr “ay nənə, can nənə” deyər feryad edirdilər. Ancaq hamıdan artıq göz yaş tökən, bayatı çağırən, arvad təkin ağ deyib ağlayan dədəm idi. Oğulları, kürokənləri, nəvələri, yeddi gün üzü tükü gəzdi, dədəm qırx gün üzünə ülgüc vurdurmadı.

Nənəmin vəfatı dədəmi varından yox eləmişdi. Göz–gözə vurub, tez–tez yaşadıkları cv damına girir, nənəmin sovxasını taxtın üstünə töküüb hönkürür, qan–yaş axırdı.

Qardaşlar bir yerə yığılanda, bacılar qonaqları yola salandan sonra, kürekənlər cvlərinə gedəndə belə məsləhət görmüşdülər ki, kişini gözəndə qoymayaq, hər gün birimiz zəhmətini çəkib qulluq eləyək.

Qardaşlarımın dördü ali təhsilli, biri orta savadlıdır. Bacılarımdan birisi həkim, birisi müəllim, üçüncüsü mühasibdir. İkinci qardaşım qaramal fermasının müdürüdür. Üçüncü qardaşım zootexnikdir, Dördüncü qardaşım yol mühəndisidir, beşinci isə ali təhsilli iqtisadçıdır, rayon statistika şöbəsinin müdürüdür. Mən dəmiryol işçisiyəm, Bakıda çalışıram.

Yadımda ikən deyim ki, oğullardan mənə, qızlardan böyük bacımı, kürəkənlərdən birincisini dedəm hədsiz istəyirdi. Böyük mamam bir dəfə zarafata salıb dedi:

– Qadir qağa! Səbəb nədir ki, oğlun da, qızın da kürəkənin də böyüyünü çox istəyirsən?

Dədəm bacısına diqqətlə baxıb gülümsündü:

– Bilmirsən ki, meyvənin nübarı şirin olar?

Böyük yeznəmlə aramız açıq idi. Hətta arabir şit zarafatlarımız da olurdu. Bir dəfə məndən xəbər aldı:

– Əqlincə Qadir əmi evlənəcək, yoxsa...

Mən onun sözünü kəsib ciddi ahənglə dedim:

– Yad oğlu ki, yad oğlu. Dilin necə bu sözləri deməyə razı olur?

Yeznəm cırnadığımı görüb səhvini düzəltməyə çalışdı:

– Seni yoxlayırdım.

Mən daha da qəzəbləndim:

– Nənəm öləndən bəri elə gün olubmu ki, dedəm onu yadına salıb ağlamasın?

Yeznəm cavab verməyib üzümə baxdı.

– Biz hamımız qırxını gözləmədən radioya qulaq asdıq, televizora baxdıq, deyib-güldük. Dədəmin qaş-qabağı açılmır, dumanlı dağ kimi üz-gözümdən kəder qəm yağır.

Yeznəm ağ bir, qara iki cıqırını çıxartmır mat-mat gözünü məndən çəkirdi.

Bu söhbəti mən ömür yoldaşımdan gizli saxladım. Yeznəm isə eynilə qoyur bacımın ovcuna. Bacım əvvəlcə susur, sonra düşür ərinin üstünə. Necə deyirlər, əri döymüş arvadı, şaxta da vurur bir yandan.

Mən dedəmin böyük oğlu olsam da, üçüncü qardaşımın nəvəsi az qala ali təhsil ala, mənim böyük qızım orta məktəbi bu il qurtarır. Səbəb də bu olub ki, mən kiçik yaşlarımdan şəhərdə olmuşam, orta məktəbi qurtaran kimi ali təhsil eşqinə düşmüşəm. Namizədlik, doktorluq elmi dərəcəsi almaq üçün neçə il boyu bu yolda Fərhad kimi kültüq çalmışam.

Bakıda qalıb işləmək, mənzil almaq, pul yığıb toy etmək, daha nələr deyim... Hamısını indiki cavanlar gözəl bilir.

İndiki yaşayışımdan razıyam. Dörd uşaq atasıyam. Ömür yoldaşım həkimdir. Böyük qızım orta məktəbi qurtarır. Böyük oğlum səkkizdə, xırda qızım altıda, xırda oğlum dördüdə oxuyur. Uşaqlardan narazılığım yoxdur. Çalışıram ki, ömür yoldaşım ilə münasibətim dedəmlə nənəmin münasibətinə oxşasın. Dədəmin yaxşı xasiyyətlərindən birisi də budur ki, oğul evləndirəndə əvvəl yurd düzəldər, gəlini öz evinə aparar. Buna görə də qardaşlarım hamısı ayrı olur, bacıların öz əli, öz başıdır, yəni təsadüf elə gətirmişdi ki, kürəkənlərin üçü də yetim idi.

Hamımızın anadan olub orta ocağın qırağındakı qoyun dərilərini üstündə oturduğumuz, sacın üstündə bişən yuxa çörəyə baxdığımız, yükün üzünə çəkilmiş kilimə arxamızı söykədiyimiz, qoşa mis sənəkdən tez-tez mis parça su töküüb içdiyimiz, bir qapalı, bir bacalı, dörd dirəkli ev damında dedəmlə nənəm yaşayırdı.

Nənəmin vəfatından sonra dedəm böyük bacıma dəfələrlə deyib ki: “Ev qurda dönüb, az qalır mənə yesin”,

Dədəm ömrü boyu kənddə yaşamış, əkin-biçinlə məşğul olmuş, kolxoz quruluşu illərində kəndin bağbanı işləmiş, quruyub tələf olmağa üz qoyan üç bağa heyat verib yönünü bəri qaytarmışdır.

Tay-tuşları, yaşlıları gah zarafatla, bəzən ciddi şəkildə soruşurdular: – Nə təhər olub ki, bu cür gümrah qalmısan?

Dədəm qamətini şax tutar, gərdənini dartar, gözlərini kəndin yuxarısındakı uca qayaya zilləyib deyirdi:

– Övladlarım fərasətlidir.

Baməzə Əbdül kişi sual verərdi.

– Fərasətli övlad ataları tanıyıram ki, oğullarından hər yerə ərizə yazırlar.

Dədəm əllərini ölçö-ölçö deyirdi:

– Bax odur ha! Deməli, övladları fərasətsizdir.

Əbdül kişi dediyindən dönməz, həmişə söz qopartmağa cəhd edirdi:

– Nə isə bizdən gizlədirsən. Səni bu cür cavan saxlayan sirri aç, söylə, bəlkə biz də istifadə edədik:

Dədəm bir az yumşalar, sərt sifətinə şadlıq təbəssümü yayılar, damışdıqca sağ əli ilə sol əlinin çəçələ barmağını qatlayıb başlardı:

Mən arvadı qışqanmamışam, arvad mənə etibar edib.

Konardan eşidənlər də yaxınlaşar, söhbətdə iştirak edərdilər.

– Bu yaşa gəlmişəm, həkim yanına ayaq basmamışam, dilimə dərman dəyməyib.

Əyyub adlı göygöz kişi bərkdən deyərdi:

– Onun üçün yeriyəndə ərkən oğlan kimi düz addımlayırsan da...

Dədəm davam edərdi:

– Yeməkdə, içməkdə, gəzməkdə, kefdə vədinə xilaf çıxan olmamışam. Ancaq heç birində ifrata varmamışam.

Əbdül kişi başını bulaya-bulaya bərkdən şaqqanaq çəkərdi:

– Bəxtəvər adamsan, Qadir!

Dədəm Əbdülə yanaşar, əvvəlcə sol əli ilə onun boynunu əlləşdirər, sonra qaşları ilə bığlarını göstərərdi:

– Qaşınla bığın tez ağarmaq üçün yarışa giriblər. Boynun bunların dərini çəkməkdən armud saplağına dönüb. Dilin isə qoruq qaytaqsızlığından sağa da çapır, sola da.

Qulaq asanlardan bəziləri gülər. Bir parası da mısmırığını sallardı.

Dədəm sözünü deyib ürəyini boşaltmağa can atardı:

– Məni qıvraq saxlayan ürəyimdir. – O, sağ əli ilə sinosinin sol tərəfinə vura-vura deyərdi:

– Burada paxıllıq, həsəd, kin, xəyanət, bədgümanlıq, mərdiməzarlıq, yalan yoxdur.

Halal zəhmətlə yaşamağa öyrəşmiş ürəyim həmişə sədaqət yuvası, səmimiyyət yurdu, məhəbbət düşərgəsi olubdur. Sizə məsləhətim və vəsiyyətim budur ki, ürəyinizə haram tikə ilə qazanılan yükü yükleməyin.

Kəndlilər arasında baş verən bu söhbəti uşaqlar nənəmə xəbər verəndə arvad dirəkdən asılmış üzərliklərdən bir baş qoparıb ovcunda əzər, orta ocağın közünün üstünə səpib bərkdən deyərdi:

Üzərliksən, havasan,
Çox dərnlərə davasan.
Qadirdə gözü olanın,
Gözlerini ovasan.

Nənəm vəfat eləyəndən sonra bir müddət dedəmin əli işdən soyudu. Yəni məşhur dəhrə ilə budaq ucu, tingi başı kəsən bıçqı xeyli vaxt evyandakı mıxdan asılı qaldı.

Elə ki, bağların qapısını açıb içəri girər, qapının daldan rəzəsini vurur, cərgo ilə salınmış meyvə ağaclarını yoxlayıb, bəzilərinin yanında ayaq saxlayıb fikrə gedər, bir parasının quru budaqlarını kəsər, çox keçməz ki, əvvəlcə bayatı çağırar, sözləri aydın eşidilərdi:

Sən məni ağlar qoydun,
Sinəmə dağlar qoydun.
Yıxdın dedəm evini,
Qapımı bağlar qoydun.

Birdən bayatının səsi elə bil ağacların budaqlarına qonar, susar, lal sükuta dönərdi. Gün çeşti yerinə qalxanda dedəm yavaş-yavaş alçaqdan zümzümə vurardı. Sanki iki-üç saat əvvəlki kişi deyildi. Yanaqlarında kədərdən, gözlərindəki intizardan, sinəsini qaplamış nigaranlıqdan, ürəyinə dolmuş narahatlıqdan əsər-ələmət qalmazdı.

Guya bağı gəzib ağacların ətrafına dolandıqca bir il qabaq bəhrə verməyən peyvənd armud ağacı da, hər il pıtraq kimi meyvə gətirən almalar da, illər boyu qısır qalan gər tutlar da dedəmlə danışır ona sırr açar, məsləhət verərdilər. Arabir meyvəsi payız dərilən, il boyu kara gələn, adamların böyründə durub əlini şumal budaqlara, körpə budaqlara, ətirli çiçəklərə sürtər, dərinə köks ötürər, öz-özünə toxtaqlıq verərdi: “Yaranan bir cana borcludur. Hamı bu yolun yolçusudur. Ölənlə ölmək olmaz. Ölənlər getdi, qalana yaşayış lazımdır”.

Bağdakı yaşlı dostları ilə, qocaman sirdaşları ilə uzun illər nəmişliyə də, quraqlığa da düşüb. Qadirdən kömək əli uman meyvə ağacları da, öz kəndliləri qarşısında Qadirin dilini uzun, başını uca, üzünü ağ eləyən barlı bağ da dedəmin dərini dərman tapmaz, yarasına məlhəm qoya bilməzdi.

Bağdakı acağların hər budağında bülbüllər cəh-cəh vurmuş, bildirçinlər nəğmə oxumuş, leylərin qorxusundan kolluqdan qaçıb bir neçə günlüyə bağa pənah gətirmiş turaclar bir-birini səsləmiş, qaratoyuqlar, şanapipiklər öz dillərində qehqəhə qoparmışdı. Nadir hallarda görüşən oğlan və qızların söykəndikləri, eşq atəşindən yan-yana bir-birinə qovuşduqları ağaclar da var idi. Bunların heç biri bəlkə də dedəmin ürəyindən keçənləri bəlkə də dərk etməmişdi.

Belə olan surətdə dedəmi narahat eləyən fikirlər ortaya çıxmalı, gözünün ilk ovu, sövdasının əzəli olan böyük oğlu ilə böyük qızının məsləhət və məşvəreti ilə üzleşib rəy öyrənməliydi.

Dədəm Bakı şəhərini görməmişdi. İyirmi ilə yaxın idi ki, böyük oğlu, yəni mən Bakıda yaşayırdım, işləyirdim. Hələ mənim evimə gəlirdi

çörəyimi kəsməmişdi. Bir gün böyük bacımdan tel aldım ki, dədəm sabah Bakıda olacaq, qarşıla.

İdarə maşını ilə, o vaxt ki “Pobeda” ilə qabağına getdim. Qarşıladım, görüşdük, öpüşdük. Kişi bir az qəhərləndi, mən toxtdatdım, dədəmin nəvəsi, mənim böyük oğlum babasından aralanmır, kişini gözədən qoymurdu.

Dədəmin gəlininə xəlvətdə bərk-bərk tapşırıdım ki, elə eləyək, kişi bizdən razı qayıtsın. Dədəmdən də bircə xahiş etdim:

– Bura öz evindir. Xahişimiz budur ki, üreyin nə istəyirsə, yeməyə onu hazırlayaq.

Adətkərdə olduğundan hamıdan tez durur, hamıdan tez yatır. Evdə oturanda bərk darıxırdı. Hərdən böyük oğlum, ya böyük qızım, hərdən üçü birlikdə kinoya, teatra, konsertə gedirdilər.

Mən idarə rəhbəri idim. Səhər işə gedir, bəzən axşam saat yeddədə, bəzən doqquzda qayıdırdım. Dədəmin hər sözündən xəbərsiz idim. Gəlin ilə olan danışqlarından, nəvələri ilə olan söhbətlərindən xəbərsiz idim.

İstirahət günlərinin birində ömür yoldaşım gülümsəyib dedi:

– Üç gündür Qadir əmi oturub–durur, arvaddan söhbət salır.

Mən doluxsunmuş halda dedim:

– Dədəm nənəmi hədsiz sevirdi.

Yoldaşım sözlümünü kəsdi:

– Dədənin könlündən evlənmək keçir.

Elə bil mənə ildırım vurdu. Bərk sarsıldım. Cavab vermədiyimi görə yoldaşım davam elədi:

– Elə hey danışır ki, arvad cavanlıqdan çox qocalıqda lazımdır.

Düzü budur ki, mən dədəmdən bərk incidim. Nənəmizin qara bayramı çıxmamış dədəmizin bu yola qurşanması gözənilməz idi, həm də yaşımın bu vaxtında...

O gündən çalışdım ki, dədəm yerindən durmadan işə gedim dədəm yatandan sonra evə gəlim.

Qızım dədəm kinoya getmişdi. Oğlum mənə dedi:

– Babam cavab gəlinlərlə zarafatlaşır, onlara söz atır, elə mehriban-mehriban danışır ki, adamın xoşu gəlir.

Uşağı yayındırmaq məqsədilə ağzına söz atdım:

– Babam sənə könlünü açmaq üçün eləyir.

Oğlum içini çəkib sual elədi:

– Nə?

Mən cavabı təkrar eləməyə nə qədər çalışdımsa da oğlum inandıra bilmədim.

– Qadir baba cavab arvadları görəndə mənə tamam onun yadından çıxıram.

Deyənlər kifayət idi. Ancaq bu xüsusda mən dədəmlə danışmaq istəmərdim, çünki utanırdım, eybimə gəlirdi.

Üç gün sonra Moskvaya getməli idim. Dədəm bu xəbəri eşitkən pert oldu.

Əvvəlcə bir söz deməyib özünü sonraya saxladı. Saat yeddi də günorta yeməyini yedik. Çay süfrəsi hazırlananda dədəm gül ağzını açdı.

O mənəmlə zarafat eləyəndə “anası göyçək”, acığı tutanda “Qaytaranın bacısı oğlu” deyərdi.

Dayımın adı Qaytaran idi. Özü də dəllək idi. Dədəmin onunla arası yox idi. Ona görə də dayımın adını çəkib mənə danlamaqdan həzz alırdı. Bu gün də elə başladı:

– Qaytaranın bacısı oğlu! Az qalır üç həftə ola ki, buradayam. Niyə soruşmursan ki, dədə, nəyə gəlmisən?

Başımı yuxarı qaldırmadan könülsüz-könülsüz cavab verdim:

– Oğlunun evinə gələn ataya belə sual vermək yersiz düşər.

– Atanın yaman günündə onu kim hövləməlidir?

– Əlbəttə övladları.

– Bəs niyə mənəmlə küsülü kimi dolanırsan?

İstədim gəlindən və nəvəsindən eşitdiklərimi açıb ona söyləyəm, lənət şeytana dedim. Ağ bir, qara iki danışmadığımı görçək dədəm gileyləndi:

– Yaxşı deyiblər ki, toxun acdan xəbəri olmaz.

– Nə olub ki?

– Nə olduğunu yaxşı bilirsən.

– Bir tək sənə başına gəlməyib ki...

– Kənardan baxana savaşa asan görünür.

Mən söhbəti ciddiləşdirdim:

– Açıq de görək, könlündən keçən nədir?

Dədəm bir az tutuldu. Muradını dərhal açıb söyləməyəndə bir sual da verdim:

– Yüz dörənin başını bir tap kəsər, de görüm, nəyə gəlmisən?

Hamınız külfətinizi yığmışınız başınıza, kefi kök dolanmışınız. Bəs suyu sovlunmuş dəyirmanı oxşayan evdə tək-tənha gün keçirən atanın barəsində kim fikirləşəcək?

– Dədə! Allaha şükür bir çətən övladın var. Hansını üreyin istəyirsə, get, yanında qal. Hamımız səni gözümüz üstündə saxlarıq.

Dədəm dərindən köks ötürüb yazıq-yazıq danışdı:

– Allah hamınızı xoşbəxt eləsin, öz evinizdə, öz külfətinizin yanında. Mənim o vaxtımdır ki, heç kimə ağır yük olmaq niyyətində deyiləm.

İndicə üreyindən keçənləri oxudum.

Duruxa-duruxa, yavaş-yavaş, kövrəlmiş halda soruşdum:

– Qağa! Bəlkə yaşının bu vaxtında təzədən evlənmək fikrindəsən?

Mənə baxıb gözlerini elə ağartdı, sifətini elə ciddiləşdirdi ki, dediyim sözün peşmançılığını çəkdim. Dədəm vəziyyətini heç pozmadan, simasını həlimləşdirmədən dedi:

– Bəlkə elə bilirsiniz qocalmışam? Yox... Hərçənd yaşım səksənə yaxınlaşıb. Bununla belə qocalıqla mənim aramda çox yol var.

Gözümü dədəmdən aralamayıb yerə baxır, dediklərini tərəzidə çəkir kimi ağır-yüngül eləyib seçirdim. O isə məni saya salmadan davam edirdi:

– Kişi tayfasına arvad yaşı ötəndən sonra daha çox lazım olur... Sonra narazı bir tövrlə əllərini oynada-oynada əlavə elədi:

– Qınamıram, oğul... Mən gərək öz dərdimə özüm əlac eləyəm.

Bu söz məni tutdu. Bəlkə də yerimdən elədi.

– Məsələ belə idisə niyə zəhmət çəkib bu qədər uzunluqda yolu gəlirdin?

– Gəlmişdim sənle məsləhət eləyəm, axı deyirlər: gənəşikli don gən olar.

Mən könülsüz halda son sözümü dedim:

– Öz vobalın öz boynuna. Ancaq bu vaxtında evlənmək fikrinə düşdüyünü eşidəndə camaat səni qınayacaq, yaşlıların səni loğaza qoyacaqlar.

O da axırıncı sözümü dedi:

– Hər kəs öz evinin qibləsini yaxşı tanıyır.

Səhər dədəm kəndə qayıtdı. Onu nəvələri yola saldı.

İdarədə iş vaxtında bəzən fikirlər bir-birinin üstünə yığılıb məni sıxır, az qalırdı boğulam. “Dədəm niyə vəfasızlıq elədi? Nə üçün nənəmin qara bayramının çıxmasını gözləmədi?”

Bəzən ayrı-ayrı əməkdaşlar yanıma gəlib pərtliyimin, pəjmürdəliyimin səbəbini soruşur, son günlər sıxıldığımı, hətta fikrimin dağınlılığını da xatırladır, üstüörtülü şəkildə toxdadır, hamısı da axırda bir cümləni təkrar edirdilər.

– Canınız sağ olsun! Bir sizin başınızda görünməyib ki...

Qağamın gəlini, ömür yoldaşım da gah məni danlayır, bəzən tox-tadır, hərədən də başıma ağıl qoyurdu. Deyilənlər beynimə girmir, sözlər məni inandırımırdı. Çünki dədəmdən bərk incimişdim...

Mən haqla idimmi, dədəm düzgün hərəkət edirdimi. Məndən ötəri tamam aydın deyildi.

Dədəmin – səksən yaşlı kişinin təzədən evlənmək fikrinə düşməsi cəybinə gəlirdi. Elə bilirdim işdə mənə, kənddə qardaş və bacılarıma güllürlər. Bizi lağa qoyub ələ salırlar. Dədəm indiyə kimi kənddə hörmət və izzət yiyəsi olub, başının tükləri sayı tinq salıb, ağac yetişdirib, camaat onu ağsaqqal, dilbilən, kara gələn kimi tanıyır. Birdən-birə bu əhvalatın baş verməsinə köndülər necə baxacaqlar? Əməlli-başlı biabır olduq. Heç bilmirəm tanış-bilişlərin üzünə necə baxacağım.

Dədəm kəndə qayıdandan on iki gün sonra böyük bacımdan məktub aldım. Hərçənd heç də buna məktub demək olmazdı. Kimə yazıldığı zərfin üstündən bilinməsə də içərisi məqalə kimi sərlövhə kimi başlanırdı: “Nalayıq hərəkət”, “Qocalıqda yorğalıq”, “Kaftarın iştahası” kimi ifadələr gözümə sataşanda bacıma qəzəblənib dədəmin tərəfinə keçdim.

Böyük bacım dönə-dönə təkid edirdi ki, “təcili şüurətdə kəndə gəl, köməkləşək, əlbir, dilbir olaq, bəlkə kişini əyri yoldan qaytaraq”.

Məktubu ömür yoldaşıma göstərdim. Oxuyub bikeflədi. Bacımın qarasına danışdı, üzünü mənə tutub sual verdi:

– Hamınız kişinin üstünə düşüb onu təkləsəniz, bunun xeyri olar?

Bacıma cavab verməyib çox götür-qoy elədim. Fikri fikrə caladım. Yüz ölçüb, bir biçdim, müəyyən qərara gələ bilmədim.

Bir gün işdən qayıdanda gördüm ki, ortancıl və kiçik bacılarım bizdədir. İkisi də kədərli idi. Kiçik bacım hamımızdan səbrli və sözgötürən idi. Bu səbəbdən də xatirini çox istəyirdim. Ortancıl bacım gözünü məndən çəkməyib söz gözləyirdi. Xırdaca ağ əllərini hövkələyib barmaqlarını şaqqıldadırdı. Qəsdən söhbəti açmır, onların danışmasını gözləyirdim. Nəhayət, ortancıl bacım açıldı.

– Qağam burada olanda niyə başına ağır qoymadın ki, gəlib bizi elində rüsvay elədi?

Xırda bacım onun sözünü yarımcıq qoymaq istəyəndə sağ əlimi qaldırıb dedim:

– Bir-birinizə mane olmayın, biriniz danışın, o biriniz qulaq asın, mən eşidirəm.

Bacılarım dedəm barədə çox danışdılar, hirsli, qəzəbli danışdılar, rəhmsiz, ədalətsiz danışdılar. Düzdür mən dedəmdən incimişəm, ancaq demək var, demək var.

Nə isə bacılarım ürəklərini boşaldıb nisbətən sakitləşdilər. Elə ki, toxtadılar, ikisi də gedib əl-üzünü yudu. Nahar edib, çay içdik. Yəne də dedəmi ortaya qoyub hər tərəfdən nişan aldığımız qabaqkı qaynarlıq azalmışdı. Şiddət gücdən düşmüşdü. Sözlər nisbətən abır-həya pərdəsinə bürünmüşdü. Ortancıl bacım mənə müraciət elədi:

– Evin böyük oğlusan. Hamımıza köməyin dəyib. Qağamın günahı təkə yaşının bu vaxtında evlənməsində deyil. Özündən qırx yaş kiçik bir gəlini almaq fikrinə düşməsidir.

Hərçənd kənddən çoxdan çıxmışam, ancaq camaatımızı yaxşı tanıyıram. Bunun üçün də bacımdan xəbər aldım.

– Kişinin almaq istədiyini kimdir?

– Xeyransa qızı Güllər.

– Hansı Xeyransa?

– Nəqdəli qızı Xeyransa, Yamac Səfərin arvadı.

Qeyri-ixtiyari güllümsədim. Bacım yanıqlı-yanıqlı nəql elədi:

– Güllərin əri müharibədən qayıtmamışdı. Oturub gözlədi, bütün camaat ona “bəh-bəh” dedi. Sən demə alan yox imiş...

– Qağamın Gülləri alması gerçəkdir?

– Üzümüzlə gələn cümə axşamı götürmək istəyir?

– Bura gəlməkdə fikriniz nədir?

– Bizimlə kəndə get kişini bu yoldan qaytaraq.

Mən zarafatsayağı dedim:

– Bilirsiniz nə var? İş işdən keçib. Gəlin bacınız şahiddir ki, burada mən kişi ilə biabırılıq elədim, hətta gedəndə görüşmədim, küsülü getdi.

Toxtaq kiçik bacım duruxa-duruxa soruşdu:

– Sən razı olursan ki, nəyə yatan yorğanın altına kimsə başqa arvad girsin?

– Mən də siz deyənlərin hamısını artıqlamasıyla dedim, səmərəsi olmadı. Qağam deyir: korluq çəkirəm, yaşımın bu vaxtında mənə arvad lazımdır ki, qulluğumda dursun. Hətta acıqlı-acıqlı dedi ki, hamınız çəkilib oturmusunuz cvinizdə, mən qalmışam tək-tənha, qara damın altında.

Ortancıl bacım kövrəlib dedi:

– Bunlar hamısı yalan-palandır. Yəqin çoxdan Gülləri gözaltı eləyibmiş.

Heç olmasa qoyaydı nənəmin qara bayramı çıxaydı, sonra özünə toy eləyəydi.

– Bacı, necə dəyərlər vələlədən-zələlədən nənəmizin ruhunu incitməmək xatirinə daşı otəyinizdən tökün, bu sövdadan əl çəkin. Qoyun necə bilir elə də eləsin.

Kiçik bacım susdu. Ortancıl isə daş atıb başını altına tutdu.

– Ə, nə danışsın? Son nəfəsimə kimi çalışacağam ki, Güllər həyat qapısından içəri girməsin!

Mən zarafatı qatılaşdırdım:

– Gülləri qoymazsan, qağan gedər.

Qağam özbaşnadır?

– Böyük-kiçik məsələsi harada qaldı?

– Xeyir-şərini bilməyən böyüyü yerə girsin!

– Bax burada başından yekə danışdın!

Kiçik bacım bacısına baxıb gözünü ağartdı. Mən söhbəti yığışdırmaq məsələni tamamlamaq məqsədilə dedim:

– Sizi bilmirəm, mən qağamın işinə qarışmayacağam. Necə deyərlər, özü yıxılan ağlamaz.

Bir gün öz səhvini dərk edər. Bizim dediklərimizi yadına salar, görər ki, düz danışmışıq...

Bacılarım məndən narazı qaldılar, nəümid halda kəndə qayıtdılar.

Aradan düz on il keçdi. Avqustun axırlarında Kislovodskidə ailələ birlikdə dincəlirdim. Şəhərin parka yaxın hissəsində üçotaqlı mənzil tutmuşdum. Bir gün səhər bazardan qayıdanda gördüm ki, qardaşlarımla yeznələrim hamısı həyətdə əyləşib şirin söhbət eləyirlər. Hamısıyla görüşüb-öpüşdüm.

Kiçik yeznəm arvadına görə çox səbirsiz, söz saxlamayan bir oğlandır. Gözünü məndən çəkməyib hey üzümə baxır, arabir bacanaqlarına nəzər salır, heç kimin hərəkət etmədiyini görüb yenə də mənə hədəf alırdı.

Çay-çörəkdən sonra birlikdə parka gəzməyə getdik. Əlbəttə, buna gəzmək demək olmazdı, çünki parka çatan kimi yan-yanə qoyulmuş oturmaqlarda əyləşib söhbəti qızıqdırdıq. Nə az, nə çox düz dördə saat çənə döymüşdük. Danışığımızın doxsan faizi qağam, arvadı bərədə idi. Böyük yeznəm bəmənən birisi idi. Əlini çiyinə qoyub ürəkdən dedi:

– Əziz başın haqqı, kişi sənə üçün bir qardaş əkib ki, yaşlıların hamısından saytal.

Deyilənlərə inanmayıb gülə-gülə cavab qaytardım.

– Səksən yaşında evləndiyi hekayə idi. Sənin bu vaxtında oğlu olmasından roman yazılacaq.

Ortancıl yeznəm təmkinlə danışdı:

– Məhəmməd, özün əhli-halsan, rəhmətlik Aşıq Ələsgərin belə bir kəlamı vardır: “Keçən keçdi, olan oldu”.

Mən yeznəmin nə deyəcəyini gözləyib dincəldim. O isə azca dayanıb davam elədi:

– Sentyabr ayının iyirmisində kişinin doxsan yaş tamamlanır. Rayon təşkilatları məsləhət görüb ki, əməlli-başlı, layiqli şəkildə bu tarixi qeyd edək. Gəlmişik səndən xahiş eləyəm ki, vaxt müəyyəndə zohmət çəkib kəndə gələsən. Təkcə özün yox, bütün külfətinlə.

İkinci qardaşım ayağa qalxıb yanıma gəldi. Boynumu qucaqlayıb, üz-gözüməndən öpdü.

– Yeddinci qardaşımızın on yaş var.

Mən dedim:

– İki ildə bir oğul – qağam məhsuldar işləyir. Göz dəyməsin, əsil millətəkəndir.

Böyük yeznəm sözümlə qüvvət verdi:

– Yeddinci qardaşınız olanda sənə sözünü mənə kişiye dedim, üzümə hirsli-hirsli baxıb dedi: “Mən sizin kimi öfkəmi papiros tütüsünə, ciyərimi araya qurban eləməmişəm... Mən canımı saxlamışam”.

Hamımızın ürəyindən deyilən bu sözə əlavə lazım deyildi. Ancaq təsdiqləyib haqq qazandımaq kifayət idi.

Qardaşlarım da, yeznələrim də analığımızdan razılıq eləyir, qağamdan yana dilləri ağızlarına girmirdi. Dədəmin əleyhdarı az idi: üç qızı, bir oğlu. Tərəfdarı isə hədsiz idi. Altı oğlu, üç kürəkəni, çoxlu nəvənəcələri, üstəlik, özündən yaşca kiçik qayınatasıyla, qayınanası...

Bizim ailə üzvlərindən fikir soruşmamışdım. Məncə, məndən savayı hamı dədəmin xatirini istəyir, qarasına uçurdu.

Qardaşlar və yeznələrlə üç gün Kislovodskidə əməlli-başlı keş çəkdik. Dördüncü gün məsləhət və məşvərət elədik. Əvvəlcə mən danışdım:

– Qağamın doxsan illiyini qeyd eləmək, özü də ləyaqətlə keçirmək, hər cəhətdən lazımdır. Bəri başdan mən deyirəm ki, gəlməyəcəyəm.

Dədəmin ikinci oğlu yerindən söz atdı.

– Üç gündür sənə söz danışırıq, bizə hörmətin bu qədər imiş?

Üçüncü qardaşım daha sərt danışdı.

– Dədəsinə hörmət eləməyən oğuldan hər şey gözləmək olar.

Mən sözləri udur, özümü alicənab aparır, ev yiyəsi kimi qonaqlara hörmət göstərirdim. Ortancıl yeznəm qardaşlarının üstünə düşdü:

– Ətlə dırnağın arasına girən iylənər çıxar. Böyük oğulla atanın işinə qarışmağa heç kəs bizi vəkil eləməyib...

Böyük yeznəm bacanağımı cıratmaq məqsədilə deyindi. Ancaq sözləri tikanlı çıxdı.

– Sən də oxunu atıb yayını gizlədirsən... Gah nala vurursan, gah mıxa döyürsən. Fikrini açıq de görək təklifin nədir?

– Təklifim odur ki, Məhəmməd hamımızın böyüyüdür. Onun məsləhətinə qulaq asıb geri qayıtmalı, hazırlıq görməliyik.

– Məhəmməd getmir axı.

– Bəlkə gedəcək?..

– Açıq dedi ki, getməyəcək...

Mən sözümlə təkrar eləyəndə qardaşlarımın sifətini kölgə bürüdü. Hamının üstünə sanki su ələndi. Xırda qardaşım yeznələrinə dedi:

– Vaxt itirməyiniz havayıdır, durub gedək bilet ala, bəlkə bu axşam yola düşək.

Mən cıncırımı çıxartmadım.

Böyük yeznə yenə aralığa sülh qoymağa çalışdı. Ancaq sözlər düz gəlmədi. Birinin dediyi o birisinin döşünə yatmadı. Papiroslar dalbadal yandı. Tüstülər müxtəlif səmtlərə buruldu. Burun deşiyindən çıxan qoşa tüstülərin sayı daha çox idi. Təzə qırılmış üzlər, silinmiş ayaqqabıları, ütülənmiş üst köynəkləri doqquz adamhq məclisə əsla yaraşmırdı. Böyük yeznəm qoluma girdi, parkdan çıxdıq.

4

Sentyabr ayının üçündə rayon icraiyyə komitəsi sədrindən teleqram aldım ki, Qadir kişinin yubileyini oktyabr ayının beşinə keçirmişik. Xahiş edirik zəhmət çəkib gəlosiniz.

Fikir-xəyal məni əldən salmışdı. On il qabaq dədəm yanıma gəlib evlənmək məsələsini ortaya atanda nə vəziyyətdə idimsə, yenə də o günə düşmüşdüm.

Sentyabrın iyirmi beşində istirahət günü səhər qapımızın zəngi çalındı. Böyük qızım gedib açdı. Ucaboy, çatma qaraqaş, alagöz, xurmayı saç, yaraşlıq sifət, könüloxşayan bir oğlan qızım ilə bərabər gəlib mənimlə görüşdü, əlindəki çamadanı yerə qoyub şəstlə dedi:

– Kiçik qardaşın Cəbrayıl.

Mənim Cəbrayıl adlı qardaşım yox idi. Bilmədim nə deyəm. Oğlan harayına çatdı:

– Qağa, Güllərdən olan qardaşmam.

Yaxına çəkib üzündən öpdüm.

– Nə vaxt gəlmisən?

– Qatardan səhər düşmüşəm.

Yer göstərdim, oturdu. Mərifətli, qanacağı məni məftun eləmişdi. Geri daranmış qıvrımlıq qağamın cavanlığını yada salırdı. Özümü saxlaya bilməyib soruşdum:

– Dədənin yubileyi nə vaxtdır?

– Dədəm rayonda deyib ki, Məmmədsiz yubiley eləməyəcəyəm, gəlmişəm birlikdə dədəmin yubileyinə gedək.

Cəbrayıl dediyim sözlərin xülasəsini rayon icraiyyə komitəsinin sədrinə yazdım.

– Dədəmin doxsan illik yubileyinə iştirak etmək üçün təyin olunmuş gündə gələcəyəm.

VASVASI

Əlli beş il əvvəl, yəni on yeddi yaşlı cavan olduğum vaxt başıma gəlmiş əhvalatı danışmaq istəyirəm.

Kəndimiz dağların ətəyindəki gül-çiçəyin arasındadır, qabağından Bazar çayı axırdı.

Güzəranımız ağır, yaşayışımız çətin olsa da, əkinçilikdən usanmır, çalışmaqdan yorulmurduq.

Əkin üçün yararlı olanlar bunlar idi: Öküz, qayış, gavahın. Hər kəsin bir öküzü cütə qoşulurdusa, iki avacası olurdu. Bu o demək idi ki, bir öküzün müqabilində iki gün onun yeri şumlanmaq idi. Dörd boyun öküzə çatan qayış üçün iki avaca düşürdü.

Kəndimizdə yaxşı tanıdığım, xatirimi hədsiz istəyən İsfəndiyar kişi ilə birlikdə cütə gedirdim. İki öküzümüz cütə qoşulur, dədəmin Bakıdan gətirdiyi zəncir qayış əvəz edir, özüm isə, “ələlti” adlanan öküzlərin boynuna minib dörd öküzü vər başına çatdırmaq üçün müxtəlif hərəkətlər edir, cürbəcür mahnılar oxuyur, bayatı və holavar çağırırdım. Müqabilində isə səkkiz avaca qazanıb yer şumladır, toxum səpdirir, qonşudan geri qalmamağa çalışırdım.

Cütçülükdə belə qayda var idi: kimə işləyirdikse səhər və günorta yeməyini iş yiyəsi verməli, cütə qoşulan səkkiz öküz üçün dörd bağ yonca kövşənə gətirilməli, heyvanlar yeməli idi.

Dədəm Bakıda neft mədənlərində fəhləlik elədiyindən ailəni dolandırmaq, çörək qazanmaq mənim üzərimə düşmüşdü.

İsfəndiyar kişiye “dayı” deyirdim. O məni “bacıoğlu” çağırırdı. İsfəndiyar kişinin xasiyyəti həlim, danışığı yumşaq, sözləri yatımlı olduğundan sözündən çıxmır, “bəli”, “xeyr”, “baş üstə” dən başqa cavab qaytarmırdım.

İsfəndiyar dayının arvadını Abihəyat çağırırdılar. Orta yaşlı, təbiətən gözəl, incəbel bir arvad kimi kənddə barmaqla göstərilirdi. Uşaqları südəcər olduğu üçün zarafata salıb, “xəlbiraltılar ara vermədən artır” deyəndə İsfəndiyar kişi söz altında qalmayıb toxtaq-toxtaq cavab qaytarırdı:

– Görünür ərle-arvad arasında söz birliyi yoxdur.

İsfəndiyar kişinin kövşənində yer əkirdik. Sübh tezdən öküzləri dəhmerləyib “Əkinlər düzü” deyilən yerə apardıq. Kəhər madyana səkkiz bağ yonca yükləyib yedəyimizə aldıq. Birbaşa əkin yerinə gəldik. Macgəl

və hodaqlar işə başladı. Hodaqlar öküzləri qoşdular. Macgəl gavamı yerinə salıb, iri daşla bir neçə dəfə vurub bərkitdi.

Cütə səkkiz öküz qoşulur. İki öküzə “bir boyun” deyirlər. Səkkiz öküz dörd boyun sayılır və qoşulanların yerə görə adları olur. Lap qabaqdakilərə “qabaq”, ikinci cərgədəkilərə “ələlti”, üçüncü cərgədəkilərə “sazik”, dördüncü cərgədəkilərə “ambul” deyirdilər.

Gün çeşit yerinə qalxanda yerin yarından çoxunun boz rəngini qaraltmışdıq. Hodaq Abbasla elə ürəkdən və ucadan səs-səsə vermişdik ki, torağayların nəgməsi eşidilməz olmuşdu. Ambul ilə saziki Abbas, ələlti ilə qabağı mən sürürdüm.

Yenə də veri kefi saz başa vuranda İsfəndiyar dayı mənə üz tutdu..

– Bacıoğlu! Yəqin ki, acmısınız.

Mən dinməyəndə o əlavə elədi:

– Abbasla mən birtəhər işlərik. Zəhmət çək, qalx kəhər madyanın belinə, sür evə. Abihəyat xalan çörəkdən-sudan versin, götür tez qayıt. Elə get-gəl ki, günorta yeməyinə gecikməyək.

Mart ayının axırları idi. Kəndimizi aralığa almış dağlardan gələn küləklər buraya sərinlikdən çox, soyuq gətirmişdi. Əyin-başım yuxa olduğundan üşüyürdüm.

Kəhər madyanı qəlbi bir daşın böyrünə çəkib üstünə qalxdım. Yarım saat çəkmədən Daşlı dərədən sağa buruldum. Gilliyin döşü ilə gedib birbaşa İsfəndiyar dayının heyət qapısında atın başını yığdım. Sarıbaş onik bağlı idi. Atımı gören kimi qışqır-bağır salıb dartındı, bağlandığı dirəyin o tərəf bu tərəfinə tullandı.

Haçandan-haçana Abihəyat xala göründü. Qapını açıb mənə içəri çağırırdı. Atdan düşüb ev yiyəsinin arxasınca getdim.

Abihəyat xala əvvəl “xoş gəldin” elədi... Dədəmi soruşdu. Anamı, bacılarımı xəbər aldı. Tez-tez içəri girib çölə çıxan arvad arabir mənə deyirdi:

– Tələsmə, südlü aş hazır olan kimi səni yola salacağam.

Mən eyvanın məhəccərinə söykənib heyətə baxır, azca aralıdakı gilənar ağaclarına nəzər salır, “sarıbaş” əniyin yal yediyi daş yalaqdan gözümü çəkmir, buxarının qırağındakı sacayağını hədəf eləyir, çəpərə söykənmiş çalğının sarıqlarını sayır, ev yiyəsinin hərəkətlərindən bir an belə ayrıla bilmirdim.

Südəcər uşaqlar gözə dəymir, xəlbiraltılardan səs-soraq eşidilmirdi.

Abihəyat xala cyvana naxışlı küçə salıb üstünə dəstərxan sərdi. Su səpib bir-birinin üstünə yığıdığı lavaşları ayırıb bükümlədi. Köhnə qoyun

qarına xeyli üzülü pendir yığıb ağzını bağladı. Üç mis kasa, üç ağac qaşığı gətirib xırda bir ağ torbaya yığıdı. Çörəklə pendiri iri dəstərxana bükdü. Südlü aş qazanının ağzına dəmkeşi üzüqoylu çevirib əvvəlcə qırağına yaşıl köbə tikmiş süfrəyə bükdü. Sonra tərək xurcununun gözüne qoyub başqa şeyləri də üstən yığıb yerdə sanballadı.

Mənə müraciətlə dedi:

– Zəhmət çək, çıx sürəhinin üstünə, min ata.

Dediyinə əməl elədim.

Abihəyat xala tez xurcunu atın üstünə aşıra-aşıra dedi:

– Sən sol ayağını xurcunun boş gözüne sal, var gücünlə saxla, atı birbaşa sür “Yamac bulağa”. Mən səni bulaqdan doldurum, gətirib salım xurcunun boş gözüne, atın başını boşla, bir də görəcəksən, Əkinlərin düzündəsən. Bu sözləri deyə-deyə o, bulağa sarı getdi, mən atı yavaş-yavaş onun dalınca sürdüm.

Gün xeyli qalxmışdı. Yeni kəndə gəldiyimdən azı bir saat ötmüşdü. Çox keçməmiş öküzlərə ot verilməli, cütcülər günorta yeməyinə başlamalı idilər.

Bizim kənddə bulaq çoxdur, hamısının da adı vardır. Məşhurlarının, suyu loğman olanlarının adını çəkəcəyəm. Yeddi Novlu, İki Gözlü, Güllü Cahən, Əlimərdan bulağı, Arzu bulağı, Soyuq bulaq, Yamac bulaq, Qaynama bulaq.

Kəndimizin əbodi keşikçisi sayılan Qızıl qayanın döşündən çıxıb kənd aşağı cövlan edən – Yamac bulaq gur sularından sayılır. Su qayanın altı ilə gəlib sal daşların üstündən töküləndə rənginə baxmaq, səsini dinləmək, şırıltısından həzz almaq istəyirsən.

Abihəyat xala mis səniyi həmin bulaqdan doldurub qayıtmalı, dolu səniyi xurcunun boş gözüne qoyub mənə yola salmalı idi.

Yayda naxın kövşəndən kəndə gətirib həmin bulaqdan suvarar, yaxındakı söyüd ağaclarının altında gün əylənə qədər saxlardıq. Söyüd ağacları ilə bulağın arasına daşdan hasar çəkildiyindən mən söyüdlərin böyründə gözləyirdim.

Abihəyat xaladan səs-soraq eşidilmirdi. Qıçımı xurcunun gözüne salıb var gücümle ayağımı xurcuna dirəmişdim.

Az qalırdı qıçım qırılsın. Gün günorta yerinə qalxdı. Acından sərfəm qarışırdı. Başım bərk ağrıyırdı. Tərslikdən bu arada adam gözə dəymir, gedib-gələn qəhətə çıxmışdı.

Bulaq məndən aralı idi. Çağırsaydım, səsım çatmazdı. Birincisi, aramız uzaq idi, ikincisi də suyun səsi ətrafa yayılmışdı.

Altımdakı heyvanda bir yerdə çox dayandığından cana doyub hərdən ayaqlarını yerə döyməyə başladı.

Səhər ertə hava soyuq idi. Sonra əməlli-başlı düzəldi. İndi isə hava yenə də sərinləməyə başlayırdı. Çünki gün günortadan əyilirdi.

Kəndimizin qabağındakı “Tənəzzül dağının” kölgəsi “Ağ düz” deyilən yerə adlayırdı.

Fikir məni aparmışdı. “Birdən arvadın başına bir iş gələr”.

İstədim yerə enəm. Ayağımı tərpedəndə az qaldı xurcun düşsün. Dərhal ayağımı yerinə qoyub əvvəlki vəziyyətdə saxladım.

Yəqin ki, kəndə gəldiyim vaxtdan dörd-beş saat keçmişdi.

Fikrimə gəldi ki, bəlkə Abihəyat xalanı gözləməyib çıxım gedim. Cəsarətim çatmadı. Gözlədim, ancaq gözləmək nə qədər uzanar?

Nəhayət tab gətirməyib atın başını geri çevirdim. Söyüdlərin üst tərəfi ilə uzanmış arxın qırağı ilə gedib el yolunun yoxuşuna dırmaşanda gördüm İsfəndiyar dayı ilə Abbas öküzləri qatıb qabaqlarına, məlul halda mənə sarı gəlirlər.

Utandığımdan nə deyəcəyimi bilmirdim. Bu səbəbdən də atın başını yıqıb saxladım. Öküzlər böyrümdən ötdü. Abbas mənə yaxınlaşıb eyhamlı şəkildə dedi:

– Çox sağ ol!

Özümü günahkar bilməsəm də cavab qaytarmadım. İsfəndiyar dayı atın cilovundan tutub yavaşca dedi:

– Bacıoğlu! Bütün günahlar məndədir. Görək səni kəndə göndərəndə arvadımın xasiyyətini deyəydim.

Mən bir şey başa düşmədim. İsfəndiyar dayı xəbər aldı.

– Abihəyat xalanı bulağa gedib?

Dilimi yox, başımı tərpedim.

İsfəndiyar dayının dodağı qaçdı. Bıqları tərpendi. Astaca deyindi:

– Zalım qızı, yəqin sənəyi yuyub suya çəkir.

Abbas öküzləri bulağa sarı sürdü. İsfəndiyar dayı atın cilovundan yapışib yediyinə aldı, birlikdə höyətlərinə getdik.

İsfəndiyar dayı xurcunun dolu gözündən yapışib dedi:

– Düş aşağı.

Atdan düşdüm, addım ata bilmədim, qıçım keyimmiş, heydən düşmüşdüm.

İsfəndiyar dayı gülümseyib dedi:

– Get, xalanı çağır, gəlsin.

Ayaqlarımı ağır-ağır atıb getdim. Bulağa yaxınlaşanda gözlərimə inanmadım. Abihəyat xala mis sənəyi doldurub-boşaldır, sənəyin qul-punu, tıxacımı yuyur, gövdəsini narın qumla sürtürdü.

Lap böyründə gedib astadan öskürdüm. Eşitmədi, bərkənd çağıranda dik atıldı. Üzümə baxıb qərarından dönmədi. Soyuqqanlıqla dedi:

– Demədim gözlo, bu saat gəlirəm?

Birdən qazan yadına düşdü, məni sorğu-suala tutdu.

– Qazanı kimin ümidinə qoyub gəlmisən?

– İsfəndiyar dayı gəlib çıxıb.

Abihəyat xala elə bil yuxudan ayıldı. Tələsdiyindən sənəyi doldurmayıb ağzını qapadı. Çiyinə alanda boş olduğunu duyub yerə qoydu. Tez doldurub götürdü, bir yerdə gətdik.

Mən ciddi fikirləşdiyim vaxt Abihəyat xala dedi:

– Bir tikə boyunla utanmırsan yalan danışmırsan? Bəs hamı kişi? İndi də anan yaşda arvada kələk gəlməyə başlamısan?

Mən dinib-danışmırdım. Abbasla öküzlər yanımızdan ötəndə Abihəyat xala gördü. Abbasdan soruşdu:

– Bəs kişi hamı?

Abbas narazı halda cavab verdi:

– Getdi evinizə.

Abbas öz öküzlərini, mən özümüzküləri evimizə apardıq.

Anam məni görcək təşvişlə sual elədi:

– Bu nə sir-sifətdir düşmüşsən?

Mən əhvalatı təfəsilatı ilə danışdım.

Anam başını bulaya-bulaya dedi:

– Yazıq vasvasıdır.

Mən dedim:

– Mis sənəyin tıxacını yumaq, gövdəsini qumla sürtmək təmizlikdir!

Anam razılaşmayıb izah elədi:

– Təmizlik sağlamlıq, vasvasılıq xəstəlikdir.

Bir neçə gündən sonra öyrəndim ki, Abihəyat xalanın adı üstündə imiş: “Vasvası Abihəyat”.

DƏVƏLƏR

Obamız Araz çayının sol sahilindədir. Bakı – Culfa dəmir yolu ilə aramız lap yaxındır.

Bakıya, Horadizə gedəndə qonşuluqdakı stansiyadan bilet alıb yola düşürük.

Əslimiz tərəkəmədir. Köçerilik peşəməizdir. Yazın qırx beşində arandan tərpenir, payız girənə kimi dağlarda qalır, yaylaqların gül-çiçəyini heyvanlara ovladıb, geri qayıdırıq.

Ağlı-qaralı qoyun sürüləri, sağmal-subay mal naxırları, erkəkli-madyanlı at iltırları dolanacağımızda əsasdır.

Dəvə karvanları barəsində həm çox danışmaq olar, həm də maraqlı əhvalatlar söyləmək mümkündür.

Şura hökuməti üç ildir qurulub. Özümüzdə məktəb olmadığından uşaqlar oxumaq üçün qonşu obaya gedirlər.

İki əmim, üç dayım oğlu ilə oturub-durur, dostluq eləyirəm. Söz qoşmaq, nağıl demək, əfsanə söyləmək, vəqiə düzəltmək obamızda şakərə çevrilib. Əslinə baxsanız bura şairlər məskənidir. Maralyanlı aşiq Pərinin dünyaya gəldiyi obada yaşayanlara bunu eyib tutmağın özü eyib sayılar.

Böyük əmim oğlu Səyyad sinədəftərdir. Ortancıl dayım oğlu Fəraməzin təbi vardır, şeir qoşur.

Mən bunlara nisbətən korazehin olsam da, hər halda çulumu sudan çıxara bilirəm. Yəni ora-burasına əl gəzdirib nağıl deyirəm, hərdən əhvalat da danışırım.

Araz haqqındakı bayatıları əzbər demək, dəvə barədə olan şeirləri və əfsanələri bir nəfəsə danışmaq özündən söz uydurub əhvalata çevirmək, vəqiəyə döndərüb camaata danışmaq məharət sayılırdı. Maralyanlıda bizə “haqdan vergi verilib” adı qoymuşdular.

Yaylaqda cürbəcür yurdlara düşüb, hər kəsin başı öz heyvanına qarışdığından məclis qurmaq qeyri-mümkündü. Elə ki, arana qayırdıq, sürüləri çobanlar otarır, naxırları növbə ilə şamlığa sürürdük, iltırları Gəyən düzünə yollayırdıq.

Tez-tez iri çavustanlara yığışır, deyib-danışır, təkə cavanlara yox, zohmət çəkib məclisə gələn böyüklərə də “Aynaq Talıb” demişkən, kef verirdik.

Yaylaqdan arana qayıtdığımızın ayı tamam olmamışdı ki, eşitdik Bakıdan obaya bir adam gəlib. Axşam kend soveti sədri bizi idarəsinə çağırdı. Qonaqla tanış eləyib məlumat verdi:

– Qonağımız xalq ədəbiyyatını toplayır. Necə deyərler, əsl biz deyəndir.

Saçları ağarmış, alnında, boyun-boğazında qırıqlar özünü göstərmiş kişi hərdən bizə baxır, təzə qədlənmiş karandaşla ümumi dəftərə erəb əlifbasıyla yazırdı.

– Kend sovetinin sədri mat-mat qonağa vərəvürd eləyir, altdan-altdan bizə göz qoyur, yavaşca burnunu çəkir, sağ əlilə bıqlarını tumarlayırdı.

Qonağın danışdığından öyrəndik ki, professordur. İnstitutda işləyir, xalq yaradıcılığı ilə məşğuldur. Bizə müraciətlə dedi:

– Kim nə bilirsə danışsın, yazım. Ancaq təvəqqə eləyirəm, növbə ilə danışın... Bir-birinizə mane olmayın. Nə bilirsiniz, utanıb çəkinmədən söyləyin. Şeir, atmaca, bayatı, layla, sayaçı sözü, ayama, qarğış, və başqa eşitdiklərinizi əsirgəməyin, bildiyinizə korluq çəkdirməyin.

Kend soveti sədri ciddi bir görkəm aldı:

– Sizləri biz göydə axtarırdıq, yerdə əlimizə düşmüşünüz. Siz yazmaqda olun. Böyükü-kiçikli, arvadlı-kişili Maralyan camaatı söz dəryasıdır.

Qonaq təsadüfi üzümə baxanda özümü itirmədim, Araz haqqında bildiyim nəğmələri söylədim:

Araz-araz can Araz,
Soltan Araz, xan Araz.
Yarım gəmidə gedir
Gəl eləmə qan, Araz.

Araz axar lil ilə,
Dostə-destə gül ilə.
Yarımı dindirirəm,
Şirin-şirin dil ilə.

Araz çay axar gedər,
Səddləri yıxar gedər.
Bu dünya pəncərədir,
Hər gələn baxar gedər.

Arazam Küre bəndəm
Muğana, Milə bəndəm,
Qəribəm ölkənizdə,
Bir şirin dilə bəndəm.

“Aynaq Talib” Səyyada baxıb qaş-göz eləyəndə o başladı, uzun bir seri nəfəsini dərmədən söylədi:

– Ay camaat, tərəkəmə,
Bilirsiniz nəyim ola?
Yeddi atım, yeddi itim,
Yeddi dingim, yeddi dəyirmanım ola!

Həzərəli xan çoban körə,
Yüzbaş sarbanım ola.
Sarıyanda buğdam əkilə,
Məşgində düyüm çəkilə,
Tamam Muğanlı tökülə,
Bir gecə qonağım ola!

Mən Allahdan nə istərəm,
Dağ dolusu bağım ola!
İçində mərmər hovuzu,
Dörd qıraq otağım ola!

Çıxam otaqda oturam,
Məktəbi hasil bitirəm,
Hər nə desələr yetirəm,
İncə buyurmağım ola!

İncə-İncə naz istərəm,
Hər qoynundan yüz istərəm,
Başı açıq qız istərəm,
Göyçədə yaylağım ola!

Göyçə istər tərəkəmə,
Qoçaqları dəmə-dəmə,
Ləzgi qılınc, iti qəmü,
Bir qəşəng qolçağım ola!

Qolçağı taxam qoluma,
At minib düşəm yoluma,
Kəmər qurşayam belimə,
Bir təzə can yarım ola!

“Aynaq Talib” bərkdən dilləndi:

– Dayan, atının başını yığ, saxla, dediklərimə qulaq as, sözümlü eşit.

Neynirsən yarım,
Bağcanı barım.
Deyinən barım,
Şahlıq taxımda,
Ölən vaxtımda
Beşcə arşın ağım ola!

Elə bil hamının üstünə su ələndi. Bir müddət sakitlik başlandı. Elə ki, Fəraməz əl-qolunu ölçə-ölçə qoşduğu şeiri oxudu, məclisdəkilər özünə gəldi.

Ürək

Mülkü-bədənin sahibi dövranı ürəkdir,
Hökm ilə verən hər cürə fərmanı ürəkdir.

Dağlar qədəri olan qüdrətə bir bax.
Təslim eləyən ömrinə dünyanı ürəkdir.

Həcmində kiçikse, mülki cahandır tutarında.
Bir güzgü kimi əks edən hər yanı ürəkdir.

İllərlə sənə pasiban olsa bu cahanda,
Bir gün yorulub təslim edən canı ürəkdir!

Yüz il ola gər cisminə həmdəm yenə axır,
Bir quş kimi tərək eyləyən insanı ürəkdir.

Şair, sən özün dözməz idin hicrinə yarım,
Aləmdə çəkən möhnəti hicranı ürəkdir!

“Aynaq Talib” bizə yox, məclisə üz tutdu.

– Dəvə, at, öküz, inək, qoyun barədə kim yaxşı söz bilirsə desin. Heç kəs utanıb qızarmasın. Nə təhər deyərlər, varını verən utanmaz, Mən dəvə barədə bildiyim, at haqqında eşitdiyim qoşmaları demək istəyəndə orta yaşlı, uzuntuman, burnunun sol yanında iri xal olan bir arvad yerindən çox sərrast dedi:

Bu dərədən köç gedər,
Qaşqa madyan boş gedər,
Məni ərə versələr,
Allaha da xoş gedər.

Məclisdə seyrək pıçıltı ilə narın gülüş bir-birinə qarışsa da, qayda pozulmadı. Arvad bizim obadan deyildi.

Beş il qabaq qaçqın düşüb. Sisyan mahalından gəlmişdi. Bu səbəbdən də yaxşı tanıyırdım. Bu arvad qurtaran kimi aşiq Pərinin törəməsindən olan cantaraq bir gəlin danışdı:

Tüfəngini yaxşı at,
Yaxşı doldur, yaxşı at.
İgidin başın ucaldar,
Yaxşı arvad, yaxşı at.

Gördüm ki, bildiyim qoşmaların hamısını xırtd eləyib məni qururda qoyacaqlar, heç kəsi saya salmadan dedim:

Ağ dəvə düzdə qaldı,
Yükü Təbrizdə qaldı.
Oğlanı dərđ apardı,
Dərmanı qızda qaldı.

– Atla dəvədən dediyimiz bəsdır, başqa heyvanlardan da söz salın. Güllü oğlu Salman kolpan bığlarına sığal çəkə-çəkə dedi:
– Atalar deyib ki:

Pulunu verdin qoyuna.
Özünü saldın oyuna.
Pulunu ver inəyə,
Başımı bağla dirəyə.

Uzun muxtar deyilənlərə haqq qazandırıb əlavə elədi:

Qoyun deyir qarnımı doyur, qara basdır,
Keçi deyir qarnımı doyur, qora basdır.

Qoyun var kərəzər,
Qoyun var kürəzər,
Gedər dağları gəzər,
Gələr evləri bəzər.

Qoyunlu evlər gördüm,
Qurulu yaya bənzər.
Qoyunsuz evlər gördüm,
Qurumuş çaya bənzər.

Keçi deyir adım Əbdülkərimdir,
Uzunqıç təkələr mənim ərimdir,
Qavala çəkilən mənim dərimdir.
Qəlbi-qəlbi qayalarım var mənim,
Şeytan-şeytan balalarım var mənim.

“Aynaq Talib” ehmal-ehmal gülüb dedi:

– Davardan bu qədər dediyimiz bəsdır. İndi də gəlin dəvədən söyləyək. Kim qabağa düşmək istəyir?

Səyyad ciddi tövrlə başladı:

– Bizim obada altı növ dəvə var: Nər, maya, lök, arvana, buğur, balxı. Fəraməz aman verməyib əlavə elədi:
– Nərlə lök qışda qızır.

“Aynaq Talib” sağ əlini yelləyə-yelləyə dedi:

– Belində göyün olan dəvənin dişisinə haça maya, erkəyinə isə buğur deyirlər.

Səyyad bir az alımdı. Altdan-altdan Fəraməzə baxdı, əyri-əyri “Aynaq Talib”i süzdü, başını bulayıb danışdı:

– Adın nədir, Rəşid, birini de, birini eşit, məsəli bizə də aiddir.

“Aynaq Talib” güldü. Səyyadı lağa qoydu:

– Bacarana baş qurban. Kim nəyə qadirdir, söyləyəcək. Camaat durub gözünü döyə-döyə gözələyəcək ki, görək Səyyad bəy nə vaxt söz tapıb deyəcək?

Fəraməz Talibə etiraz elədi:

– Nahaq yerə Səyyadın üstünə düşürsünüz. Kişinin oğlu haqlıdır. Biri danışanda başqası qulaq assın.

Sülh quşu ortalığa qonub aralığı sakitləşdirəndən sonra fəraməzo dedi:

– Nərlə maya yük heyvanıdır. Hər birisi 15–25 put yük götürür. Ayaqları sürüşür. On gün susuz yol gedə bilərlər. Bir dəfəyə iki–üç mis sənək su içirlər. Löklə arvana döllükdür. Ayaqları surçaq olur.

Fəraməz dayanan kimi Səyyad başladı:

– Balxı yazda qızır, özü də bərk adamcıl olur. Obadakı ağsaqqallar danışrlar ki, balxı ilə lök qızan zaman onlarca adamı qatlayıb dizlərinin altına qoymuş və tələf etmişlər.

“Aynaq Talib” Fəraməzə üz tutdu:

– Səyyadın sözüne qüvvət üçün bəzi nöqtələri açmaq istəyirəm.

Hamımız susduq. Talib danışdı:

– Qızmış dəvələri sakitləşdirmək üçün onların quyruqlarını iplə sağ və ya sol böyürlərinə bağlayırlar. Sonra da cahaza sarıyırlar ki, heyvanın hərəreti soyusun.

Uzun Muxtar yaxınlaşıb Səyyadla Fəraməzin arasında durdu, hər elini cavanların birisinin çiyinə qoydu, onların könlünü almış kimi asta-asta, toxtaq halda dedi:

– Külfətdə nəvə, dövlətdə dəvə şirin olar, məsəlini eşitmiş olarsınız. Dəvə xeyirli heyvandır. Ancaq çox kinlidir. O böyüklükdə bədənini yiyəsi çox nazik ürokdir. Dəvəyə köşəkliyində pislik eləsən qocalığına da olsa səndən intiqam alacaqdır.

“Aynaq Talib” yerindən söz atdı:

– Filankəs dəvə kinlidir, sözü nəhaq yere deyilməyib ki...

Oturanların qulaq asdığına görə uzun Muxtar davam elədi:

– Ev heyvanları arasında tək cə dəvələr sonsuz olanda xiffət eləyirlər. Dəvə bala üzü görməyəndə göz yaşı axıdıb əməlli-başlı ağlayır.

Söhbətin bu yerində adamlar cıncır çıxartmadılar. Uzun Muxtar maraqla danışdı.

– Dəvə balasını çox istəyir. Hətta tənbel olmasın deyə köşək vaxtından özü ilə bərabər uzaq səfərlərə də aparır.

Dəvənin yaxşı xasiyyətlərindən birisi də təmizliyidir. Balasını həmişə təmiz yerdə yatırır, təmiz yerden su içməyə öyrədir. Bu cəhətdən karvan vaxtı tənbel dəvəyə rast gəlməzsən. Dəvə bircə gecə təmiz yerdə yatarsa, ya da ki, altı təmiz olmasa çox keçmədən ona xəstəlik düşər...

Uzun Muxtar nağıl elədikcə fikri köyürlərdə otlayan dəvələrin yanında idi. Görkəmçə gözəllikdən məhrum, boynu əyri, dodaqları iri,

qalın, haça dırnağı yox, vücuduna nisbətən quyruğu gödək, boyca hədsiz uzun olduğundan yükləyəndə yerə xırırdılan bu heyvanın südü dərman, yunu əvəzsizdir. Az yeyən, çox kara gələn dəvə tərəkəmə üçün olverişlidir. Bir camışın gündəlik yemi ilə dörd gün saxlamaq olar.

Yerişi qeyri-adi, hər otu bəyənməyən, tikanlı otlərdən xoşlanan dəvələr çox itaətkar, sözbəxan, yiyəsini yarıdan heyvandırlar.

Bütün ömrünü dəvəçiliklə keçirmiş Cəlil kişi dediklərinə ciddi qulaq asandan sonra belə bir rəvayət danışdı:

– Dəvə balasını çox istəyir. Deyilənə görə Ərəbistanda uzaq yol gedən karvanda bir dəvə doğur. Sarban köşəyi aparmağı lazım bilməyib yurdda qoyur. Karvansara sahibinə tapşır ki, “Köşəyin anasının yükü çox qiymətlidir, burada saxlamaq olmaz. Doğmuş dəvə yük altıda rahat gedir, ayağı sürüşür, özbaşına yerə xıxmır. Biz qayıdana kimi köşəyi başqa dəvəyə əmizdirərsən.

Sarban, köşəyi yurdda qalmış dəvədən gözünü çəkmirdi. Balasından ayrıldıqdan dəvə hər gün göz yaşı töküb ağlayırmış, hətta yeməkdən kəsilməmiş. Sarban kövrəlsə də, dəvəyə yazığı gəlsə də dünya cifəsi mərhəmətdən güclü çıxır. Yüklü dəvə mənzil başına qədər gedir.

İyirmi–iyirmi beş gündən sonra karvan köhnə yurda qayıdıb karvansarada düşür. Köşəyi anasının yanına gətirirlər. Əmizdirmək istəyəndə ana balasına yiyo durmur. Sarban əlində çörək dəvənin qabağında dayanır, hündürdən bir neçə dəfə çörəyə əl vurub and içir ki, köşək sənəin doğma balandır. Dəvə mat–mat sarbana baxandan sonra köşəyin üz–gözünü yalayıb əmizdirir. Balasını tapıb süd verən gündən kefi açılır, göz yaşı dayanır.

“Aynaq Talib” əlavə elədi:

– Cəlil kişinin söylədiyi ağızdan–ağıza düşüb bütün obaya yayıldı. Arvanaların, mayaların hörməti qat–qat artdı. Dəvəçilik həmin vaxtdan obada durmadan çoxaldı. Bütün qapılarda at, qaramal, davarla yanaşı dəvə də göründü. Hər il yaylağa köçdüyümüz vaxt dəvələrə qoşa məfrəş yükləyib arasına qarıları mindirər, qucaqlarına nəvələrini verərdilər. Köç getdikcə baxıb həzz alar, söz qoşardıq!

Ağ dəvə alçaq gedər,
Qolunda qolçaq gedər,
Nənənin qucağında,
Nəvə tumançaq gedər.

Qonağın başı yazıya bərk qarışmışdı. Azca ara verib nəfəsini dərəndən sonra yenə də karandaşı dəftər vərəqinin üstündə xeyli gözdürdü. Yəqin ki, qulağına səs gəlmədiyini hiss edib dayandı. Başını yuxarı qaldırıb bizo baxdı, gülümsəyib dilləndi:

– Növbə kimindir, danışın yazım. – Elə ki, Cəlil kişini gördü, dedi:

– Siz davam edin, cavanlar da fikirləşsinlər.

Cəlil kişi cavab verdi:

– Mən qurtardım.

Danışan olmayanda qonaq bikeflədi:

– Yaxşı danışdınız, maraqlı söhbət elədiniz, heyif doyumluq olmadı.

Kənd sovetinin sədri zarafata başladı:

– Doyumluq olmasa yaxşıdır. Dadi həmişə damağınızda qalar. Sağlıq olsa bir də gələndə üç bu qədər eşidərsiniz. İndi zəhmət çəkin gedək evə, samovarın zümzüməsinə qulaq asaq. Bəlkə orada da yazılmalı bir şey oldu.

Hamımız qonaqla təmənleşib ayrıldıq. Bakıdan gəlmiş professor isə bizdən qopmaq istəmirdi.

Bakı, dekabr, 1973-cü il

Atamın vəfatı münasibətilə dostlar və tanışlar rayonlardan heyvan gətirirdilər. Bu el adətidir. Heyvanların bəziləri kəsilməmiş halda, çoxu isə diri gətirilirdi.

Belə günlərdə qonaq-qara qabağında utanmamaq üçün heyvan gətirənlərə razılığımı bildirib, minnətdarlığımı yetirdiyim kimi şəhər yerində diri heyvanları saxlamağın çətin olduğu da məni narahat edirdi.

Yaxşı ki, Binaqazıda yaşayan qohumumuz gəlib çıxdı, bu barədə mənə əqilli məsləhət verdi.

– Yaxşı bir qonşum var. Qəssablıq eləyir, toğluluq qoyun saxlayır. Hökumətdən xəlvət kəsib satır. Gen-bol heyətindən başqa evinin böyründə əməlli-başlı otlanaçağı vardır. Heyvanları göndər bizə, uşaqlar qatsın onun heyvanına, lazım olanda kəsib gətirək.

Atamın üçün verəndə heyvanların sayı beş idi. Yeddisində səkkiz, qırxında on beş erkəyi qəssab Behbudun heyətinə göndərüb heyvanına qatdıq.

Mən dünya görmüş, təcrübəli ağsaqqal olsam da oğlanlarım və kü-rəkənlərim sözümlə baxmadılar. Mən deyəndə ki, erkəkləri nişanlayın, uşaqlar hamısı yekdil üzümə baxıb, “görməmişlik eləmə” dedilər.

Qohum dediyim kişi köhnə Bakı fəhləsidir. Məndən iki-üç yaş kiçik olar. Söhbətimizi eşidəndə mənə üz tutdu:

– Nəvələrimin üçün Behbudun qucağına qoyub kirvə olmuşuq... halal kişidir. Bu cür adamlara etibar eləməyi məsləhət görürəm.

Ailə üzvlərinin ürəyindən xəbər verən sözlər məni də qismən inandırtdı. “Halal kişidir, bu cür adamlara etibar eləməyi məsləhət görürəm” sözləri tamam-kamal ürəyimə yatmasa da səsimi çıxarıb “görməmişlik” eləmədim.

Rayondan gətirilən qoyunların hamısı erkək idi. İri, kök, sağlam idi.

Böyük kürekənim yeddi ilə qırx arasında gətirilən heyvanlara baxanda dəfələrlə “bəh, bəh” dedi, aparıb Binaqazıdakı heyvanlara qoşub qayıdanda qaşqabaqlı göründü.

Atamın vəfatından qırx gün keçənə qədər hər gün səhər axşam bizə gələn, tez-tez mənə təsəlli verən qohum – anamın xalası oğlu Haşım döənə-döənə kirvəsindən söz salıb o ki lazımdır təriflədi:

– Heyvanları saxladığına görə sizdən umacağı yoxdur. Behbud gözü-könlü tox adamdır.

Böyük kürəkənim bir dəfə dedi:

– Haşım dayı! Behbuddan yox, dul bacısından əsla gözüm su içmir...

Haşım başını tərpətib cavab verdi:

– Dul bacısının erkək məsələsi ilə nə alveri?

Kürəkənim dedi:

– Beş altı kərə mən onlara heyvan aparanda bacısı qəbul eləyib.

Həmişə də bir sözü təkrar eləyib: “bunları birçə ay saxlasan, hər birisinin azı ikicə put xalis əti olar”.

Haşım təəccüblə soruşdu:

– Burada nə var ki...

Kürəkənim cavab verməyəndə Haşımın quşu ov aldı.

– Hər gün iki üç qoyun kəsib satan adamdan şübhələnməyə əsas yoxdur. İndi ki şübhələnirsiniz, bəlkə heyvanları saxlamaq üçün başqa adama verəsiniz.

Mən əlacsız qalıb ortalığa sülh qoydum. Haşıma dedim:

– Bilirsən ki, mənim Bakı ətrafında yaxın tanış və dostum yoxdur...

Vaxta ki, Behbud sənin kirvəndir, deməli bizə də yaxındır...

Haşım narazılıqla dedi:

– Hərdən bir ortalığa çəltik atıb qan qaralığı salmasımlar. Allah bəndəsi pulsuz-parasız müftə... on beş erkəyi saxlayır. Sağ ol demək əvəzinə şübhələnmək, düzü budur ki, əsla mənim xoşuma getmir...

Mən hesabı içəri verdim.

Aradan üç gün keçdi. Binaqazıdan Behbudun bacısı telefonla xəbər verdi ki, qoyunların birisi haram olub, neyləyəək?

Mən cavab verməyəndə arvad dəstəyi alıb dedi:

– Haram olan heyvanı itə verərlər, bizdən niyə soruşursan?

Mələksima adlı bir qadının əri bir il olar ki, vəfat eləyib, üç uşağı ilə qardaşının yanında olur. Behbud bacısı üçün geniş saray düzəltmiş, əməlli-başlı şərait yaratmışdır.

Erkəklərin sayı bir baş azaldı. Ailə üzvlərinin hamısı böyük, kiçikli bir ağızdan dedilər:

– Cəhənnəmə ki...

Bir həftədən sonra eşitdik ki, qoyunlardan ikisi güclə bıçağa gəlib. Səbəbi də budur ki, həm arıqdırlar, həm də naxoş...

Kiçik kürəkən məşim tutub Binaqazıya getdi. Tez qayıtdı. İki arıq toğlu... gətirmişdi. Hamımız bir-birimizə baxdıq... heç kəs danışmadı. Arvadım özünü saxlaya bilməyib dedi:

– Bəs deyirdiniz rayondan gətirilən heyvanlar erkəkdir?

Mən uzada-uzada dedim:

– Qaldı on ikisi.

Qaynanam yavaşca dedi:

– Hər kəs o heyvanlara əyri gözü ilə baxsa on iki imam ona qonim olsun.

Dünya civəsi şirindir... Üzümü kürəkənlərə tutub dedim:

– Məsləhət görürəm erkəklərin onunu satın, ikisini saxlayın qırxa...

Haşım sözümü eşitsə də cavab vermədi:

– İki gün sonra Mələksima bizə gəldi, arvadı çağırıb nə isə dedi, cibindən pul çıxarıb verdi. Qonaq gedəndən sonra arvad yanıma gəlib dedi:

– Mələksima bacı dedi ki, Behbud qoyunlardan beşini satdı. Belədir ki, rayon heyvanları Bakıda dəst eləmir... Bura gələndən hamısı naxoşlayıb: gün-gündən arıqlayırlar. Üst-üstə birini əlli manatdan xırtd eləyib.

Mən bu dəfə gülə-gülə dilləndim.

– Qaldı yeddi.

Böyük qızım əlavə elədi:

– Yeddi, əlindən getdi.

Gün əyiləndə Binaqazıdan zəng vurdular ki, qoyunlardan ikisi itib, hər yeri ələk-vələk eləmişik. Gördüm deyən olmayıb, nə eləyəək?

Ailə üzvləri səs-səsə verdilər.

– Cəhənnəmə ki...

Cəhənnəmə getməmiş beş erkək qalmışdı.

Ərinmədim, heç kəsin dediyinə baxmadım, düz bir baş bazara getdim. Erkəkləri satmaq üçün adam tapdım. Binaqazıya getdik. Heyvanları göstərəndə müştəri xəbər aldı.

– Birisini neçəyə deyirsən?

– Sən nə verirsən?

– Yüz manat

– İnsaf yaxşı şeydir.

– Sənin xatirinə iyirmi manat artırırım.

Razılaşdım. Beş erkəyi altı yüz manata satdım. İkisini məşinə qoyub şəhərə gətirdim. Kəsib qırx üçün saxladım.

Haşım bizə gələndə əhvalatdan xəbər tutdu. Dediklərimə inanmadı.

– Bazarda yüz iyirmi manata heyvan yoxdur.

– Bizə gətirilmiş erkəklərin hər birisinə yüz əlli manat da verələr... Hərçənd naxoşdular. Quzu boydadırlar, arıqdırlar, ancaq müştəri görəni kimi əl çəkmedi.

Haşımın kirvəsi Behbudla dul bacısı Mələksima boynumızta minnət qoyub bizə xəcalət verdilər. Sağlam, iri, kök erkəkləri naxoş, balaca, arıq qoyunları ilə dəyişdirdilər. “Satdıq” adı ilə özleri ucuz götürüb üst-üstə birisinə əlli manat verdilər.

Haşım yenə də kirvəsini tərifləyir, qiddini əldən vermir, hey deyirdi:

– Behbud elə adam deyil.

Böyük kürekənim dedi:

– Behbud yox, Mələksiması, dul bacısı eləyir.

Vaxtilə rəhmətlik dedəmdən eşitdiyim dörd misralıq şeirlə söhbətə xitam verdim:

Yaxşı olar kirvə tutmaq,
Xeyrxahı olan gündə,
Kirvə də bir sınıq çəkdi.
Yoxsul yurdda qalan gündə.

Baki, 1973-cü il

DƏMİRÇİNİN TALEYİ

Zəngəzurda kimdən soruşsaydınız ki, mahalda usta dəmirçi kimdir, Fərhad oğlu Qaraşı nişan verərdi. Hər kəsdən soraqlaşsaydınız ki, mahir nalbondi mənə göstərin, dərhal Arzu bulağının yuxarısındakı eyvanlı evi salıx verib dedəmin adını çəkəcək, barəsində ağızdolusu tərif deyəcəkdi.

Külfətimizi ürkütməsən sanamaq olmazdı. Ərə gedən bacılarımla, evlənilib bizdən ayrı tüstü çıxardan qardaşlarımı hesaba salmasaq, dedəmin qazancına göz dikən yeddi nəfər idi. Bunlardan üçü oğlan, ikisi qız, birisidə çolpalarının pərvazlanması üçün əlindən gələni əsirgəməyən nənəm Qarabirçək idi.

Dədəm nənəmdən on-on beş yaş böyükdür. Ancaq tez-tez eyvanımızın sürahisinə söykənib qoşa dayananda dərinə göz qoymuşdum. Elə bil yaşiddirlər.

Dədəm ucaboy, iri cüssə idi. Qolları yoğun, sinəsi qabarıq, ortası çəkikdi. Ovucları, barmaqları döyənək olmuşdu. Qonur sifəti kürənin istisindən gilənar rəngi almışdı.

Nənəm dedəmin, necə deyərler, qarasına uçar, oturub-durur, ərinə dua-səna eləyirdi. “Körpələrini də böyüdüb boya-başa çatdırmaq üçün Allah mənim ömrümdən kəsib Qaraşın ömrünə calasın” deyirdi.

Dədəm iş üreklə girir, qayırdığı alətlərin qüsursuz olmasına can yandırır, “İş insanın cövhəridir. İşləyən parlayar, işləməyən paslanır” deyib uzun müddət gözlərini sifətimdən çəkməzdi.

Mən dedəmin yanında işləyib, şagirdlik eləyirdim. Körük basmaq, küreyə kömür tökmək, təknənin suyunu dəyişdirmək, müştərilərin siyahısını tutmaq, sifariş verilən alətləri yadda saxlamaq, hazır olma müddətini beynimə düzgün həkk etmək, bir sözlə, dedəmin hesab-kitabını sinə dəftərinə yazmaq mənim borcum idi.

Gavahınların zoddanib dəmirçixananın qapısı dalısına qoyulması, baltaların ovxarlanması, dəhrələrin ağzına su verilməsi, oraqların sınıq yerlərinə qaynaq qoyulması, kərəntilərin dabanlarının xeyli döyülüb nazikləşdirilməsi, açar-kilidin yaraşığı görünməsi üçün dedəmə addım-başı yaddaşımı yoxlayar, arabir də əlavə edərdi:

– Oğul, söz dediyin üzü örtülü gələnə oxşayır. Sifə nə cür göründü təsiri axıra qədər elə qalacaqdır.

Nal kəsmək, mıx hazırlamaq, at nallamaq adı gələndə dədəmin sanki sümüyündə su oynayırdı. Bir qayda olaraq günortaya kimi dəmirçixanada tər təkə-təkə çəkic vururdu, nahardan sonra körük dincə qoyulur, kürə istirahət edir, gürz sapını divara söykəyib sanki yeni güc toplayır, zindan uzun illərin səs-küyündən, acısından qurtarmış kimi sinəsini geniş açıb dəridən nəfəs alırdı. Nazik məftilə keçirilmiş hamar, bir boyda kəsilmiş nallar, xüsusi torbaya yığılmış ucu nazik mıxlar yerindən tərpenir, çəkiclə qıracaq işə başlayır, qarayalın atları nallayan kişi quşa dönmür, yaşının bu çağında o qədər çevik hərəkət edirdi ki, kənardan baxanlar başlarını bulayırdılar.

Qonşumuzun arvadı söz düşəndə deyirdi:

– Atalar sözüdür ki, var-dövlət göz açar. Fərhadoglundun barmaqları qızıl kəsir. Gündə bir il cavanlaşır. Var kişini o məqama çatdırıb ki, handa bir cavan onun qolunu qanıra bilmir.

Kəndimiz işıqlı dağınm ətəyindədir. Havası mülayim, iqlimi mötədil, suyu soyuq, ruzisi boldur. Hərgah bu kənddə yoxsul varsa, üsretlə yaşayan gözə deyirsə, yəqin tənəldir. Buranın torpağı münbitdir, işlək əkinçinin yanında utanmaz.

Dəmirçixana il boyu işləyirdi. Kürədə qızarıb sübh günəşinə oxşayan dəmir parçasını iri maşa ilə götürüb zindanın üstünə qoyan, gücü gəldikcə döyəcləyən, arabir mənim çəkicimə də növbə verən kişi zərbə altında enlənən qızmar dəmirdən istədiyi aleti hazırladıqca, elə bil canlı məxluq yaradır, boy-buxunundan həzz alırdı.

Rus padşahının taxtdan salındığından bir ildən çox keçirdi. Tərəkəmə dağdan qayıdandan sonra yaylaqlar qəribsədi. Örüslərə kəder yayıldı. Güneyləri duman bürüdü. Quzeylər qardan paltar geyindi. Kəndimiz suyu sovulmuş dəyirmanı xatırlatdı. Payızda camaatın müəyyən hissəsi Qarabağa köçdü. Qış bərk gəldi. Kiçik çillədə yağın qar qurşağa qədər qalxdı. Göydə ulduzları üşüdən şaxta arxlardakı suyu dondurdu. Bütün bunlara dözdük. Bəlkə də darıxmıdıq. Elə ki mart ayı üzünü bozartdı, arxların bəndi isindi, kəndimizin əsil müsibəti başlandı. “Hürriyyətçilik”, hərki-hərkilik, çapqıncılıq, quldurluq, qolugüclülük başlandı. Kəndlərin dağıldığı, evlərin yandırıldığı, igidlərin qəfil gülləyə rast gəldiyi xəbərini eşidənlər varından yox oldu.

Dədəm hər şeyi içinə salıb biruzə vermir, səbirli gürsənirdi. Orta-boylu nənəm isə elə bil hər gün gödəlirdi. Arvad bərk qorxur, güney qar kimi əriyirdi. Yaşca məndən xırda uşaqlar vəziyyətdən baş çıxarma-

dıqlarından səhərdən axşama kimi həyəət-bacada oynayıb, bütün günü əllərindən şor dürməyi düşmürdü.

Nənəm qədər həyəcan keçirməsəm də get-gədə qorxu, vahimə ürəyimə xal salır, gecələr yuxumu azaldır, gündüzlər fikrimi çoxaldır, haçalaşdırırdı.

Bir gün darvazanı açıb içəri girəndə dədəmlə nənəmin eyvanda asta-asta danışdıqlarını eşitdim. Ayaq saxlayıb qulaq asdım. Nənəmin dediklərini dədəm təsdiqləyir, dədəmin sözləri nənəmin beyninə girmirdi. Arvad ərinə məzəmmət eləyirdi ki, “nahaq yerə camaata qoşulub Qarabağa getmədin”. Dədəm cavabında deyirdi:

– Cavadın qızı, köçlü-külfətli özge qapısına qonaq getmək mənə ar gəlir.

Məni görəndə kimi söhbəti kəsib özlərini gülerüz göstərdilər. Heç bir şeydən xəbərim yoxmuş kimi cvə getdim. Qulağıma çatmış sözlər məni bərk narahat elədi. Hətta iştahamı da küsdürdü.

Gecə vaxtsız yatdıq. Kəndimizin qənşərindən axan Qıjov çayının qijiltısı qulaqlarımdan təzəcə kəsilməmişdi ki, güllə səsində ayıldım. Dədəmlə nənəm danışa-danışa geyinirdilər. Atışma güclənir, səs-küy çoxalırdı. Darvazamız bərk döyüldü. Nənə püfərək yüyürdü.

– Kimsən? – deyər soruşdu.

– Açıq qapını, bilərsən kiməm!

Nənəm geri qayıtdı. Evə girməyə cəsarət eləməyib təkrar darvazaya yönəldi. Sual verməyib darvazanın xırda gözünü açdı. Üç nəfər tüfəngli iri addımlarını yeyin atıb eyvana girdi. Dədəm onların qarşısına əliyalın çıxmışdı.

– Bəyalı yüzbaşı səni hüzuruna çağırır. Düş qabağımıza gedək.

Nənəm yaşmağını aşağı salıb danışmaq istəyəndə dədəm gözağartması verdi. Nənəm susub içəri girdi, hönkür-hönkür ağladı. Səsə uşaqlar oyandı. Hamıdan qabaq durub geyinən, bayaqdan eyvanda dayanıb güllə səsində, insan qışqırtısına qulaq asan mən dədəm gedəndən sonra bərk üşüyürdüm. Dışlərim bir-birinə dəyib taqqıldayırdı. Əvvəlcə istədim dədəmin dalınca gedəm, cürətım çatmadı. Nənəm dəfələrlə demişdi ki, “Bəyalı yüzbaşı namərd adamdır. Bu mahalda kəsdiyi başın sorğu-sualı olmur. Yanında gəzənlərin hamısı anasının oğludur. İnsan ölümüylə quş ölümünə təfavüt qoymurlar”. Kəndin yuxarı tərəfində yerləşən yüzbaşı divanxanası bizim kənddə olsa da bura kiçikdir. Yetmiş evli kəndimizdə nə üçün yüzbaşı idarəsi yerləşirdi, mənim üçün məlum

deyildi. Dədəmin deydiyinə görə bura ortalıq olduğundan yüzbaşı seçkisinde iri kəndlərdə ki, camaat bura toplaşdı.

Nənəm hıçqıra-hıçqıra mələyir, mən toxtaqlıq verir, qardaş-bacıları analarının dizini qucaqlayır, başlarını sinəsinə qoyurdular.

Dədəm sağ-salamat qayıdıb gəldi, hamımız sevindik. Dədəm olduqca bikiş, dedikcə kədərlidi... Orta ocağının qırağında dik dayanıb nənəmə dedi:

– Namərd oğlu mənə buyurur bitməz işə, adımı qoyur yarıtmaz.

Anamın sualına atam məsələni ətraflı izah elədi.

– Bəyalı yüzbaşı yüz atlı ilə Qəhrəmanlar kəndinə basqın eləmək niyyətindədir. Mənə tapşırı ki, “gün çeşdə qalxana kimi yüz atı ipçin nallamaltsan”.

Nə qədər dəlil-sübut gətirdim, inanmadı. And-aman elədim, mənə lağa qoydu. Axır sözü bu oldu:

– Hərgah başın bədəninə ağırlıq eləmirsə get nal-mıx hazırla.

Nənəm çox maraqla və təəccüblə dədəmin üzünə baxıb başını buladı. Kövrəlmiş halda dedi:

– Onu görüm yəhəri qanla dolsun. Səhərə salamat çıxmasın. Gün çeşdə qalxanacan o qədər atı nallayıb qurtarmaq olmaz, o ki qalsın nal-mıx kəsməyə. Yüz atı ipçin nallamaqdan ötrü dörd yüz nal, iki min dörd yüz mıx lazımdır.

Elə bil kənddəki soyuğun hamısı bizim evə dolub künc-bucaqda gizlənməmişdi. Səssiz-səmiriz durub qorxu içərisində dayanmış dədəmizə baxır, ərinin ağır günündə məsləhət verməyə çətinlik çəkən nənəmizin duruşundan nəzərimizi çəkmirdik. Soyuq evdən, sərin sifətlərdən qopmadığı zaman nənəm qəti bir ahənglə dedi:

– Fərhad oğlu, yüz fikir bir borcu ödəməyib. Soyun gir yerinə. Pənah pərvərdiyara. Allah bəndəsini heç vaxt darda qoymayıb.

Dədəm sözə baxıb soyundu. Yerinə girib qollarını başının altında carpazladı. Körpələr yuxuya getdi. Mən dinib-danışmır, atamla-anamın vəziyyətini düşünürdüm. İşıqlaşdı. Yəqin ki, gün kəndə yayılırdı. Kölgə hər yerdən çəkilir, xoruzlar təkəmsəyrək banlayır, itlər hərdən hürürür, arabir müxtəlif səslər eşidilirdi.

Atamla anam yavaşca danışdıqları vaxt darvaza döyüldü. Dədəm tez geyindi. Nənəm macal vermədi. Kişi onunla halallaşdı, körpə balalarının üz-gözündən öpdü. Mənim yanıma gələndə durub oturdum. Dədəmə baxıb ağlayanda kişi dizlərini yerə qoyub bərkəndən ah çəkdi.

Dədəm nənəmə dedi:

– Başına bir iş gəlsə uşaqlara atalıq elə.

Sağ əlini çiyinə qoyub əlavə elədi:

– Borcluların siyahısı Aqıldədir. – Bu sözləri deyib, mənə bağrına basdı. İsti göz yaşları yanağıma toxunanda varımdan yox oldum. Dədəmin boynunu qucaqlayıb tükü üzündən, enli alınından öpdüm. Anam matmat baxır, heç nə demirdi.

Darvaza açıldı, iki nəfər eyvana girib dədəmi çağırırdı. Kişi onların tuşuna çatanda biri könülsüz halda dedi:

– Gecə, yaxın adamlarından biri Bəyalı yüzbaşını öldürüb. Tabutuna vurmaq üçün üç-dörd mismar lazımdır. Onları qayır, meyiti tezliklə kənddən çıxarmalıyıq.

Dədəm ürəksiz addımlarını yavaş atıb gələnlərlə bir yerdə darvazadan çıxdı. Nənəm başını açdı, əllərini göyə qaldırıb bərkəndən dedi:

– Ey mıxı mismara döndərən, şükür sənə kərəminə. Səkkiz yüz evli Qəhrəmanları dağıtmaq istəyən quldurun meyitini külfətinə sovqat aparırlar...

ÜÇ “M” MƏSƏLƏSİ

Sənətim baytarlıqdır. Kənd təsərrüfatı institutunu bitirəndən sonra dostum, rayon icraiyyə komitəsinin sədri vasitəsi ilə dörd ildir ki, maliyyə şöbə müdiri işləyirəm. Gəlirim girli, kefim kök, işim sazdır. Rayonumuz böyükdür. Xüsusi peşə sahiblərinin evlərdə gördükləri iş müqabilində verdikləri vergilərin hesabına aylıq, rüblük, illik planları doldurur, özüm mükafat, bəzi işçilərim təşəkkür ahırq.

İş yaxşı gedəndən, plan ödəniləndən sonra kimin haqqı vardır mənə “gözün üstə qaşın var” desin? Heç kimin. Axı mən rayonda ikinci şəxsin dostu, birinci ağsaqqalın məsləhətçisi, yerli kadrların dil biləniydim.

Sözləşmə, bəzi əhvalatları danışmaq, hadisələri nəql etmək, müəyyən düyümləri açmaq istəyirəm. Hərçənd artıq danışmadan xoşum gəlir, nağılcılıqdan zəhləm gedir, xəbərçiliyi alçaqlıq sayıram, bununla belə şirin söhbət xiridarı olduğumdan çalışacağam ki, vaxtınız boş keçməsin. Əhvalınız qarışmasın, ovqatınız təlx olub sizi kədərləndirməsin...

Gələk mətəb üstünə...

Qala dərəsi ilə Turşsu arasındakı dolayılarla dikləndik, Turşsu ilə Şuşa arasındakı döngələrlə endik, Böyük Yarmadan keçib sola burulduq, çox getməmişdik ki, İsa bulağının qarşısında tikilmiş müasir üsullü binanın rəngli şüşəsinə düşmüş günəş ziyasının müxtəlif telləri sifətimizi bürüyüb gözümüzü qamaşdırmağa cəhd elədi, mümkün olmadı. Biz irəlilədik, binaya yaxınlaşdıq şüşələrə yazılmış yazıları oxuyandan sonra arxa tərəfə keçib balaca stolların ətrafında dörd kürsü qoyub əyləşdik. İki masında altı adam gəldiyindən iki stolu birləşdirdik.

Yoldaşlarımızın kim olduğunu sonraya qoyub əsil həngəmədən başlamaq məqsədə müvafiqdir.

Dükən müdiri neçə şiş kabab çəkməyi təklif eləyəndə suala sualla müraciət etdim:

– Ət təzədirmi?

Müsahibin hərəkət və sözləri şübhə doğurduğundan gülü-gülə dedim:

– Diri heyvanın varmı?

– Dükən müdiri könülsüz dilləndi:

– Vardır, ancaq...

Mən ona macal vermədim:

– Heyvanın qiyməti, sizin zəhmətiniz barədə narahat olmayın. Başayağa, dəriyə ol vurmayaçağıq, sizi razı salıb yola düşəcəyik.

Erkək toğlunu birə üç qiymətinə bizə sırtıyan, saçı pırtıdaq, xətbəşi qulağının tuşundan aşağı enmiş, arğaz oğlan, nazik, uzun, dəmirsaplı bıçağı dəmirə çəkib bir neçə dəfə baş barmağının dınağına sürte-sürte yoxladıqdan sonra boynu qatmalı toğlunu aralıda yıxdırdı, qıçlarını möhkəm bağladı, köməkçi oğlan bağlı əl-ayaqdan yapışdı, arıq oğlan bir türfədə heyvanı kəsib şaqqaladı, doğradı, şişə çəkdi, qıpqırmızı göz dolu manqalın üstünə qoydu.

Yadımdan çıxmamış deyim ki, özümüzə qovun, qarpız, müxtəlif meyvə, göyerti, pomidor, bibər gətirmişdik. Bir gün qabaq salınmış lavaş nə az, nə çox səkkizcə büküm idi. Özlüyümdə hesabladım gördüm, hər birimiz dörd lavaş yesək, yenə də iki büküm qalacaq.

Hər şey qaydasında idi. Narahatlığa səbəb, narazılığa əsas olmadığından boşqablar düzülür, çəngəllər cingildəyirdi. Pomidor qırmızı sifətini, bibər göyermiş yanağını göstərmək istəyəndə keşniş, şüyüd, reyhan ensiz yarpaq qanadları ilə onların parçalanmış hissələrinin harayına çatırdı. Ayrıca doğranmış xiyarın körpələri əyri, acı, saralmağa başlayanların toxumu irilmişdi. Axtarma pendir yarımkiloluq küpəyə yığıldığından çəngəl ilə çıxartmalı olduq, bu səbəbdən də bəzi yumru tikələr əzilib didildi.

İçimiz üçulduz altı konyakdan, dörd “staliçını” araqdan, beş “kəmşirin” dən, səkkiz litr içki tutan boçka dolu yerli məhsulumuz cecə arağından ibarətdi.

İçkilərin deqiq rəqəmini yazmağım sizə qəribə gəlməsin, bu gələcəkdə mənə lazım olacaq, bəlkə də sizi maraqlandırdı.

İsa bulağının suyu o vaxt gur gəlirdi. Bazar günü olduğundan, necə deyərlər, iynə atsaydım adam çoxluğundan yerə düşməzdi. Meşədəki ağacların altında qalanan ocaqların tüstüsü hər tərəfdən qalxır, yerdə salınan süfrələrin bəzoysi göz qamaşdırır, bəzənən stolların zinəti meşəyə xüsusi gözəllik verirdi. Çalıb oxuyanların, əl vuranların, oynayanların sayı-hesabı yox idi.

Kabab şişləri köz üstündə cızhacız bişəndə, İsa bulağına enib kamal-ədəblə əl-üzümüzü yuduq, hər kəs bacardığı qədər su içib bir az toxladı. Sonra hərəmə yol ilə stolumuzun başına topladıq.

Masabəyi özüm oldum. Boynuma aldım böyüklüyümdən-küçüklüyümdən asılı olmayaraq hər cür vəzifəyə qanım qaynayır. Stol dalında oturub göstəriş verməyi, avtomat qələmlə əmr imzalamağı, zəng vurub katib çağırmağı, sürücü tələb edib kəndlərə getməyi ürəkdən sevirəm.

Özümüzle gətirdiyimiz iki yüz qram tutan stəkanlara araç süzdük. Birinci sağlığı özüm dedim:

– Hamınız bilirsiniz ki, indi irəli getmək üçün təhsildən, bacarıqdan, təmizlik, namusluluqdan əlavə iki mühüm amil, bəlkə də əsas vəsətə lazımdır. Birinci adam, ikinci pul...

Mənimlə qarşı-qarşıya əyləşmiş rayon qəzetinin məsul katibi Törə Qələndər ləqəbli gödək oğlan altdan-altdan mənə baxıb başını bulayanda əhəmiyyət verməyib davam etdim:

– Quş qanadla uçduğu kimi insan da yardım, kömək, arxa vəsətəsi ilə yaxın dost, sirdaş səbəbinə irəliləyir.

Rayon xəstəxanasının baş həkimi Kazım Biləndərli sağ böyründə oturmuş rayon icraiyyə komitəsinin sədri Qaraqaşlıya nəzər salıb güllümsündü, mənə göz vurub dolu stəkanı əlinə götürdü.

Sağlıqla yiyəsinin arasındakı məsafəni gödəltməyə çalışdım:

– Rayonumuzun rəhbərlərindən sayılan Qaraqaşlı yoldaşın həqiqətən qaşları həm qaradır, həm çatmadır, həm də qalıdır. Bu zahiri əlamətlər onu gözəl göstərdiyi kimi batini nişanələri də xeyrxahlıq, səxavət, alicənablıq, ələlxüsus qolundan yapışıb adamlara dayaq durmaq onun əsil rəhbər olduğuna qat-qat rəvnəq verir. Ömrüm boyu özüm, ailəm qohum-əqrəbam, törəmə və tayfam Qaraqaşlı yoldaşa minnətdarıq. Arzum budur ki, o qədər ömrüm olsun ki, onun yaxşılığının müqabilində kiçik bir iş görüm. Gəlin, badələri qaldıraç rayonumuzun həqiqi rəhbəri, el ağsaqqalı, camaat dilbiləni, bacarıqlı işçi, istedadlı təşkilatçı, tanınmış bolşevik, əvəzsiz sədr olan Qədir Qaraqaşlı yoldaşın sağlığına.

Ayaq üstə durduq, stəkanları öpüsdürüb boşaltdıq. Kimi pomidor, bəzisi xiyar, kimisi bibərlə ağzının acısını aldı. Qaraqaşlı dalbadal üç iri gavalı yedi.

Stəkanlar rəngini dəyişib nisbətən qızardı. Üçulduz konyak dolu badəni əlimə alıb söz deməyə hazırlaşdığım vaxt rayon icraiyyə komitəsinin sürücüsü “baş vəzir” ləqəbli Behbud söz istədi.

Törə Qələndərdən savayı beşimiz də Behbudu dinlədik. Bəlkə də dediklərini huş-kuşla sinə dəftərimizə yazdıq. O, müxtəsər danışdı, daha doğrusu, bu sözləri dedi:

– Qaraqaşlı yoldaş qayğıkeş və xeyrxah adamdır. Onunla işləyənlərin hamısının kərinə gəlir. Şəxsən onun köməyi sayəsində ikimərtəbəli

evi bildir tikib içinə yığışmışam. Uşaqlarım səhər-axşam onun canına dua eləyir. Deyirəm, içək kargün kişilərin sağlığına.

Yenə də ayaq üstə stəkanları boşaltdıq. Kabab şişləri bir-bir təslim olub meydandan çıxır, şəkil tikələr “kabab qanlı, igid canlı” sözlərində sığallanıb ağızlara ləzzət verə-verə yeyilir, sibe qabırğalar, bel ətləri ayrı, kürək, ağ ətlər ayrı bişir, övkə, ciyər, böyrək, gödən bağırsağı quyruqla birlikdə ortaya gəlir, tuncü ət yumşaqlığı, ləzzəti, təmi ilə araç və konyakla həmahəng xırd olunurdu. Çaxır butulkalarının ağzı açılmadığından kədərli şəkildə boyunlarını burub pəjmürdə görkəm almışdı.

Üç konyak, iki araç butulkasını tərkisilahlə eləyib döyüş meydanından çıxarthaçıxartda idik ki, Kazım Biləndərli mənim bərəmdə sağlıq dedi.

Sözlər bədənimə sarı yağ kimi yayılır, uşaç vazelinini təkin əndənimini yumşaldıb şumallaşdırırdı. Elə bil həkim də bunu duyub bərəqəst qanadlı ibarələrlə danışığı dolğunlaşdırmağa cəhd edirdi:

– Rayon maliyyə şöbəsinin müdiri İsfəndiyar Alagözlü elə şoxsiyyətlərdəndir ki, onunla bir süfrədə tikə kəsənlər özlərini xoşbəxt sayırlar. Onunla bir məclisdə olub dediklərinə qulaq asanlar xüsusi kurs qurtarırlar. Onunla bir idarədə çalışanların hamısı dərd və kədərdən uzaq, ehtiyac və çətinlikdən aralıdır. İsfəndiyar həm də qayğıkeş külfət başçısıdır. Onunla qonşuluq eləyənlərin dilləri ağızlarına girmir. Həmişə Alagözlünü tərifləyirlər. İçək ön atəş cəbhəsi qədər əhəmiyyəti olan maliyyə orqanına başçılıq eləyən usta, qara daşdan çörək çıxaran, hər üzünə bacarıq yiyəsi İsfəndiyarın sağlığına!

Hamı stəkanı boşaltdı. Törə Qələndər dilinə vurmadı. Mənə elə gəlir ki, həmin gündən “xiyar əyri bitməyə” başladı.

Bir olar ki, jurnalistika fakultəsini əla qiymətlə bitirib öz rayonumuza gələn, rayon qəzetində əvvəlcə ədəbi işçi, iki-üç ay olar ki, məsul katib işləyən, gödək olduğundan Törə Qələndər ləqəbli bu oğlan nə səbəbə sağlığıma qaldırılan badəni içməsin? Ona heç bir pisliyim deməyib. Aramızda rəncidəlik olmayıb. Qohumlarından evdə işləyəni yoxdur. Subaydır. Yaxşı qələmi vardır.

Həmin gündən mənim ürəyimə xal düşdü. Düzünü bilmək istəsəniz həmin məclisdən sonra iştaham küsdü. Qovun-qarpızı yarı könül yedim...

Yaxşı ki, mənim “qazikimi” sürən Təkə Muxtar əlli tərpenib söz aldı. Ayağa durub vidir-vidir əsdi. Elə danışdı ki, Törə Qələndərin ağzı açıla qaldı. Ancaq jurnalist avtomat qələmlə nə işə xırdaca bloknotuna yazdı. Muxtar məhəl qoymayıb ürək sözlərini bərkənd dedi:

– Mən bu idarədə on beş ildən artıqdır işləyirəm. Alagözlü mənim on birinci müdirimdir. Bundan qabaqkıların hamısı qorxaq idi. Alagözlü həm kişi adamdır, həm də qorxu ondan həmişə gen gəzir. İçək tərperli, dördböyrək kişilərin sağlığına. Bu kişilərdən birincisi mən deyərdim bizim rayonun maliyyə şöbə müdiri Alagözlüdür.

Qaraqaşlının simasını qalın kəder çulğadı...Buna nə oldu? Sualımı cavabını tapmayıb yenə də rayon icraiyyə komitəsinin sədrinin sağlığına bədə qaldırmaq istəyirdim ki, Qaraqaşlı ayağa durub dilləndi:

– Altımızdan dördümüzün ali təhsili vardır. Ancaq üçümüz dildən pərgar, qələmdən yoxsuluq. Törə Qələndər adı qoyub bəzən lağ-luğaz elədiyiniz həmin oğlanın həm dili həm də diyrçəyi vardır. Təklif edirəm içək istedadlı jurnalistin sağlığına.

Törə Qələndər ayağı durub stəkanını hamının stəkanı ilə toqquşdurdu, içməyib yerə qoydu, başı ilə razılıq eləyib dilini tərpetmədi.

Kazım Biləndərli sürücülərin sağlığına bədə qaldırmağı təklif elədi, içdik...

Müxtəsəri budur ki, konyak və araq butulkaları bari-həmlərini yerə qoyub azad oldular. Boçkanın ağzını açıb yarı elədik. Toğlu etinin kababları son yağlarını köz üstünə damcılatdı. Qovun-qarpız libasını soyundu. Gavalı, şaftalı yanaqlarındakı əlvan rəngləri göstərüb yoxa çıxdı.

Kababçıya istədiyi qədər pul verdim. Xırda qaytarmayıb xoş sözlərlə məni geri qaytardı. Yadımda qalanı bu oldu ki, “Balalarının toyunda xərcləyək”, “Sağ olun”, “Səxavətinizə əhsən!”

Rayon mərkəzinə qayıdandan üç gün sonra dəfim döndü. Maşının təkəri geri fırlandı. Rayon partiya komitəsinin birinci katibi yanına çağırıb mülayim halda təklif elədi:

– Yaşın əlli doqquzdan ötüb. İş ağırdır, vəziyyət çətinləşib, vəzifə sənə güc eləyir. Bu bərədə nə fikirdəsən?

Mətləbi dərhal anladım. Mən quşu quşla tutmağa adət eləmişəm...

Katibin dediklərini çürütmək, sözlərini bir-bir nişan almaq istədim. Amma “sən” deyə müraciəti qolumu boşaltdı. İstədim sualını cavabsız qoyam “mədəniyyətsiz”, “qanacaqsız” kəlmələri qulaqlarımda taqqıldayanda yarıkənül danışdım:

– Yoldaş katib! Öz sözlünüzdür ki, “əlarifi minəl işarə, olnadanı minəlkötek”... Təklifiniz aydın və səhihdir. Hərçənd mən yaşdan, vəzifənin ağırlığından, vəziyyətin çətinliyindən qorxmuram. Bununla belə, partiyanın oşgəriyəm. Hər hansı əmrə əməl eləmək, göstərişi icra etmək borcumdur.

Sözümü qurtarıb nəfəsimi dərməmişdim ki, katib təklif şəklində dedi:

– Ərizə yaz öz xahişinlə vəzifədən get.

Belə yumşaqlığı ilə deyilməsinə baxmayaraq katibin sözləri ağır daş təklin gicgahlarıma dəydi. Məni sarsıtdı.

Təklifə müəyyən cavab verməyib razılıq eləyə-eləyə kabinetdən çıxdım. Birbaş evə gəlib paltarımı soyndum, yerimə girəndən sonra arvadı çağırıdım, “xostələnməmişəm, həkim çağır” dedim.

Müsibətimi arvaddan gizlətdim, həkimə sirr vermədim. Yazılan dərmanların nüsxələrini saxladım. Bir həftə çölə çıxmadım, işə getməyib fikri fikrə calayıb yaşadığım evlə raykom binasına qədər uzatdım. Birinci katibin kabinetinə çatanda xəyal şəhərim qırıldı. Arabir qızdırmam qalxdı. İştaham küsdü.

– Görəsən peyimi kim vurdu? Məni arxadan qofil güllə ilə kim nişan aldı?

Çox götür-qoydan sonra Törə Qələndərin üzərində dayandım. İsa bulağındakı hərəkətləri gözlərim qabağında “mirzəyi” havasına oynadı.

Bir istədim yanına gedəm şənime sığışdırmadım. İstədim idarəyə çağırıtdıram, cəsərim çatmadı.

On gün tamam olanda yenə də mizam-tərəzi qoyuldu, sorğu-sual başlandı, təkliflər ilan dili çıxartdı. Ələcsiz qalib boğazdan yuxarı cümlələrlə dolu ərizəni yazdım. Bir gün frəcimin cibində qalib mənə qonaq olan yazılı kağız özü ilə bərabər ruhu-rəvanımı da apardı. Büronun qərarı ilə öz xahişimə görə maliyyə şöbə müdirliyi əlimdən getdi.

Sonralar rayonda ən çox işlənən üç “M” məsələsi də həmin gündən ortaya çıxdı.

“Alagözlü müdirlikdən çıxıb. Maşına başqa adam minir. Möhürü təzə adam qoyub-götürür”. Mənim birinci fəlsəfəm: Müdir + maşın + möhür müsavidir Alagözlünün uca boyuna.

Aradan xeyli keçdi. Qətiyyəni sakitləşə bilmədim. “Gəzməyən gözə bilməz, gözəyən dözə bilməz” misalını sanki mənim üçün çəkiblər. Oturub-durub fikirləşirdim ki, necə ola bilər ki, “...müdiri” sözündən sonra qol çəkməyim. Seyfi açıb möhürü götürüb lazımı sənədlərə vurmayan günü ömrümdən hesab etməmişəm. Təkcə Muxtarın sevdiyi qazikə minib çayaşağı-çayyuxarı seyirtdiyim vaxtları yaddan çıxartmaq mümkün deyildir.

Köhnə il qüssəm, kədər, qəmim, sızıltım kimi son günlərini sayırdı. Təzə il ümid və arzularım təkin gülmüşeyirdi. Yeni ilin ilk həftəsində raykom katibinin yanına gedib məsləhət və məşvərət donu geymiş sözləri bir-birinə bənd eləyib dörd pəncərəli, üç qapılı, işıqlı və təmiz otağa səpələdik. Hərgah künclərdə daldalanmış, ləmpəyə qonmuş, döşəməyə yapışmış kəlmə və cümlələri bir yerə yığıb kağız üzərinə köçürmək mümkün olsaydı, təqribən bu cür məna verərdi: “İsfəndiyar Alagözlü vəzifədən yana az qalıb saz götürüb aşılıq eləyə”.

Aradan çox keçməmiş məni raykomun şöbə müdirilərindən biri çağırıb katibin adından bildirdi ki, səni əmanət kassasına müdir qoymaq niyyətindəyik.

“M”-in, biri çatışmadığından razılıq vermədim.

Daş quyuya düşəndən sonra səs-səmir eşidilmədiyini kimi vəzifə məsələmdən xəbər-əət danışılmadı. Məni heç hara çağırmadılar. Kiminlə danışdımsa vəzifədən söz salmadı. Yeməxanada nahar elədim, demək, gülmək, zarafat, lətifə istənilən qədər oldu. Vəzifə barədə işarə də olmadı.

Nazirliyə ərizə yazdım, cavabı raykoma göndərildi. Katibin yanında oldum...Təmkinli və mülayim ahənglə dedi...

- İctimai təminat şöbəsində işləsənmi?
- Nə işdə?
- Müdir.

Yenə də “M”-in biri qəhətə çıxmışdı. Maşın yox idi. Dilimin əvəzinə başımı tərpedəndə katib gülmüşündü.
- Hələlik rayonda üç “M”-li vəzifə yoxdur.

Naümid qayıtdım.

Nazirlikdən yuxarılara üç ərizə göndərdim. “Haqqımda ədalətsizlik olub. Məcburiyyətdə qalıb ərizə vermişəm. Çox sağlamam. İşləmək, vətənə, xalqa fayda vermək üçün gücüm, təpərim çatır. Mənə layiqli vəzifə vermək barədə göstərişinizi xahiş edirəm”.

Rayon rəhbərlərinə qaytarılan ərizə hay-küyə səbəb oldu. Narahatlıq və narazılıq doğurdu. Giley-güzar atmaca, eyham, dünyən düşmüş kələfə oxşadı.

Vaxtilə havadarım olan, istinadgahım sayılan, məclislərimə yaraşlıq, xeyir işlərimə zinət verən Qaraqaşlı niyə səsinə çıxartmırdı? Kazım Biləndərli nə səbəbə raykom katibinə dil yetirmirdi? Təkə Muxtar nə üçün aidiyyətinə xəbər vermirdi?

Yenə də birinci katibin qəbulunda oldum. Bu dəfə çox müxtəsər danışdı.

- Peşən baytarlıqdır. Rayonun hansı kolxozunda işləmək istəyirsən göndərək.

Balta kökündən vuruldu. Deməyə sözü qalmadı. Matı-qutu qurmuş evə qayıtdım.

Siftə vaxtlar işdən çıxdığım arvada yaman yer eləmişdi. Get-gedo öyrəşir, hadisələr köhnədikcə acıq soyuyur, hirs qaynardan düşürdü.

Gur qaynayan təkə mənim ehtirasım, vəzifə istəham, stol tama-hım idi.

Moskvaya yolladığım şikayət ərizəsi göy təkin guruldayıb ildirir kimi çaxdı. Dalbadal çağırılan cürbəcür iclaslarda müzakirə edilən məsələlər yoğunladı. Kabinətə yerləşməyib salonlara keçdi. İsa bulagında sağlığımıza bədə qaldırıb ona hər cür tərifi libasına bürüdüyüm Qaraqaşlı ən qorxulu müarizim çıxdı. Əleyhimə danışib tutarlı söz dedi. İnanırcı dəlil olaraq İsa bulagında düzəltdiyimiz məclisin təsvirini verdi.

Sədrin sözüne Kazım Biləndərli qüvvət verdi. Düz yeddi dəfə məni “qudurmuş əyan”, “harınlamış ünsür” adlandırdı.

Diqqətlə iclasa göz gəzdirdim, jurnalist görünmürdü.

O ki lazımdır dedilər. Tənqid təzyiqləri ilə döyülən çəltik təmiz düyü verdi. İclasdakılar elə bildilər məni rüsvay edib utandırdılar. Ancaq səhvləri vardı. Onlar güman elədilər ki, “artıq tamah”, “iştahası qılncdan iti” kimi sözləri üstümə yağdırmaq dilimi gödək eləyəcəklər. Ancaq necə deyirlər “dəvəni zıncırovlə qorxutmaq çətindir”.

Görünür ki, iclasın qərarı yumşaq, məndən ötrü ədalətli oldu. “Alagözliyə xəbərdarlıq edilsin ki, deyilənlərdən ciddi nəticə çıxarmasa haqqında şiddətli ceza tədbiri görülməkdir”.

Bir-iki ay ara verib ərizəbazlığın odunu söndürdüm. Rayon mərkəzindəki küçələrdə səhər-axşam gəzdim. Həftə bazarında seyrək göründüm. Tanışlar güney qarına döndü. Dostların sayı sıfır qədər oldu. Qonaqlar azaldı. Təke Muxtar salam vermədi... Hər dəfə rast gələndə hal-əhval tutub vəziyyətimi soruşan Törə Qələndər idi.

Raykoma getməyə utanırdım. Rayon icraiyyə komitəsinə ayağımı basmırdım. Rayon nəzarət komitəsinə çıxır açdım. Komitə sədri cavan, xoşsifət, gülərlük bir oğlan idi. Mən içəri girəndə ayağa qalxıb qarşıma gəldi. Boğaz damarları bir az yoğunladı. Altındakı nazik cizgilərdə tər göründü. Bir-iki dəfə udqunub dili ilə dodaqlarını islatdı. Haçandan-haçana danışdı, mənə “əmi” deyərək müraciət elədi.

– Yavan yerə getmərsən, yağlı yer də yoxdur.

Gözümü ağzına zilləyib dinləyirdim. Dinməzəcə dayandığımı görüb davam etdi.

– Niyə baytarlıq eləmirsən?

Cavaba acizlik çəkmədim.

– İşlətmədiyimdən yadımdan çıxıb.

– Əmanət kassasında, ictimai təminat şöbəsində niyə işləmədiniz?

– Cavabımı raykom katibinə vermişəm.

– Düzü budur ki, yaxın vaxtlarda siz deyən vəzifələri tapmaqda çətinlik çəkirəm.

– Canınız sağ olsun.

– Məsləhət görərim, münasib işdə çalışın.

– Gözləyək görək nə olur?

– Nağdı qoyub, niyəni gözləmək məqbur sayılırmı.

– Canınız sağ olsun.

– Kolxozlardan birində hesabat işçisi işləsənmi?

– Sinnimin bu vaxtında buyruq qulu olmağı necə rəva görürsünüz, oğul?

– Vəzifə sahibini yox, sahibi vəzifəni şöhrətləndirər?

– Xeyir, mən əksini iddia edirəm.

– Raykom katibini narahat etməli olacaqsınız.

– Bir az utanıram.

– Dil yetirərəm, sizi çağırar.

Katib mənə gec çağırıb soyuq qarşıladı. İki sözün bir başında eyham vurdu. “Oturub-durduğun adamları yaxşı tanımamısan. Sırr verdiyin, bir yerdə yeyib-içdiyin dostları saf-çürük eləməyi bacarmamısan. Gəlmiş günündə seni tərifləyib göylərə qaldıran şəxslərin hamısı “çörəyi dizinin üstündə” çıxdı.

Katibin dedikləri gerçəkdi. Bununla belə ağrıyan ürəyimi toxtatmır, coşğun ehtirasımı söndürmürdü.

Mən vəzifə davası eləyirdim, o mənə öyüd-nəsihət verirdi.

Utanağın yeri deyildi. Yüz dərinin başını bir tap kəsəcəkdik. Hərçünə getsəm, kimə erzi-hal eləsəm axırı gəlir bu kabinetə girəcək, bu stolun daldında əyləşmiş kişiye söykənəcəkdik.

– Yoldaş katib, əl mənim, otək sizin, ya əlimi kəsin, ya otəyinizi.

– Başa düşmədim.

– Məni necə yıxmırsınız, eləcədə əlimdən tutub durğuzun.

– Yəne də bir şey anlamadım.

– Məni üç “M”-i olan bir idarəyə müdir qoyun.

– Üç “M” nə deməkdir?

– Müdir, maşın, möhür.

Katib gülümsündü. Əlini telefon dəstəyinə tərəf apardı. Götürmək istədi, fikrindən vaz keçdi. Uzun və qalın kirpikli gözlərini stol üzərindəki təqvimin qoşa yarpağına zillədi. Birində 20, digərində 21 yazılmış vərəqlərə nə işə qeyd edib ciddi vəziyyətdə dedi:

– Bir həftəyəcən cavab alarsınız hər halda tələbiniz ödəniləcəkdir.

Razılıq eləyə-eləyə, alqış tökə-tökə çıxıb birbaşa restorana getdim. Əməlli-başlı toqqamın altını bərkitdim. İşdən götürüldəndən bəri birinci dəfə idi ki, həm iki yüz qram ağ gözle öpüsdüm, həm də iştaha ilə iki adamlıq piti küpəsinin üzünü astarına çevirdim. Kəfi kök, damağı çağ eve qayıtdım. Arvad yox idi. Soyunub yerimə girdim. Necə yatdığımı bilməsəm də nə qədər yuxladığımı məlum idi. Saat ikidə soyunmuşdum, indi saat altıya işləyirdi.

Vəzifədən yana ürəyim əsir, burnumun ucu göynəyir, gündə neçə dəfə təbdən-təbə düşürdüm.

Katibin dediyindən soruq gəlir, verdiyi vədi doğru çıxmırdı.

Günlər həftələrə çevrildi, həftələr ayları tamamladı. Bütün idarə və müəssisələr rüblük planı doldurub qələbə raportu verən günlər ürəyimdən qara qanlar axır, az qala qan beynimə sızırtdı.

Tay-tuşlarının hamısı plan doldurub ad-san yiyəsi olur, mən isə vəzifə davası döyürəm... “Gör axırın haraya getdi İsfəndiyar” – deyə hey fikirləşirəm. Ancaq “yüz fikir bir borcu ödəməyib” deyiblər.

Günlərin birində poçtla göndərilmiş zərfi açmaq istədim, bacarmadım. Dartıb çıxdım içərisindəki sözləri eynən yazıram.

“Hörmətli yoldaş Alagözlü. Rəhbər orqanların göstərişinə əsasən sizə üç “M”-i olan vəzifə tapa bilmədik, iki, “M”-i olan vəzifə ilə təmin edirik. Sentyabr ayının birindən vəzifəyə şüru etməlisiniz, qəbul aktının sürətini bizə göndərin”.

Buradaca dayanıb məbədini oxumadım. “İki”M”-i olan vəzifə hansıdır?” Xeyli müddət özümü yorub kəlləmi sındırandan sonra sualım cavabsız qaldı. Məktubun dalını oxuyanda cavab aydınlaşdı.

Qeyd: iki “M”-in mənası – Müvəqqəti mühasib.

İstədim kağızı cırıb küleyə verəm, büküb cibimə qoydum.

Gələcəkdə yazacağım ərizələrə bu məktubu da əlavə eləsəm, bəlkə də üç “M”-li vəzifənin bir də görüşünə gedib ziyarət edə, keçmişləri xatırlar pəstəha və həngəmələri təkrarlar, dostların paxırını açar, yaxınlıq tanıyar, harada, kimin yanında, nə yeməyi, nə qəder içməyi, nə danışmağı ölçüb biçərəm.

Müdirlik eşqi ürəyimdən çıxmır, maşının təkərləri başımda fırlanır, dəyirmi möhür öz boyunda yara kimi bədənimin hər yerində xalxal görünürdü.

Üç “M”-li vəzifə azarının nə vaxt, haradan, kimlərdən mənə sirayət etdiyini bilmirəm. Onu bilirəm ki, mən çox bədbəxt və yelbeyin adamam. Nahaq yerə idarələri əldən saldım. Üzümün də suyu töküldü. Axırncı fəlsəfəm belə oldu:

– Üç M+iki M= tufeyli ünsürlərin tamahkarlığına...

Suşa şəhəri, 7 avqust 1970

SAMOVAR TŪSTŪLƏNİR

Bəşir əmim danışdı ki, kəndimizdə qəbiristanlığın üst tərəfində yatanlara – güdaza gedənlər, alt yanında dəfn olunanlara – öz əcali ilə ölənlər deyirlər.

Kiçik bir obada qəbiristanlığın iki yerə bölünməsi məni çox düşündürür, həm də hədsiz kədərləndirirdi.

1

Gizlətmək mənasızdır. Qoy hamı – dost da, düşmən də, istəyən də, istəməyən də başıma gələnləri, daha dürüstü, doğma əmim oğlunun başıma getirdiklərini bilsin.

1958-ci il mart ayının doqquzunda əlli səkkiz yaşım tamam oldu.

Anadan olduğum gün münasibəti ilə qohum-əqrəbanın, dost-tanışın, yaxın adamların bizə toplaşdıqları vaxtdan üç saat qabaq eşitdim ki, Türkiyəyə bir dəstə səyyah gəlib, aralarında azərbaycanlılar da var. Özləri də İstanbula təşrif buyurublar. Düşükləri mehmanxanaya gedib görüldüm. Qonaq dəvət etdim. Başçıları qaradiməz kişi idi. Yavaşca dedi:

– İki saatdan sonra zəhmət çək, qətiləşdirək...

Adımı, familiyamı, ünvanımı yazıb götürdü. İki saat məndən ötrü iki ildən çox çəkdi... Təkrar rastlaşanda mən kişinin sifətində kədər qatlarının qalınlaşdığını gördüm. Kiçik bağlamanı mənə bağışlayıb üzr istədi:

– Bələdiyyə rəisinin görüşündə olmalıyıq. Ad gününüzdə iştirak edə bilməyəcəyimdən məni məzur tutun.

Başqa bir gün görüşməyə izin istədim.

– Məmnuniyyətlə. Nə vaxt istəsəniz, telefonla zəng vurun.

Telefon nömrəsini yaddaşıma həkk etdim.

Evdəkilər məsələdən xəbərdar deyildilər. Lakin üzümü görəndə kimi hər şey onlara ağah oldu.

Kimse bir şey soruşmadı. Mən də bikefliyimi uddum. Sağlıqlar deyildi. Şərablar nuş olundu. Axır ki, gecəni səhərə təhvil verdik...

Üçüncü dəfə görüşdük və otuz il ürəyimdə qövr eləyən dərdlərim açıldı.

Anadan olduğum Qarabağ, oxuduğum cavanlar, gözü yolda qalmış qohum-qardaşım barədə o ki var danışdım.

Kişi tez-tez seyrək saçlarını geri sıgallayır, köks ötürürdü. Toxtamağa çalışırdım, amma bacarmırdım. Alışıb yanırıdım. Ağzımdan nəfəs əvəzinə od püskürürdü. İstim kişini də vurduğundan mənə yaxınlaşmır, kənarında dayanıb qəmli-qəmli tamaşa edirdi.

Axır ki, ürəyimi boşaltdım.

Kişi əllərini hövkələdi. Bir-birinə sürtdü. Yaxınlaşıb böyrümdə dayandı. Qırıq-qırıq yanıqlı şəkildə dedi:

– Biz iki həftə burdayıq. Başınıza gələnlərin hamısını yazın, mənə verin.

Dedim:

– Mən rus əlifbası ilə yaza bilmirəm.

– Zərər yoxdur, latın əlifbası ilə yazın.

– Ərəb əlifbası ilə yazsam oxuya bilərsinizmi?

– Əlbəttə, əlbəttə mən özüm də əsərlərimin hamısını ərəb əlifbasıyla yazıram.

Məni inandırmaq üçün masasının üstündən qalın bir ümumi dəftər götürüb göstərdi. İri hərflərlə yazılmış “Türkiyə xatirələri” sözlərini oxuyanda, məni fərəh bürüdü. O da gülümsündü.

– On beş ötcək, on altıncı gün təyyarə ilə vətənə qayıdacağıq...

Eve dönüb başıma gələnləri qələmə aldım. Otuz ilin hamısını yox, beşə ilini yazdım.

Ərəb əlifbasıyla doxsan səhifəlik yazıya baxanda kişi bir müddət fikrə getdi. Haçandan-haçana dilləndi:

– Əlyazmasından istifadə edib bədii əsər yazacağam. Bəlkə də o povest çıxdı. Adınızı dəyişdirib oxşarını qoyacağam. Bəşir əminin ismübarəkini saxlayacağam. Qalan adlar, hadisələr, eynən göstəriləcək.

Povestin adını da indidən düşünmüşəm: “Samovar tüstülənir”. Hansı məcmuədə çap olunsa mütləq bir nüsxə sizə çatdıracağam. Əsəri qürbət ölkələrdə yaşayıb doğma vətənləri üçün çalışsan namuslu övladlara ithaf edəcəyəm...

* * *

Türkiyədən qayıtmış jurnalist xatirəni hissə-hissə jurnala verir, şöbə müdiri materialı hazırlayır, redaktə üçün mənə verirdi. Əvvəldən axıra qədər oxudum, bəzi düzəlişlərlə çap etdim...

Aşıq, çəten yaxşıdır,
Köynək kətan yaxşıdır,
Qürbət cənnət olsa da,
Yenə vətən yaxşıdır...

Bu bayatı ilə başlanan yazı adi xatirə deyildi. Bir şəxsin tərcümeyi-halından parçaya oxşamırdı. Əmisi oğlundan namerdlik görmüş bir cavanın giley-güzarından çox uzaq idi. Bu yazı otuz ilə yaxın qürbət ölkədə ömür sürüb bir dəfə ürəkdən gülməyən, vətən haqqında eşitdiyini, xalqın barəsində oxuduğu əsassız böhtanlardan, iftiralardan sarsılan, millətinin ucalığı, mədəniyyətinin qədimliyi, zənginliyi ilə, xalqının mərdliyi, qəhrəmanlığı ilə həmişə vəcdə gələn, qarlı dağlarımız kimi vüqarla dayanan vətənpərvərin həsrət, nisgil, hicran və intizar dolu qəlb çarpıntılarını...

2

... Qarabağ çaylarının şırıltısı ana laylası təkin qulaqlarımda səslənməkdir. Qarqarın yaz aylarındakı bulanıq dalğaları, Xaçının həzin ləpələri, Törtərin qıjıltılı axını bir an belə yadımdan çıxmır.

Əslimiz Muradbəylidir. Atamgil dörd qardaşdır. Əmилərimin hamısından çox Bəşir əmini istəyirəm, bu da səbəbsiz deyildir. Yeri gəldikcə bu barədə söhbət açacağam.

Böyük əmim Hümət Əyricə obasında olur, bəyə qulluq edirdi. Məmməd əmim Soltanbudda ağalıqda yaşayırdı. Bəşir əmimlə atam Əşrəf Muradbeyli sakinləri idi.

Sağ tərəfi bağat, sol tərəfi şəhərə yaxın Qarqar çayında o qədər çimmişəm ki, yəqin şəklim sularda qalmışdır.

Bəşir əminin qızı Tavatla dombalan yığmaq üçün tez-tez Soltanbuda getdiyimiz, Xaçın çayının sinəsi boyu əl-ələ verib bənövşə dərdiyimiz günlərdən ötrü burnumun ucu göynəyir.

Eh... şəkli sularda, rəddi küçələrdə, çəhlimi meşələrdə, ləpəri düzlərdə qalan Cavad. Əzəlin əziz, axırın ucuz oldu. Nə üçün? Ata-ananın and-müsaf yeri sayılan madar oğul vətəndən didərgin düşdü. Səbəb nə idi. Pərvanə şamın ətrafına fırlanan kimi tək bacının başına dolandığı tək qardaşın eldən-obadan üz döndərməsinə bais kim oldu.

Nə işə... Bəşir əminin bircə qızı, Məmməd əminin iki oğlu, Hümmətənin üç oğlu vardı. Bəşir əminin böyük qardaşlarından xoşu gəlmirdi. Tez-tez deyirdi: "Özge qoltuğunda yaşayan kişinin axırı ya oğraş olar, ya da dəyyəus". Atam qardaşının sözlərinə "hə", "yox", deməz, dodaq tərpedib danışmazdı. Hümmət əmin qardaşların hamısından boyca uca, sifətcə göyçək idi. Asta danışanda kəndlilər ona peyğəmbər deyirdilər. Elə ki, hirsəndi, acığı tutdu, qışqırmağa başladı, camaat arasında danışdırdılar ki, pələng nəre çəkir... Bununla belə bir dəfə Bəşir əmin qardaşına tənə vurdu: "Bəyin quşunu götürüncə, çiyinə torba sal, dilən". Mən əvvəlcə bu sözün mənasını dərindən dərk etmədim. Atam başa saldı ki, Hümmət əmin Əyricə bəylərindən birisinin quşbazıdır, yəni bəy ova gedəndə qızılquşu əmin götürür...

Bəşir əminin təkidi ilə molla məktəbində oxudum. Quranı çıxdım. Yazıb-oxumağı öyrəndim...

Əmin qızı Tavat məndən üç yaş kiçik idi. Atası oxumasına razı idi. Bəşir əmi arabir məni yanlayıb qulağıma deyirdi: "Tavata da yazıb-oxumağı öyrət". Bir gün səhər məktəbə gedəndə Bəşir əmiyə sual verdim:

– Tavatın oxumasını istəyirsənsə niyə məktəbə qoymursan.

Əmin xəfifcə gülümsündü. Sağ əlinin şəhadət barmağı ilə kolpan bığlarını tumarlaya-tumarlaya cavab verdi:

– Evdəki əzrayılın qorxusundan.

– Əmidostumu yola gətirmək mənim boynuma, – deyib aralandım.

Əmidostum Qarabirçəyi çox çətinliklə, "mən ölümlərlə" yola gətirib Tavatın məktəbə qədəm açmasına razılıq aldım.

Mollaxanada əxz etdiyim biliyi üsuli-cədid məktəbində cilalayıb artırırdım. Otuz cüz Quranın mühüm surələrini əzbərdən bildiyim kimi şəriətin müəyyən qaydalarını, bir sıra üsul və yollarını da öyrənmişdim. Savadlanmışdım. Səhsiz oxuyur, yazırdım. "Uşaq gözlüyü" kitabındakı "Gap" şerini bədahətən söyləyəndə Tavatı gülmək tutur, başını bulaya-bulaya deyirdi:

– Savadın çox olsaydı, müəllimlik elərdin...

Əlimə keçən məcmuə və kitabları oxumaqdan xoşum gəlir, dastanlara qulaq asmaqdan həzz alırdım.

Atam bəyə rəncbərlilik ələyir, anam xanımların çörəyini bişirirdi. Bəşir əmin Qarqar çayının sağ yanındakı Qasımlı kəndində dul bacısının bağına qulluq ələyir, bol meyvə götürürdü. Gilas çıxandan əzgil sovuşana qədər Bəşir əmin becərdiyini Ağdam bazarında satır, bacısıyla yetim bacısı qızını, öz ailəsini dolandırır.

Bəşir əminin gəzməkdən, söhbət eləməkdən, təzə əhvalat eşitməkdən, xeyir xəbər üçün adam muştuluqlamaqdan xoşu gəlirdi.

Axşam şıdırğı yağış yağdı. Qoyun dərisindən tikilmiş, zağarası getmiş yastı papağından damcılayan su küreyini də islatmış, doqqazı açıb həyətdə giren, eyvana daxil olcaq papağının suyunu cırpan Bəşir əmin hamudan qabaq mənimlə təmənleşdi. Uzun illərin ayrısı kimi əlimi bir müddət ovcunda saxlayıb gülə-gülə gözümün içinə baxdı. Sonra yavaşca dedi:

– Babalı danışanların boynuna, deyirlər Urusetdə padşahu taxtdan salıblar.

Mən, sifə bu xəbərə o qədər də ciddi əhəmiyyət verməyib, əmin soyunub qurunmasına kömək elədim.

Şam süfrəsi açılıb, iki ailə deyə-gülə Qarabirçəyin bişirdiyi işgənəni yeyirdi. Bəşir əmin həyətdə mənə dediyini təkrar ələyəndə atam Əşrəf qardaşına gözünü ağardıb, soyuq-soyuq dilləndi:

– Bəşir, ağzını Allah yoluna qoyub, hər şeyi danışma. Daş-divarın da qulağı var. Eşidən olar, birinin üstünə də yüzünü yığıb qoyar bəyin ovcuna. Sonra Qurandan don da geysən dediyinə inanan tapılmaz...

Atam uzatmadı, əmin mübahisə eləmədi. Yağlı işgənənin üstündən samovar çayı içib evimizə qayıtdıq. Yol boyu bikef idim. Atam öz böyük qardaşına göz ağartması könlümə toxunmuşdu. Lakin bunu ona deyə bilmirdim. Atam ürəyimdən keçəni üzümdən oxudu. Böyrümə gəlib gözümün üstünə tökülən saçımı sıgallaya-sıgallaya dedi:

– Uşaqsan, çox şeyi bilmirsən... Bu dediklərimi unutma.

Allah saxlasın
Şeytan şərindən,
Arvad məkrindən,
Bəy qəzəbindən,
Gor əzabından...

Söz beynimə batdı. Fikirleşə-fikirleşə soyunub yerimə girdim.

Aradan bir həftə keçmişdi ki, Bəşir əminin xəbəri doğru çıxdı.

Keştaşlıdan, Şıxbabalıdan, Muğanlıdan gələnlər danışdırlar ki, rus padşahının taxtdan düşməsi Qarabağ bəylərinin belini sındırıb...

Muradbəyli mülkədarları mısırınqlarını sallamışdılar. Şıxbabalıda, Eyvazxanbəylidə, Göytəpədə tez-tez bəylərin qonaqlıq məclisləri düzəlirdi. Deyilənlərə görə bu məclislər qonaqlıq pərdəsinə bürünmüş məsləhət və məşvəret yığıncağı idi. Hətta Bəşir əmi deyirdi Hindarxundan Fərrux bəy, Ağdamdan Qara bəy də bu məclislərə iştirak etməyə dəvət olunur.

3

Rus padşahı taxtdan salınandan sonra elə bil Qarabağ bəyləri yumşalmışdı. Reiiyyəti sayıldığımız bəy məni taxıl anbarlarından birinə anbardar qoyub hər ay iki kəviz¹ buğda cürə kəsdirdi, aldığı taxıl həm özümüzü, həm də Bəşir əmigli gen-bol görürdü.

Yeni-yeni üzümüz gülür, qəddimiz düzəlirdi. Payızın sısqa yağışlı günlərindən birində obaşdan xoruz banlayan vaxt həyətimizə atlı girdi. Atamı çölə çağırırdı. Xısın-xısın danışdı. Bəşir əmi Qarqarın o tayında idi. Atlı atamı tərkinə alıb küçəyə çıxdı. Külfət bir-birinə deyirdi. Eltilər əllərini qoyununa qoyub boyunlarını bükdülər. Çox keçmədi qardaşlar gözüyaşlı eyvandakı taxtın üstündə oturub hönkürdülər. Məlum oldu ki, Soltanbuddakı Məmməd əmimi gecə evində yatdığı yerdə vurublar. Qanlısı məlum deyildi. Qatil tutulmamışdı.

Tamış-biliş, dost, qohum yığış Soltanbuda getdilər. Meyiti Muradbəyliyə gətirib öz qəbiristanlığımızda – güdaza gedənlər tərəf-də dəfn etdilər.

Bir həftə çəkmədi ki, Məmməd əminin külfətini Muradbəyliyə köçürdülər.

Məmməd əminin birinci oğlu Şahlar mөndən beş yaş böyük idi. Boyca uzun, qamətcə nazik idi. Gur qara saçlarını geri darayar, gün-aşın üzünü qırxdırar, nazik biğ qoyar, şişburun çarıq geyər, anasının toxuduğu uzunboğaz naxışlı corabı dizinə qədər çəkərdi. Əyin-başı nimdəşdi. Pencəyinin boynu ilə qollarının ağzı süzülmüşdü. Şalvarının

¹ Bir kəviz – otuz kiloqramdır.

dizləri yamaqlı idi. Qonur quzu dərisindən qoyduğu papağın sağanağına üç-dörd yerdən gül düşmüşdü.

Ağamız hesab olunan bəyin yeznəsi xatirimi çox istəyirdi. Üz tutub xahiş elədim ki, əmim oğluna münasib bir iş verin, yetim qardaşları ilə anasını saxlasın.

Üç gündən sonra onu bəyin iki atına mehtər qoydular. Ayda üç kəviz buğda cürə kəsdilər. Şahlar gecələr kəndin cavanlarına qoşulub xoruz banlayana qədər nağıl danışır, qaravəlli söyləyirdi. Səhər yuxudan gec qalxır, atların qaşov-tumarının vaxtı ötür, suvarılıb yemlənməsi gecikirdi. Bunu bəyin yeznəsi neçə dəfə üzümə tutdu. Mən əmim oğluna eyham vuranda Şahlar altdan-yuxarı üzümə baxıb hikkəli şəkildə bozardı:

– Yaxşı ki, bəzi əmi oğlanları kimi böyük fədakarlıq göstərməmişən... Atam Məmməd heç vaxt minnətli çörək yeməyib, mən də yeməyəcəyəm...

Dediyi kimi də elədi. Gedib bəyə xəbər verdi ki, mehtərliyi bacarmıram...

Şahların bu hərəkəti mənə toxundu. Bununla belə əminin külfəti yetim qalmışdı. Onlara yardım göstərmək, maddi kömək eləyib saxlamaq lazımdı.

Bəşir əmiyə bu barədə danışdıqda üzümə yox, yerə baxdı. Kişinin sifəti bozardı. Xeyli düşündü, əlindəki qamış qırığı ilə ocağın qırağında çarpaz cızıqlar çəkə-çəkə dedi:

– Şahların gözüne baxanda ürəyim bulamır. Bu gözlər – Mir Sahib ağanın gözlərinə oxşayır. Bizim törəmədə bu cür yoxdur. Bizim nəsil-də bütün günü səyriyən göz olmayıb. Sabah yox, biri gün təzə il daxil olur. Mən ölü, sən diri, Şahlar heç yerdə çörək yeyə bilməyəcək. Hərgah o, iş başına keçib qulluq yiyəsi olsa çox papaqlar yiyəsiz qalacaq, neçə igidlər isti yuvalarından didərgin düşəcəklər.

Elə bildim, əminin qardaşı oğluna acığı tutub, o səbəbdən bu cür çəzəbli danışır...

Bəşir əminin dediklərinə baxmayaraq bəyin yeznəsinə yenə dil yetirdim. Bu dəfə Şahları sərkara köməkçi göndərdilər. Cürəsi azalmamışdı.

Kiçik çillənin saxtallı günlərindən birində eşitdim ki, sərkar Muradbəyliyə gəlib, əmim oğlundan narazılıq və şikayət eləyib. Demə,

Şahlar sərkərin qızına eşq elan edib. İşə getmək, naxırçılara, çobanlara, ilxıçılara nəzər yetirmək əvəzinə bütün günü alaçıqda arxası üstə uzanıb fikrə gedir, Sərkərin qızını yanına çağırıb yalvarmış ki, gəl bir yerdə buradan gedək Muradbəyliyə. Bəy əmim arvadını çağırıb ağzına gələni deyir. Sonra atamla Bəşir əmimin abırını etəyinə bükür.

Sərkərin yanından qayıdıb gələndən sonra Şahlar utanıb-qızarmaq, həya eləmək, tutduğu əməlin peşmançılığını çəkmək əvəzinə anasına xəlvətçə pıçıldaıyır: “Nə qədər ki, Cavad bu həyətdədir, mənə çörək yoxdur. Əmim oğlu paxıllığını çəkir. Göyçək olduğum üçün bütün qızlar mənim dərdimdən ölür, Cavadı adam yerinə qoyan olmur. Ona görə yeri düşdükcə mənim peyimi vurur”.

1918-ci il Sovet Rusiyasında “Vətəndaş müharibəsi”, “daxili və xarici düşmənlərin basqını” kimi məşhurdur. Azərbaycanda isə bu “hürriyyət” sözü ilə bağlıdır. Əslində “hürriyyət” azadlıq deməkdir. Azərbaycanın başqa yerlərini deyə bilmərəm, Qarabağda “hürriyyət” dedikdə talan, çapqın, oğurluq, quldurluq başa düşülürdü. Silahlı olanlar güclü, çiyini və sinəsi patrondaşlılar kişi sayılırdılar. Yevlax-Şuşa, Yevlax-Qaradağlı, Yevlax-Hindarx, Yevlax-Ağdərə yollarında o gün olmazdı ki, soyğun olmasın, adam öldürülməsin. Bəşir əmi arabir süfrə üstündə əllərini yuxarı qaldırıb iniltiylə səsle deyirdi:

– Xudaya, kerəminə şükür. Məsləhət özünüdür. Bəndələrin az qalıb bir-birinin ətini yesin.

Atamla anam bərk narahat olmağa başlamışdılar. Muradbəyli kəhrizin böyründəki anbardan evə gəlib çıxmağım kişi ilə arvadın ürək döyüntüsünü daha da şiddətləndirirdi. Gündə iki dəfə sağ-salamat evə qayıtmağım atamla anamın ömrünə illər artırırdı. Heyf ki, biz deyən olmadı.

Əmim oğlu Şahlar günortaüstü (imarət minarəsindən azan səsi eşidilmirdi) anbara gəlib qapını örtüdü. Asta-asta mənə dedi:

– Nə vaxta qədər anbarın tozunu udacaqsan. Əsl biz deyən zaman gəlib... Qolumuzda qüvvət, dizimizdə taqət, gözümüzdə işıq. Üç qardaş biz, bir də sən. Gəl qoşulaq bir-birimizə, özümüzü verək ya Qurudərəyə, ya da ki, Xıdırılı qəbiristanlığına, gündə bir neçəsini soyaq, gətirib sataq, xan kefində dolanaq...

Şahların sözlərini eşitdikcə ürəyim əsir, başımın tükləri biz-biz olurdu. Özümü saxlaya bilməyib dilləndim:

– Əmioğlu, atalar deyib ki, su sənəyi suda sınar. Yol kəsənlərin, talançılıq eləyənlərin axırı yoxdur.

Şahlar soyuq-soyuq məni süzəndən sonra əllərini penceyinin qıraqları getmiş yan ciblərinə qoyub dedi:

– Əlindən iş gəlməyənlər həmişə atalar sözüne arxalanırlar... Təklifimi eləyib ürək sözümdə dedim. Sonra məndən incimə.

Aradan üç gün keçmişdi. Qaranlıq gecə idi. Səhərə az qalırdı. Mart ayının soyuğu evlərdən çıxmamışdı həyətdə səs eşitdim. Tez durub qarıya sarı gedəndə atamın yanavdan çölə baxıb başını buladığını gördüm.

Dinməzçə qayıdıb yerimə girdim. Atam köhnə qara çuxasını çiyinə salıb yerindən tərpenmir, heç nə danışmur, hey baxırdı...

Gəlib yerinə girən kimi dərdindən köks ötürüb deyindi:

– Öz xatan öz başında partlasın, Şahlar.

Səhər bir yerdə anbara gedəndə atam (o, cərə hesabını buğda gətirib üyüdəcəkdi) mənə müraciət elədi:

– Sənə dediyim sözü anana da demə.

Mən razılıq verəndən sonra atam ürəyini açdı:

– Üzü qara olmuş əmin oğlanları bu gecə dörd qoyun gətirdilər, iri bir torba dolusu da...

Sanki qıçları bıçqılandı. Addımlarımı atmağa çətinlik çəkdim.

Atamın dedikləri məni lap sarsıtmışdı:

– Qalmışam məəttəl, bilmirəm bu qəliz süd əmmişləri qorxulu yoldan necə qaytaraq.

İstədim, neçə gün qabaq Şahların elədiyi təklifi açıb deyəim, özümü güclə saxladım.

Atama məsləhət gördüm:

– Qardaşınla birlikdə anasının yanına gedin. Başına ağıl qoyun. Yəqin əmilərinin və anasının sözünü eşidib düz yola qayıdarsınız. Yazı-pozusu olsaydı, qoyardıq anbarda işlərdi.

Elə bil atamın boynunun dalından qüvvətlə zərbə ilə vurmuşdular, kişi başını yuxarı qaldıra bilmirdi.

Anbarın qapısını açdım, iki pud buğdanı torbaya yığdım. Atam torbanın ağzını samı bağı ilə bağlaya-bağlaya mənə üz tutdu:

– Cavad! Ata-oğulluqda xəbərdarlıq eləyirəm, olmaya-olmaya sən də Şahlara qoşulasan.

Atam getdi.

Günorta azanı veriləndə nahar eləmək üçün mən də evə qayıtdım. Şahların yatdığını bilib kiçik qardaşları ilə danışmaq istədim. İkisi də divara söykənilib çarıqlarının sökülmiş köşəsini bərkidir, döşünə və dabanına yamaq salırdılar. Başlarını yuxarı qaldırmadan salamımı aldılar. Yerlərindən qımıldanmadılar. Üst-başları yaş idi. Şahlardan xırda-sının boğazı, sol qulağının dibi, sağ gözünün altı cızılmışdı.

Zərərdidə əmioğlumu eyvana çağırıb sorğu-suala tutdum. Dediklərim cavabsız qalırdı. Xanlar adlı bu oğlan sanki qəfildən lal olmuşdu.

Mən əl çəkmir, sözləri bir-birinin ucuna düyür, yox, ilgök eləyib Xanların boğazına salmağa çalışırdım. Elə bil o, boğazına keçəcək ilgəyin siyirməsindən qorxub, dilinin çidarını açdı, müxtəsər bir cümlə ilə söhbətimizə yekun vurdu:

– Nə sözün varsa Şahlar qağama de, hamısını o bilir.

İştaham qaçmışdı. Süfrəyə qoyulmuş qatıq-çörəyi könülsüz yedim. Sanki boğazım kilidlənmişdi, udquna bilmirdim. Mən qurtarsam da Şahlar yuxudan oyanmamışdı. Gözləyə bilməzdim. Birbaş anbara yollandım.

Buğda anbarı... Tozlu taxıl... Sarı buğda... qaraqılçiq... yazlıq... Bir-birindən qiymətli nemət, azuqə, ruzi, çörək... Hər kəs çörəyi halal zəhmətlə qazanırsa xoşbəxtdir. Ağır əməyin sınaqlarından çıxıb çörək yiyəsi olanlar bəxtəverdir.

Vay o gündən ki, qazancın yüngül yolla gələ... Yediym canına yalmaz. Ürəyin həmişə səksəkəli, gözün kölgəli, dilin gödək olacaq.

Torbalara dolub arabalara yüklənən buğda taylarını saydıqca, əkiləndən biçilənə, döyüləndən anbara daşınana qədər tozlu buğda uğrunda çəkilən zəhmət barədə düşünürdüm. Bu taxılı becərüb hasilə gətirən minlərlə adamı doyuran zəhmət adamlarına şükür-sənə eləyirdim. "Ar olsun özgə zəhmətinin hesabına dolananlara, haram qazancla gün keçirənlərə".

Bu sözləri deyəndə birinci növbədə əmim oğlanları Şahlar, Xanlar, Bəylər gözümün qabağında boy-boya verib əl barmaqları kimi şax dayanırdılar.

Uzun yaz günləri batmaq bilmirdi. Dərd çəkməkdən, fikir eləməkdən, düşünməkdən çörəkdən kəsilmişdim.

Atamdan gizlətsəm də anam hamısını görürdü. Bu uzun gündə yarı təndir çörəyinin başını ağrıtmayan oğulun bəresində anası təşvişə düşür, əhvalatı ərinə bildirib onun da rahatlığını pozurdu. Əslində üç qardaş

ailəsinin rahatlığını pozan Şahlar adlı şahmar ilan idi. Zəhərli dişilə bütün həyəte ağı səpmişdi. Böyüklü-kiçikli, kişili-arvadlı, oğlanlı-qızlı hamı ah çəkib qan tüpürürdü. Kişilər nigaran, arvadlar intizar, uşaqlar ürkək əlik kimi gözlerini doqqazdan çəkmirdilər.

Bəşir əmim hər axşam evə qayıdır, hamını yerində görəndə səmimi-qəlbədən deyirdi:

– Şükür xudanın kərəminə...

Axır günlər atam kədərli, anam qəmli görünürdülər. Səbəbini heç kim soruşmurdu, onlar da açıb söyləməkdilər. Yəqin ki, xəbər alan olsa uzun bir vaqie başlanardı.

Bəşir əmimin dediyinə görə ramazan ayının beşinci günü idi. Atam, anam, Bəşir əmim, Məmməd əmimin arvadı oruc tutub namaz qılırdılar.

Hər gün obaşdan durub axşamdan hazırladıqları xörəkləri, müxtəlif yeməkləri yeyən, çay içən möminlər bəzən mənə oyadıb ləzzətli müzvrədən doyunca yedizdirər, yerimə salıb üstümü örtər, özləri isə dəstəməz alıb sübh namazına başlardılar. Əsla yadımdan çıxmaz. Namazdan fariq olandan sonra böyük qardaşın dediyi aşağıdakı sözləri kiçik qardaşı Əşrəf təkrar edirdi:

– İlahi, sən bizi şərdən qoru, nahaqdan xilas et.

Pərvərdigara birliyin, min bir adın xatirinə bizi haram tikədən uzaqlaşdır, yamanın yolunu bağla. Bizə sataşmaq istəyəndə özün ədalət divanı qur...

Ramazan ayının axırlarında, yeni bayrama iki gün qalmış əmimlə atam sübh namazını yenidən qılıb qurtarmışdı ki, doqqazımız bərk döyüldü. Quş qanadlı Bəşir əmim gedib qapını açdı. Bir atlı, iki piyada içəri girdi. Hal-xoşdan sonra gələnlər qardaşlara təklif elədilər ki, bir həftə qabaq qardaşımız uşağı (Şahlarla qardaşlarını nəzərdə tuturdu) sağmal bir camışımızı Keştazlıdan aşağıda gönleyib, balağı mələyəmələyə qalıb. Gəlmişik oğrunu verəsiniz aparaq, hökumət oli ilə malımızı alağ.

Atam dinmədi. Bəşir əmi xəbər aldı:

– Nədən bilirsiniz ki, camış gönləyən qapısına gəldiyiniz adamdır. Gələnlərdən atlısı narazı şəkildə cavab verdi:

– Deyiblər.

Bəşir əmi bir sual da verdi:

– Oğrunun adı, yaşı, boy-buxunu sizə məlumdurmu?

Atlı hirsli-hirsli dedi:

– Ya oğrunu verəcəksiniz, ya da Qurana and içəcəksiniz ki, bu işdən xəbəriniz yoxdur. İkisindən birisini eləməlisiniz, yoxsa bizi sorğu-suala tutub vaxt keçirməyə dəyməz.

Bəşir əmi gülümsünəndə piyadalardan birisi acıqlandı:

– Əmi, deyəsən bizi ələ salırsan, axı.

Atam dilləndi:

– Nahaq yerə hirsələnirsiniz. Mənim üçün məsələ qaranlıqdır. Hər-gah camışınızı gönləyənin adını, atasının adını bilmirsinizsə, hansı əsasa görə bu həyətə girmisiniz.

Atın yedəyindən bərk-bərk yapışan kişi səsini qaldırdı:

– Camışımızı gönləyən, Muradbeyli sakini Şahlar Məmməd oğludur. Aydındır, yoxsa bir də deyim.

Bəşir əmini küçədən çağırıldı. Gedib qayıtmadı. Düşdülər atamın üstünə. Kişi nələc qalıb and içməyə razılıq verdi. Gələnlər tələb elədilər ki, bazara çıxmaq, molla qəsəm yazsın. Məscidə gedək, orada Qurana and iç!

Atam iqrar elədi ki, qəsəmsiz and içəcəyəm.

Anam deyirdi ki, qəsəmsiz and içmək qoçaqlıq sayılırdı. Atam dəstəmaz alandan sonra Qurana əlinə götürüb məscidə girir, üzünü qibləyə tutub üç dəfə and içir: “Sizin camışın gönlənməsindən qardaşım oğlanlarının elm-güman xəbəri yoxdur”.

Kişilər gəldikləri yol ilə geri qayıtdılar. Atam rəngi-ruhu qaçmış halda evimizə döndü.

Bayramdan bir gün qabaq Şahlarla qardaşları gözə deydi. Anaları əhvalatı oğullarına danışanda kiçik qardaşları Bəylər ağzından qaçırır ki, əmim nahaq and içib, camışı biz gönləmişik, gönlünü də dünən Əs-gəranda satdıq...

Əmidostum bunu anama, anam da atama çatdırır. Kişini qorxu bürüyür. Bir ay oruc tutub ac qalmış kişinin zəif canı üzülməyə üz qoyur. Hətta bayram günü arvadına deyir ki, “ürəyim qırılıb, yəqin çox yaşaya bilməyəcəyəm”. Arvad kişisinə nə qədər ürək-dirək verib toxdadırsa da təsirsiz qalır.

Orucluq bayramından beş gün sonra atam yorğan-döşəyə düşdü. Yeməkdən kəsildi. Oturub-durub dedi:

– Quran mənə qənim oldu. Nahaq yerə qəsəmsiz and içdim. Qardaşım oğlu mənim qanlımdır...

Atam can verir, qonşular hamısı görüşə gəlir, kişinin vəsiyyətini eşidirdilər. Şahlar bir dəfə də olsun əmisinin yastığının dibini kəsmədi, toxtaqlıq verib əsil həqiqəti açıb demədi.

Bağatın meyvə bağlarını dolu vuran gün axşam azanının həzin nəğmələri altında atam gözlərini əbədi yumub məni yetim, anamı dul qoydu.

Atamın qırxı olmamış anam ərinin həmişəlik məskəninə köçdü. Bacımla mənə Bəşir əmi atalıq elədi.

Anamın vəfatından sonra da həyətimizə iki cavan oğlanın cənazəsini gətirdilər.

... Zülmət bir gecə idi. Doqquz bərk döyüldü. Bəşir əmi açmağa gedəndə küçədən deyilən sözləri qulağına çaladı: “Xanlarla Bəyləri Qara bəyin dəyirmanı ağzında doğrayıblar”. Kişi geri qayıtdı. Heç nə demək istəmirdi. Mən durub geyinəndə əmim gördü.

– Niyə durdun, ağrın ürəyimə.

– Sən tək getməyəcəksən ki.

– Hara.

– Hamısını eşitdim.

– Bəlkə yuxu görmüsən.

– Xanlarla Bəylərin meyitini gətirməyə gedirik.

Dərindən çəkilən ah gülləyə dönüb düz sinəmə deydi. Son günlər bu həyətə neçə sədəmə toxundu. Daha doğrusu, Şahlar neçə sədəmə toxundurdu.

Qonşulardan bir neçəsini götürüb arabaya mindik. Birbaş dəyirmanına sürdük. Dəyirman işləmirdi. Əmim oğlanlarının bədənində sağ yer yox idi.

Meyitləri birbaş məscidə apardıq. Dükandan kəfənlik ağ aldığımızı Yudurub kəfənə büküdü. Arabaya qoyub həyətimizə gətirdik. Əmidostum o qədər qorxmışdu ki, səsi çıxmır, gözlərindən yaş gəlmirdi. Hər dəfə balalarının yarasından öpür, hıçqırırdı:

– Bəs Şahlar hanı. Yəqin onu tutub diri aparıblar.

Əmim oğlanları atalarının yanında – güdazaya gedənlər tərəfdə dəfn olundular.

Aradan xeyli keçdi. Şahlardan xəbər çıxmadı. Anaları böyük oğlanu yada salmır, bu barədə heç nə demirdi. Gündə azı iki dəfə Xanlarla Bəylərin paltarını ortaya tökür, o ki lazımdır mələyir, nəhayət, qeş eləyib soyxaların üstünə sərilirdi.

Böyük filosof şairimiz sayılan İmadəddin Nəsiminin məşhur bir kəlamı vardır:

Məndə sığar iki cahən,
Mən bu cahana sığmamam...

sözləri bol və kəserli, fikri dərin və geniş, eşqi intəhasız, sevgisi sonsuz, həqiqi vətənpərvər şairin bu dünyaya sığmaması şübhəsizdir...

Çünki kəlamları çox dərin, sənəti yüksəkdir, amalı ucadır, istəyi ölçətməzdir, vətəndaşlığı qüdrətlidir.

Məni qınamayın. Vətənimin bir guşəsi Qarabağ mənə bəslək eləyir. Qarabağ deyəndə Arazdan daşıb Kürə tökülən kəndlər, obalar, oymaqlar nəzərimdə canlanır. Məl düzünün quş səkməz qoruqları gözümün qabağında dayanır...

Soltanbud təpəsinə qalxıb Soltanbud meşəsinə baxanda qürurum güclənir. Şomulu təpəyə çıxıb Əfəndini nəzərdən keçirəndə quş kimi qıvrıq, ceyran misallı qaçar, pələng təkin qüvvətli oluram... Mərzili düzlərindəki yovşanların qoxusu burnumdan getmir. Şah bulağın duru suyuna baxanda anamın baxışı, Lənbəranın girəcəyindəki çinarlara gözüm sataşanda Bəşir əmimin vüqar və duruşu məni bənd edir.

Yevlaxdan Şuşaya, Gələbəndən Ağdərəyə, Tərtərdən Cəbrayıla, Bərdədən Horadizə, İsa bulağından Ağcabədiyə, Turşsudan Kolaniyə, Əsgərəndən Xındırığa, Xankəndindən Abdal Gülablıya, Baharlıdan Horovluya, Ağa körpüsündən Hindarxına, Korun karvan sarayından Gəyən düzünə qədər uzanan, enlənən torpağın adına Qarabağ deyirlər.

Məktəbdə oxuduğum vaxt müəllimlərin birindən soruşdum ki, "Qarabağ" sözünün mənası nədir, cavab verdilər ki, onun bir mənası "qarabəxt"dir".

Görünür, həmin qarabəxtlərdən birisi mənəm... Özünüz deyün, sevimli vətənimdən perikdirilib qürbət ellərə didərgin salınmış şəxsdən qarabəxt adam olarmı?

Ancaq çox götür-qoydan sonra qət elədim ki, Qarabağın mənası qarabəxt deyil.

Yazın qırx beşindən el yollarında tərəkəmələrin ağı-qaralı sürüləri gediş-gəliş eləyən bir torpağa qarabəxt demək ədalətsizlikdir.

Maralyanlı Aşiq Pəri ilə gülablı Aşiq Valehi boya-başa çatdıran guşə qarabəxt sözünü üzərinə götürməz.

Xındırığanlı Qasım bəy Zakirə əhmədilər Qaçaq Süleymanı pərvazlandırıb uçuran məskən xoşbəxtidir.

Şairlər, rəssamlar, bəstəkarlar, nəğməkarlar, alimlər, sərkərdələr diyarı kimi şöhrət qazanmış Qarabağa qarabəxt deməyə dilim var gəlmiş. Əsl qarabəxt mənəm ki, qürbət ellərdə ömür sürürəm.

Məni görməmiş hesab eləməyin... Tez-tez Qarabağı təriflədiyim üçün darılmayın... Vətən həsrəti ağır, nisgilli olur. Vətəndən uzaqda yaşadığın zaman köhnə xatirələr canlanıb dilə gəlir, səni ilk dəfə baş vermiş hadisələrə qaytarır, köhnə sərgüştələri yada salır, unudulmuş vəqiflərdən xəbər verir, yaddan çıxmış ehvalatları olduğu kimi göz qabağına getirir.

Atam-anam əbədi ayrılıb son mənzillərinə gedəndən sonra Bəşir əminin yükü ağırlaşdı, vəziyyəti çətinləşdi. Bacım irilir, mən hər şeylə maraqlanırdım. Qarabağda hökm sürən özbaşınalıqlar, haqsızlıqlar bu günkü kimi yadımdadır.

Tez-tez eşidirdim ki, Çarlı dərədə soyğun olub, adam öldürüblər. Qərvəndlə Tərtər çayı arasında quldurların at oynatdıqları, karvan soyduqları haqda Bəşir əmi hər gün neçə dəfə xəbər getirirdi. Ağdamdan malakan bazarına gedən satlıq qoyun sürüsünün Qarabağ yanında talan-qarət edildiyi, üç nəfər sövdəgər, iki nəfər çodar qəfil güllənin zəvələtinə gəldiyi xüsusda əmidostum ürəyi atlana-atlana danışdı.

Sisyan mahalından didərgin düşüb, uzun illər bəhrə verdikləri ağalarının bucağına qısılan qaçqınlara həqarətlə baxan Eyvazxanbəyli, Üçoğlan, Göytəpə bəylərinin ayaqları Ağdam bazarından yığılmırdı. Qasımında yaşayan mamam deyirdi ki, qaçqınlar arasında yatalaq, vəba xəstəliyi o qədər şiddətlənib ki, yazıqları ot kimi biçib tökür, meyiti kəfəne tutmaqdan ötrü dükanlarda ağ tapılmırdı.

Şahlardan xəbər eşidilmirdi. Anası onu yada salıb əmisindən heç nə soruşmur, Bəşir əmi isə bu barədə cıncırını çıxartmırdı.

Qasımında mamam üzəndən fağır, zahirən yazıq görünürdü. Ancaq Bəşir əmim bacısı barədə çox gözəl demişdi: "Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı". Yerə baxan mamam qardaşından və məndən xəbərsiz bacımı ərə verdi. Bizim razılığımız və məsləhətimiz olmadan qız qoşulub qaçdı. Təzə yeznəmiz Qurdlandı. Şelli-Qurdlar obası barədə

çox eşitsəm də oralara getməmişdim. Mənim təkin yetim olan yeznəmin bir dəst köhnə yorğan-döşək, iki paxır qazan, bir aftafa, sınıq sac, qara çıraqdan başqa heç nəyi yox idi. Dayısından acıq eləyib köhnə çovustana köçmüşdü. Heç harda işləmirdi. Üstəlik, qızdırma naxoşluğundan təzəcə durmuşdu.

Bacımın hərəkətinə bərk acıqlanmışdım... Öziyümdə söz vermişdim ki, ömrüm boyu adımları çəkib üzünə baxmayacağam.

Bir axşam yemək əsnasında Bəşir əmim misal çəkdi:

– “Qar yağıb ayaq üşütməkdən ötrü”. – Mən ona baxanda:

– Sözüüm sənə aiddir, gözümün işığı – dedi.

Əlimdəki lavaş tikəsini məcməyiyyə qoyub diqqətlə dinlədim.

– Ziba ilə Əvəzi (Ziba bacımın, Əvəz yeznəmin adı idi) yanıma gətirib otağın birini onlara verməliyik. Maman deyir ki, gədə sağ-sökəl gəzir, əlimiz üstündə olmasa, uşağa sədəmə toxunar...

Deyirlər, əfsunçu var, ilanı cızığa salıb oynadır. İlan əfsunlanır, emrə tabe olur. Məndən ötrü Bəşir əmim həm də əfsunçu idi. Bir sözü-nü iki eləməz, dediyini çevirməz, təklifini yerə salmazdım.

Barışığa gəlmək, toy eləmək, gəlin köçürmək müqabilində bizim yoxsul ailəyə bir yoxsul da əlavə olundu.

Ziba ilə Əvəzi bizim otağa köçürəndən iki gün sonra Bəşir əmi məni yanına salıb Ağdama (bazara) apardı. Şuşa qalasının məşhur sövdəgərlərindən birisinin yanında işləməyə başladım. Bir gün əl-üzümü yuyanda gördüm ki, hülqumum irilib, yumurta boyda olub. Bığların əməlli-başlı bitib. Üzüme tük gəlib. Dükana gedəndə bədennüma güzgüsünə baxıb gülümsündüm. Başımı bulayıb, iki-üç dəfə əlimi yanaqlarıma və hülqumuma sürtdüm.

Sövdəgər ayda mənə nə qədər məvacib verəcəkdi, bilmirdim. Gü-norta azanı veriləndə saç-birçəyinə xına qoydurub üzünü ülgüclə təmiz qırxdıran, yaşı qırx-qırx beş, sifətində qırıq olmayan kolpan bığ-ları iri burnunun qabağını örtmüş kişi sağ əlini gümüş toqqasının aşağısından məndülə arxalığının iri ağızlı gen cibinə salıb xırdaca bir kise çıxarar, abbasıdan, yarım manatdan mənə uzadaraq “Get, Xoruzoğlu-nun dükana, yağlı piti al ye, tez qayıt, gəl dükanı aç, işində ol”, – deyirdi.

Bir abbası ilə azı iki gün, yarım manatla beş-altı gün dolanırdım.

Yaşayışından razı idim. Bəşir əmimin hərəkətindən başa düşür-düm ki, aylığının vəchindən pul alıb. Ərə getmiş bacımın əynində təze çitdən kofta, tuman vardı. Yeznəmin şalvarı ilə çarığı dəyişmişdi.

Öz öyin-başım barədə onunçün söhbət açmıram ki, istər ata-anamın sağlığında, istərsə də indi Bəşir əmimin əli üstümdədir. Bütün külfəti ac qoyar, pencek, şalvarımın yamaqlı olmasına razılıq verməz, həftə-lərlə havan çörəyin ümidinə yaşayırıq, çarıq-corabımın yırtılmasına dözməz... Ağdama işləməyə gedən kimi ayda iki dəfə saçımı dəlləyə vurdurardı; hamama göndərirdi. Elə ki, bazara gəlib güzgüyə baxanda sifətimdə əmələ gəlmiş dəyişiklikləri gördüm, üzümə ülgüc dəydi... Deyəsən kişiyyə oxşamağa başladım.

Aradan xeyli keçdi. Yeznəm Əvəz kankan yanında quyu qazdı. İş çətin olsa da oğlan nə yorulur, nə də darılırdı.

Mən səhər Muradbəylidən çıxır, yarım saat keçməmiş dükanı açır, mis aftafanı arxdan doldurub torpaq döşəməyə səpir, çöl tərəfdən qa-pının ağızını sulayırdım. Balaca yovşan süpürgəsi ilə sulanmış yerləri süpürür, piştaxtanın üstünü yaş əsgisi ilə silir, arşın əlində dayanıb müş-teri gözləyirdim.

Sövdəgər xasiyyətimdən, işimdən razı idi. Qəpiyi-qəpiyə verməz, haqq-hesabı düzgün saxlar, özge puluna, malına gözümün qulağı ilə bax-mazdım. Dükən sahibi içəri girən kimi oturmuş olsam durar, o gedincə əyləşməzdim. Danışığının əsasını “bəli”, “xeyir” sözləri təşkil edərdi.

Məni sövdəgərə sevdirən əsas cəhətlərdən ümdəsi bacarığım, hesab-kitabı əla bilməyim idi. Arabir əqaidi-islamdan, üsuli-dindən xəbər alar, cavablarıma heyran qalardı.

Biləndə ki yetiməm, atam-anam çoxdan ölüb, gülə-gülə deyirdi: “Yetim pis-yaxşı iriləcək, yamanlıq Əzrailə qalacaq”.

Həmin gün axşam Muradbəyliyə qayıdıb həyətimizə girəndə adamlar gözümdə başqalaşdı. Ələlxüsus Tavat ayrı görkəm aldı. Uşaq-lıqda Qarqar çayında bir-birimizdən xeyli aralı çimdiyimiz günlər hara, bu gün hara. O vaxt Tavat balaca idi. Gödək idi, nazik idi. İndi irilmişdi. Uzanmışdı. Xeyli ətə-qana gəlmişdi. Qoşa dayananda mən ondan beş barmaq ancaq uca olardım.

Mən otağa girib penceyimi soyunanda Tavat yumşaq qoyun dərisi üstündə oturub corab hörürdü. Müştəri gözüylə çöhrəsinə nəzər saldım. Qənirsiz gözəl idi. Qaşında, gözündə, dodağında, yanağında, əllərində, barmaqlarında qüsurlu yox idi.

Bu günə qədər əmi qızı kimi xatirini istədiyim Tavat indi, qəflətən özgələşdi. Üzüne çox baxa bilmədim, utandım. Mitlərin ipləri bir-birinə calaması, barmaqların sürətlə işləməsi məni valeh etdi. Pencek

əlimdə dayanıb baxırdım. Nə eləyəcəyimi bilmirdim. Tavat, deyəsən, qəsdən başını qaldırıb mənə baxmır, heç nə soruşmurdu. Bu vəziyyətdən istifadə edib mən də o ki var onun çöhrəsinə baxdım. Nəzərimdə heç bir pəri, mələk, çiçək bu qədər qəşəng, gözəl ola bilməzdi.

Özüm də bilmədən pencəyi geyinib əmim qızının böyrünə gəldim, yavaşca əlimi çiyinə qoyub dedim:

– Hamı bilir ki, gözəlsən, bu qədər naz eləmək nəyə gərəkdir.

Tavat altdan-yuxarı üzümə baxıb gülümsündü və nazlı bir ahənglə soruşdu:

– Cavad, sənə nə olub. Elə bil mənə bu gün götürsən.

Əmim qızı ürəyimdən xəbər verdi. Həqiqətən mən onun gözəlliyini bu gün birinci dəfə yaxşı görürdüm. İşi, hərəkəti, danışığı incə olan, ucadan danışmayan Tavat bu gün büsbütün yeni bir görkəm almışdı. Səsi titrəyir, dodağı əsir, danışığı sanki dən-dən olurdu. Əmim qızının alını nəmçimişdi. Siz deməyin, mənə boyun-boğazım tər içində imiş.

Tavatın sualını cavabsız qoyub çölə çıxdım. Bəşir əmi həyətdə odun yarırı. Əvəz hələ gəlməmişdi. Əmimin yanına gedib salam vermək, baltanı əlindən alıb düyünlü yarmaçaları yarmaq əvəzinə – qapının ağzında dayanıb baxır, içəridə corab toxuyan qızın barəsində düşünürdüm.

Doğma əmim, mənə atalıq əhliyyəti göstərmiş Bəşir əmi də gözümdə qeyriləmişdi. Yanına getməyə utanır, danışmağa xəcalet çəkir, söz soruşmağa cəsaret eləməirdim.

Yay tezəcə girmişdi. Qarabağın bürkülü günləri özünü bürüzə verirdi. Buna baxmayaraq sanki bizim həyətdə hələ qış idi. Yeznəm Əvəz gələndə buz sallarını əridi, havanın bürkülü olduğunu mən də hiss etdim. Əvəzin salamını həm Bəşir əmi, mən də mən aldım. Yavaş addımlarla odun yarana yaxınlaşdıq. İri çivlərdən qoyub düyünlü yarmaçaları yaran Bəşir əmi bizi görcək misal çəkdi: “Ağac ağacı yarar, odunçu özünü yorar”. Bizə baxmadan çivi çıxarıb başqa yerə balta vurdu. Dayanıb bir misal da çəkdi: “Balta ağac kəsməzdi, sapı ağac olmasa”.

Əvəz baltanı əmimin əlindən alıb özü yarmaq istəyəndə kişi baltanı quru kötüyə sancıb dedi:

– İkiniz də yorulmusunuz. Gedək, soyuq su ilə yuyunacaq. Xudakərimin qızı (arvadının adını o cür çağırırdı) bayaqdan gedəndir, gəlməyib. Gəlsin, görək toqqanın altını nə ilə dolduracağıq.

Əmimin bu duzlu sözləri mənə çox yavan görünürdü.

Sövdəgər məndən razı olduğu kimi mən də onun barəsində ancaq yaxşı söz deyə bilərəm. O, bəzi alverçilər və tacirlər kimi mənə güdmür, hesab kitabına şübhə ilə yanaşmırdı. Mən də onun qəpiyinə gözümlün quyruğu ilə baxmır, qarışdan arşına, rübdən girvenkəyə qədər icazəsiz və razılıq almadan dükandan heç nə götürmürdüm. Bir sözlə, o mənə inanır, mən də siddqlə ona qulluq eləyirdim.

Yay qurtarmaqda idi. Böyük yolun kənarındakı iri çarsıda yerləşmiş dükanı silib-süpürüb, qaydaya salandan sonra yenicə alverə başlamışdım ki, sövdəgər qapıda göründü. Mənə yanına çağırırdı. Salam verib əhvalını soruşdum. O, mənə bəzən adıyla, bəzən “bala”, hərdən “oğul” deyə səslədiyi halda, mən onun adının əvvəlinə və axırına “Məşədi dayı” sözlərini qoşub “Məşədi Salman dayı” deyə cavab verir, müraciət edirdim.

Məşədi Salman kişi əlində hazır saxladığı qızıl onluğu mənə uzadıb toxtaq şəkildə dilləndi:

– Get bazara. İki çolpa – fərik olsun, yarım girvenkə metal pendiri – üzül olsun, bir girvenkə kərə yağı – inək məhsulu olsun, iki təndir çörəyi – üzü xaşxaşlı olsun, bir girvenkə zoğal al, apar ver bizə. – Sonra ahəngini azca qaldırdı: – Evimizi tanıyırsanmı?

Mat-mat üzünə baxanda ünvanlarını təfəsilatı ilə söylədi:

– Kötəl çayının qırağında iri hasarlı, ikimertəbəli binadır. Üstü qırmızı dəmir taxtapuşlu evdir. Darvazası göy rəngdədir. Xırda qapının üstündən asılmış balaca çəkicə oxşayan dəmir nalı xatırladan demirə üç-dörd dəfə vurarsan, gəlib açarlar. Hər kəslə rastlaşsan deyərsən, məşədi göndərib.

Bazarlığı eləyib nişan verilən yerə getdim, tapşırılan kimi elədim. Qapını açan arvad elə bil üzünə ənik sürmüşdü. Qıpqırmızı idi. Bir müddət mənə baxdı. Yox, tərədən-dırnağa süzdü. Bəlkə də süzə bilmədi, nəzərləri sifətimdə ilişib qaldı.

Mən hərəkətsiz dayanıb gözləyir, arvad baxışını məndən qırağa çəkmirdi. O, heç nə xəbər almır, mən isə sual yükü altında dayanıb gözləyirdim.

Arvadın saç birçəyi yaş idi. Tez-tez əlindəki rəngli yaylıqla boyun-boğazını, alını, üzünü silir, arbir əlləri ilə saçını yoxlayırdı.

Həyat həm iri, gen, yaraşılıq, həm də çox təmiz və ürəkəcan idi. Limon ağaclarının sayı-hesabı yox idi. Cürbəcür yeşiklərdə və saxsı qablarda müxtəlif güllər basdırılmışdı. Böyük bir dəhliz doğranmış quru odunla çitəmə idi. Arıxananın ətrafını bürümüş armud, alma, gilas ağaclarının üstündə meyvə yox idi. Yəqin almalar yazlıq olduğundan bəhrəsini yığmışdılar. Arılar vızhavızla işləyir, hərdən hasardan aşib səhd çəkmək üçün çiçək axtarırdılar.

Deyəsən arvadın ürəyinə rəhm gəldi. Könülsüz halda soruşdu:

– Şeyləri kim göndərib.

Məşədi Salman dayının adını çəkəndə üzünü ikinci mərtəbəyə tutub çağırırdı:

– Diləfruz, Diləfruz. Aşağı en, tez bura gəl.

Çağırıldığı adamın gəlməsini gözləmədən arvad aralandı. Çox keçmədən çəkmələrinin səsi balkonda eşidildi, tezliklə üst evlərdən birisinə girdiyindən həyəti sükut bürüdü.

Xeyr, həyəti sükut bürüyə bilməzdi. Diləfruz deyilən qız gözəl bir turac kimi qarşımda dayanıb baxır, az qalırdı “xanım taxçada, boxçada” məhnısını oxusun...

O, əllərini uzadır, çolpaları almağa cəhd edirdi. Qeyri-iradi olaraq mən quşları geri çəkir, qıza acgözlüklə baxırdım.

Boynundakı mirvarilərin arasına imperial salınmış, gərdənbənd, qulaqlarındakı qırmızı yaqut sırğa, sağ əlinin iki barmağındakı qızıl, sol əlinin bir barmağındakı zümrüd üzük, nazik ağ kiseyidən tikilmiş paltar onu çox parlaq göstərirdi.

Diləfruz şeylərin hamısını birdən almadı. Əvvəlcə fərikələrlə çörəyi aparıb yaxındakı otaqçaya qoydu. Sonra nəzərlərini təzədən mənə dikib boy-buxunuma, təzə qırılmış üzümə, irəli çıxmış hülqumuma, sifətimə xüsusi qəşənglik verən bıqlarıma, geri daranmış xurmayı saçıma hey baxır, sanki tamaşa eləməkdən doymurdu.

Qız məni bu qədər acgözlüklə süzdüyü zaman, mən də ona daha odlu nəzər salıb, yaxına gedib əllərindən yapışmaq istəyirdim. Geyindi-yi hər şey ona yaraşır, taxdıqları xüsusi zinet verirdi.

Dillər susur, dodaqlar kilidlənir, gözlər baxmaqdan, ürəklər döyünməkdən doymurdu...

Gözlər dərinliklərdəkini oxumağı bacarsalar da, ürəklər daxildəki təşvişə, həyəcan və iztiraba tab gətirsələr də dilin yerini vermirdilər.

Diləfruzla kəlmə kəsmədən ayrılmaq istəyirdim. Səbəbi də bu idi ki, atası dükanda gözləyirdi. Həm də, yəqin ki, ikinci mərtəbəyə qalxan arvad gözünü bizdən çəkmirdi.

Düşündüyüm kimi də oldu. Arvad balkona çıxıb səsləndi:

– Diləfruz, nəyi gözləyirsən. Çolpaları kəsdirmək lazımdır.

Qız tələsik geri döndü:

– Ana, bu saat gəlirəm.

Atası mənə, anası Diləfruzdan yana nigaran idi.

Cəsəret toplayıb dilləndim:

– Çolpaları kəsə bilərəm. İti bıçaq verin.

Qız anasına muraciət edib razılıq alanacan ürəyim az qalırdı sinəmin altından ona sarı qaçsın.

Anası eyni səsle dedi:

– İti bıçaq aşpazxanada, stolun gözündədir. Dünən çarxa çəkilib, ehtiyatlı olun.

Qız aşpazxanaya gedəndə qollarımı çırmadım, çolpaları götürüb hasarın dibi ilə axan suyun qırağına getdim.

Çolpanın birisinin qanadlarını qatlayıb sol ayağımın altına qoyanda çasıb bıçağı mənə uzatmaq əvəzinə fəriyin qıçından yapışmaq istədi.

– Qoy, mən ayaqlarından tutum, sən kəs. Bıçaq ülgüc kimidir. Əlini gözlə...

Qızın danışması sanki qollarıma qüvvət verdi. Cəsəretimi qat-qat qüvvətləndirdi. Birbaş yox, dolayısıyla söz atdım:

– Siz bu gün neçə qan eləmək istəyirsiniz.

Diləfruz ças qaldı. Haçandan-haçana dilləndi:

– Bir cüt kəkilli fəriyin qanına bais özünsən...

Mən quşların başını arxın duru suyu ilə yuyur, ayaqlarını kəsir, həm də işi ləngidib, söhbəti uzadırdım.

– Bıçaqla quş başı kəsmək adətdir, qorxulu deyil... Baxışla ürək odlamaq, gözlə sinə oxlamaq, yerləşlə qəlb yaralamaq, ancaq gözəl qızlara nəşib olur... Birinci görüşdən sinəmə od salıb ürəyimi yandırdın. Axır nə ilə qurtaracaq Allah bilir.

Diləfruz xəbər aldı:

– Atam səni haradan tanıyır?

– Mən dükanınızda qulluq eləyirəm.

– Adın nədir?

- Cavad.
- Əslin haralıdır?
- Muradbəyli.
- Bəy oğlusan?
- Allah eləməsin.
- Nə üçün?
- Var yoxun üstündə bəylərin başı qovğa çəkir.

Diləfruz dinməz-söyləməz kəsilməmiş çolpaları götürüb aşpazxanaya gedəndə anası aşağı enib bizə sarı gəldi. Mən Diləfruzla "salamat qalın" deyib darvazanın xırda gözündən çıxdım, birbaş dükanla gəldim.

Məşədi Salman dayı piştaxtanın arxasında oturub kəhrəba təsbehini çevirir, hərdən bir müştüyünə taxdığı papirosu sümürürdü.

Məni görək dükandan çıxdı, sanki qeybə çəkildi...

Parça ölçəndə əllərim əsirdi. Şirniyyat və başqa şeyləri çəkəndə bəzən hesabı dolaşdırırdım. Ömrümdə birinci dəfə idi ki, haqq-hesabla yanılırdım. Təzə alıcılar heç nə hiss etməsələr də, köhnə müştərilərin bəziləri mənə şübhəli nəzər yetirir, xeyli vaxt durub baxır, dükandan çıxmırdılar.

Bir neçə gün idi ki, Tavatın surəti gözüməndən aralanmır, mənə rahatlıq vermir, səbir-qərarımı əlimdən alırdı. Çox əsəbi idim. Tarıma çəkilmiş sim misalında idim. Toxunan olsa bərkdən səslənər, çox çəkəndən qınılardım. İştahadan kəsilmişdim. Bir öynəm yarım stakan şirin çay, naharım pendir-çörək, şamım ah-nalə idi. Bəşir əmimlə arvadı sübh namazına başlayanda evdən çıxır, gecənin bir şəri ötmüş qayıdıb yerimə girir, uzun müddət yata bilməyib, o tərəf-bu tərəfə qurcalanırdım.

Mən tufanlara sinə gərəkib, çovğunlarla vuruşduğum vaxt Bəşir əmi çox səbrli və təmkinlə hərəkət edirdi.

Mənimlə bacardıqca az danışır, arvadıyla qızının gözümə görünməsinə yol vermirdi. Bəzən özümdən zəhləm gedirdi. Hey deyirdim: "Sənə nə olub, Cavad. Öz evindən, doğma ailəndən niyə soyumusan? Yumurtlar kəklik deyilsən ki, insan nəfəsi yuvana toxunanda küsüb gedəsen. Yaxşı-yaxşı fikirləş, papağımı qarşına qoy, düşün. Gör kiminlə, hansı ailə ilə soyuq münasibət yaradırsan".

Bütün günü dükanda işləyəndə, hərdən küçəyə çıxıb yol ilə gedib-gələnlərə tamaşa eləyəndə, nişanlısı ilə qoşa yeriyən cavanlara baxanda,

körpəsini qucağında tutmuş analara nəzər yetirəndə də son günlər bütün bədənim qaplamış, püsdən, təvərədən çıxartmış vəziyyət barədə götür-qoy edir, qəti nəticəyə gələ bilmirdim. Əlacsız qalmışdım. Kimdən kömək ummalı idim. Kimə müraciət etməli idim. Çətinlik çəkirdim. Axşam həyəət girəndə eltilərin danışdıqları sözlər məni lap diksindirirdi.

Məmməd əminin arvadı tez-tez köks ötürüb deyirdi:

- Ürəyim Şahlardan yana toxtaqdır. Bədbəxt hadisədən üç həftə qabaq anası ölmüşlərin yanında gülə-gülə mənə dedi: "Ana, əmim qızı Tavat ölsə qara torpağın, qalsa mənimdir".

Bu sözlü eşidəndə elə bil gur yanan ocağın üstünə bir parça dağ olmuş yağ tökdülər. Az qaldım təbdən çıxam. Güclə toxtadım. Birtəhər gecəni səhər elədim. Özümü xəstəliyə vurub Əvəznən sifariş göndərdim ki, işə gələ bilməyəcəyəm. Bəşir əmi ilə arvadı Qasımliya gətirdi. Məmməd əminin arvadı qəbir üstünə yollandı. Həyəət qapısını bağlayıb Tavatı yanıma çağırdım.

Yatdığım otağın astanasında üzleşdik.

Tavat başını qaldırıb üzümə baxmayanda bu hərəkətə başqa mənə verib, tikanlı ahənglə soruşdum:

- Şahlarla əhd-ilqar bağladığımı indiyə qədər gizlin saxladığına görə sənə min əhsən.

Əmim qızı diksindi, sanki nə işə onu qəfildən sancdı. Dik üzümə baxıb qızardı. Qırıq-qırıq danışdı:

- Cavad, sən ki düz danışmağın tərəfdarısan, indi niyə nahaq söz deyirsən?

- Şahların anasının dediklərini dünən gecə qulağımda eşitdim.

- Şahların könlündən nə keçibse özü bilər.

Əmim qızını sorğu-suala tutdum:

- Tavat, düzünü de görüm Şahlarla aranızda bu barədə söz olubmu?

- Olub.

- Bəs niyə məndən gizlətmisən?

- Lazım bilməmişəm.

- Səbəb?

- Şahlar mənə eşq elan eləyəndə cavab vermişəm ki, könlü zər, məhəbbətə güc yoxdur.

- Şahlar razı qaldımı?

- Maraqlanmadım.

- Nə üçün.
- Çünki mənim könlümdə başqa oğlanın ruhu rəvandır.
- Tez soruşdum:
- Kimdir o oğlan?

Tavat geri qayıtdı, öz otaqlarına girib üzüqoylu taxtın üstünə səril-di və hiçqırdı.

İstədim gedim ayaqlarına düşəm, üzr istəyəm. Qüruruma sığışdır-madım. “Qoy ağlasın, məhəbbətinə dönük çıxan qızlar nə qədər göz yaşı axıtsalar günahları bir o qədər azalar” dedim.

Gün çeş yerinə gələndə Tavat otağa girdi, süfrə hazırladı. Süfrədə nə vardısı yedim. Elə bil iştahamın açılması bugünkü söhbətə bənd imiş.

Günorta azanı veriləndə Bəşir əmimlə arvadı gəldi. Tavatın göz-ləri qızarmışdı. Nahar vaxtı çörəyi iştahasız yeyirdi. Bunun müqabi-lində atası heç nə soruşmurdu.

Məmməd əminin arvadı şad xəbər gətirdi. Aşqabaddan gələn iki oğlan bir həftə qabaq Şahları görüblər.

Bu şad xəbər qatı bir sükutla qarşılandı.

Anasından başqa heç kimi sevindirməyən bu xəbər bir həftə çək-mədən yalana çıxdı. İndi də şeyiə vardı ki, Şahları Daşkəndlə Quşqa arasında alver eləyən görüblər. “Yaxşı qazancı, girli gəliri var... Deyi-lənlərə görə bir il qabaq qaçqın düşmüş sisyanlılardan bir kişinin qızını alıb. Kefi kökdür... Ola bilsin ki, yaxınlarda gəlib anasını yanına aparsın”.

Məmməd əminin arvadı yatmağa gedəndə Bəşir əmi gülə-gülə dedi:

– Şahlar barəsində deyilənləri eşidin, inanmayın. O elə adamdır ki, iynəsi tikiş tutan kimi bir də görəcəksən girdi meydana.

6

Yazıq anam sağlığında deyərdə ki, qalmışam iki odun arasında. Mən isə neçə odun arasında idim, bilmirdim. Hər tərəfdən alov qarsır, atəş yandırır, od yaxırdı. Dükanda cürbəcür naxışlı parçaları səliqə ilə ölçüb müştərilərə satan, müxtəlif löyün, əlvan müzvrələrlə alıcıların başını qatan mən indi bələdçisiz yolçu, sarbansız karvan misalında idim. Əlimdəki xan arşını – nə qədər desən parça ölçür, girvənkələr – özlərindən yüz qat artıq matah çəkirdi. Ürəyimdəki ağrını ölçməyə, dərdimi çək-məyə isə heç nəyim – nə arşının gücü çatırdı, nə də girvənkələrin.

Bəşir əmi ilə arvadı, Qasımlıdakı mamamla Məmməd əminin dul arvadı barəmdə nə düşünsələr haqlı idilər. Axı, birdən-birə bu nə işdir ki, mən tuturam. Nə üçün evdən soyumuşam. Nə səbəbdən Tavatla əzəlki təkin açıq-aydın söhbət eləməyə çətinlik çəkirəm.

Əmim qızı dünən hiçqıra-hiçqıra taxtın üstünə uzananda özümü xeyli danladım. Ancaq bu, müvəqqəti hal idi. Arabir tənha qalıb fikir-ləşmək, çarə axtarmaq, yol tapmaq üçün düşünmək istəyirdim.

Şirin düşüncələrə dalıb düzgün yola çıxmağa hazırlaşdığım vaxt sövdəgər Məşədi Salman dayı içəri girib salam verdi. Könülsüz dil-ləndim. Məşədi iti nəzərlərini sifətimə elə zillədi ki, gözlərim açıla qaldı. Bəşir əmim üzümə nə qədər acıqlı baxsaydı, (hərçənd o, üzümə acıqlı baxdığını barmaqla saya bilərəm) mənə təsir eləməzdi. Bilirdim ki, istədiyindən ələyir. Sövdəgərin acıqlı nəzərləri məni qorxutdu. Maddi cəhətdən tabe idim.

Yaşca atam yerində idi. Pistlik görməmişdim. Bu səbəblərə görə yolunu saxlayır, sözümdən çıxmırdım. Məşədi xeyli dayanıb çöhrəm-dəki kədər cizgilərini, gözümdəki nisgilli tərponişləri dərinədən və diqqətlə süzdü. Əqli bir şey kəsməyəndə oturmaq üçün üstündə balaca döşəkcə olan, oturacağı toxunma kürsünü ondan istədi. Yerini rahat-layıb təsbehi əlinə aldı. Üstü naxışlı ağar qutunu çıxarıb papiros bükdü. Barmağının arasında saxladığı qayıрма papirosu uzun müddət müstüyə taxıb yandırmadı. Hey fikirləşir, arabir alımdakı qınışlar gah yaxın-laşır, nazikləşir, hərdən uzaqlaşır, yoğunlaşırdı. Kibritin bir dənəsini əlində tutub qaraya yaxınlaşdırır, papirosu yandırır damağına almır, bununla da tarıma çəkilmiş əsəblərini daha da oynadır, hirsimi, hik-kəmi çoxaldırdı.

Elə bil müştərilərin yolu bağlanmışdı. Alıcı olsa bəlkə vəziyyət dəyişər, sövdəgərin acığı soyuyar, mənim fikrim sahmana düşərdi.

Bu vaxt kibrit yandı, papiros od aldı, tüstü Məşədinin burun deşik-lərində göründü. Dərin bir kəhilti eşidildi. Təsbeh səsi sükutu poz-mağa çalışır, sövdəgərin həuirtisi isə buna mane olurdu. Fikirlərdən ayrılıb, dükən sahibinin hərəkətlərinə göz qoymağa çalışırdım, lakin düş-üncələr məndən əl çəkmir, sanki qırsaqqıza dönüb şüuruma suvaşır, qopmaq istəmirdi.

– Allah atalara rəhmət eləsin, çox gözəl deyiblər... – sözlərini razı-lıqla söyləyən Məşədi Salman dayı dayandı.

Bütün diqqət və müşahidəm ona çevrildi. Dediklərini tamam-kəmə eşidirdim. Ataların nə dediyi ilə maraqlanır, müsahibimdən söz soruşmağa cürət etmirdim. O isə sanki qəsdən məni intizarda saxlayır, seyrək seyrək qullab vurur, papirosun külünü döşəməyə çırırdı. Haçandan haçana atalar sözünü eşitdim.

– Bir övladlı ilə bir öküzlünün üreyində yağ olmaz.

Özümü saxlaya bilməyib dilləndim:

– Məşədi Salman dayı, Bəşir əmi həmişə deyir ki, bir oğullu ilə bi öküzlünün qurşağında çörək durmaz.

Sövdəgər altdan-altdan baxıb başını buladı, son qullabı vurdu. Papirosun kötüyünü müştükdən çıxarıb küçəyə atdı. Müştüyü sol ovcunu qoyub üç dəfə sağ əli ilə üstədən vurdu, dodağına alıb bir neçə kərə pülədi. Müştüyü arxalığının cibinə qoyub əlavə etdi:

– Üç oğlun ola – yüz manat borcun, bir qızın ola – min qızıl gəlirin Hansı sərfəlidir?

Üzünü mənə tutmadığından sualına cavab vermək niyyətində deyildim. O isə xeyli səbr edib gözləyəndən sonra yenə dedi:

– Səndən soruşuram, bala.

Dərhal cavab verə bilməzdim. Gərək düşünüb-daşınaydım ki, sövdəgərin döşünə yataydı.

Aranı soyutmayıb dedim:

– Məşədi Salman dayı. Siz alver adamısınız. Həmişə gəlir üçün maraqlanmısınız. Min qızıl gəliri qoyub yüz manat borc verməkdənsə, bir qızı olmaq daha sərfəlidir.

Sövdəgərin dodağından qalxan təbəssüm yanaqlarını parıldadanda bildim ki, cavabımdan xoşlanıb. Bununla belə istərdim ki, onun dilindən razılıq eşidim.

– Züryət allah-taalanın bəxş etdiyi paydır. Xudanın göndərdiyi nemətə bəndenin etiraz etməyə haqqı yoxdur.

Dediklərini diqqətlə dinlədiyimi görünce məşədi söhbətin məbədini dəyişdi:

– Yaradanın kərəminə şükür. Mən yerlə göy qədər taleyimdən razıyam. Bir olsa da pirdir. Qız olsa da qızıdır...

Söhbət bu məqama gəlib belə cərəyan eləyəndə yavaşca oturdum. Sövdəgərin hüsurunda olduğumu bilib, dərhal da qalxdım.

Məşədi Salman məndən soruşdu:

– Qardaşdan, bacıdan nəyin var?

– Birçə bacım var.

– Səndən böyükdür, yoxsa kiçik?

– Ərə gedib.

– Bəşir kişidən başqa qohumun varmı?

– Yaxın qohumum az deyil, ancaq candan yanarı Bəşir əmimdir.

– Neçə ildir əmin səni saxlayır?

– Gözümü açandan evimizin böyüyü onu görmüşəm.

– Əminin oğuldan, qızdan nəyi var?

– Gözünün ağı-qarası Tavatdır.

– Oğlandır, qız?

– Tavat qız adıdır.

– Onu demə, Şirin, Xavər, Əziz adlı həm kişi, həm də arvad vardır. Mən susub dayandım.

Məşədi Salman dayı dərin fikrə qərq oldu. Gözlərini döşəmədən ayırmadan baxır, arabil alınının qırıqlarını qurdalayır, hərdən bıqlarını eşir, tumarlayır, bəzən dəsmalla dodaqlarını silir, altdan-altdan gah mənə, gah dükana göz qoyurdu.

Məşədi təsbehi əlinə alıb çevirdi. Muncuqlar tez-tez bir-birinə toxunduğundan qərribə səs qalxırdı.

Dalbadal alıcı gəldiyindən sövdəgər papirosu yandırdı, damağına alıb dükandan çıxdı.

Alverlə məşğul olsam da özümde deyildim. Məşədi Salman dayının səhərki söhbətinin, sorğu-sualının və birdən-birə də tutqunlaşmasının sirrini aydınlaşdırmaq istəyirdim.

Övladdan söz salmaq, züryətdən söhbət eləmək, tək qızından razı qaldığını bildirmək, taleyindən şikayətlənməmək ata üçün, həm də sövdəgər kişi üçün böyük xoşbəxtlik idi.

Məncə dünyada ən bəxtovər ata-ana ağıllı övladı olanlardı. Vardövlət qazanıla bilər, çalışsan, zəhmət çəkib əziyyəyə qatlaşsan var-dövlət qazana bilərsən. Əqli, dərrakəni, zəkamı, sağlamlığı isə qazanmırlar, yəni bunlar bazarda satılmır, hər bir şəxs özü öz xətir, inkişaf etdirir. Bəzi dövlətinin oğlu vəccsiz çıxır, yoxsulun oğlu böyük alim, qüdrətli sənətkar olur.

Sövdəgər tək qızından bu qədər razılıq elədiyi halda Bəşir əmi bir dəfə də olsun Tavatın adını dilinə gətirməyib, bərəsində bir söz söyləməyib...

1919-cu ilin ömrü sona çatırdı. Bığların qalınlaşır, üzümü tük basır, səsim kallaşırdı. Küçədən ötən qızlara baxmaqdan çəkinmir, yaşıdlarımla zarafatlaşanda evlənməkdən söz açırdım.

Əyin-başım qıvraq, dolanışığım yaxşı idi. “Danlayıb-dansiyatım yoxdu. Evdəkilər qarama uçurdu. Dükən yiyəsi bir dəfə də olsun xatirimə dəyib qəlbimə toxunmamışdı. Ancaq daxilən çox narahət, heyecanlı, hətta kədərli idim.

Diləfruzla Tavatın surətləri qoşa dayanıb gözümə baxanda kövrəldirdim. Bəzi yaşıdlarımın, tay-tuşlarımın çox savadlı olmalarını, məndən beş-on yaş böyük olsalar da hələ də subay qalmalarını görəndə bir cüt surət gözümdən uzaqlaşdı. Üstəlik Bəşir əmi bir neçə dəfə ortalığa demişdi: “Əvvəlcə çürək ağacı – elm, sonra evlənmək. Qızı istədiyən vaxt tapmaq olar, elmi isə həmişə öyrənmək çətindir. Cavanlıqda elm öyrənen qocalıqda bəhrəsini yeyər”.

Oxumaq üçün lazımlı məktəb Ağdamda yox idi. Bilik almaq, elmi olmaqdan ötrü mütləq Bakıya getmək lazımdı. Yollar bağlı və xətərli idi. Tez-tez tozə hökumət qoşunları gəlib bazara çıxırdı. Bakıdakı hökumətin ağzına baxan yox idi. Qarabağdakı bəylərin hər birisi özü üçün hökumət başçısı idi. Şuşa qalasından gələnlər xəbər gətirirdilər ki, Mağavız bəylərindən Xosrov bəy Sultanov adlı bir hərbi həkim Qarabağın general-qubernatorudur. Çox mədəni və bilikli adamdır. Müsəlmanların qeyrətini çəkon kişilərdəndir.

Hərçənd Qarabağ bəyləri onu bəyənmir, lağa qoyurdular, bunun müqabilində Bəşir əmidən və Məşədi Salman dayıdan dəfələrlə eşitmişdim ki, Xosrov bəy çox qanlı igiddir.

Muradbəyli bəylərindən hansısa birisi deyirmiş ki, ağacdan – təndir, kürddən – övliya olmaz. O ki qaldı hökumət başında durub millət idarə eləyəsən. Yəqin iş başında olanlardan kim isə birisi Xosrov bəyin adamıdır...

Birdən ağılıma gəldi ki, Bakının yolu qorxulu olsa da Şuşa qalasına gediş-gəliş xətərsizdir. Orada realni, gimnaziya məktəbləri vardır. Bəşir əmi ilə məsləhətləşim, bəlkə oxumaq üçün Şuşaya getdim.

Axşam eynəsi açıq evə qayıtdım. Bəşir əmi ilə nəşəli görüşdüm. Altdan–altdan Tavata nəzor yetirdim. Şadlığından qanadı olsa uçardı. Qarabirçək xala ocağın qırağında nə işə bişirirdi. Məmməd əminin arvadı evdə yox idi.

Xörək hazır olub süfrə salınmağını gözləməyərək, oxumaq fikrimi Bəşir əmiyə açdım.

Gülə-gülə üzümə baxıb dilləndi:

– Vallah, ağıllı oğlansan, günü səhər Məşədi Salman dan xahiş elə-rəm, kəməyimi əsirgəməz...

Bikeflədiyimi görüb soruşdu:

– Məşədi Salman çox xeyirxah kişidir?

Başımı buladım:

– Məşədi Salman mənə dükəndən buraxmaz.

Bəşir əmi ciddiləşdi:

– Sən onun pırkeşiyisən, qulu deyilsən ki, buraxmaya.

– Sövdəgərsiz düzəlməz.

Bəşir əmi çox ciddi və inandırıcı şəkildə dedi:

– Xeyr, düzələr!

İstədim, Məşədi Salman kişinin dükəndə mənimlə olan danışığını açıb deyim, üzümdən gəlmədi.

– Bəşir əmi, siz bilən yaxşıdır. Ancaq sövdəgər bu işə pəl vuracaq.

– Səhvən var, oğul. Hərgah Məşədi Salman mən tanıyan adamdırsa, sən oxumağına ikiilli səs verəcəm.

– Yalandırsa, gerçək olsun, ancaq inanmıram...

Bəşir əmi, adəti mövcubincə bığlarına sığal verə-verə qətiyyətlə bildirdi:

– Sağlıq olsun, arada bir gecə var. Darıxma.

7

Yenə dükəndə alverlə məşğul olduğum vaxt sövdəgər gəlib gülə-gülə salam verdi. Hətta yaxınlaşıb təmənləşdi. Adətim mövcubincə az danışib deyilənlərə qulaq asdım. Məşədi Salman dayı danışsa da fikri ayrı yerdə idi. Hərdən ara verib dayanması, sözləri çətinliklə düzməsi tez-tez “o ki qaldı” deməsi qayğılı, bəlkə də nigaran adamı xatırladırdı.

Nəhayət, əsl mətləbə keçib mənə üz tutdu:

– Bala, oxumaq fikrin var idisə niyə bir az qabaq demirdin.

Danışığı qırıb mənə gözlədi. Cavab çıxmıyanda davam etdi:

– İlin qurtarmasına beş-altı gün qalıb. Əqlim kəsmir, səni məktəbə götürələm.

Susdum. Mən danışmayanda Məşədi Salman dayı dedi:

– Gimnaziyanın müəllimlərindən birisi bacım oğludur. Direktorun yanında sözünün biri iki deyil. Bəşir əmin mənə deyən gün Şuşaya kağız göndərüb xahiş elədim. Nə isə cavab ləngiyir. Gözləyək bir şey çıxmasa, bəlkə özün qalaya getməli oldun.

Sövdəgərə o ki lazım idi dil-ağız, razılıq elədim, minnətdarlığımı bildirdim. Sözümlü kəsdi:

– Tez darını kola tökmə, qoy işin düzəlsin, o zaman ətrafı danış, ürək sözümlü deyərəm. İndilik deməliyəm ki, həm toxtaq ol, həm də əlini işdən soyutma.

Gözümü onun sirli sifətindən çəkmirdim, o isə asta-asta, şirin-şirin danışdı.

– Əminlə mən oxumamış, məclisdən qovmurlar ki... Doğrudur, savadsızlıq başımıza töhmədir. Ancaq tökülən dolmayıb, günah bizdə olmayıb. Atalarımız oxutmayıb. Bizdə başa düşməmişik. Atamın fikri-zikri qonşusu tacir Qulamla bəhsə girmək, çoxlu qızıl yiyəsi olmaq üçün gecə-gündüz yatmayıb Urusetin böyük şəhərlərindən mal gətirmək, xariclə alver eləmək idi. Zamana get-gədə dəyişir, savadlı olmayanlar ac qalır. Uzağa getmək lazım deyil, əgər yazı-pozu bilməsəydim dükanda işləyib çörək yeməzdim.

Söhbət yenə də mənim üstümə gələndə özümü yığışdırıb soruşdum:

– Məşədi Salman dayı, bacınız oğlu harada oxuyub.

Vəziyyətini dəyişmədən cavab verdi:

– Peterburqda incinarlıq qurtarıb, nodənsə öz sənətində işləməyib, gimnaziyada dərs verir.

Qeyri-iradi köks ötürdüyümü görüb sövdəgər dedi:

– Yetim nə qədər ah çəksə bir o qədər xeyirdir. Ciyərlərində ləka qalmaz.

Məşədi Salman dayının ciddi sözü ilə zarafatını ayırd edə bilmədiyimdən söhbətə qarışmaq istəmir, hərdən sual verməklə toxtayırdım. Sövdəgər isə birinci dəfə idi dükanda var-gəl edir, baş qaldırıb ətrafına baxmır, mənə göz qoymur, dükana müştəri gəlib alver eləməyini saymırdı.

Kim isə dükana girib hamıya salam verdi. Sövdəgərin gəzdiyini görüb dayandı:

– Məşədi, sənə Şuşadan kağız var, zəhmət çox al, – dedi.

Sövdəgər məktubu alıb ovcunda saxladı. Gələndə baxıb başı ilə razılıq elədi.

“Yəqin bacısı oğlundan gəlib. Barəmdə yazıb, Məşədi Salman dayı versəydi oxuyardım”.

Gözümü sövdəgərdən çəkmirdim.

Dükən yiyəsi küçəyə çıxanda oxumaq üçün kağızı istəməyə cəsarət eləmədim. Sövdəgər getdi. Ürəyimi də, səbir-qərarımı da özü ilə apardı. İntizar nigarançılığa qarışdı. Hövsələm azaldı. Bərk darıxdım. Qızgın alver eləməyimə baxmayaraq, gözüm yolda, qulağım səsde idi. Şuşadan göndərilmiş kağız muştuluqdan qiymətli, mübarəkbadlıqdan şirin və dadlı olmuşdu.

Məktubda nə yazılmışdı. Bəlkə heç bacısı oğlu göndərməyib. Mənim barəmdə olsaydı, yəqin ki, deyərdi.

* * *

İmarətin mitnarəsindən azan səsi eşidiləndə Bəşir əmi yanıma gəlib hal-xoş elədi. Vəziyyətindən başa düşdüm ki, sözlüdür. Nahar eləmək bəhanəsi ilə qapımı bağladım.

Söhbət köks ötürməklə başladı:

– Şahlardan kağız gəlib. Anasının üstünə yollayıb, harada olduğunu yazmır, nə iş gördüyündən bir kəlmə danışmır.

Əminin pejmürdə simasına baxa-baxa xəbər aldım:

– Nə yazır?

Bəşir əmi narazı ifadə ilə dedi:

– Əmin oğlunun ölüm xəbəri gəlsəydi, toy-bayram olardı.

– Elə demə, Bəşir əmi, cavandır.

– Allah onu bizim törəməyə çox görsün.

– Sənə nə pisliliyi dəyib ki?

Bəşir əmi yazıq-yazıq mənə baxdı.

– Anasına yazıb ki, Tavata de: “Ölsə qara torpağın, qalsa Şahlarıdır”.

Özüm də bilmədən dedim:

– Bu, Şahların təzə təklifi deyil.

Bəşir əmi mənə əlo acıqlı baxdı ki, üzümü yana çevirdim. O, yaxamdan yapışdı:

– Bu qələti qabaqcadan da eləyib?

– Bəli, Tavatın özünə deyib.

- Sən də qulağınla eşitmisən?
- Xeyr, Məmməd əminin arvadı deyib.
- Tavat əhvalatı bilir?
- Bəli, bu barədə ikilikdə danışmışıq.
- Onun da rəyi var?
- Bir söz deyə bilmərəm.
- Nə üçün?
- Bu xüsusda danışanda Tavat hıçqırıb ağladı, sonra üzüqoylu taxtın üstünə yıxıldı.

Bəşir əmi qəddini düzəldib əlini ölçə-ölçə danışdı:

- Tutduğu bəd əməlin üstünü basdırmaq üçün qızların göz yaş tökməsi, üzüqoylu uzanıb hıçqırması çoxdan dəb düşüb. Hər kəs qızın bu hərəkətinə göz yumursa, aldanır...

Tavatın müdafiəsinə qalxdım.

- Tavat bu cür danlaqlara layiq deyil.

Bəşir əmi yanıqlı halda dediklərimi təsdiqlədi:

- Mən də elo bilirdim. Ancaq sözüne inanıram, xoruzun da quyruğu görünür.

Yenə də dedim:

- Tavat günəşdən ləkəsiz, sudan durudur.

Bəşir əmi mat-mat üzümə baxıb sual elədi:

- Əmin qızı əmin oğluna getsə bu iş necə baxarsan?

Özümü güclə ələ alıb cavab verdim:

- Könülə zor yoxdur.

- Məsələ məlumdur.

Bəşir əmi "məlum məsələ" nəyə deyirdi.

Hansı məsələyə işarə eləyirdi. Məndən ötrü qaranlıq idi. Ancaq sözü çevirmək, söhbəti təzələmək yersiz olardı. Əminin rahat idi.

Qapını açdım, getdi.

Sövdəgər gedəndə od düşmüş ürəyim indi alovlandı. Həyətinə bazarlıq aparanda sinəmi oxlamış Dilefruz, özümdən çox inandığım Tavatın barəsində eşitdiyim sözlər, sövdasına düşdüyüm oxumaq fəqərəsi, mənə ohliyyətlə eləyon Bəşir əmi ilə Məşədi Salman dayı, ticarətlə məşğul olduğum iri sövdəgər dükanı, Qarqar çayı ilə Kötəl çayının qılıltı və şınlıtına qulaq asan ev və həyətimiz ayda neçə dəfə bir cüt nakam oğulun soyxasını ortaya töküüb saçını yolan, sinəsinə yüzlərlə dırnaq yarası

vuran Məmməd əminin arvadının həzin nələsi, nəhayət, bütün ailəmin sağlam bünövrəsini sarsıtmağa başlayan Şahların sifarişləri, kağızları... hamısı, hamısı gözümdən qabağından gəlib keçdi.

Mən sevirdim. Bekar vaxtlarımda əlimə düşən məcmuə və kitabları oxuduğumdan, toylarda, aşuqların məhəbbət dolu dastanlarına qulaq asdığımdan, eşq, məhəbbət sözlərinin mənasını get-gedə anlayıb başa düşürdüm. Özlüyümdə bu qənaətdə idim ki, ömrümə bir gün qalsa belə əmim qızı Tavat mənimdir. O, sevdamin əzəli, gözümdən ilk ovu idi. Hərgah Tavat məni atıb Şahları tutsa ömrüm boyu üzünə baxıb adını çəkməz, heç bir qıza könül verib eşq yetirmərəm. Dayana bilməsəm Məşədi Salman dayının həyətinə Dilefruzla sarı yuxılaram... Yox, Tavatdan ayrılmaq, başqasına yön çevirmək, özgəsinə məhəbbət yetirmək, qətiyyətlə! Allah belə günü mənə qismət eləməsin.

Nahar eləməmişdim. Yaxındakı çayçıdan şirin çay, pendir-çörək istədim, yeyə-yeyə düşünürdüm: "Bəlkə Şahlar qəfil güllə kimi yanımda açıldı. Tavat mənim sözümlü qoyub onunkunu dedi. O vaxt nə elərəm. Çıxış yolum nədir".

Çayın son qurtumunu içəndə qət etdim: "Baş götürüb qaçmaq. Göz işlədikcə, ayaq tutduqca getmək. Tanınmaz-bilinməz yerə çatıb baş girmək. Təmiz eşqə, müqəddəs sevgiyə, ilk əhdə nifrət eləmək. Bu barədə olan sözlərə gülmək, sifətləri qəzəblə qarşılamaq..."

Aradan çox keçməmiş fikrim haçalandı. Başqa sövdəyə düşdüm. Bakir və pak məhəbbətimə uzanan kirli əlləri kəsmək, Tavatla Cavadın arasına girmək istəyən şahmar ilanının başını əzib zəhərli dişlərini çıxartmaq, soyxasını qardaşlarının soyxasına qarışdırmaq... Məmməd əminin arvadının sinəsinə üçüncü dağ çəkmək.

Gün uzandıqca narahatlığım güclənirdi. Axşamın qaranlığını arzulayırdım. Öz-özümə deyirdim: "Həyətdə girən kimi Tavatla birlikdə Muradbəylidən çıxarıq. Qarqarın qonşorində oturub məsələni birlikdə həll etməliyik. O məndən sirr gizlətməz. Böyük əmisi oğluna dil veribsə, "xoşbəxt ol" deyib əbədi ayrılacağam. Bəşir əmiyə razılığımı bildirib, baş götürüb gedəcəyəm..."

Qırmızı kəlağayı örtmüş bir gəlin kişmir parçadan paltarlıq kosdirəndə üzümə baxıb dedi:

- Sənin kimi ərşən qardaşım var, ona toy paltarlığı alıram. Qayçımı əlinə alanda sidq-ürəkdən "Allah mübarək eləsin" de.

Gəlinin arzusuna əməl elədim, qardaşına toy paltarlığı kəsdim, anasına da parça satdım. Qardaşının təzə qohumlarına xələt, oğlanın özünə arxalq kəsdim. Xoruzlu dəsmala büküb pulunu alanda dəsmalın qiymətini qaytardım. “Dəsmalı qardaşı arvadına sovqat verirəm” – dedim.

Müştəri seyrolaşəndə fikirlər cəmləşir, başıma dolub üzərimə ağırlıq salır, sinəmə yığışib cızdağımı çıxardırdı.

“Tavat desə ki, Şahlarla mənimki tutmaz, bu başqa məsələdir, rəsmi bəlgədən, nişandan qoyub qızı özümə ad eləmək... Bəlkə arvad eləmək... Yox nə qədər ki, əməlli-başlı məktəb qurtarıb, təhsil almamışam, evlənmək məsələsini qatlamalıyam. Bəşir əmi dəfələrlə bu barədə söz atıb”.

Qayğım çox, nigarançılığım hədsiz idi. Məktəb barədə bu cür fikirləşəndə yadıma düşdü ki, birdən sabah Məşədi Salman dayı xoş xəbərlə məni muştuluqlasa nə elərəm. Tavatı yiyəsiz qoyub Şuşa qaləsindəki məktəbə gedim, yoxsa Şahların yolunu gözləyib Tavatın gəzətçiliyini eləyim. “Məktəbə gedib oxumaq üzümə səadət qapılarını taybatay açar, əmim oğlu ilə əmim qızının əhvalatı həm onlar üçün, həm də məndən ötrü fəlakətə çevrilib hər üçümüzü də uçuruma yuvarlardı”.

Ayrı bir fikir də baş qaldırmışdı: “Bəlkə Şahlar ömürlük bu torpağa qayıtmayacaqdı. Olmaya məktubu özü yox, onun adından yazıblar. Hansı əsasla mən xəbərlərə uyub gələcək səadətimə göz yumum”.

Fikirlər düşüncələrə, intizar nigarançılığa, ürək döyüntüləri qəlb çirpintilərinə qarışib məni üzür, əldən salırdı.

Körpəliyim nə cür keçib bilmirəm, uşaqlığıam həsrətlə başa çatıb yadımdadır. Onda vəziyyətim ağır olsa da, indikindən qat-qat qayğısız idim. Qarnım tox, əyin-başım qıvraq olanda gündə neçə dəfə “Allaha şükür” eləyir, Bəşir əmiyə cansağlığı, uzun ömür arzulayırdım. İndi yemək, patlar dərdi çəkmirəm, qulluq eləyib məvacib də alıram. Ancaq rahatlığım yoxdur. Fikirlər ilan sürüsü kimi bir-birinə sarımb gah bir tərəfdən, gah başqa səmtdən baş qaldırır, bəzən xallı, bəzən qanadlı şəkildə gözümə görünür, ixtiyarımı əlimdən alıb məni gücdən, qüvvətdən salır.

Eşqə tamarzı, məhəbbətə həsrət, sevgiyə möhtac cavanlar yaqın ki, mənim təkin naşı olurlar. Özlərini tez qaynar sevdada qarsır, güclü odda yandırıb külə döndərirlər.

Böyük şairlərin yazdığı eşq macəraları, sevgi dastanları, məhəbbət əhvalatları olmuş hadisələrdir. Qeysi Məcnun eləyib biyabanlara salan Leylinin eşq atəşi olmadımı? Kərəm Əslinin sevgi oduna yanıb bu dünyadan nakam getmədimi? Rövşən Nigarın məhəbbəti yolunda ölümün caynağından güclə qurtarmadımı? Yarının ayrılığına tab gətirməyən Qərib neçə-neçə şəhərləri piyada gəzib Sənəmi axtarmadımı? Vüsal uğrunda Bisütun dağına çapan Fərhad külüngü başına çaxıb özünü öldürəndə son sözündə Şirini arzulamadımı? Həcəri Gorus qazamatından qaçırmaq, özü ilə dağlara, mübarizə meydanına aparmaq məqsədilə Qaçaq Nəbi qoburnat və naçalniklərlə, bəylər və pristavlarla neçə dəfə ölüm-dirim mübarizəsinə düşdü?..

Eşq atəşi sönməz olsa da onda yananlar tarixə düşüb əbədləşirlər. Cismən ölsələr də mənən dünya ilə yaşidlaşır, həmişə yaşayırlar.

Eşqdən bezmək, sevgidən yorulmaq, məhəbbətdən darılmaq cahillik, nadanlıqdır. Tavatın ucundan hər cür əzab-əziyyətə, işgəncə və həqarətə düşməyə hazırım. Bu gündən ürək sözümlə əmim qızına deyib onunla əhd-ilqar eləyəcəyəm... Eşqə naxələf çıxmaq namərdlikdir. İlqara arxa çevirmək nadürüstlükdür. Sevgi əzəldən pak və ülvidir. Təmiz və ucadır. Müqəddəs kitaba and içilib, ülvi yerlər ziyarətəgaha çevrilib... Təmizi kirləndirmək, müqəddəsi gözədən salmaq, paklığı çirkəndirmək, ülviləyi alçaltmaq istəyənləri ikiayaqlı insan yox, dördayaqlı heyvan saymaq münasibdir.

“Mən Tavatdan dönsəm öləndə torpaq mənə ağız verməz. Tavat məndən ayrılsa ömrü bir günlük olar. Şahlar bizim sevgimizə mane olsa qanı halaldır. Məhəbbətə zor eləməyə çalışsa məğlubluyyətə uğrayar, uzun illərin həsrətlilərini ayırmaq iddiasına düşsə el qınar, camaat daş-qalaq edər”.

Bu cür götür-qoy eləməkdə haqlı idimmi? Mən deyə bilmərəm. Tavatın rəyini öyrənməmişdim. Ürək sözümlə bir-birimizə deməmişdik. Ağzımı arayıb qəlbini oxumadığım qızım əvəzindən danışmaq havayı idi.

Gün batdı. Axşam azanı verildi. Dükanı bağlayıb küçə yuxarı azca addımlayıb sola buruldum. Muradbəyliyə ayaq götürdüm. Böyük bağın yanında ayaq saxladım. Xəzəl olub yerə tökülmüş yarpaqlar ayaqları torpaqlara qarışırdı. Yazda-yayda ağacların qol-budağını əlvan göstərən yaşıl yarpaqlar indi lazımsız olmuşdu. Çılpaq bədəni oxşayan

ağacaların da baxılması qalmamışdı. At-eşşək qabığını gəmirmiş ağac-
lara tamaşa eləməyə göz xəcalət çəkirdi.

Ayaq saxlayıb baxmaq üçün könülaçan heç nə yox idi. Qara qarğaların sürü ilə qonduqları çinarda seyrek yarpaqların pıçiltısı itib-batırdı. Bəşir əmi deyir ki, qarğalar sürü ilə ağaca qonar və qarılmağa baş-
larlar. Guya biri səs salanda ikincisi deyir: "Səs salmayın, qoyun yataq. Başqaları irad tutur. Beləliklə, axşamdan səhərə səs kəsilmir, qarılı eşidilir..."

Bağın qırağı ilə irəliləyir, qarğaların səsini eşidir, özlüyümdə bu sözləri təkrar edirdim. "Səs salmayın, qoyun yataq". Sonra əlavə elə-
yirdim. "Qarğa səsini kəsməz, axşamı səhər elər".

Həyəto girəndə gözlərimə inanmadım. Bəşir əmi, arvadı, Tavat yox idi. Yeznəmdən xəbər aldım. Könülsüz dilləndi.

– Günorta üstü Qasımlıya getdilər.

Soruşdum:

– Qayıdacaqlarmı?

Bacım cavab verdi:

– Heç nə demədilər.

Sözü uzatmadım. Əmidostumun dadlı bişmişinə adət elədiyimdən bacımın xəbərinə könülsüz yedim. Götür-qoy edirdim: "Qasımlıya ge-
dimmi" hərçənd Qarqarda su az idi. Amma soyunmalı idim.

Bacımla yeznəm yorğun-yorğun mənə baxıb gözləyirdilər. Mən isə haçalanmış düşüncələrin arasında qalmışdım.

Qasımlıya getməyə Bəşir əmi necə baxar. Məni yelbeyin hesab eləməz ki. Bəlkə qəsdən arvad-uşaq Qasımlıya gedib, məni yoxla-
maq istəyir.

Dayanıb balaca otağa, yanımdakılara nəzər saldım. Bayır soyuq idi. Sobanın gur yanması şiddətli soyuğu unuttururdu.

Getməsəm qanacaqsızlıq olmaz ki. Bəşir əminin ürəyindən keç-
məzmi ki, qardaşım oğlu məni saymadı. Ən çox zəhləm gedən say-
mazyanalardır.

Özündən böyüyü saymaq, yaxşılıq gördüklərini saymaq, sədaqətli dostları saymaq, istəkliləri tanımaq, yaxın qohumları saymaq, hörmət etmək vacib və lazımdır.

Fikrimi yanımdakılara söyləyəndə heç birindən səs çıxmadı: "Gecə-
niz xeyrə qalsın" deyib həyətdən çıxdım.

Qarqardan ayrılıqda hər yan qaranlıq idi. Çaqqallar elə ulaşırdı ki, adamın əti ürəşirdi.

Qasımlıya çatıb mamam evinin həyətinə girəndə çiraqlar sönmüş-
dü. Qapını itələyəndə mamam soruşdu:

– Kimsən.

Səsimi çıxartdım. Dərhal qapını açdı. Çırağı yandırdı. Özündən, ba-
lalarından savayı gözə dəyən görmədim.

– Bəşir əmimgil haradadır.

Mamam gülə-gülə dedi:

– Yarım saat olmaz, Muradbəyliyə qayıtdılar ki, Cavad nigaran qalar. Mamam nə qədər üz vurdu, oturmadım, təkrar evimizə gəldim.

1920-ci il şiddətli çovğunla başladı. "Kiçik çillənin soyuğu təndirə tən-
tən toyuğu" beytləri mahıya çevrilib obaları gəzdirdi, evlərdə oxundu.

Novruz bayramına qızgın hazırladığımız günlərdən birində Məşədi Salman dayı acınacaqlı görkəm, kədərli çöhrə, pejmürdə sifət dükana girib salamladı. Künc-bucağa nəzər salıb mənə yaxınlaşdı. Gizli danı-
şmış kimi başladı:

– Şuşadan gələn kağızda ürəkaçan söz yazılmadığından o gün sənə heç nə demədim...

Marağım qat-qat artdı. Hövsələm azaldı. Diqqətlə dinlədiyimi görüb davam elədi.

– Gimnaziyada dərs verən bacım oğlunun anası – ortancıl bacım sifariş göndərmiş ki, bayramqabağı xeyir iş üçün elçi göndərəcəyik, razılıq verin.

Başımı qabağa uzadıb deyilənləri bəsbütün udmaq istədim. Məşədi Salman dayı get-gedə maraqsız nəql elədi. Qırıq-qırıq danışdı:

– Atalar deyiblər ki, sən saydığın qoy dursun, gör fələk nə sayır...

Nəyə işarə vurduğu məlum deyildi. Söhbətinə ağıra qədər qulaq asmaq, dediyindən mənə çıxartmaq lazım idi. O isə get-gedə mənə-
sızlaşdırır, daha yavan danışdı:

– Qızla anası bu xəbəri eşidəndə, nə təhər deyim, vallah, daş atıb başlarını altına tutdular.

Dayana bilməyib sözə qarışdım:

– Sizə xoşbəxtlik üz verib. Gimnaziya müəllimi qızınızı istəyir. Bundan sərfəli nə ola bilər?

Üzümə tərs-tərs baxdı, narazılıqla başını bulayıb cavab verdi:

– Evlənmək, ərə getmək qiyamət köynəyi geymək deməkdir. Tərəflərin ürəkdən bağlılığı, razılıq verməsi, əsasdır. Qızımın bacım oğluna ərə getməyə qətiyyən könlü yoxdur. Bacım oğlu barəsində onu deyə bilərəm ki, çox qanacaqlı, ağıllı, gözü-könlü tox, adam yeri bilən oğlandır. Heyf ki, qızın ürəyinə yatmır.

– Bacınız oğlu xoşunuza gəlirsə qızı məcbur eləyin...

Gülümsünüb başını tərpedən sövdəgər mənə lağa qoydu:

– “Qızı məcbur eləyin”. Ay sağ olmuş, zorla ərə verilən qızların hansı bəxtəvər gün keçirib. Mən əsla Diləfruzun xatirinə deyib ona bu cür təklif eləyə bilmərəm.

Diləfruz adını eşidəndə sanki ürəyimə isti su səpdilər. Özümü güclə saxladım. Sual-cavabı dayandırıb yenə qulaq asmağı üstün tutdum.

– “Könül sevən göyçək olar” deyiblər. Dövlətli, kasıb, bəy, rəiyyət, elmi, bisavad - bunların hamısı ürəyin müqabilində heç nədir.

– Yəqin kağızın cavabı ilə bacınızı da, gimnaziya müəllimini də peşman elemisiniz.

– Xeyr, hələ kağıza cavab yazmamışam, bəlkə yazmadım. Bir də axı nə yazım. Baş tutmayan sövdəyə, düzəlməyən işə nə yazım. Bacım yaman dünyagirdir. Oğluna mənim qızımı almaqla var-yoxuma sahib durmaq istəyir.

Diləfruzun gözəlliyi, xoş xasiyyəti, səxavəti mənə ilk görüşdən əfsunlamışdı. Hətta bir müddət əqlimi başımdan alıb tədbirimi çaşdırmışdı... Elə ki, Şahlarla əlaqədar məsələlər ortaya çıxdı, fikrimi cəmləyib bu yoldan qayıtdım. Məşədi Salman dayı eyhamla danışib hərdən Diləfruzun adını dilinə gətirəndə sağalmaqla olan yaramın qabığı soyulur, çiy qalmış yerlər qanayır, zoqqultusu qolbimə toxunub ağrı-acılarıma səbəb olurdu.

– Bir az dərindən baxanda bacım oğlunun simsar bilib mənə yaxınlaşması sən deyən kimi xoşbəxtlikdir. Öz uşağımdır. Hal-xasiyyətinə bələdəm. Elmi var, böyük qulluq sahibidir. Şəhərdə yaxşı mülkləri vardır...

Sözlər yorğun at kimi dayandı. İrəli addım atmadı. Məşədi Salman dayı xeyli fikirləşdi. Kirpiklərini qırpmadan bir nöqtəyə hey baxdı. Mən onu gözədən qaçırmır, hərəkətlərini nəzarətsiz qoymurdum.

– Qızımın gözü ilə baxanda elm, qohumluq, qulluq, var-dövlət qazandırsa...

– Qazanılmayan nədir bəs?

– Bir dəfə görməklə bənd olduğu oğlanın itirilməsi.

– Diləfruz itirən oğlanın gözləri kordur?

– Xeyr, çox gözəl ala gözləri vardır.

– Alagöz oğlan Diləfruzu sevməyibsə yəqin yaxşı görmür.

– Yəqin başqa cürdür.

– Nə cür ola bilər?

– Yəqin oğlanın gözaltısı var.

– Bu ayrı məsələdir.

– Belə olmasaydı qızın gözünü bu qədər yolda qoymazdı.

– Nə işə bir az dolaşmaq əhvalata oxşayır.

– Deyir, bir yandan bağlayan, bir yandan açar, oğul.

Sövdəgərin axırıncı sözünə istinad edib soruşdum:

– Mənim oxumaq məsələm də böyrü üstə qaldı. Heç bilmirəm nə eləyim.

Məşədi salman dayı gözüdolusu mənə baxıb, ah çəkə-çəkə dedi:

– Görürsən də, oğul. İşin asılı olan oğlan evlənmək iddiasına düşüb.

Bu saat onun gözündə evlənmək müqabilində heç nəyin qiyməti yoxdur. Gözləyərk, görək fələk nə göstərir?

Qardaşının razılıq kağızını gözləməyən bacı faytona minib birbaşa Ağdama gəlir. Üçatlı faytonunu zınqırovları səsləndikcə ananın ürəyindəki sevinc artırdı.

Qonağı ev yiyəsi sərin qarşılayır. Soyuq yola salır. Bacı doğma qardaşının evində gecələməyib qayın evində qalır, səhər kor-peşman Şuşa qalasına qayıdır.

Novruz bayramından sonra sövdəgər mənə xəbər verdi ki, Diləfruz mamasına deyib ki, mən başqa oğlanı sevirəm, ona gedəcəyəm.

Danışdıqca Məşədi Salman dayı mənə dərindən göz qoyur, hərəkətlərini bir-bir seyr eləyirdi. Mən isə bərk narahat və nigaran idim. Yenə də ürəyim parçalanmış, fikrim haçalanmışdı. İki gözəl surət gözlərimdə canlanırdı. Tavat Muradbəyliyə çağırır. Diləfruz Ağdama çəkirdi.

Sövdəgər son vaxtlar hesab-kitabla maraqlanmır, qazancın miqdarı onun vecinə deyildi:

-- Bir şeydən həm qorxuram, həm də şübhələnirəm.

Sualımı gözləməyib danışdı:

-- Qorxuram ki, oğlan qızı aldatmış ola. Şübhələnirəm ki, qıza cadu-piti elədiblər.

Susub durdum. Sövdəgər bir az üstüörtülü danışdı. Sözlər aydın deyilmədiyindən özümə yaraşdırmır, yaxına buraxmır, axırını gözləyirdim.

Müştərilər dükana doldu. Alverə başladığımı görəndə Məşədi Salman dayı tanıdığımız kürsüdə əyləşdi. Çox çəkmədən durub küçəyə çıxdı.

Mal azalmış, alver zəifləmişdi. Kənddə və bazarda cürbəcür şeylər gəzirdi. "Tezliklə Bakıda Urusetdəki Şura hökumətindən olacaq... Xozeyinləri, sövdəgərləri, tacirləri, bəyləri tutacaqlar..."

Düzünü deyim ki, bu xəbərlər mənə o qədər də narahat eləmirdi. Rahatlığımı əlimdən alan iki məsələ idi. Oxumaq, iki gözəl qızın birisinə son söz demək...

Oxumaq üçün münasib vəziyyət və şərait yox idi. Yeganə ümid yolu Şuşa gimnaziyası idi ki, o da Diləfruzun sayeyi-mərhəmətindən qapılarını möhkəm-möhkəm üzümə bağladı. İki gözəldən birisinə son söz demək üçün qızların ikisi ilə danışmalı, şərtləşməli, nöqtə qoymalı idim.

1920-ci ildə keçirdiyimiz Novruz bayramı ilə axır çərşənbə yoxsul keçsə də şən oldu. Həyatımızda qaladığımız tonqalın üstündən mənə yeznəmdən başqa hoppanan olmadı. Hərçənd qovurgaya kişmiş əvəzinə tut qurusu qatdıq, ancaq ləzzətlə yedik. Cövhor tapmadığımızdan yumurtaların hamısını saman suyu ilə boyadıq, bununla belə döyüşəndə udanlar güllür, uduzanlar qaşqabağın töküdü. Stolun üstündə şamlar yanır, süfrəni yeddi löyün əvəzinə üç "löyünlük" bəzəyirdi.

Bəşir əminin arvadı çolpaplov yerinə südlüplöv bişirmişdi. Dadlı idi. Şərbətimiz kifayət qədər idi. Əmidostum çoxdan saxladığı şəkəri torbasıyla süfrəyə qoymuşdu. Bəşir əmi döşü sıyrıqlı, qara düyməli mən-dülə arxalığım geyindiyyindən hamımız "mübarəkdir, sağlıqla geyəsiniz" deyəndə gülümsər vəziyyətdə üzünü mənə tutub cavab əvəzinə dedi:

-- Təzəsini geyib toyunda oynayım.

Mən əmimə yox, Tavata baxdım. Atasının sözləri nəşəyə çevrilib qızının yanaqlarına sığal çəkmişdi. Əmim qızı mənə baxır, mən onu gözəldən qoymurdum.

Bəşir əmi əlini arxalığının iri qara düymələrinə sürto-sürtə əlavə elədi:

-- Məktəb məsələnlə toyunu da ələsəydim, bu dünyadan nigaran getməzdim.

Ürəyimdən xəbər verən bu sözlər şadlıq süfrəsi üzərinə müjdə gətirmiş qaranquşu xatırlatdı. Qolbim xoş hisslər, nəcib duyğularla doldu. İstədim durub əmimin boynunu qucaqlayıb xətdə qoyulmuş yanaqlarından öpəm. Bağıma basıb duz kimi yalayam. "Sənə canım qurban, əmi. Sən olmasan mən nə edərdim" deyib fərəh yaşlarını mərd simasına axıdam.

Külfətin yanında düşündüklərimi eləmədim. Yeznəmlə bacım doluxsunmuşdular. Əmidostumla Tavat sevinci içində idilər.

Çillələrin saxtalı soyuqları boz ayın ilk günlərində gizlənilib qalır, mart ayı başa çatsa da, havalar isinmirdi. Muradbəyli cavanların bəziləri deyirdilər:

-- Çayların başına nahaq qan axıdıldığından il savadır, suyun nəfəsi qızdır, insanın bədəni isinmir.

-- "Mart çıxdı, dörd çıxdı, keçilər yaza çıxdı" sözləri urvatdan düşüb. Aprelin sərin günləri hərərətliləri ilə əvəz olunur. Qarqar bulanır, daşib ətrafa yayılır, bağlardakı ağaclar qalınlaşır, çiçəklər pıtraq kimi hədsiz olurdu.

Çiçəyini tökmüş ağacları yarpaqlar gözəlləşdirdikləri zaman kənd və şəhərlərdə xəbər eşidildi:

-- Bakıda müsəvat hökuməti yıxılıb. Fəhlə və kəndlilər birləşib Şura hökuməti qurublar. Urusetdəki Lenin Bakıdakı Şura hökumətinə təbrik teli göndərib...

Xəbər gerçəkləndi. Kəndlərdə inqilab komitələri yarandı. Tanıdığımız bir çox kişilər iş başına keçdilər. Bunlara kommunist deyirdilər. Danışıklardan öyrənirdim ki, Məhəmməd peyğəmbərin zəmanəsindən yaxşı dövrə başlanırdı.

Sevincim sonsuz idi. Bəşir əmim hər gün, axşam-səhər təzə şad xəbər gətirir, hər gün üzümdən öpür, tez-tez deyirdi:

-- Cavad, allah-taala adildir, Muradımı gözümdə qoymadı. Yaxın vaxtlarda Bakıya gedib istədiyini məktəbə girəcəksən.

Bir cüt gözəlin arasında dayanıb son söz demək fikri ikinci cərgədə dayanmışdı.

Bakıdan gəlmiş bir nümayəndə Şuşada yay pedaqoji kursları açılacağını söyləyib savadlı adamları ora getməyə dəvət edirdi.

Oxumaq üçün o qədər təşnələb idim ki, kursa getmək meylinə düşdüm. Axşam Bəşir əmiyə söyləyəndə razılıqla dedi:

– Nəqdi qoyub nisyə dalınca gedənlər iki yol ayrıcında qalarlar. Kursu yazıl, iki ay oxu, sağlıq olsun, payız biz deyən məktəb olarsa Bakıya gedərsən.

Alverçilərin, bəylərin, mollaların “müəllim fabrikanı” adı qoyduqları Şuşa yay pedaqoji kursları iki aylıq idi. Şəhərdəki qız gimnaziyasının qabağındakı realni məktəb binasında oxuyur, “Çamqarov xəstəxanası” deyilən binada yatırıdıq.

Bizə dərs verənlərin hamısı keçmişdə Qori seminariyasını qurtarmış ziyalılar idi. Kurs müdavimləri savadca müxtəlif idilər. Mən də savadlılardan və çalışqanlardan sayılırdım. Zəhinli olduğum üçün müəllimlərin də, yoldaşlarımla da rəğbətini qazanmışdım.

Məşədi Salman dayının bacısı oğlu da həftədə iki dəfə bizə rus dilindən dərs deyirdi. Zəhmli idi. Ancaq biliyinə söz yox idi. Boy-buxunca nümunə ola bilən oğlanlardan idi. Güldüyünü görmədim, həmişə bikişir olur, qaşqabağı açılırdı.

“Yəqin Diləfruzun xiffətini eləyir, sövdəgər nahaq yerə fürsəti əldən verib, bu gözəllikdə oğlanı buraxdı” deyib hey düşünürdüm. “Qız getməyəndən sonra ata yazıq nə eləsin. Könülə güc yoxdur” sözlərini deyib sövdəgərə haqq verirdi.

Yadımdan çıxmamış yazım ki, Bakıda Şura hökuməti qurulması Məşədi Salman dayını (öz sözü ilə desək) “açmadı”.

Mənim Şuşaya oxumağa getmək xəbərini də ürəkdən alqışlamadı. “Öz vəbalın öz boynuna. Getsən yolundur, qalsan işindir” dedi. Razılıq eləyə-eləyə hesab-kitabı göstərüb yerinə qoydum. Açar-kilidi verib bərk-bərk əlini sıxdım. “Nə günahım varsa, bağışla. Ədəbsizliyim olubsa təqsirimdən keç” deyəndə dərinəndən ah çəkdi:

– Xoşbəxt ol, bizi unutma.

Şuşada təhsil məsələlərini qaydaya salandan sonra Məşədi Salman dayıya müxtəsər bir kağız göndərdim. Bacısı oğlunun (adı Yusif idi) mənə rus dilindən dərs dediyini, bilikli, ağıllı oğlan olduğunu yazdım.

Həftədə bir dəfə Bəşir əmi qonşuların arabasına minib yanıma gəlir, meyvə, çolpa, lavaş gətirir, arabir də cibimə xərclik qoyub qayırdı.

Şuşada dərslərimiz qaydasında gedir, müdavimlər qızgın hazırlaşır, müəllimlər vicdan və tələbkarlıqla dərs verirdilər. Cümə günləri bazar başına cənib tanış-bilişlərlə görüşəndə gələcək məktəb barəsində söhbət salırdım. Maarif komissarlığının inspektoru çağırılan bir kişi (30-35 yaş olardı) mənə dedi ki, sentyabr ayının birindən Bakıda fəhlə fakültəsi adlanan orta məktəb açılacaq.

Vəziyyətimi danışib xahiş eləyəndə bir az susdu. Haçandan-haçana dedi:

– Maarif komissarının adına ərizə yaz. Vəziyyətim, istəyini ətraflı göstər. Çalışmam ki, fəhlə fakültəsinə girib oxuyasan, orta təhsil alasan.

Deyənlərə əməl elədim. Bircə çətinlik vardı: kənd məktəblərində dərs demək üçün müəllim çatışmırdı.

Bəşir əmi yanıma gələndə sevincək halda bu xəbəri söylədim. O, bir müddət duruxdu. Sual-cavaba başladı:

– Müəllim oxudub fəhlə fakültəsinə göndərərlermi?

– İnspektor söz verdi.

– Əqlim kəsmir.

– Nə üçün?

– İki ay sənə çəkilən xərc hara getsin?

– Nə böyük xərcdir ki.

– Onu deyici olma.

Özümü sındırmadım. Ötkəm-ötkəm danışdım:

– Göndərərler gedərəm, göndərməzlər müəllim işlərəm.

Əminim gözleri işıqlandı.

– Bax, bu, başqa məsələ.

İyul ayının iyirmisində kurs müdirinin yanına çağırıldım. Xəbər verdilər ki, maarif komissarlığına yazdığımız ərizəyə əsasən sizi Bakıda açılan fəhlə fakültəsinə qəbul ediblər. Zəhmət çəkin, kursu qurtaran kimi Bakıya gedin. Hansı sənədlər lazımdır, siyahısını yazdım. Razılıq və minnətdarlıq edib çıxdım. Tərləmişdim, havanın hərərətindən idi, yoxsa şad xəbərin təsirindən – ayırd edə bilmədim.

Bəşir əminin gəlməsini gözləməyib ona kağız yolladım.

İki ötüb üçüncü gün gələndə özü ilə görüşdüm. Hər iki yanağımı öpüşlərə qorq edib axırda da hönkürdü:

– Dörd il ayrılığa necə dözəcəyəm, gözümün işığı.

Şuşanın sərin və ürəklərə yatan havasından ayrılıb Ağdamın bürküsünə düşmək, yarı canı Bakıda qalmış cavanın arzusunun birisi qı-

zılıgüle dönüb qönçələnin, açılırdı. Əvvəlcə orta məktəb qurtarmaq, sonra mütəlx darülfünunun tibb fakültəsinə girmək, oxuyub həkim olmaq, Ağdamda işləmək...

İkinci arzu daha çətin və məsuliyyətli idi. Çünki bu, təkcə məndən asılı deyildi. Tavatın razılığı, ata-anasının rəyi lazım idi. Bu səbəbdən əmim qızı ilə məsləhətləşib əmimlə danışmalı idim.

Axşamüstü birlikdə Muradböylidən çıxıb Qarqarın dikdirində oturduq. Müqəddiməsiz başladım:

– Bəxtimə gün doğub, Tavat, Bakıya gedirəm.

– Eşitmişəm, dədəm deyib.

– Nə fikirdəsen?

– Uğur olsun.

– Mənsiz darıxmayacaqsan?

– Bu suah mən verməli idim.

– Mən darıxanda balaca şəklinə baxacağam, yanağından öpüb dəftərimin arasına qoyacağam.

Tavat dinnədi. Başım aşağı salıb çöplə torpağı qurdaladı. Sual verdim:

– Bəs sən? Mənsiz darıxanda nə eləyəcəksən?

– Uzandığın taxta, yatdığıın yorğan-döşəyə, paltarını asdığıın dirəyə baxıb təsəlli alacağam.

– Bakıya təkcə getmirəm. Sənin varlığını qəlbimdə, özümle aparacağam. Nə qədər canım sağdır, sən mənəmləsən.

Tavat başını qaldırıb üzümə baxanda elə bildim mənə ildırım vurdu. Gözləri qaynayır, danışanda sözləri titrəyir, kövrəlirdi.

– Cavad, bir dəfə sən mənə yaralamısan, ikinci dəfə sağalmamış yaramın qaysağını qopartmısan. Üçüncü dəfə yarama məlhəm qoyub sağaltmaq istəyirson.

– Tavat bu sözlərin də yeri deyil. Mən Bakıya oxumağa gedirəm. Dörd il təhsil alacağam. Səni bura gətirməkdən məqsədim əhd-peyman eləmək, ilqara, vəfaya and içib bir-birimizə sədaqətli olmaq, deyilənlərə inanmamaq, vaxtlı-vaxtında kağız yazmaqdan ibarətdir.

– Cavad, atamın canına, halal çörəyimizə and içirəm ki, ölsəm qara torpağınam, qalsam səndən başqa heç kəsə könül verməyəcəyəm.

– Tavat. Atalıq əhliyyəti analıq qayğısı gördüyüm Bəşir əmimin canına, bütün dünyalardan əziz tutduğum sənin varlığına and içirəm ki, dörd ilə kimi həsrətimiz qovuşacaq, çatacağımız vüsala and olsun səndən başqa heç bir məxluq mənə qəlbimə yol tapa bilməyəcək.

Sağ qolumu boynuna salıb özümə tərəf çəkdim. Gözlərindən, alnından, yanaqlarından, dodaqlarından öpüb bərk-bərk bağırma basdım.

– Sabah avqust ayının yeddisidir. Mən hazırlaşmaq üçün Bakıya getməliyəm.

– Sağ get, salamat qayıt...

Evə dönəndə əmim qızı dedi:

– Bu bərədo atamla anama heç nə demə.

– İstəyirdim əmimə məsləhət eləyim.

– Lazım deyil.

– Qoy sən istəyən təkin olsun.

– Nə qədər pərdəli, həyalı hərəkət eləsən, o qədər hörmətli olarıq...

Bir-birimizə toxtaqlıq verə-verə Muradböyliyə qayıdır, cırcıramaların özünü yeyib-tökdukləri ağacların böyründən keçdikcə, əllərimiz bir-birini möhkəm sıxır, ürəklərimiz şiddətlə döyünürdü...

Yüksək ixtisaslı müəllim azlıq elədiyindən ali və orta məktəblərdə dərs demək üçün Türkiyədən müəllimlər çağırılmışdı.

Fəhlə fakültəsində ədəbiyyat və riyaziyyatdan dərs verənlər də türkdü. Fevrala şübat, aprele neysan, maya mayıs, iyuna həziran, iyula temuz, sentyabra eylul deyən ədəbiyyat müəlliminə yaxşı pedaqoq olduğundan xüsusi hörmət eləyir, dərstdən sonra qoluna girib mənzilinə qədər ötürürdüm. Yol uzununu o, mənə öyüd-nəsihət verir, “yavrum”, “zavallı cocuq” – deyə müraciət edir, arabil də fikrini genişləndirirdi.

– Millətin tərəqqi və inkişafı birliyindədir. Ağzıbir millət, sözü bütöv xalq heç zaman itaətdə qala bilməz. Hər millətin gələcəyi sayılan ziyalıları bu xüsusda daima mahir mübəllig olmalıdırlar.

Müəllimin dediyi sözlər ürəyimdən xəbər verir, təhsil və təlimə daha şövqlə yanaşır, tapşırıqları ləyaqətlə yerinə yetirir, seçilməyə, bəlkə də barmaqla göstərilməyə cəhd edirdim.

Sınıfdə müəllimlər, yataqxanada tələbələr məndən razılıq eləyir, biliyimdən, əxlaq və xasiyyətimdən ibrət götürürdülər. Boş vaxtımın hamısı kitab oxumaq, məsələ həll etmək, coğrafiya xəritəsinin qarşısında dayanmaq, tez-tez çağırılan tələbə yığıncaqlarında olmaq, məruzə və mühazirələrə qulaq asıb bozi nöqtələrini xüsusi dəftərimə qeyd etmək, teatrlara qədəm qoymaqla keçirirdim. Yoxsul tələbənin bundan savayı nəyi olardı.

Oktyabr inqilabının ildönümünə şəhərdə ciddi hazırlıq görüldüyü günlərdə birdən-birə dörd məktub yola saldım. Bəşir əmiyə, Tavata, yeznəm Əvəzə, bir də Məşədi Salman dayıya. Kağızların uzun sözlüsü Tavatınki, gödək boylusu Əvəzinki idi.

Bəşir əmiyə dörd dəfə yazmışdım ki, “səni öpürəm” Məşədi Salman dayıya yazdığımda göstərmişdim ki, “haqq-sayınız heç vaxt yadımdan çıxmıyacaq”. Əvəzə dönə-dönə xatırladırdım ki, olmaya-olmaya Bəşir əminin sözündən çıxasan, əmim qızına yazdıqlarımda “Sözümüz sözdür” cümlələrinə daha çox rast gəlmək olardı.

Fəhlə fakültəsində oxuyanlar çox idi. Kəndlərdən gələnlərin arasında çox “piyadaları” vardı. Bu cür tələbələrdən ötrü ayrıca vaxt ayrılış, xüsusi dərs keçilirdi. Maarif komissarlığımdan hər gün fəhlə fakültəsinə adam gəlirdi. Bəzon komissarın müavini də görünürdü.

Şəhər həyatı, tələbəlik dəmləri məni elə aludə eləmişdi ki, günün nə vaxt batdığı yadımda qalmırdı.

Göndərdiyim kağızlara ilk cavabı Bəşir əmi yazmışdı. Başdan-ayağa qayğı, toxtaqlıqla dolu olan bu məktubda bir cümlə bədənime üşütmə saldı. “Deyirlər Şahlar ilan Bakıdadır. Ehtiyatlı ol, özünü gözlə”.

Şahlardan ehtiyat edirdim. Bəşir əmi isə açıqdan-açıq qorxurdu. O, bir neçə dəfə mənə demişdi: “Şərçil adamdan nə qədər uzaq olsan, o qədər xeyir görərsən”.

Bəşir əminin kağızını oxuyandan sonra elə bil həvəsim azaldı. Marağım söndü. Gözmək, dolanmaq, danışmaq söhbət eləmək məylim sərindədi. Nə iş gördümsə qulağımda əminin sözlərini eşitdim. “Ehtiyatlı ol”. Dərslərimi hazırladığım zaman “özünü gözlə” ifadəsi iri hərflərlə gözümün qabağına gəlirdi. Şahmar ilan cildinə girib məni sanmaq, zəhərləmək fikrinde olan doğma əmim oğluna mən nə pislik eləmişdim.

Üreyimdəkiləri kimsəyə açma bilmirdim. Bir-birinin üstünə qalaqlanmış təkidlər, tövsiyələr, öyüd-nəsihətlər, xəbərdarlıqlar qəlbimi sıxır, hədsiz əziyyət verirdi.

“Şahlar Bakıya gəlibsə mütləq səni axtarıb tapacaq” fikrini “Bəşir əmi bu xəbəri haradan bilir?” cümləsi tamamlayır, sual işarəsi daha da böyüyürdü.

Narahatlıq məni əldən salır, nigarançılıq üzüntülərə səbəb olurdu. Boyca məndən uca olmayan, buxunca yaraşıqsız görünən Şahlar qara kabus kimi fəhlə fakültəsinin üzərində dolanırdı, tələbə yataqxanasının

ətrafında ağır-ağır addımlayırdı. Həyətlərini duyur, ayaq səslərini eşidirdim. Çoxdan bəri görmədiyim əmim oğlu amansız pələng, zəhərli ilan qədər qorxulu idi. Əqlimə gəlirdi ki, ilk görüşümüzdən məni parçalayacaq. Gücü çatmasa zəhər verib öldürəcəkdir.

İsti aşına soyuq su qatıldığından ovqatım korlanmışdı. Şəhərin səsküyü, ətrafda eşidilən fit sədaları, qarğaşalı məktəb və yataqxana sanki uzaq guşələrdən birində idi, heç nə hiss eləməyirdim.

Kədərlilik sifətim, pəjmürdə görkəmə ehtiyat müəlliminin nəzərindən yayınmadı.

– Zavallı cocuq sənə nə olmuş? Fəlakət üz vermişmi?

Başımı bulayanda əlini çiynimə qoyub dedi:

– Yahu. Nahaqdan bu qədər sıxıntı çəkməyə dəyməz. Axşam yanıma gəl, dəniz kənarına çıxıb sahil boyu gəzib laf yapaşın sözlərini gülə-gülə üstümə çilədi.

Payız olsa da havalar sərinləmək bilmirdi. Xəzər dənizinin quzu kimi yavaşdığı, həzin piçiltilərini sahilə güclə çırpdığı günlərdən idi. Müəllim şıq geyinmişdi. Bahalı paltarın altından dümağ köynək görünür, naxışlı qalstuk gözə dəyirdi. Qara çəkmələrini təzəcə sildirdiyindən parıldayırdı. Qara şlyapası ilə qara əsası həmahəng idi. Əsanı əlinə almayıb qolunun üstündən aşırırdı.

Söhbəti müəllim başladı. Qız qalasının tarixi əfsanəsini müfəssəl danışdı. Huş-guşlə dinlədiyim söhbət çox maraqlı idi. Diqqətlə qulaq asır, həzz alırdım. Fikrimi deməyə hazırladığım vaxt sənəmə bir əl toxundu. Başımı qaldıranda Şahları gördüm. Sevinmək əvəzinə ürək döyüntüm şiddətləndi. İstər-istəməz əl verdim. Müəllimlə tanış elədim. O vaxtın dili ilə desək “rabfakda” oxuduğumu söylədim. Yataqxanasının ünvanını verdim. Anasının sağ-salamat olduğunu deyib toxtadım. Sözlərim Şahları nə vəcdə gətirdi, nə kədərləndirdi. Hər dəm qoluna girdiyim uzunboy, gülləşsifət müəllimi maraqla süzür, danışığıma qulaq asıb başını ehmalca terpədirdi.

Çox gəzməyib bizdən ayrıldı. Harada işlədiyini, harada yaşadığını gizli saxlayıb aralandı.

Qız qalası əfsanəsi barəsində deməyə hazırladığım fikir Şahların qorxusundan hara isə uçdu. Yanımdakı istekli müəllim olmasaydı, dərhal yataqxanaya qayıdardım, soyunub yerimə girərdim, əllərimi başımın altında daraqlayıb dərin düşüncələrə qorq olub gələcəyimi barədə fikirləşərdim.

Müəllim hal əhli idi. Təcrübəli pədaqoq olduğu kimi, dərin müşahidə qabiliyyətli psixoloq idi. Əmim oğlu gedəndən sonra dedi:

– Yavrum, şu hərif pəzovəngin birisi, çöhrəsindən şeytanət, gözlərindən iblislik yağtıyor. Nasıl olmuş ki, sənın kadar məsum cocuğun şu kimi abdal qohumu yaranmışdır.

Cavab verməyə söz tapmadım, tapsam da danışmadım. Çox bərk tutulmuşdum.

Müəllimi mənzilinə qədər ötürüb yataqxanaya çatdım. Gözətçi mənə kağız verdi. Şahlar yazmışdı: “Cümə günü səhər saat 10–da mənı gözle, gələcəyəm söhbətə”. Sabah yox, birisi gün vaxt tamam idi... Yaman yerdə axşamlaşmışdım. Nə isə yüz fikir bir borcu ödəməz məsələsinə riayət eləyib gözlədim.

Cümə axşamı yaman bürkü oldu. Şahların qorxusundan dəniz kənarına çıxmadım. Altı tələbənın yatdığı otağın küçə açılan pəncərəsini taybatay açdım, həzin meh əsdi. Əynimdə gödək tumandan başqa heç nə yox idi. Dayana bilməyib düşün altında durdum. Sərin su bədənimə xeyli çırpdı. Toxtadım, qurulanıb yerimə uzandım, get–gədə hava qaralırdı. Işıq yanmadığından küçənin qaranlığı içəri dolub həm havanı ağırlaşdırmışdı, həm də mənım qanımı qaraltmışdı.

Dilimə heç nə vurmayıb yatdım. Cümə günü oyananda hələ səhər saat yeddi deyildi. Əmim oğlu gəlincə yeyib içdim. Birinci mərtəbədəki dəlləkxanada üzümü qırxdırıb saçımı düzəltirdim. Qoca dəllək mənı ətirli odekolona qərq elədiyindən ətrafımdakılardan hamısı mənə baxıb gülür, “yəqin görüşə gedəcəksən” deyirdilər.

Doğrudan da mən görüşə hazırlaşırıdım. Bu görüşün sonu nə ilə qurtaracaqdı, bilmirdim.

Ətir qoxusu otağımızdan çəkilib qurtarmamışdı ki, növbətçi gəlib mənı çağırdı, Şahlar köhnə kətlin üstündə oturmuşdu.

Görüşdük, yuxarı qalxmağı təklif eləyəndə razılıq vermədi.

– Bineqədədə yaxın dostum var, bizi nahara dəvət eləyib. Oraya getməliyik, – deyib qolumdan yapışdı, küçəyə çıxdıq.

Zavağzalı stansiyasında kukuşkaya minib çağırılan yerə getdik.

Ev yiyəsi İran Azərbaycanı fəhləsi idi. İki qardaş, bir ana, bir bacı iki otaqda olurdular. Torpaq dөşəməli, tavansız mənzil bir mərtəbə idi. Mətbəxi, ayaqyolusu, həyəti ümumi idi. Bir sözlə – fəhlə yataqxanası idi.

Qardaşlardan kiçiyi Əsgərhan bizi mehribanlıqla qarşıladi. Anası xörək bişirir, 17–18 yaşlı bacısı kömək eləyirdi. Böyük qardaşları bazara getmişdi.

Şahlarla Əsgərhan nərd atır, mən “Bəradəran Orucov” mətbəəsində çap olunmuş köhnə məcmuələrdən birisini vərəqləyirdim. Hava sərin idi.

Arabir külək içəri daxil dolub pəncərələrin köhnə pərdələrini tərpedirdi.

Əsgərhan Şahlara göz verib işıq vermədi, dalbadal üç dəfə mars elədi.

Əmim oğlu süni gülüşü dodaqlarına yaxıb dilləndi:

– Cavadın ayağı mənə heç düşmədi. Birinci dəfədir ki, nərdtaxtada uduzuram.

Əsgərhan buzlu suyu qrafinə töküüb bizə tərəf itələdi.

– Oynayanın birisi uduzar da...

Şahlar söhbətə ciddi don geyindirdi:

– Ayağın düşməsi şərtədir, yoxsa mənı udan olmayıb.

Bir stəkan su içib xeyli sorinlədim. Mübahisə eləmək məylim yox idi. Nə isə tələyə düşmüşdüüm. Nə cür çıxacağımı düşünürdüüm.

Əhmədhan adlı qardaş gəlib çıxanda yoxsul mənzil sanki mənə zənginləşdi. Kədər, qüssə, qəm pərdələrin arasında həyəte çıxıb neft buruqları arasında gözənd itdi.

Deyib gülən, cəld tərpenən, stolun üstünü ləyaqətlə bəzəyib qaydaya salan, aldıqlarından cürbəcür qəlyanaltı hazırlayan Əhmədhan mənı gözənd qoymur, tez–tez Şahlara müraciət edirdi:

– Cavad canlara dəyən oğlana oxşayır.

Şahlar özünə boy verib lovğalanırdı...

– Əmisi oğluna oxşayıb.

Əhmədhan Əsgərhanə dedi:

– Nərdtaxtanın səsi çıxmır.

– Şahlara yas saxlayır.

Əhmədhan bərkənd güldü:

– Öyünənləri həmişə dəyülən gördüm.

Şahlar yenə də təkrar elədi:

– Cavadın ayağı mənə heç düşmədi. Yoxsa mənı udan anasından olmayıb.

Əsgər xan dinməyəndə Əhməd xan irişdi. Tez ciddiləşib çiyinlərini çəkdi. Elə bil tikan üstündə oturmuşdum. Qardaşların hədsiz mehman-növazlığına, deyib gülmələrinə baxmayaraq məclis mənə ləzzət vermür, otaq darlıq eləyir, hava çatışmırdı.

Əsgər xan iri sarı samovarı çölə çıxarıb od saldı. Əhməd xanla Şahlar nərtdaxtanın arxasına keçdilər. Samovar qaynayıb çay dəm alana qədər Əhməd xan da iki dəfə mars eləyib Şahların kin və qəzəbini artırdı.

Ətirli və ləzzətli çay buğlanır, çarxla işləyən neft buruqlarından söhbət gedir, Şura hökumətinin fəhlələrə xüsusi qayğı göstərdiyindən danışılırdı. Qardaşlar bu xüsusda yana-yana söz deyir, əmim oğlu ağız-ucu dillənir, mövzunu dəyişirdi.

Fəhlələrin iqtisadi vəziyyəti ağır olsa da Əsgər xanla Əhməd xan qonaqlarını bol və ləzzətli çolpaplovla yedirib üstündən cürbəcür çərəz verdilər. Bir cüt qardaş əmim oğlunu günbatana kimi əyləndirib saxladı. Anası dönə-dönə üzrxahlıq elədi: "Yoxsulluğun üzü qara olsun, mən deyən olmadı" sözləri ilə bizi yola saldı.

Kukuşkanı xeyli gözlədik. Şahların suallarına əsasən dörd illik tərcümeyi-halımı ətraflı danışdım. O heç kimi soruşmur, qardaşlarının ölümünü belə xatırlamırdı. Anasından yana narahat olmur, əmisinin adını dilinə gətirmirdi. Kukuşkanın səsi gələndə, gülə-gülə dedi:

– Evləndiyin neçə il olar?

Mən toxtaq cavab verdim. Ancaq bədənim gizildədi:

– Hələ ki, subayam.

– Deyiklin var?

– Əlbəttə.

– Haralıdır?

– Öz kəndimizdəndir.

– Kimlərdəndir.

– Yəni tanıyarsan?

– Adımı de, bəlkə yadıma düşdü.

– Tavat.

Elə bil qabanın kal yarasına neşter soxdular. Yoğun səsle soruşdu:

– Tavat hələ ərə getməyib?

Dillənmədim. O susdu. Ancaq fisiltısı kukuşkanın səmindən zəif deyildi. Başını qaldırmadan gözünü yerə zilləmişdi. Nəzarətçiyə biletləri göstərdiyimdən xəbər tutmadı. Qaraqayğı canımı almışdı. Kukuş-

kadan düşəndən sonra məni haraya aparacaq, nə soruşacaqdı. Görəsən harada işləyir. Nə peşənin yiyəsidir.

Ünvanımı bilsoydim, mənzilinə gedər, qonşularından bezi məsələləri soruşardım.

Zavağzal stansiyasına yaxınlaşırdıq. O, altdan yuxarı mənə baxıb sual elədi:

– Tavat mənim barəmdə sənə bir söz deməyib.

Cəsarətlə cavab verdim:

– Deyib.

Kukuşka dayandığından söhbət qırıldı. Piyada yeridik. Addımlarımızın səsinə özümüz çətinliklə eşidirdik.

Şahların dedikləri işə yaxınlıqda olanların hamısına çatırdı.

– Əmin qızı məsələni açıb deyəndən sonra namusun necə qəbul elədi ki, əmin oğlunun nişanlısına nəzər saldın?

Mən istəmədim səsimiz gəlsin.

– Şahlar, bu söhbətin yeri deyil. Mənzilə çatanda ətraflı danışarıq, – dedim.

– Nə danışacağıq, məsələ məlumdur.

– Sənin üçün məlum olsa da məndən ötrü qaralıqdır.

– Özünü tülkülüyə qoyma!

– Ağzını təmiz saxla!

Vağzala çatanda dayandım. Nəfəsimi dərib xəbər aldım:

– Sənin mənzilinə gedirik, yoxsa mənim yanıma?

O, gözünü uzaqlara, Xəzər dənizinə sarı zilləyib dinmirdi. Bərk külək qalxmışdı. Küləkli şəhər xasiyyətini ölinə almışdı.

Tozanaq burulur, gedib-gələnlərin üst-başını batırır, üz-gözünə çırpılırdı.

Şahların danışmadığını görüb ondan aralandım. Birbaş yataqxanaya gəlmək fikrində idim. O məni çağırırdı.

– Fəhle fakültəsində oxumaq şərtəndə deyil, adamda gərəkdir qanacaq ola... Ayrılanda xudahafizləşərlər.

Bəşir əminin bir məsələsi yadıma düşdü və dərhal onu çəkdim:

– Oğru elə çığırdı, doğru küncə qısıldı.

– Bu nə sözdür deyirsən?

– Eşitməmişəm ki, hərde sözün, hürdə cavabı olar.

– Oxumuşlardan bundan artıq nə gözləmək olar.

– Mənim sualımı cavabsız qoyub Xəzər dənizinə baxan oğlan nə haqla məni məzəmmət eləyir?

Dayanıb kinli-kinli baxdı, acıqlı-acıqlı dedi:

– Görüşdük oldu yaxşı. Sən məni görməmişən, mənim də Cavad adlı əmim oğlu yoxdur. Əhmədخانla Əsgərخان səndən soruşsalar deyərsən əmim oğlu subaydır.

* * *

Aradan üç gün keçdi. Məktəb müdiri məni çağırub dedi:

– Maarif komissarlığımı da, məktəb müdiriyyətini də aldatmışan, yay pedaqoji kursunu qurtarıb kəndə müəllim getmək əvəzinə fəhlə fakültəsinə gəlmişən. Bu barədə geniş izahat yaz, sabah məktəb şurasında müzakirə ediləcək.

İzahatı yaza-yaza təsdiqləyirdim ki, Şahların əməlidir. Cümlələri qurtarıb, nöqtə-vergülü yerinə qoyduqca clə bilirdim birlikdə addımlayırıq. O, Tavat əhvalatını xəbər alır, mən cavab verəndə kəmsiyini qırmış ənik kimi üstümə cumur.

Maarif komissarlığı nümayəndəsinin ad-familiyasını göstərdim. Dediklərinə istinad elədim. Nə zaman, harada söylədiklərini aya gətirir, heç bir təqsir və günahım olmadığını sübuta yetirir, təhsilimi davam etdirmək üçün imkan verilməsini xahiş eləyirdim.

İri kabinetin dəyirmanı stolu arxasında on-on beş adam vardı. Danışanların hamısı tərəfimi saxlayırdı: “Zəhinlidir, çalışqandır, istedadlıdır, mərifətlidir, ədəblidir, intizamlıdır” sözlərini bir-birinə calayanda az qalırdı kabinetə yerləşməyəm.

Məktəb müdiri mənə söz verəndə ayağa durub bir cümlə dedim:

– Heç bir olavom yoxdur.

Məktəbdə qalıb təhsilimi davam etdirməyi lazım bildilər. Material verənin kim olduğunu gizli saxladılar. Məktəb şurası açıb deməşə də mənim üçün aydın idi ki, materialı Şahlar verib. Çünki bu məsələni Şahlardan başqa heç kimə deməmişdim.

Yataqxana yoldaşlarım gözaydınlığı verib məni təbrik eləsə də ürəyim sakitləşməirdi. Mənə elə gəlirdi ki, bu material ciddi hücum əməliyyatına keçən qoşunun hazırlıq üçün atdığı seyrək atəşdir.

“Ehtiyatlı ol, özünü gözle” – sözüne əməl eləmədiyimin altını çəkir, ağrısını duyurdum. Dörd illik tərcümeyi-halımı Şahlara danışmasam nə itirərdim. Tavat məsələsində onu aldatsaydım dünya dağılmazdı ki.

Nə isə, Muradbəyliyə kağız yazmağın arasını kəsmədim. Ancaq seyrəklətdim. Bəşir əmi məktub yazmaqda xəsislik eləmir, hər şeydən xəbər tutub mənə çatdırırdı.

Yenə də qəmli günlər keçirirdim. Bir gün ədəbiyyat müəllimi mənə yaxınlaşıb soruşdu:

– Yahu. Pəzəvəng qohumun nərdədir.

– Ünvanını bilmirəm.

– Nasıl qardaşsınız.

Susdum. Cavaba çətinlik çəkirdim.

– Abdal hərifin iblis gözləri bir an yadımdan çıxır. Allah hər ikimizi o cür əclafın şərindən xilas etsin.

Müəllimin dediklərində həqiqət çox idi.

Xoşbəxtlikdənmi, bədbəxtlikdənmi Şahlar yoxa çıxmışdı. Elə bil bir tikə yağlı çörək olub... Yox, yox onu yağlı çörəyə oxşatmaq günahtır, kor bayquşa dönmüşdü.

1921-ci ilin may şənliklərində Əsgərخانla Əhmədخان nümayişdə gördüm. Xəbər aldılar.

– Şahlardan xəbərin varmı, tez-tez kağız yazırmı?

– Şahlar haradadır ki?

– Xüsusi tapşırıqla xaricdə işləyir.

– Birinci defədir sizdən eşidirəm.

– Xahiş eləyirik, heç kimə danışma... Bizim yeznəmiz sənənin əmin oğlu...

– Lap arxayın olun, – dedim.

Bu əhvalatdan on gün sonra Bəşir əmidən kağız aldım.

Yazmışdı ki, “deyilənlərə görə Şahlar Gəncədə işləyir”.

10

Taxıl anbarında işlədiyim vaxt Bəşir əmi ciroləri çanaqlarla ölçüb torbaya yığardı. Çanağı torbaya boşaltdıqca sayardı. Elə ki, on üçə çatır, deyirdi: “On üç deyil”. Soruşanda ki, nə üçün “On üç deyil” söyləyirsən, cavab verərdi ki, oğul on üç nəhədir.

Fəhlə fakültəsinə qurtarıb diplom alanda ayın on üçü idi. Əmimin sözləri yadıma düşdü, ürəyim sancdı.

Tibb fakültəsinə qəbul olduğum gün də ayın on üçü idi – yenə əmimin dediklərini xatırladım, təzədən qəlbim yaralandı.

Ədəbiyyat müəllimi vətənə qayıdırdı. Qatara mindirib yola salanda bildim ki, yenə ayın on üçüdür.

Dünya görmüş qocanın söylədikləri qulağımda guruldadı.

Təyinat alıb Gülablı kəndinə həkim gələndə də ayın on üçü idi. Ağdam bazarında Bəşir əmi ilə görüşdüm. Başımı tərpedə-tərpedə mənə üz tutdu:

– Sənə deməmişdim ki, on üç nəhədir. Nə üçün belə gündə səfərə çıxmısan?

Nə qədər toxtadım, təsirsiz qaldı.

Birlikdə evə getdik. Hamıdan çox şadlanan Tavat idi. Fərəhi həyətə sığmır, Muradbəyliyə yerləşmirdi. Görüşdük. Ata-anası yanında olduğundan baxışlarımızla öpüşürdük.

Sentyabr ayının 10-da iş yerimdə – Zərnigarın vüsali üçün sinəsində saz, piyada Dərbəndə gedən Aşıq Valehin kəndində – Gülablıda olmalı idim. Avqust ayı yarı olmamışdı. Tavatın intizarına son qoymalı, toy edib nişanımı özümə aparmalı idim.

Orasını da qeyd edim ki, əmim qızı bu illər ərzində savadlanmış, Şuşa seminariyasını qurtarıb müəllimlik vəsiqəsi almışdı.

Həkimlə müəllimin ülfəti tutar, sözü düz gələr, əmi oğlu ilə əmi qızının ulduzu əbədi bənişar, söhbətləri müqəddəs, ülvə və qaynar olar...

Toya ciddi hazırlaşdığımız günlərdən birində Bəşir əmi məni həyətin küncünə çəkdi, cibindən iri və qalın cildli bir dəftərçə çıxartdı. Açıb arasındakı pulları toplu mənə uzatdı.

Sövdəgərdən aldığı məvacibdən qalan puldur, al.

Utandığımdan, yəqin ki, pörtmüşdüm. Danışmağa xəcalet çəkirdim. Dedim:

– Bəşir əmi, qazancım da canım da sənə qurbandır.

Geri qaytarmaq istəyəndə saxladı:

– Bəxşiş var tükən-tükən, hesab var, dinar-dinar.

Cavab qaytarmayıb evə döndüm.

Oturub düşünür, gələcək planlarım barəsində fikirləşirdim. Tavat yanıma gəlib bir qom kağız uzatdı. “Soyunanda cibindən düşüb” dedi.

Bir-bir oxuyub qatlayır, cib dəftərçəsinin arasına yığırdım. Türkiyəyə qayıtmış ədəbiyyat müəlliminin ünvanı yazılmış parçaya gözümlə sətəşanda uzunboy müəllimin ala gözləri, nurlu sifəti bütün əzəməti ilə gözlərim qarşısında dayanırdı.

“Gülablıda yerimizi rahatlayandan sonra xoşbəxt yaşayışımız, bəxtəvər günlərimiz barəsində ətraflı məktub yazıb ustadımın qəlbini fərəhlə dolduracağam” mətləbini döənə-döənə vird eləyəndə Tavat mənə göz qoyurdu.

Toyumuz adına günü başlanacaqdı. Çərşənbə günü Bəşir əmi kəndli və qüssəli halda xəbər verdi ki, “Şahlar Ağdama gəlib, özü də palitbüroda işləyir”.

Desəm ki, bütün sevincim sivrilib bədənimdən çıxdı, təəccüblənməyin. Çünki bu adamın adı gələndə vücudumu əsməcə tuturdu.

Toyu başladıq, qurtardıq, Şahları çağırmadıq.

Ağdamda olmasına baxmayaraq anasının yanına gəlib halımı soruşmamışdı.

Qayımatamla qaymanam bizi faytona mindirib Gülablıya yola salanda Bəşir əmi dedi:

– Ehtiyatlı olun, özünüzü gözləyin.

Əmidostum arxamızca su ata-ata səsəndi:

– Xoşbəxt olun, düşməninizin gözüne bıçaq batsın, dili qəfildən lal olsun.

Fayton Qarqardan keçib Şıxbabalı altındakı daş yola çıxanda faytonçudan xahiş elədim, atları saxladı.

Gah Tavata baxdım, gah Qaratopoyo, 1919-cu ildə təkənin böyründəki qırmızı demir taxtapuşlu evə gəlib Bəşir əminin qardaşlığından borc pul almışdım. Aradan on ildən çox keçib. Qanlı-qadali illər vaxtsız yarpaq təkən xozan olub töküldü, çürüməyə üz qoydu. On il ərzində özüm ali təhsil, Tavat orta savad aldı. İndi biz də insan olub cəmiyyət arasına çıxa bilərik. Əzablı, əziyyətli illər, qayğıkeş, rəhmdil Bəşir əmi. Mənə atalıq eləmiş, ölümün boğazından çəkib çıxarmışdır. Üstümdə nanə yarpağı kimi əsmiş, tərhan körpə balaları qanadı altına alıb saxladığı, pərvazlandırıb uçurduğu təkən o da mənim yolumdan kirpikləri ilə qor götürdü. Yalın ayaqları ilə od tapdaladı. Öz tikəsini mənim boğazıma qoydu. Dost deyən olsa, görək bunların əvəzini çıxam.

Atlar tərpendi. Fikrim sürətlə işləyirdi. Əmimlə arvadı xoyalımdan ayrılmır, hey bizə baxıb gülürdülər: “Yay girəndən payız çıxana qədər qocaları Şuşa qalasına göndərəcəyəm... Bəlkə bir yerdə köçdük... Onlar bizsiz danıxırlar. Biz onlarsız nigaran qalarıq... Heç bilmirəm Gülablıda necə dayanacağıq... Yaxşı ki, yaxındır”.

Novruzluya yaxınlaşanda atlar sağa buruldu. Altdan yuxarı getdi. Gün əyləndə dağlar döşündəki yaraşlı kəndə girdik. Evində olacağımız dul arvad bizi qarşıladı. Kömək eləyib çamadanlarımızı mənzimizə apardı.

Adətən, bu yerlərə “Abdal Güləblı” deyirlər. Kəndə çatanda iri bərə görünür. Sağında Abdal, solunda Güləblı yerləşir. Kəndləri bir-birindən cəmi bir bərə ayırdığına baxmayaraq, əsla oxşarları yoxdu. Adamları da dərhal seçilir. Xasiyyətləri tutmur. Danışqları bir-birinə bənzəmir...

Güləblının peyvənd zoğalı adlandır. Lalıqlayanda yedikcə yeməli istəyirsən. Evdarımız bizə həm mürəbbə bişirir, həm də axta qururdu. Qarabağın bəzi kəndlərində müxəşer adlanan zoğal axtası faydalı və gerəklidir.

Tavat ev yiyəsindən – Sənəm xaladan xahiş etdi ki, axtarı çox qurut anamgile də göndərəcəyəm. Sənəm xala isə əlini sağ gözünün üstünə qoyub astadan güldü.

Hər ayın iyirmi beşində ikimiz də Ağdama gedib maaş alır, Muradbəylidə gecələyir, qocaların xərcliyini verib qayıdırdıq.

Sənətim can həkimi idi. Kənddə naxoş az olduğundan müəllimləyə çox vaxt qalır, Bakıdan gətirdiyim cəmi, bədii kitablarla ünsiyyətim artırdı.

Yadımdan çıxmamış deyim ki, fəhlə fakültəsində tar çalmağı öyrənmişdim. Məşhur tarzən Qurban Pirimovun vətəninə tar çalmaq asan deyil. Mən isə “Varını verən utanmaz” misalına əməl eləyib boş vaxtımı tar çalmaqla keçirirdim.

Güləblı tibb məntəqəsində dörd şəxs dövlətdən maaş alırdı: mən, tibb bacısı, sanitar, süpürgeçi...

Uzunboy, yekəpər, bir az da köntöy məktəb müdiri bütün müəllimlərlə tez-tez üz-göz olurdu. Tavatla hələ pordəni götürməmişdi. Yəqin həm məni mülahizə eləmişdi, həm də Tavatın qadınlığını nəzərə almışdı.

Xasiyyətcə kobud olan Səftər müəllim əl qabiliyyəti etibarilə incə və zərif idi. O, mizrabı simə vurub tarı dilə gətirəndə mən mat-mat baxır, tarı öz köynəyindən çıxartmaq qərarına gəlirdim. Səftərin yanında tar çalmaq, müəllim yanında başqasından imtahan götürmək kimi idi.

Məktəb müdirinin mahir tarçı olduğunu görəndə “Güləblının bulağından su içənlərin hamısı tarzən, Şuşanın Xan qızı bulağından içənlərin hamısı nəğməkar olur” qənaətinə gəlirdim.

1929-cu il dekabr ayının 15-də Səftər müəllim bizi qonaq çağırırdı. Nə qədər bəhanə düşündümsə, doğruluğunu sübuta yetirməkdə çətinlik çəkdim, axırda razılıq verdim.

... Birmərtəbəli iri otaq zongin bəzənmişdi. Kiçik otaqda bir körpə uşaq arabir mısqıldayırdı.

Demir soba gur yanırdı. Səftər müəllimin ömür yoldaşı Nazxanım süfrə ehtiyatı görür, biz nərdətaxta oynayırdıq. Tavat dayana bilməyib ev yiyəsinə əl uzatdı.

Süfrələrimizin bəzəyi, məclislərimizin şahtacı, milli xöroyimiz sayılan plov buğlananda iştaha qat-qat artır, xəstə də yemək istəyir.

Güləblıların qoyduqları müxtəlif şorabalar bir-birindən dadlı və ola idi.

İştaha ilə doyunca yedik. Ətirli çaydan istədiyimiz qədər içdik. Nazxanım körpə oğluna – Aydınə döş verib kirdir, biz söhbəti şirinləşdirir, gecənin ömrünü gödəldirik.

Sözarası, Səftər müəllim sual elədi:

– İkinizin də famili Qasımov olmaqda yəqin qohumsunuz.

– Əmioğlu, əmiqızıyq.

Məktəb müdiri azca ara verdi:

– Rayon siyasi şöbəsində işləyən Şahlar Qasımovə qohumluğunuz çatmır ki.

Danmağa ehtiyac yox idi, düzünü dedim.

– Əmim oğludur.

Səftər müəllim elə bil söhbəti yarı böldü. Daha doğrusu, başqa mövzuya keçdi.

– Danışrlar ki, kəndlərdə kolxoz qurulacaq, kəndlilərin nəyi var, hamısını bir yerə yığacaqlar. Vəbalı deyənlərin boynuna, guya hamı bir yorğan altında yatacaq, mənim, sənəin olmayacaq. Bu sözü dilinə gətirənləri palitbüro işçiləri tutub ağızbiyə salacaqlar...

Danışq ürəyimə yatmadığından o qədər maraqlanmadım. Buna baxmayaraq müəllimə bir sual verdim:

– Deyilənlərə inanırsınızmi?

Səftər müəllim başını bulayanda söhbəti tamamladım:

– Bu yəqin ki, düşmən sözüdür. Şura hökumətini istəməyənlər gecə yatıb səhər təzə şayiə yayırlar. Bu hərəkət, camaatı hökumətdən ikrah etmək, adamların ölümündən soyutmaqdır.

Səftər müəllim oyunu zəiflədir, cavabı kasadlaşdırır. Oyunu udduğuma baxmayaraq, o qədər də razı qalmamışdım. Onun söhbəti məni tutmamışdı. Bu səbəbdən müəllimə dedim:

– Çalış, sözün əsas mənbəyini tap, “küy” buraxanı müəyyən et. Bəlkə iclas çağırıb camaata həqiqəti söyləyək, ya da ki, rayon firqə komitəsinə birlikdə məlumat yazaq.

Hiss edirdim ki, dediklərim Səftər müəllimin üreyindən deyil. Qırıq-qırıq sözlər danışdı. Sözümlə razı olub olmadığımı bilmədim. Bizi yola salanda söylədikləri isə şübhəli idi.

– Hər danışığa, hər sözo məna versək bizə ömür-gün çatmaz.

Evə çatanda Tavat tövşək halda dedi:

– Cavad, bu yolu bağlanmış haradan gəlib çıxdı Ağdama.

Əmim qızına təskinlik versəm də özüm ondan bəzər həyəcan keçirirdim. Tavat gözüni mənədən çəkmədən baxdı. Yəqin keçirdiyim iztirab və təlaş hissi etdi. İndi o məni ruhlandırır:

– Müəllimə verdiyin cavab tutarlı oldu. Yaxşı elədin, onu yerində oturdun... Təklifin də xoşuma gəldi.

Mən yeni-yeni həyata göz açan, bərkə düşüb sınaqdan çıxmayan, göyərçin qədər yazıq, kəklik təkin ürəkək, turac misalında ağöfkə Tavata bildiklərimi danışdım:

– Tavat, on-on iki il əvvəlki həyatımız yadından çıxmayıb, çıxmıyacaq da... Nələr olurdu. İnsanla xəzəl arasında təfəvüt qalmamışdı. Xəzəl payız ayları tökülüdü halda insanlar hər gün əcəlsiz tökülürdü. İnsanın düşməni təkə açlıq, naxoşluq, nadanlıq deyildi. İnsan cildində olan vəhşilər adamı boğur, məhv edirdilər.

Mən bunların hamısını gözümlə görmüşəm. Bizi qanadları üstünə alıb qaranlıq dünyadan çıxaran əfsanələrdəki zümrüd quşu olmayıb. Bizi işıqlı dünyaya gətirib bəxtəvər günlərə qovuşduran Şura hökuməti o'ub. Kim bir qurtuluşu bəyənmişə doğma ata-anasını tanıdır. Kim Şura hökumətinin düşmənidirsə mənim yağı düşmənimdir. Kommunist firqəsinin siyasəti ilə razılaşmayanların kişiliyi çatırsa, qoy açıq desinlər.

Bir-birimizə ruhən güc, mənən qüvvət verib gecəni səhər elədik.

Dekabr ayının maaşını almaq üçün Ağdama getdiyimiz gün eşitdik ki, rayondan gəlmiş siyasi şöbə işçisi gecə Səftər müəllimlə qalıb, axşamüstü Abdala adlayıb.

Bəşir əmigdə bildik ki, üç gün qabaq Şahlar anasının yanına gəlib, qayınatamla uzun-uzadı danışib, gileylənib ki, nə səbəbə Cavadla Tavatın toyuna onu çağırmaıyb. Hətta güle-güle əlavə eləyib ki, hər halda həkimlə müəllimin toyuna gətirəcəyim sovqat başqalarından, hətta sövdəgərindən də zəbın olmazdı.

Bəşir əmi qurcalana-qurcalana nəql elədi:

– Belə çıxır ki, təzə ildən kəndlərdə kolxoz qurulacaq, kəndlilərin var-yoxunu bir yerə yığıb, ellik eləcəklər. Şübhəli şəxslərin hamısını bir gecənin içində yoxa çıxaraçaqlar. Birinci növbədə savadlıların səsini batıraçaqlar ki, hay-küy qaldırmasınlar.

Bəşir əminin dedikləri Səftər müəllimin sözlərini xatırladırdı. Fərq orasında idi ki, müəllim rəngləri qatılaşdırırdı. Əmim isə aldığı satırdı. Ancaq hər iki danışığın içində həqiqət vardı. Qəzetlərdəki bəzi məlumatlardan da hiss olunurdu ki, kənd təsərrüfatı fərdi halında inkişaf edə bilməz. Cəmiyyətin bütün üzvlərini maddi cəhətdən təmin etməz. Bunun üçün fərdi təsərrüfatı müştərek təsərrüfatda birləşdirmək, ellikə kollektivləşmə əsasında kəndin əsas hakimi sinfi olan qolçomaqları bir sinif kimi məhv etmək lazımdır.

Nə qədər çətin, məsul işdir, qolçomaq adı qoyub tutulan yüzələr, minlərcə adamın bütün qohum-əqrəbası, yaxın dostu, oğlu-qızı olacaq. Mübarizə kəskinləşəcək, qüvvətlənəcək, haqla nahaqqı ayırd etmək çətinləşəcək... Bəzən qurunun oduna yaş da yanacaqdır...

1930-cu il yanvar ayının ortasında Bəşir əmim adam göndərmişdi ki, ötən gecə bir dəstə quldur hasardan aşılıb Məşədi Salmanın özünü də, arvadını da doğrayıb, var-yoxunu, qızını götürüb gediblər.

Piyada torpəndim. Yolu yarı eləmişdim ki, yanımda hənərti duydu. Baxanda gördüm Tavatdır.

– Sən nahaq yerə gedirsən.

Təngnəfəs halda cavab verdi:

– Səni tək buraxa bilmərəm.

Birbaş sövdəgərin həyətinə getdim. Bəşir əmi burada idi. Camaat ünneşmişdi. Şaxsey, şivən səsinə ah-nalə göyə ucalırdı. Özümü saxlaya bilməyib hönkürtü ilə ağladım. Məşədi Salman dayının üstümdə

haqqı-sayı çox idi. Xatırlayıb ağlayırdım. Diləfruzla bu həyətdə ilk görüşümüzü söhbətimizi, bazarlıq verdiyimi, kəsdiyim fərikləri mətbəxə qoyduğumu yada salıb mələyirdim.

Ürəyim yanır, axıtdığım göz yaşı yağını söndürmürdü. Tez-tez burnumu çəkir, gözlerimi silirdim. Yaş yanaqlarımı göynədir, gözlerim qızarırdı. Qatiller kişini doğram-doğram eləmişdilər. Arvadının bədənində sağ-isləhat qalmamışdı...

Qəlbi, üstünə qalın şüşə parçaları basdırılmış hasardan kim ora girə bilərdi.

İkinci vaxtı meyitləri qəbiristanlığa aparıb dəfn etdilər. Səhərdən dilimə heç nə dəymədiyindən başım ağrıyırdı. Həyətdə mağar düzəldib ehsan verirdilər. Mən aşağı başda oturmuşdum, məclisin yuxarısında əyləşənlər arasında Şahları da gördüm.

Ona baxmamağı qət etsəm də hərdən ixtiyarsız olaraq nəzərlərimiz qabaqlaşır. Baxışlarımızın arası az çəksə də mənalı qayırdı.

Şahlar gözünü məndən çəkmir, hərəkətlərimə nəzarət edirdi. Qızarmış gözlərimlə, kallaşmış səsim daha çox diqqət mərkəzində idi. Fatihe veriləndə dodaqlarımın tərpendiyini, Salavat çevirəndə sağ əlimi üzüm aşağı getirib saqqalımda saxladığımı da sinə dəftərinə yazırdı. Molla quran oxuyanda peyğəmbərin adını çəkəndə camaatla birlikdə ayağa durduğumu, şübhəsiz, şüuruna həkk edirdi.

Gecədən xeyli keçmiş Bəşir əmigilə qayıtdım. Məmməd əminin dul arvadı yatmamışdı. Məni görəndə kimi ağlamsınb başsağlığı verdi. Razılıq ələyib evə girəndə əmidostum yavaşca soruşdu:

– Cavad, sən bilən bu qan kimin işi olar.

Qəzəbli şəkildə dedim:

– Atasından xəbəri olmayan namərdlərin, baş kəsməyə adət ələyib, bu yolda ad çıxaranların.

Arvad ah çəkə-çəkə öz evinə getdi. Mən ayaq saxlayıb göyə baxdım. Hava bərk qaralmışdı. Sanki nahaq Qana təbiət də yas saxlamışdı.

Bəşir əmidən savayı hamı yatmışdı. Gəldiyimi görcək səsində rəvnəq verdi:

– Gəlib çıxdın, qadan mənə.

– Niyə yatmırsan.

– Yuxum gəlmir.

– Mən də yatmaq istəmirəm.

– Gir yerinə, tezdən dur, işinə get...

– Hüsr yerində səhiyyə şöbə müdirindən iki gün rüsxət aldım.

– Yaxşı eləmişən, həmişə işini tədbirlə gör.

Söhbət əsnasında qulağıma səs gəldi, dərhal qalxıb qapını açdım. Şahların anası arxın qırağına tərəf püfərək gedirdi.

Əmimə heç nə deməyib yerimə girdim, haçandan-haçana yuxu məni apardı.

Məşədi Salman dayının qatili tapılmırdı, qanlısı dərin quyuya salınıb ağzına suvaq salınmış axır xəbər kimi itkin düşmüşdü. Diləfruzla var-dövlət, qızıl, ləl-cavahirat, bahalı daş-qaş, qızıl toqqa və kəmərlər, imperial, boyun bağları, ətklik, çarşab qıraqları, üzük, sırğa harada gizlədilmişdi. Soyğunçuların bələdçisi və ya başçısı kim idi. Nə üçün bu rəzalətə qol çəkmişdi. Məşədi Salman dayı çörəyinin düşməni, səxavətkanı idi. Bu il Kərbəlaya, bir il sonra Məkkəyə getmək, çəhar-dəh məsumu tamamlamaq fikrində idi. Arzusu qızını halal süd əmmiş oğlana verib evinə salmaq, var-yoxuna sahib olmaq idi.

Hökumət adamlarının bu hadisəyə nə don geyindirənləri məlum deyildi. İki adam qətlə yetirilmiş, bir cavan yoxa çıxmış, böyük bir sövdəgərin girli varı qəsb edilmişdi. Bununla ciddi maraqlanmaq, şiddətli cəza tədbiri görüb günahkarı yerin tərkindən, göyün qatından tapıb ədalət məhkəməsinə vermək lazımdı.

Rayonda müxtəlif rəvayətlər eşidilirdi: “Sıfı düşmənin cəzası budur”, “Zəhmətkeşlərin qanını zəli kimi soranlara bu da azdır”, “Ata-anasını güdazə verən əndamı yanmış qızın işidir”.

Deyilənlər beynimə girmirdi. Bu fitnə-fəsadı hər kim törədibsə Diləfruzun ucundan ələyib.

Məşədinin yeddisi verilən günü eşitdim ki, Şuşada onun bacısı oğlunu tutublar. Qırxına qədər qırxdan artıq adamdan şübhələndilər, hamısını həbs elədilər.

Tutulanların çoxusunun adı bizə tanış idi. Heç birisinə gümanım gəlmirdi.

Qatil kimdirsə qatır yemiş qurd kimi təcrübəlidir. Özü bilavasitə qətlə iştirak etməyib. Əli qana bulaşmayıb. Ancaq fitva verib qan tökdürüb. Haradadırsa, nə iş yiyədirsə, yaqın hüsr yerində başda oturub, lazım gələndə “Allah rəhmət eləsin. Ehsanınız qəbul olunsun” da deyir.

Kolxoz qurulması xəbəri gerçəkleyir, kənddə camaat səbətdən çıxmış bal arısı kimi vızıldaşdı. Səftər müəllim yanıma gəlib gülə-gülə deyirdi:

- Camaatın ağzı faldır. Nə deyirlər, doğru çıxır.
- Yenə də sözünü çürütdüm:
- Nə qədər ki, firqə və hökumətin rəsmi qərarı yoxdur, deyilənlərə inanıb və şeyiələri yaxına buraxmaq maymaqlıq olar.

Cümə axşamı Qasımıldakı mamamgilə gedib Bəşir əmimi oraya çağırırdım. Ürəyimə dolub nəfəsimi tənqləşdirən şübhələri açıb demək, məsləhət almaq üçün buraya gəlmişdim.

Həyətdəki gilə ağacına söykənib asta-asta danışırıdım. Söhbəti mən başladım:

- Şahlardan bərk şübhələnmişəm.
- Əsasın varmı.
- Kölgə kimi mənə izləyir.
- Misal göstər.
- Məşədi Salman dayının yanında gözünü məndən çəkmirdi.
- Dəlilin inandırıcı deyil.
- Toyumuz barədə sənə dediyi inandırıcıdırımı?

Bəşir əmi cavab verməyəndə tutarlı sübut kimi onlara əsas şübhəni dedim:

- Mənə elə gəlir ki, Məşədi Salman dayı ilə arvadının ölümündə Şahların əli vardır.

Bəşir əmi sol əlinin dalısını ağzının üstünə qoyub: "Suss..." dedi. Qayınatam qulağıma tərəf öyilib pıçıldadı:

- Danışrlar ki, əsl qatil sənən.
- Əvvəlcə mənə təsir eləməyən söz get-gedə sanki içimə düşüb od aldı, mənə yandırmağa, qovurmağa üz qoydu. Özümü itirməyib soruşdum:

- Kimdən eşitmişiniz.
- Şahların anası Qarabırçəyə deyirmiş.
- Deyəndə nə olar. İt hürər, karvan keçər...

Əmim başını buladı. Narazı halda cavab verdi:

- Karvan keçib gedər, hürən it yatanları oyadar, səs-küy çoxalar, xəbərin müdafiəçisi artar.

- Dəfələrlə özün demisən ki, nahaq ayaqlanar, yeriyə bilməz.

Əmim bu gecə kəndliden çox hüquqsünasa, savadsızdan artıq filsofa oxşayırdı. Dediklərimin hamısına düşünölmüş cavab verirdi:

- İndi elə vaxtdır ki, yeriyə bilməsən əlindən tuturlar. Dura bilməyənin qolundan yapışırlar.

- Əqlin nə kəsir.

- Səbr eləyən fərəc tapar.

Özümü saxlaya bilmədim:

- Məni bağışla, daha səbrim tükənib...

- Tələsiyənlər çox vaxt uduzurlar.

Günü səhər həm raykoma yazacağam, həm də palitbüro naçalnikinə, Şahların bütün işlərini açıb deyəcəyəm.

- Mənə gənəşirsənsə lazım bilmirəm.

- Küçələrə düşüb həyətləri gəzən, qapıları açıb evlərə dolan, qan qoxusu verən xəbərin qabağını almaq üçün nə eləməliyik.

- Üçce gün möhlət ver.

Cümə günü Qasımılıda qaldım. Hava, çöhrəmizi qaplamış kədər kimi tutqun idi. Kənddəki səs-küy qəlbimizdəki tüğyanın əks-sədasına çevrilmişdi.

Əmimlə mənə qüssəm mamam evini elə qaplamışdı ki, bütün günü qapısı açıq qalmasına baxmayaraq kəsif hava yüngülləşmirdi. Tavatla anasının əli işdən soyumuşdu. Bütün ağırlıq mamamın üzərinə düşmüşdü.

Qayınatam arabir köks ötürür, həyətdə çıxıb gəzinir, ağacların yanında durub ətrafı yoxlayırdı. Ürəyimə dammışdı ki, dünənki sözləri kimlə axşam çitdi. Bəlkə də səhv eləyirdim, ancaq damcı get-gedə irilir, yayıldıqca ləkə salırdı.

Bəşir əmi möhlət istəyəndə danışmadım. Səhər tezdən Gülablıya yox, Ağdama getməyi, Şahların ifasıyla məşğul olmağı qət etdim. Tələş etsəm də xeyli toxtadım, həyəcan keçirsəm də təskinləşdim.

Səhər yeməyi vaxtı bir milis nəfəri həyətdə atdan düşdü. Məni soruşub bağlı zərfi uzatdı. Qol çəkdirdiyi kağızı cibinə qoydu. Ayağını üzəngiyə qoyanda Bəşir əmi çox üz vurdusa da milis çay içməyə qalmayıb getdi.

Evdəkilərin marağı altında zərfi açıb içindəkini oxudum. Yazı müxtəssər olsa da bəd xəbər idi.

Bəşir əmiyə uzadıb eyhamla danışdım:

– Səbr eləyən qəbrə gedər.

– Təmkinli ol.

– Sabah səhər saat doqquzda prokurorluğa çağırırlar.

Qaymatam əl-ayağa düşməsinə gizlətməyə çalışır, altdan-altından Tavatla anasına baxırdı. Özümü sındırmayıb himlə Tavatı həyətə çıxartdım:

– Heç nədən qorxub eləmə, atangili də inandır. Sabah gedib Şahlara iç üzünü açacağam. 1918-1919-cu illərdə törətdikləri cinayət və vəhşiliklərin hamısını deyəcəyəm. Bir cüt qardaşının ölümünə bəis olduğunu, mənə yetim qoyduğunu yazıb verəcəyəm...

Tavat sözümü kəsdi:

– Bəlkə dediklərinə inanmadılar, onda nə elərik.

– Nə üçün inanmasınlar. Dediklərimin hamısı olmuş işləklərdir.

– Birdən sizi üzleşdirsələr necə.

– Üzləşdirməsələr, mən tələb eləyəcəyəm – ruberi danışaq.

– Üzünə şahid durğuzsalar necə.

– Mənim dilimi pişik yeməyib ki.

Bəşir əmi hövsələsini basmayıb yanımıza gəldi.

– Danışanda səbri ol.

Gülə-gülə dedim:

– Yənə də səbrin yaxasını buraxmırsan.

Kötəl çayının körpüsündən adlayıb el yoluna girəndə sol tərəfdə dayanmış başaçıq, piylənmiş göbeyini enli toqqa ilə dartmış, bıqları yarıya qədər qırılmış mahud üst köynəyinin boğazı açıq cavan bir oğlan yaxınlaşıb mülayim ahənglə müraciət elədi:

– Siyasi şöbə rəisi sizi gözləyir. Zəhmət çəkin, mənəimlə gedin.

Prokurorluğa çağırıldığımı deməyib yol yuxarı addımladıq. Qara bəyin evinin qabağındakı ikimertəbəli binanın darvazasının xırda gözündən içəri girib yuxarı qalxdıq. Oğlan kabinetə getdi. Xeyli gözlədim. Qapı açılarda başqa oğlan mənə çağırırdı. Tanış deyildik. Əl verdi. Oturmaq üçün yer göstərdi. Halımı soruşub iş-gücümle maraqlandı. Tərcümeyi-halımdan xəbərdar idi. Tavatın adını, vəzifəsini xəbər aldı. Gulablada işlədiyimizin üstündən adlayıb əsas məsələyə keçdi.

– Tərcümeyi-halınızla əməliniz düz gəlməyəndə bizi əsəbiləşdirir. Suala keçdim.

– Anket doldurub sizə vermədiyim halda tərcümeyi-halımı haradan bilirsiniz?

– Siyasi büro idarəsi elə orqandır ki, adamların şüurunda gəzənləri, ürəyindən keçənləri görür, bunun əsasında tərcümeyi-hal düzəlir.

Söz altında qalmadım.

– Tərcümeyi-hal sözü bir qədər gurultulu çıxır. Bəyin taxıl anbarının tozunda yoğrulub sövdəğərin dükənində hövkələnən, təzə-təzə xoş günlərin əlini sıxan bir cavan bu dünyada nə yatıb ki, ağıllı-başlı da yuxu görsün.

– Xahiş eləyirəm, suallara dəqiq cavab verin.

– Ömrümdə dilimə yalan gəlməyib.

– Məşədi Salman kişinin qızını tanıyırdınızmi?

– Bir dəfə görmüşəm.

– Adı nə idi?

– Diləfruz.

– Onu almaq istəmişiniz?

– Xeyr.

– Bazardan aldığınız fərikləri kəsən vaxt dedikləriniz yadınızdan çıxmayıb ki?

– İndiki kimi yadımdadır.

– Demək Diləfruzu almaq fikrində imişsiniz.

– Cavanlıqda, bəlkə də uşaqlıqda çox işlənən sözləri evlənmək üçün zaqs şəhadətnaməsinə, kəbin kağızına çevirməyə ehtiyac yoxdur.

– Məşədi Salman kişi ilə bu barədə danışmış olubmu.

– Məşədi Salman dayı bir neçə dəfə işarə vurub, cavab almadığından vərəqi qatlayıb.

– Sövdəğərin ölümü sizi nə üçün sarsıtmışdır.

– Sövdəğərlikdən çox insanlıq eləyib, mənə həyan olduğu üçün.

– Sınıf düşmənin ölümünə göz yaş axıdan yoxsul oğlunun Şura hökumətinin çəkdiyi zəhməti yerə vurduğuna necə baxırsınız.

– Mən sövdəğərin ölümünə yox, rəhmdil, qayğıkeş insanın ölümünə ağlamışam. Ömrüm boyu onun yaxşılığını yadımdan çıxartmayacağam...

– Fəhlə fakültəsində oxuyanda Türkiyədən gəlmiş ədəbiyyat müəlimi ilə yaxınlıq eləmişinizmi?

- Bəli.
- O müəllimin kim olduğunu bildirdinizmi?
- Xeyr. Məni maraqlandıran, ona bağlayan kimliyi deyil, müəllimliyi idi.
- Həmin müəllim ingilis hökumətinin casusu imiş.
- Təəssüf edirəm ki, casus dörd il Bakıda fəhlə fakültəsində dərs deyib, amma qazdan ayıq orqan işçiləri onu ifşa etməyib.
- Siyasi büro idarəsinin əməkdaşı (sonralar öyrəndim ki, o, mühüm işlər üzrə müstəntiqdir) sözümü kəsmir, məni tələsdirmirdi. Danışanda heç nə yazmır, diqqətlə dinləyirdi.
- "Məşədi Salman dayı" çağırduğunuz sövdəgərlə arvadını qətlə yetirən, qızını qaçıran, var-yoxunu aparan barədə kimdən şübhələ-nirsiniz?
- Bu sualı Şahlar Məmməd oğlu Qasımova versəniz dəqiq cavab alarsınız.
- Şahlar Qasımovu haradan tanıyırsınız?
- Doğma əmin oğludur.
- Səhviniz vardır.
- 1918-1919-cu illərdə oğurluğa qurşananda öyüd verdim, acığına getdi. Quldurluqla məşğul olanda düz yola çağırdım, məndən incidi. Qonşu kəndlinin camışını gönlədi, yazıq atam Qurana and içəndən sonra məlum oldu ki, Şahlar gönü zollayıb satıb.
- Qorxudan atamın ürəyi partladı. Atamın qırxı tamam olmamış anam vəfat etdi.
- Dediklərinizin Şahlara dəxli yoxdur. Çünki həmin illər gizli inqilabi təxəllüsü siz deyən, əsil adı Qulam Nişan oğlu Bərqərarov olan adam Şura hökumətinin düşmənlərinə qarşı vuruşur, inqilabı qoruyub saxlamaq üçün Türkünə çöllərində basmaçılara sinə gərirdi.
- Basqın edib karvan taladığı zaman bir cüt qardaşın meyitini Qara bəyin dəyirmanından biz tapıb gətirmişik. Öz əlimlə dəfn etmişəm...
- Vətəndaş Cavad! Nahaq yerə günahlarınızı sədaqətlə etiraf etmək əvəzinə duru suda çimir, çirkinizi namuslu işçilərin üstünə atıb onları ləkələməyə çalışırsınız...
- Muradbəyli camaatından əlavə Bağat əhalisi səğirdən köbirə, unasdan zikura dediklərimi təsdiqləyir.

Adımı bilmədiyim oğlan, mədəniyyət pərdəsinə bürünüb mərifət maskası taxsa da arabir daxilini bürüzə verirdi.

- Türkiyə müəllimindən öyrəndiyin ərəb, fars sözlərinin müqabilində öz dilində danışmaq şəninə kəsir gətirir?

Gülümsünüb izah elədim.

- Məlumat üçün deyirəm ki, türklər ərəb və fars sözlərini dillərindən büsbütün çıxarmaq, yeni sözlərlə əvəz etmək iddiasındadırlar.

- Olmaya həmin istekli müəllimlə yenə əlaqə saxlayırsan?

- Aşıq aranı dağlar,
Təbib yaranı bağlar.
Könül sevar, göz görməz,
Kəsib aranı dağlar...

Üzümdən nəzərlərini ayırmadan bayatını təkrar elədi.

- Zəhmət çək, get. İki gün möhlət veririk. Danışdığımız məsələlər barəsində ətraflı yaz, üçüncü günü yanıma gəl.

Xəbər aldım:

- Bağışlayın, siyasi büro rəisisiniz?

- Xeyr.

- Mənə rəis lazımdır.

- İzahatı yazıb gətirəndən sonra görüşərsiniz.

- Mən indi görüşmək istəyirəm.

- Xoruzluya gedib.

- Şəhərdə qalıb gözləyəcəyəm. Mütloq rəislə görüşməliyəm.

- Rəisi Bakıdan gələn adam axşam Yevlağa çağırıb.

Hara əl atdım, qarşıma möhkəm sədd çəkdi.

Siyasi büro idarəsindən prokurorluğa getdim. Prokurorun yanıma girdim.

Arıq, uzun bir kişi idi. Üst qabaq dişləri qızıldan idi. Nəfəsi çatışmır kimi hərdən udqunurdu. Boğazında yara yeri, alnında tikiş vardı. Qara saçını təzəcə darasa da tükü, cod, qıvrım olduğundan darağa yatmamışdı.

Salam verib adımı deyəndə ciddiləşib yerində qurcalandı.

- Səhər doqquzla gündüz üçün arasında xeyli fərq var, vətəndaş doktor.

Təklif gözləmədən kürsü çəkib əyləşdim. Eyni ahəng və tikanla danışdım:

– Üzürü səbəblə gecikənler məzur sayılır, vətəndaş prokuror.
Qələmi götürüb mürəkkəbə batırdı, sual-cavab eləyib yazdı. Soruşduqları törcümeyi-halına dair idi. Onunçün də üstündən adlayıb əsil məsələyə keçirəm.

– Sövdəgər Məşədi Salmanla arvadını tanıyırdınızmi?
– Lap yaxından.
– Onun qızını almaq istəmişinizmi?
– Xeyr.
– Bir cüt fərik kəsəndə qıza dediyiniz sözləri yadınıza sala bilərəm.
– Hafizəm yaxşıdır. Dediklərimi təkrar edərem.
– Məşədi Salman kişi ilə bu barədə danışmışınızmi?
– Məşədi Salman dayı bir neçə körə eyham vurdu, cavab almayan-
da vərəqi qatladı.
– Eyham nədən ibarət idi?
– Məşədi Salman dayının könlündən keçirdi ki, Diləfruzu mənə versin, evinin üstünə salsın, var-yoxuna sahiblik eləyim.
– Nə üçün razılıq vermədiniz?
– İndiki ömür yoldaşım – əmim qızı Tavata deyikli idim. Bir ürək-
də iki məhəbbət yuva sala bilməzdi.
– Siz gərək şair olaydınız, nahaq yerə həkim olmusunuz.
– Bütün sənət sahibləri öz ixtisaslarında şair olmalıdırlar. O cüm-
lədən hüquq işçiləri də...
– Məşədi Salman kişinin sizə pisliyi olubmu?
– Olmayıb.
– Sizi incidibmi?
– Xeyr.
– Məvacibinizi kəsibmi?
– Əsla.
– Sizi danlayıbmi?
– Qətiyyə.
– Haqq-hesabda sizdən şübhələnilibmi?
– Özündən çox mənə inanıb.
– Şuşa qalasımdan məktub aldığımı görmüsünüzmü?
– Bəli.
– Kim yazmışdı?
– Bir neçə gündən sonra Məşədi Salman dayı danışdı ki, bacısı yaxın
günlərdə elçi göndərmək istəyir.

– Kimə?
– Şuşa qalasımdakı realni məktəbdə dərs verən bacısı oğlu Məşədi
Salman dayının qızı Diləfruzaya elçi göndərmək istəyirdi.
– Elçi göndərildimi?
– Xeyr.
– Səbəb.
– Qız razılıq vermədi.
Siyasi büro idarəsinin əməkdaşı ilə olan söhbətə nisbətən bu da-
nışığımız səthi və yavan, bir qədər müxtəsər və delil-sübutsuz şəkildə
davam elədi.
Prokuror nədənsə müstəntiqi çağırıb işi ona tapşırmadı. Axırncı
sualı verməzdən qabaq xeyli dayandı.
Şalvar cibindən dəsmal çıxarıb nəmlənmiş dodaqlarını sildi, nəha-
yət, chtiyyətə danışdı.
– Razılıq elədiyiniz sövdəgərlə arvadının birgə qətli, qızının qaçı-
rılması, var-yoxunun qarət edilməsi barədə bizə nə kimi kömək eləyə
bilərsiniz?
– Qatili sizə nişan verərəm.
Prokuror dikə dırmaşdığı yerdə qarşısına nəsə çıxmış ayqır kimi
dayandı.
Devikmiş halda ora-bura boylandı, yerini rahatlayıb qurtarandan
sonra üzümə baxdı.
– Bircə şərtlə.
– Buyurun.
– Qatil adlandırdığım şəxslə mənə dərhal, kabinetinizdə üzleşdirin.
– Bəlkə o adam şəhərdə deyil.
– Xeyr, şəhərdədir, idarədə işləyir.
– Elə isə buyurun.
– Şertimi qəbul eləyirsinizmi?
– Mütləq.
– Rayon siyasi büro idarəsinin əməkdaşı Şahlar Məmməd oğlu
Qasımov qətlin başçısıdır.
Prokuroru sanki don vurdu. Xeyr, don vursa az sonra tərpənər, hər-
əkət edərdi.
Elə bil elektrik cərəyanı sinəsindən keçib ürəyindən çıxdı. Rəngi
dəyişdi.

Dodaqları tēpidi. Neçə kərə udqundu. Alnı nəmçidi, dəsmalını alnında, boyun-boğazında gəzdirdi. Tez-tez qələm mürəkkəbqabına girib-çıxdı. Telefonun buracağına hərlədi. Dəstəyi qulağına sıxıb dedi:

– Rayon siyasi idarəsinin rəisini ver.

Diqqətlə qulaq asır, vəziyyəti seyr edirdim.

Telefon danışıqları aydın eşidilirdi:

– Buyurun.

– Kefiniz.

– Sağ olun.

– Sizdə Şahlar Məmməd oğlu Qasimov adlı əməkdaş varmı?

– Nəcə bəyəm?

– Bizə lazımdır.

– Xeyirdirmi?

– Sövdəgərin qətlinin açılmasında köməyi olar.

– Rayonda yoxdur, qayıdan kimi xəbər verərik.

– Xudahafiz.

– Sağ olun.

Mən gözləyir, prokuror susurdu. Haçandan-haçana dedi:

– Rəsmi olaraq yazın, prokurorluğa bildirin ki, sövdəgər Məşədi

Salmanla arvadını qətlə yetirən, qızını qaçıran, varidatını aparən Şahlar Qasimovdur.

Soruşdum:

– Daha nə yazmalıyam?

– Daha nə lazım olsa xəbər verərik.

– Sizdən bir xahişim və tələbim var.

– Buyurun.

– Şahlar Məmməd oğlu Qasimovla məni tezliklə üzləşdirin.

– Baş üstə.

– Hərgah istəyirsinizsə cinayətin üstü açılınsın, nəhaq qan batmasın, filan qədər daş-qaş lotu-potunun xərcliyinə çevrilməsin; Şahlarla mənim üzləşməyimi sürətləndirin.

– Nə üçün bu barədə tez-tez təkid edirsiniz?

– Çünki məşhur qatil və quldurun, cani və yağının, fırtılacaqı və zərərli ünsürün törətdiyi xəyanət və rəzalətin açılması üçün onunla mənim üzləşməm əlinizdə bir ilgək olacaqdır...

Geniş izahat yazdım. Üçüncü günü əvvəlcə prokurorun yanında oldum. Kabinəsi soyuq, çöhrəsi tutqun idi. Bağlı zərfi verdim. Çox təkid etdi, oturmadım. Yaşıl rəngli zərfi əlində samballaya-samballaya mızıldandı:

– Üzləşəcəyiniz şəxs Bakıdadır. Gələn kimi sizi çağırtdıracağıq.

Siyasi büro idarəsinə gedə-gedə düşünlərin fikir kələfini açır, sonra yumaq şəklində sarıya-sarıya addımlayırdım. Məni çox saxlamayıb rəisin yanına buraxdılar.

Mehribanlıqla qarşılandım. Mədəni rəftardan istifadə edib dilimi açdım.

– Sizdən bərk incimişəm.

O, ciddi və sərt görkəm alıb soruşdu:

– Səbəb?

– İdarədə ola-ola məni qəbul eləmirsiniz.

– Ola bilməz.

– Dörd gün qabaq məni çağırmışdınız?

– Xəbərim yoxdur.

– Geldim. İşçilərinizdən birisi ilə saat yarımından artıq danışdım.

Sizi görmək istədim. Xoruzluya getdiyinizi dedi. Gözləmək istədim. Yevləyə gedəcəyinizi söylədi. Bir saat çəkmədi ki, rayon mərkəzində olduğunuza inandım.

– Mənə qulluğunuz?

– Tapşırığınızı yazıb gətirmişəm.

Soyuq-soyuq zərfi aldı. Könülsüz-könülsüz açdı. Sərin-sərin oxudu.

Kabineti gözədən keçirirdim. Sağa və sola xüsusi qapısı olan iri otağın dəhlizə açılan qapısının üzünə müşəmbə çəkilmişdi. Açılıb örtüləndə səs çıxmırdı. Sağ küncdəki şkafta çoxlu kitab vardı. Əksəri siyasi ədəbiyyat və Leninin cildləri idi. Sol küncdəki kassanın qabağında mor rəngli əl çamadını nəzərimi cəlb etdi. Otağın ləmpəsinə baxmaq istəyəndə rəisin səsindən diksindim:

– Orqan işçisi barəsində cəsarət eləyib bu cür yazmaq sizə baha oturaçaq.

– Mötəbər orqanda işləyib onun adına ləkə gətirənin barəsində belə həqiqəti danışana təşəkkür edərlər.

– Hörmətli doktor, siz çox cavansınız. Görünür, hələ burnunuz ovulmayıb. İsti-soyuğa düşməmişiniz...

Rəisin sözünü kəsdim:

– Ehtiram bəslədiyim orqanda vəzifəsindən istifadə eləyib şəxsi-qərəzliklə məşğul olan, xoşuna gəlməyən adamları bədbəxt eləməyə can atanları sizə tanımaq üçün isti-soyuqdan çəkinməmişəm.

– Orqana hörmət eləyən şəxs onun əməkdaşı barədə bu qədər böhtan və iftira yazmaz.

– Üzr istəyirəm. Mənə atılan şər, böhtan və iftira barəsində izahat vermişəm.

– Orqan işçiləri barəsində bildiyinizi şəxsən mənə desəydiniz olmazdı?

– Sizin işçi məni idarənizə gətirdimi?

Rəis dinməyəndə mən davam elədim:

– Dzerjinski kimi sərkərdənin başçılığı ilə əks-inqilabçılara, xarici müdaxiləçilərə, sinfi düşmənlərə qənim kəsilən, onların axırına çıxıb darmadağın edilməsində misilsiz şücaət göstərmiş orqan işçiləri fir-qəmizin görən gözü, vuran qəlbidir. Təkrar edirəm: bu orqana sonsuz məhəbbətim vardır. Lakin Şahlar Qasımov bu orqana şöhrət gətirmir, ləkə vurur...

– On ildən artıq firqə stajına malik, varlığı ilə orqana bağlı, 1918-1919-cu illərdə hədsiz fədakarlıqlar, igidliklər göstərmiş şəxs haqqında necə rəva bilib o cür danışsınız.

– 1918-1919-cu illərdə Qarabağda məşhur quldurlardan hesab olunan Şahların on ildən artıq firqə stajına malik olması büsbütün uydurmadır. Yaxşı olar ki, üzləşək. İndi çox söz demək istəmirəm, dalda danışmaqdan zəhləm gedir.

Rəis gah seyrək saçlarını burur, arabir stolun yeşiklərini qurdalayır, hər də mənə öyüd verir:

– Yazdıqlarınızı sübuta yetirə bilməyə axırı yaxşı olmayacaq.

– Öz ayağımla yanınıza gəlmişəm, tapşırın, həbs etsinlər. Əməkdaşınız gələndə üzleşdirin.

Rəis üstünə qığılcım düşmüş qov kimi yanıb yerində qurcalandı: iynəli-iynəli dedi:

– Görünür, deyəsən Gülablının təmiz havasıyla bulaq suyundan zara gəlmisiniz.

– Bağışlayın. Yeni-yeni xoş gün gördüyümüze həsəd aparıb yediyimizi İrin-qan eləyən, əlimizi işdən soyudub isti yuvamıza soyuq su calayan, işi-gücü material toplayıb təmiz və sədaqətli cavanları şərə salan şahmar misallı Şahların kabus kimi üstümüzə gəzdiyindən cana doymuşuq.

– Haqqınızda deyilənlərin içində düz olmayanları varmı?

– Başdan-ayağa hamısı yalandır.

– Türkiyə müəllimi ilə yaxınlığınız necə?

– Müəllim barədə unudulmuş iki əlavəni də yazmışam. Müəllimlə bir yerdə şəkil çəkdirmişəm. “Novbahar” restoranında lüləkəbab yeyib konyak da içmişik.

– Türkiyə casusu ilə yaxınlıq elədiyiniz baş ucalığı deyil.

– Üç gün əvvəl əməkdaşınız türk müəllimini ingilis casusu adlandırdı, siz isə Türkiyə casusu hesab edirsiniz. Qorxuram get-gədə zavallı müəllim bütün dövlətlərin casusuna çevrilo.

– Açıq və səmimi danışğımızdan xoşum gəlir. Cəsur oğlana oxşayırsınız. Yaxşı olar ki, müəllimlə nə barədə danışdığınızı açıb bizə söyləyəsınız.

– Müəllim danışdıqlarımızı artırıb əskiltmədən demirəmsə anamın südü mənə haram olsun.

– Müəllim sizə nə barədə danışır, nə vəd verirdi.

– Sınıfda elm öyrədir, gəzdiyimiz vaxt ədəbdən, mərifətdən, qanacaqdan, böyüyün yolunu saxlamaqdan, sədaqətdən, soxavətdən söhbət eləyirdi.

Dediklərim rəisi qənaətləndirmədi.

– Daha nə xüsusda qonuşurdunuz.

Son sözə xüsusi ahəng vuranda dalağım sancdı. Özümü yığışdırdım.

– Müəllim dönə-dönə mənə deyirdi ki, vətəninə xüsusi eşqlə sev, millətini ata-ana qədər hörmət bəslə. Xalqla fəxr elə, dilini qoru, inkişaf elət. Özünü yüksək tutduğun kimi başqa millət və xalqların da varlığını yüksək qiymətləndir.

Rəisin ağzı açıq qalmışdı. Cavabdan razı deyildi. Daha sual verməməsi şübhəni dorinləşdirirdi. Son sözə, axırncı təklifə müntəzir idim. Yuxusuzlar kimi gözlərini ovuşdurub əlavə etdi:

– Görünür, təkrar-təkrar görüşüb danışmalı olacağıq.

Durub gətməyə hazırlaşdığım vaxt rəis soruşdu:

- İş yeriniz mənzilinizə yaxındırmı?
- O qədər uzaq deyil.
- Məktəblə həkim məntəqəsinin arasında nə qədər olar?
- Ölçməmişəm.

Bu söz də xoşuna gəlmədi.

Gözlərinin ağı ilə qarası tez-tez yerini dəyişməsindən bildirdim ki, rəis dediklərimə inanmır, Şahları ölə vermək istəmir.

- Cümə günləri Gülablıda qalrsınız, yoxsa Muradbəyliyə gedirsiniz?

Acıqlı cavab verdim:

- Planlaşdırmamışam.

- Üz verəndə astar istəmə. Suala düzgün cavab qaytar.

- Yalan danışmağa adət eləməmişəm. Şahlar haqqında deyə bilərəm ki...

Üstümə qışqırdı:

- Səndən ayrı şey soruşuram.

Hirsli halda yerindən qalxıb dəhlizə açılan qapını göstərdi.

- Xoş gəldin.

13

Başıma gələn qəziyyələri Bəşir əmiyə dedim, Tavatdan gizlin saxladım.

Küləklərin gül-çiçəyə toxunub xoş rayihələri mənzilimizə döldürdüyündən həzz almırdıq. Soyuq bulaqların diş göynədən suyundan doyunca içib "oxqay" demirdik. Tavatın dərindən şagirdlər, mənim işimdən camaat razı qalsa da, gözükölgəli kimi dolanırdıq. Tez-tez rayon mərkəzinə çağırıldığımızı, getdiyimizi, işə gecikdiyimizi yəqin ki, maarif və səhiyyə şöbələri bilir, haqqında dodaqaltı gileyləndirilirdi.

Yatanda səksəkəli, işləyəndə nigaran, yeyib-içəndə həyəcanlı olmaq nə qədər uzanacaqdı. Bunlara tab gətirib dözmək mümkün idi. Şahlarla nə vaxt üzleşib ürəyimi boşaldacaqdım. Haçan haqla nahaq ayırd ediləcək, böhtan və iftiraya son qoyulacaq, maskalar cırılacaq, sifətlər aydın görünəcək, hər kəs öz əməlinə cavab verəcəkdik?

Günlər ötür, vədə tamamlanır, Şahlardan xəbər çıxmırdı. İntizardan üzülürdüm. Hərdən, dərman gətirməyi bəhanə eləyib, Ağdama gedir, göz-qulaq olur, heç bir şey öyrənmədən peşmançılıqla geri qayıdırdım.

Qasımha gedib mənə qonaq olduğumuz günlərdən birində Bəşir əmi məni muştuluqladı: "Diləfruzun yaralısını "Şişpapaqlıdan", qatilləri "Tormöyütdən", qızıl bahalı daş-qaşla dolu mücrünü Eyvazxanbəylidən tapıblar. Diləfruzu Ağdama gətirib xəstəxanaya qoyublar".

Hərçənd toxtadım, ancaq qanlıların kim olduğunu bilmədiyimdən hələ sakitləşməmişdim. Tutulanlar beş nəfər idi. Başçıları ölə keçmədiyindən qatillərin adları deyilmirdi.

Diləfruz yavaş-yavaş sağalırdı, lakin yanına adam buraxmırdılar. Şuşa qalasından faytonla qardaşı qızının görüşünə gəlmiş maması nə qədər can atıb qışqırıq salmışdısa da sözüne baxan olmamışdı.

Yay girdi. Havalər isindi. Meşələrin qucağında, dağın döşündə özünü günə verən Gülablı kəndi daha da gözəlləşdi, yaşamaq üçün sərfəli güşəyə çevrildi. Bəşir əmi ilə arvadını yanımıza gətirdik. Həyətbacanı gözləyib otaqlara baş çəkməyi bacımgilə tapşırırdıq.

Tez-tez sual-cavabla özümü yorur, başımı çatladırırdım. "Günahım nədir? Şahlar məndən nə istəyir? Ona nə pisliyim dəyib? Bu suallar bəzən Gülablıdan Bakıya qədər uzanırdı.

Bəşir əmi dinib-tərpenib deyirdi:

- Bəs nə vaxt ədalət ortaya çıxıb bu işləri ayırd edəcək? Axı sən günahsızsan.

Bunu özüm də bildirdim. Amma sübuta yetirməyə gücüm çatmırdı. Bəlkə də sübuta yetirən yox idi. Olmaya dəlillər tutarlı deyildi... Yox, Şahların cinayətləri üçün dəlil-sübut lazım deyildi. Bütün Muradbəyli şahid idi.

Çox vaxt ələcsiz qalıb kövrölür, özümü güclə saxlayıb göz yaşlarını yanan ürəyimə sıxıb təskinləşirdim.

Qoz ağaclarındakı cırcıramaların səsinə camaat tənqə gəlmiş halda mən bu qeyri-ahəngdar sədalara saat'arla qulaq asır, ürək döyüntüm də bunlara uyğunlaşdırıb işləyir, gəzir, mütaliə eləyirdim.

Külfətini Ağdamdan Gülablıya köçürmüş məsul işçilərdən birisi xəbər verdi ki, Diləfruzu danışdırıblar. Deyib ki, ata-anamın qanlısı və qatili Şahlar Qasımovdur. Darvazanın dalında durub ata-anamı doğradan da odur.

Sevinclə kədər çək-çevir oldu. Sual ortaya çıxdı: "Şahlarla Məşədi Salman dayımın nə əlaqəsi? Diləfruz ifadə verib ki, Şahlar anasını bizə elçi göndərmiş mənə istədi. Ata-anam razılıq vermədi. Mən isə anasına dedim: "Oğluna de ki, onun itkisi bizdə tapılmaz. Getsin tayını tapsın".

Bu əhvalatdan çox keçməmiş, Məşədi Salman dayının bartsında aşib arvadı ilə özünü qanına bulayırlar, qızını qaçırlar, var-dövləti silib-süpürüb aparırlar.

Şahların əlaltıları – siyasi büronun vaxtilə tutub buraxdığı duştaqlar günahlarını yumaq, Şahlara sədaqət göstərmək məqsədilə onun dediyinə əməl edib Diləfruzu Şahlara qaçırmışlar, talan-qarətə yol vermişlər.

Cinayətkarların dediyinə inanan, Şahları ortaya çəkən olmadığından iş uzanırdı...

Diləfruz sağalib xəstəxanadan çıxandan sonra qızılı və bahalı daş-qaşlar dolu mücrünü özünə verirlər. Ağzına dil atırlar ki, Şahların adını çəkməsin. Qatilləri məhkəməyə verib güllələyəcəklər.

Bu təklif müsbət notico vermir. Diləfruz dediyindən dönmür, həbs-xanada yatanlar isə “bizi təhrik edir, silahlandırıb sövdəgərin həyətinə salan, ərlə arvadı qətlə yetirmək üçün silah verən Şahlar oldu, çağırın gəlsin, üzünə deyək”.

Şahlar təkcə mənimlə yox, bir çox adamla üzleşməli idi. Onu qanadı altına alıb saxlayanlar isə nahaq qanı batırır, Şahların dağlardan ağır günahını təqsirsiz şoxslərin üstünə yıxmağa cohd göstərirdilər.

Haqla nahaq, xeyirlə şər, yaltaqla ötkəm, cəsurla qorxaq, soadətə satqınlıq üz-üzə durmuşdu.

Şuraların ədalət bayrağı yüksəklərdə vüqarla dalğalandığı zaman fırıldaqçıların himayədarları nəyə əsaslanıb geniş meydan oxuyurdular.

Şura hökumətinin sayəsində oxuyub təhsil alan, sənət qazanıb xalqına xeyir vermək istəyən cavanları hansı əsasa ürəkqopmasına salırdılar.

Dayanmağa ehtiyac yoxdu. Birbaş Bakıya, Moskvaya, əqlim kəsən yerlərə signal verib rəzalətləri göstərməliyəm.

Gecə sakitcə eyvana çıxıb çırağı yandırdım. Kağız-qələm hazırlayıb ürək sözlərimi geniş və ətraflı yazdım ki, Moskvaya göndərim. Rayonda başıma gələnlərin hamısını, törədilən cinayətləri tamamilə kağıza köçürdüm. Səhər poçta salmayıb bir qədər fikirləşdim. Yadımdan çıxanları əlavə elədim.

Bakıdakıların hərəkətimdən xoşlanmayacaqlarını nəzərə alıb yazdıqlarımın bir surətini Bakıya, Mərkəzi Komitəyə hazırladım.

Mən kağızları poçta salmağa gedəndə Səftər müəllimlə qabaqlaşdıq. Xəbər verdi ki, Şahları tutublar, yaxın günlərdə mühakiməsi başlanacaq.

Bağlı zərfləri kitabın arasında saxlayıb geri qayıtdım. Əhvalatı Bəşir əmiyə deyəndə kişi əsla sevinmədi.

– Qorxuram bu da bir cür fırlıdaq ola.

Əmimlə razılaşmadım. O, dediyinin üstündə bərk durdu.

Zərfləri dərs kitablarının arasına qoymuşdum. Səhər işə gedəndə yoxlayır, axşam gələndə baxırdım. Zərflər saralır, məhkəmə uzanırdı.

Yay qurtardı. Bağlardakı meyvələrin hamısı döydi. Qoz qabıqdan çıxdı. Zoğal lahıqladı. Böyütkənin yanağına qara xal yapışdı. Cır meyvədən hazırlanan müəbbələr şüşə qablara dolduruldu. Cürbəcür sorabalar küplərə yığıldı.

Güləblidə təşkil edilmiş kolxozun növbəti ümumi iclası çağırıldı. Məktəb müdiri ilə mən maarif, səhiyyə işçiləri barədə məruzə elədik. Mənəmlik olmasın, danışıqımı bəyəndilər, kəndlilərin hamısı əlimi sıxdı.

İclasdan xoşhal qayıtmışdım. Bəşir əmi ilə Tavat evdə yox idi. Sənəm xala dedi ki, meşəyə, cır alma yığmağa gediblər.

14

Günlərimiz qanadı yolunmuş quşa oxşayırdı. Uçmaq istəyir, bacarmır, səkir, gözü orada-burada qalırdı. Qorxu, vahimə bizi əldən salmışdı.

Mühakimədən xəbər çıxmadığından şikayət ərizələrinin tarixini dəyişib Moskvaya, Bakıya göndərdim. Havalər sərincəyirdi. Bəşir əmi ilə arvadı Muradbeyliyə qayıtdı. Sənəm xala Muğanlıdakı bacısının yanına getdi. Təcrübəsiz iki cavan gah bikefləyir, hərdən də bir-birini toxtadırdı.

Yolladığım kağızların günlərini sayır, mühakimənin başlanğıcını səbirsizliklə gözləyirdim. Güləblı poçtuna zərf saldığımın doqquzuncu günü, axşam üstü yəznəm bizə gəldi. Yorğun idi. Bərk tərlemişdi. Müxtəsər hal-xoşdan sonra əl boyda kağızı mənə uzatdı. Qıraqları qırmızı ipək sap ilə hörülmüş əl dəsmalına bükülüb çalın-çarpaz bağlanmış baratı isə stolun qırağına qoydu.

Diləfruzdan idi. Yazdıqlarını eyni ilə köçürürəm. “Unudulmaz Cavad, salam. Sən etibarsız çıxıb vəfasız olsan da mən ömrüm boyu

sənə sədaqətli qalacağam. Toyuna məni çağırmasan da incimədim. B
kiçik sovqat nişanına məndən yadigar olsun.

Cavad, mühakimə yubanır. İki gündür Şahları buraxıblar. Bu gün
sabah səni tutacaqlar, başına çarə qıl. Yazdıqların səhihdir. Dilefruz?

Yeznəmin yanında Tavata söz demədim, bükülünü açmadım. Çay-
çörək yeyəndən sonra Əvəzi geri qayıtdım. O soruşmadı, mən də Bəşi
əmiyə söz tapışmadım.

Deməli, mühakimə pişik başı bəzəmək üçündür. Qarabağ kəndlə-
rində körpə uşaqları ovundurmaq, ağlayanda kiritmək, anasından ötrü
qışqıranda sakitləşdirmək üçün ağbirçək qarılar cındırdan pişik başı
düzəldib rəngli sapla bəzəyir, atıb-tutur, körpələrin sevincinə səbəb
olurdular. Ağdamda düzəlmiş "Pişik başı bəzəmək" oyunu isə oyun-
çulardan savayı heç kəsi fərəhləndirmirdi.

Yeznəm gedəndən sonra sovqatı açdım. Beş onluq qızıl, iki ba-
caqlı, bir imperial, bir cüt briyant sırğa, qaşları firuzə iki qızıl üzük idi.
Xəbəri söyləyəndə Tavat ağladı: "Tez, qaçaq atamgile, görək nə məs-
ləhət eləyir".

Başımı buladım: "Gözümün işığı Tavat. Atangilə getmək gecdir.
Əyin paltarımızı yığışdır, vəznə yüngül qiymətə ağır, pula gedənləri
götür, başqa səmtə yollanmalıyıq".

Tavat hıçqırır, sözlərim başına girmir, dediklərini təkrar edirdi:

– Atama geneşmədən heç yana ayaq basan bilmərik.

Mən təbliğata keçdim.

– Atanın məsləhəti bizim xeyrimizə olmaz. Ələ keçərəm, bir də
üzümü görməzsən. Şahlar bu gecə üstümüzü alacaq. Biz ondan cəld
tərpənməliyik.

Tavatı güclə yola gətirdim. O, yır-yığış elədiyi zaman Sənəm ar-
vadın iri sarı samovarını su ilə doldurub eyvanın görkəmli yerinə
qoydum. İki köz, xeyli nəm kömür, bir yaş təzək salıb dudkeşi qoydum.

Dağlardan tökülüb meşələri bürüyən, buradan Gülablı kəndinə
dolub həyətlərdə ayağın yerə bərk-bərk dirəyən qaranlıq köçündən
insan gözünə uzaqdan görünən bizi bir-birimizdən ayırmayan iki
qanad qopardıq. Çamadamları əlimizə alıb kənddən çıxdıq. Siftə gə-
ləndə bizi sevinclə, gülürlə qarşılayan Gülablı, yola salanda səsinə
içinə çəkdi, cıqırını çıxartmadı.

Novruzlunun yuxarısındakı daş yolun qırağında durub gözlədik.
Yük maşını görünən kimi əl qaldırıb saxlatdırdım. Malakan bazarına

getdiyimizi deyəndə razılaşdı. Şeyləri yığıdıq, özümüz də mindik, maşın
yelləndi.

Mərzili başından ötəndə istədim bayatı çağırım. Vaz keçdim. Qara-
dağhdan adlayanda ürəyim durmadı. Ah çəkib əmim qızının başını sı-
ğalladım. Zərgərdiləğardaya çatanda derindən nəfəs alıb toxtadıq.
"Hələlik xatadan sovuşmuşuq, sonrasını Allah saxlasın" deyib Tavatın
gözlərinə baxdım.

Qırxadına, oradan Araz qırağına gedib çayın o tayına adladıq. O vaxtlar
Arazı keçmək, sərhədi pozmaq o qədər çətin deyildi.

Bir müddət İranda dolandıq, nəhayət, Türkiyəyə getdik. İstambulda
müəllimin ünvanını tapıb darvazasını döyəndə ağbirçək arvad qapını
açıb bizi içəri çağırırdı. Müəllimi soruşanda doluxsundu. "Bir ay deyil
rəhmətə getmişdir". Dayana bilməyib ağladım.

Müəllimin arvadı dilavər, bacarıqlı qadındı. Yanında ərlük qızı, üç
yaşlı nəvəsi olurdu. Dörd otaqları vardı. Birisini bizə verdi.

Həftə tamam olmamış kirayəsi ilə ev tutduq. Hər ikimiz ixtisası-
mıza görə qulluğa girdik. Müəllimin ailəsi ilə yaxınlıq edib ehtiyacı-
mız barədə onlara ağız açırdıq.

İstambulda yaşadığımızın ayı qurtarmamışdı ki, Tavat utana-utana
xəbər verdi:

– Cavad, ağzım dadsızdır.

Böyük nəvəmin atası Həsərət 1931-ci ildə dünyaya gəldi.

Türkiyə vətəndaşlığını qəbul etməyib, mühacir təkin ömür sürür-
dük. "Qapını bağlayan, bir gün açar" ümidilə üzümüzü vətənə sarı
tutur, qulaqlarımızı şəkəyib xeyir xəbərlər gözləyirdik.

Türklər Sovetlər Birliyi söylədiyi Şuralar İttifaqından, doğma və-
tənim Azərbaycan ictimai Şura Cümhuriyyətindən yaxşı, könülaçan
xəbərlərlə yanaşı bəd xəbərlər də eşidilirdi. "Koilxoza könüllü girmə-
yənləri sürgün edirlər". "Fırqenin siyasəti əleyhinə danışanları güllə-
ləyirlər", "Şəhərlərdə qara çörək cərə ilə verilir", "Kəndlərdə sənaye
malları tapılmır".

Hərçənd eşitdiklərimizə inanmırdıq. Bununla belə xəbərlər axını
şəhəri və mətbuatı ağzına götürmüşdü. İstambulda çıxan iki-üç qəzet
Sovet hakimiyyəti əleyhinə ciddi təbliğat aparırdı. Məqalə müəllif-
lərinin bir neçəsi inqilabdan qabaq Türkiyəyə oxumağa gəlib geri qa-
yıtmayan vətənsizlər idi.

Nə qədər ki, ikimiz idik, darıxırdıq. Uşaqların sayı artdıqca qay-
ğımız çoxalardı. Xoşbəxtlikdən övladların fərasətli, ədəbli idilər. Bir-
birindən çalışqan, zirek, mərifətli idi. Həsərət isə Bəşir əmi ayağını
götürdüüyü yerden rədd salmışdı. Toxtaqlıqda, az danışib çox iş gör-
məkdə babasının yerini tutub, 25 yaşına çatanda evləndirdim. Gəncəli
müəllimin qızını aldım. Həm gəlindən, həm qudalarımızdan çox razı-
yam. Əsil mən deyən adamlarıdır. Onların da gözləri yoldadır, vətənə
qayıtmaq ümidi ilə yaşayırlar.

İstambulda on il yaşadıqdan sonra altı otaqlı mülk aldım. Əməlli-
başlı tanındım. Evdə xəstə qəbul etdiyimdən gəlirim yaxşı idi. Məni
dindirib-dişədən, sözümlü danışan yox idi. Tavat ata-anasının xiffətini
elədiyindən vaxtsiz qocalsa da bacarıqlı övladlarına baxdıqca fərəh-
lənirdi.

Vətəndə təqib olundum, azadlığımın əlimdən gedəcəyindən qorxub
baş götürüb qaçdım. İndisə yediyim canıma sinmir, dünyanın füsunkar
şəhərlərindən sayılan İstanbul qətiyyəni ürəyimə yatdır, dənizin gur
dalğası Qarqarın həzin ləpəsi yanında zəif görünür. Muradbəyli kəh-
rizinin, Gülablı bulaqlarının suyu qədər soyuq, dadlı su tanımıram.

İki dəfə Bəşir əmiyə məktub yazdım. Sanki dərin quyuya düşdü.
Cavab almadığımdan aranı kəsdim. Gündəlik yazmaq həvəsini düşdüm,
bir ay yazdım. “Qərib qızsan qıvrıl yat” misalı yadıma düşdü. Davam
etdirmədim.

Tez-tez Bəşir əmi yadıma düşür, burnumun ucu göynəyirdi. O qədər
ömrüm olaydı ki, Bəşir əmi ilə Diləfruzun yaxşılığından çıxaydım. Sizi
inandırıram Diləfruzun göndərdiyi sovqat olmasaydı, qürbət ellərdə
acından ölərdik.

Gülablıdan çıxan axşam (daha doğrusu qaçan vaxt) Tavat məni
yüke salmaq, sabaha qədər dözüb Bəşir əminin yanına getməyi təklif
eləyəndə dedim:

– Böyük sərkərdəmiz, qəhrəman və cəngavərimiz Koroğlu deyib
ki, qaçıb ortadan çıxmaq da igidlikdir.

Vətəndən qaçmaq namərdlikdir. Ancaq vətən övladına vətəni qa-
zamata döndərdilər. O qədər ölməyəydim ki, Şahların cəzasına çatdı-
ğımı eşidib sonra bu dünyadan köçəydim. Yox, mən qürbət ölkədə ölmək
fikrində deyiləm. Ata-anamın yanında qazılmış məzarda basdırılmaq
son arzumdur.

Eh, üstünə çıxdığım daşlar. Yəqin məndən o yana o qədər darıx-
mısınız ki, yosun bağlamısınız... Qarqarın sinəsi boyu kol altında bitən
bənövşələr, həsrətimə dözməyib boynunuzu bükmüşünüz... Qulağıma
çatır ki, Soltanbud meşəsini qırıb qurtarıblar. Xaçınçay bundan kəsüb
quruyub. Heyf Soltanbud meşəsinə! Səd heyf Xaçınçayına! Köv-
şəndən dərz daşdığı vaxt yun corabımın boğazına daraşib qıçıma
batan pıtraqlar, böyük bağı qıraqlarında bitib gündən-günə enə-boya
verən dəvədənə, Muradbəyli kəhrizinin quyularında yuva qurub
balalayan göyərçinlər, Gülablıda əsən külək, Mərzili düzlərindəki yov-
şanlıqdan qalxan qoxu, Malakan bazarında satılan üzü yumurtalı, xaşxaşlı
buğda çörəyi, Əsgərandan yuxarı qalxdıqca sinəyə dolub adamları
toxtadan hava, Şuşa şəhərinin məhlələrindən ilin bütün fəsillərində
eşidilən bülbül cəh-cəhindən seçilməyən avazlar.. Bir də, bir də sizi
ziyaret edəcəyəmmi?

Dörd oğul, üç qız atasıyam. Tavat iki dəfə xahiş elədi ki, oğlanların
birinə Bəşir əminin, qızlardan birinə Qarabirçək xalamın adını qoyaq.
Razılaşmadım. Sağ adamın adı qoymaq nəhədir.

Tavat dönə-dönə soruşur: “Haradan bilirsen ki, atamgil sağdır”.
Cavaba acizlik çəkirəm.

Almanlar vətənimizə basqın edəndə mühacir azərbaycanlıların
bəzisi sevindi. Hətta Zəkəriyyə adlı bir şəkili mənə gözyədimliyi verib
dedi:

– Axır ki, mətləbimiz hasi oldu. İntiqamımızı alan tapıldı.

Hirsimi dişimin arasında sıxıb cavab verməyəndə, dişləri mırıq kişi
həyasızlığa başladı.

– Elə ki, Türkiyə hökuməti müharibəyə qoşuldu, xüsusi alay dü-
zəldib Culfa körpüsündən adlayacağıq.

Mat-mat baxır, mələl-mələl dinləyirdim. Zəkəriyyə davam edirdi:

– Bir ay olar, xüsusi fond düzəldib pul yığınq. Nədənə qaynayıb
qarıxmırsan. Ha gözleyirik ki, görək nə vaxt bir neçə qızıl gətirəcək-
sən. Səs-səmirin eşidilmir.

Qeyrət məni tərpətdi. Cavab verməyə vadar oldum:

– Zəkəriyyə qardaş. Atalar deyib ki, dəvə yaxında otlayar, uzağa
baxar.

Məni lağa qoyub ağzını oynatdı. Gözəğartması vermiş kimi üzü-
mə baxıb, xəbər aldı.

– Hitlerin qələbəsinə inanmırsan?

Dilimi bağlayıb başımı buladım.

– Səni vətəndən didərgin salan Stalin nə vaxtdan belə əziz-xələf olub.

Danışmalı oldum:

– Məni vətənə həsrət qoyan Stalin deyil.

– Bəs kimdir. Ondan da böyüyü var?

– Mənim düşmənim doğma əmim oğludur.

– Səhvən var.

– Görünür, Şura hökumətinin qayda-qanunlarından sənəin xəbərin yoxdur.

– Hər gün beş qəzeti başdan-ayağa oxuyuram.

– O səbəbdən də dediklərin həqiqətə uyğun deyil.

– Belə çıxır ki, türk qəzetləri yalan yazır?

– Onu siz deyirsiniz.

– Alman qəzetlərinin yazdıqlarına sözünüz nədir?

– Alman qəzetlərinin yazdıqları yalan yox, böhtandır.

– Sübut edə bilərsinizmi?

– Hər zaman hazırım.

– Tamamilə inandım ki, kommunistlərin casususunuz.

– Hitlerin düşməniyəm. Nə ad qoyursan, qoy.

Zəkəriyyə bir qədər tutuldu.

Söhbət elədiyimizin ertəsi günü məni polis idarəsinə çağırdılar. Birinci dəfə idi ki, Türkiyə hökumətinin idarəsinə ayaq qoyurdum.

Məni qəbul eləyib danışdıran fəhlə fakültəsində müəllim olmuş kişinin oğlu idi. Mülayim qəbul elədi. Nəzakətlə başa saldı ki, kiminlə, nə bərədə danışdığını yaddan çıxartma.

Mümkün qədər siyasətdən uzaqlaş, müharibə xüsusda söz salma. Səni mübahisəyə çəkəndə cavab ver ki, “alman bilər, sovet bilər”. Yoxsa sizi şərə salarlar.

Razılıq eləyib ayrılanda bərk-bərk dedi ki, Həsretili axşam yanıma göndər.

Müəllimin oğlu böyük qızını oğluna adaxlamaq niyyətində olduqlarını Həsretili deyir, oğlum Tavata, Tavat mənə xəbər verəndə gicgahlarımdan ağrı qopdu. “Başıma gələn fəlakətlərin hamısı qızla, qadınla başlayır” deyib dəniz kənarına çıxdım.

Üçüncü günü polis məmuru bizə gəldi. Nə vaxt xeyir işə başlamaq təklifini elədi. Külfətin hamısı susub məndən cavab gözləyirdi. Deməyə sözüüm çox idi, dilim gəlmirdi. Babasından yana od ayaqladığım bir oğlana qız vermək həmişəlik İstambula bağlanmaq, Türkiyədən asılı olmaq idi. Mən bu mülahizələrdən çox uzaq idim. Gec-tez vətənə qayıtmaq, Şura pasportu almaq, doğma ana dilində oxuyub-yazmaq, danışmaq əqidəsində idim.

“Hə” deməyə dilim var gəlmədiyini kimi “yox” sözünü ifadə etməkdən də çəkinirdim. Birincisi bu idi ki, qərrib idim, köməyim yox idi. Qızı qaçıra bilərdilər. İkincisi, qıza belim bağlı deyildi. Məni pis vəziyyətdə qoyub qoşulub gedərdi. Nəhayət, ən ümdəsi bu idi ki, polis məmurunun bacısı oğluna verməsəm, olacaqdım siyasi şübhəli adam, adımlı qoyacaqdılar sovet casusu. Gündə neçə dəfə polis idarəsinə çağırılıb sorğu-suala tutulacaq, dilimdən iltizam alınacaq, get-gedə xüsusi tapşırıqla müəyyən vəzifələrə göndəriləcəkdim. Canımın qorxusundan müəllim oğlunu ikibaşlı, haça sözlərlə yola saldım.

Polis məmurunun getməsi ilə evə dolmuş kəsif hava seyrəkləşdi, nəfəs almaq asanlaşdı. Həsretili mənə üz tutdu:

– Qəti qərarın nədir?

Qəti qərarım yox idi. Necə deyərlər, yuxarıda bığ, aşağıda saqqal. Hansına əlimi sürtdüm cod tükə deyirdi. Cavab əvəzinə fikirləşdiyimi görən oğlum vəziyyəti duyur, halıma yanır, dərdimə şərik olmağa çalışırdı. Bacarmırdı. Əlindən nə gəlirdi. Eldən ayrı, qohumdan uzaq, vətəndən perikmiş aslan olsa da təkdir. Atalar deyib ki, aslan da alqız olmasın.

Həsretili yanımdan gedəndə Tavata çağırırdım:

– Qızın rəyini öyrən, mənə de.

Ehtiyatla, çəkinə-çəkinə Tavat cavab verdi ki:

– Qız körpədir, oğlanla görüşüb, saqqızını oğurlayıblar.

– Fikrin nədir?

– Bir-birlərini sevirilər.

– Qız üstündə Qarabağdan Türkiyəyə qaçdım. İndi hara baş götürüb gedim.

– Bir qız bir oğlandır. Üç-dörd il gözler, toyunu elərəm.

– Tavat, atanla ananın yaşadığı torpağı qoyub, İstambulda məskən salmaq niyyətindəsən.

Əmim qızı gözünün qorasını axıtdı.

– Əlacımız yoxdur, Cavad.

Köks ötürüb üz-gözümü turşutdum:

– Kaş qızım olmayaydı.

Tavat yaxına gəlib əlini çiynimə qoydu. Mənə nəsihət elədi:

– Öz sözündür ki, bir yandan bağlananda, bir yandan açılar.

Deyilənlər yaramı sağaltmır, dərdimə əlac eləməirdi.

“Vaxtı uzatdım, görüm başıma nə gəlir” cümləsi körpə kəpənəyə dönüb gözlərim önündə qanad çalanda başqa cür çiçəyə toxunub yerə düşdü. “Qız qoşulub getsə nə edərsən? Son peşmançılıq fayda verməz”.

Həsreti çağırdım:

– Bacımı istəyən oğlanı görmüsənmi?

– Görmüşəm.

– Nə cürdür?

– Çox mərifətli, dedikcə qanacaq və mədəni, olduqca bilikli bir oğlandır. Ana dilindən başqa fransız və fars dillərini mükəmməl bilir.

Nə peşənin yiyəsidir?

– Vəkillik eləyir.

Gülə-gülə dedim:

– Düzəldi hər yarağımız, qaldı saqqal darağımız.

Oğlum dik üzümə baxdı. Sanki ata-oğul bir-birindən rəncidə idi. Söz qəhətliyi çəkirdilər. Həsreti bilmirəm, mən danışığa daralırdım. Məsələ ürəyimi açan deyildi.

– İstambuldakı gəncənilər, şəkiliblər, qarabağlılar arasında babat bir oğlan tapıb verə bilsəydik, boyuna qurban olardım.

– Ata, oğul üçün qız axtararlar, qız üçün oğlan gəzmək qəbahət sayılır.

– Orası elədir. Ancaq bıçaq sümüyə dayananda, əlac nədir.

Həsret naümid halda otaqdan çıxdı. Yenə də Tavat yanıma kəsdirib məni dindirdi:

– Hər qızın üstündə bu qədər qan qaraltsan, ömrün tez gödələr.

– Düz deyirsən, Tavat, Bəşir əmi həmişə qulağımı çəkərdi ki, hər kəsin qızı var, qızdırması əskik olmaz.

Böyük oğlum Türkiyədə evləndi. Böyük qızım türk oğluna ərə getdi. Vətən həsrəti ölçətməz qədər yüksəlib dərdimin üstünə qəm yükü aşırı. Həmdəm axtardım gözə dəymədi. Dost harayladım – səs gəlmədi. Vətəndaş çağırdım – əks-sədam sahillərdə eşidildi. Yoldaş gözdüm, qəhətə çıxdı. Əlacsız qalıb, ad-san qoyub getmiş şəxsiyyətləri haraya çağırdım.

Nisbətən yaxın qərinələrdə işıq saçan, şölələnib parlayan ulduzlara nəzər saldım. Bir-birindən şəfəqli, bir-birindən nurlu, olan kəvakib cismi əzəmətli görkəm alıb möhtəşəm heykəl misalında yan-yanı dayanmışdı.

Mirzə Camal bəy Qarabaği ilə Mirzə Adıgözəl bəy Qarabağinin hüzurunda baş əyib ərəz bəndəçiliyimi elədim:

– Yazdığınız “Qarabağname” ibrət məktəbidir. Baş vermiş haqsızlıqlar hədsizdir. İnanırdıdır.

Ötuz bir yaşlı cavanın məsud yaşayışını zəhərləyib ana torpağa həsrət qoyanların namərdliyini görseydiniz, “Qarabağname”də yazdıklarınız özünü də solğun görünərdi.

Məğrur şahin kimi sinəsini qabartmış Molla Pənah Vaqif elə bil dediklərimi dinləyirdi.

Qarşısında təzim eləyib kövrəldim:

– Məktəbdə oxuyanda tərcümeyi-halınızı öyrənib düşmənlərinizə nifrət bəsləyir, həyatınıza, yaradıcılığınıza xüsusi məhəbbətlə yanaşırdım. Sevimli şair, Ağa Məhəmməd şah ədalətə güc gəlib sizi qanımıza qəltan eləməklə dünya durduqca lənət hədəfi oldu. Kaş müsibətlərimdən xəbər tutaydınız.

Ədalət bayrağı ucalıb, azadlıq, həqiqət bərqərar olmuş bir ölkədə məsum gənclərin düşar olduqları nagehan bələlərin Qarabağda yenidən peyda olduğuna təəssüf edər, bəlkə də “Görmədim” şerinə bir neçə əlavə misra yazardınız.

Sızıltılı şeirleri sızıltılı qəlblərə şərbət təkin axan, Qarabağda doğulub, “Xan qızı” adlı ilə məşhurlaşmış Xurşid banu Natəvan pəjmürdə görkəm alsada çöhrəsindəki gözəlliyə, qamətindəki incəliyə məftun olub səcdəyə getdim:

– “Ölürəm” qəzəlini yazanda doğma oğlunuzun ölümünü nəzərdə tutmusunuz. Ana qəlbindən qopan şivən, sənət tellərinə qarışıb daha

qüvvətlə səslənmişdir. Doğma əmim oğlunun mənə qurduğu torun nə qədər hiyləgər toxunduğunu görsəydiniz “Ölürəm” şerini mənim dilimdən davam etdirər, qərrib vilayətdə nə cür sərgərdan gözdüyümə acıyardınız.

Taziyanə misallı satıraları kəsərli, düşmən sinəsindən güllə kimi keçən həcvləri ilə mədəniyyət tariximizin böyük simaları sırasında dayanmış Qasım bəy Zakirə müraciət elədim:

– Həcv etdiyiniz, satira atəşi ilə damğaladığınız Qarabağ bəyləri ilə mollaları Şahların fitnə-fəsadı müqabilində aciz və zəifdirlər. Əmim oğlunun cildə girib üstümə şər atdığını, yalan fəqərələrlə məni düşmən qələmə verdiyini, satqın və xainliyimi sübuta çalışdığının birçə faizini görüb bilsəydiniz, iti qələminiz cuşa gələr, cild-cild satirik şerlər yazardınız...

Həyatda həlim və sakit, yaradıcılığında dərin və coşğun şəxsiyyət kimi tanınan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyəvə yaxınlaşdım.

– İstəkli ustad – deyə xitab elədim. “Marallarından” biri gözədən yayınıb qalıb, cildini dəyişib ikiüzlü olub. Tülkü kimi fəndgir, canavar misallı yırtıcı. Bu maralın adı Şahlar əslən şahmar ildir. Vaxtında bunun barəsində sizə danışsaydım yəqin ki, “İlanlarımı” yazardınız.

Elə bil şair əsil mənim ürəyimdən keçənləri duyub demişdir:

Dərdimi dağa desəm, dağ əriyər,
Piltə yanar, şölə saçar, yağ əriyər.

Maralyanlı Aşiq Pəri ilə Gülablı Aşiq Valeh sazlarını sinələrinə basıb mizrabı əllərinə almışdılar. Şikayətimi onlara da elədim:

– Yazmalı, söyləməli, el-obaya danışmalı dastan vətən həsrəti ilə qıvrıla-qıvrıla qalan bir cavanın mübtəla olduğu dərddir. Əmim oğlu Şahların xəyanətindən dastan düzəldib şəhərlərdə, kəndlərdə nağıl ələyin. Qoyun, hamı agah olsun ki, mən haqsızlığın qurbanıyam. Çəkdiyim iztirablarn bütün təqsirləri nakışı və nacins adamlardadır.

Sovetlər Birliyinin səfirliyinə gedib ərizə verdim, vətənə qayıtmaq üçün Sovet hökumətindən icazə istədim, başıma gələnlərin hamısını yazdım.

Müharibə qurtarmışdı. “Məğlubedilməz” alman orduları təslim olmuş, Sovet qoşunları Şərqi Avropa ölkələrinin bir çoxunda özünə müttəfiq tapmışdı.

Zəkəriyyə gözə dəymir, mən özümdən razı halda hər axşam sahil-də gəzir, ərizəmin cavabını gözləyirdim.

Türkiyə ilə Sovet hökuməti arasında münasibətlər ləngərlənir, bir nöqtədə sabit dayanmırdı. Əlaqələrin qeyri-sabitliyi yəqin ki, ərizəyə cavabı yubandırır. Ruhdan düşmür, qiyabi olaraq Vətən torpağının qorxusunu duyur, vüsalına qovuşurdum.

Hökumət nümayəndə heyətinin tərkibində Türkiyəyə gəlmiş Azərbaycan mədəniyyət xadimlərinin yanına gedib, ərz-halımı bildirdim. Kömək edəcəklərinə söz verdilər.

Vaxt uzanır, həsrət qövr ələyir, yara qaysaqlanırdı. Cavab gəlmir, məsələ həll olunmur, intizar məni üzürdü.

1959-cu ildə Türkiyəyə gəlmiş yazıçı ilə görüşəndə ərizə verdiyimi deyəndə köks ötürdü. “Əlimdən gələni əsirgəməyib vətən qayıtmağına çalışacağam. Xahiş ələyirəm narahat olmayasan” – dedi.

Yazıçı Vətənə qayıdandan ay yarım sonra yenidən doğulub dünyaya gəldim...

Böyük oğlumu Türkiyədə mühacir olan gəncəli müəllimin ailəsinə, böyük qızımı türk külfətinə əmanət verib doğma vətənə qayıtdım.

Məni qınamayın, sərhədi adlayanda dizin-dizin iməkləyib vətən torpağını öpdüm, bir ovuc götürüb qoxuladım, bir çimdik dilimin üstünə qoyub uddum.

Muradbəyli yaraşığa minmişdi. Heyf ki, Bəşir əmi ilə arvadı yox idi. Qasımlı abadlaşmışdı. Mamamın evindən tüstü çıxmırdı. Gülablı gözəlləşmişdi. Sənəm xala gözə dəymirdi. Məktəb müdiri dərslər demir, kəsilmətdə idi.

Görüşüməzə gələnin ardı-arası kəsilmirdi. Birinci gün gələnlərin arasında bir boyda iki qız vardı. Sifətlərindən Diləfruzun cavanlığına oxşayırdılar.

Bir həftədən sonra Tavatla birlikdə Diləfruzun yanına getdik. Gü-norta idi. Həyətə girəndə o qədər həyəcanlandım ki, az qaldım yıxıl- lam. Özümü ələ alıb, eyvanda oturmuş ev yiyəsinin yanına qalxdıq. Tavatla görüşüb öpüşdülər. Başındakı qara yaylığın ucu ilə gözlərini silib, başını sinəmə söykədi. Çiyinini, kürəyini sıgalladım, heç nə deyə bilmədim.

Biz Muradbəyliyə gələnin günü ili verilən ərinin şəklini göstərdi. Çox yaraşqlı idi. Diləfruz ərini xeyli tərifləyib dil-ağız elədi.

Görüşümüzə gəlmiş qızlar çay ehtiyatı görür, həyətdə gəzirdilər. Həyətdə dəyişiklik az idi. Həmin arxadan su axırdı. Mətbəx, odun anbarı, eyvan, balkon, uca barı...

Məşədi Salman dayı ilə arvadı gözə dəyseydi, elə bilərdim iyirmi səkkiz il qabaq bazarlıq eləyib ilk dəfə qədəm qoyduğum, Diləfruzla görüşüb danışdığım bir neçə gündür.

Darvazanın rəngi xeyli solmuş, göy rəng silinib getmişdi.

Çay içə-içə Diləfruz keçmişləri xatırlayıb kövrək səslə nəql eləyirdi.

– Həmin gecə qaçmasaydıq ya tutulub qazamatlarda çürüyəcəydiniz, ya da ki, “qaçırdı vurdum” deyər sizi məhv edəcəkdilər.

Adımı dilimə gətirməyi özüm üçün təhqir saydığım adam haqqında mən soruşmur, Diləfruz isə Şahlar barədə hələlik heç nə demirdi.

Diləfruz xörək tədarükü görəndə biz razı olmadıq. Nə qədər əlləşdikse inadını qıra bilməyib oturduq.

Süfrə yığılandan sonra bəzi nöqtələr aydınlaşdı. Bir sıra hadisələr canlandı.

Gecənin bir şəri keçəndə Ağdamdan maşınla çıxan Şahlar və adamları (dörd nəfər imişlər) dan yerinə səda düşənə qədər gözləyir. Səhər yerindən qalxan kimi evi mühasirəyə alıb məni həbs etməyi qərara alırlar. Yaxınlaşanda görtürlər ki, samovar tüstülənir. Arxayın və toxtax irəliləyib qapını döyürlər. Evdə heç kimin olmadığını görəndə bərk narahat olub məktəb müdirini çağırırlar. Hara getdiyimi soruşurlar. Səhih bir şey bilməyəndə tez Muradbəyliyə, Bəşir əmigi ilə gəlirlər. Kişi bir az nasaz imiş hədə-qorxu gəlib məni tələb edirlər. Əmin cavab verir:

– Ay oğul, iynə-sap deyil ki, yaxama taxıb gizlədim. Nəyə inanırsınız and içim, bir həftədən çoxdur Gülablıdan qayıtmışam, o gündən xəbərim yoxdur.

Qasımlıya gedib mamamı sorğu-suala tuturlar. Əlləri carda qaldıqdan sonra akt yazıb qol çəkdirirlər ki: “Türkiyə hökumətinin casusu olduğundan, ifşa ediləcəyindən qorxub xaricə qaçıbdır”.

Məşədi Salman dayı ilə arvadını öldürənlərin mühakiməsi bir həftə çəkir. Diləfruzun və qatillərin təkidlərinə baxmayaraq Şahlar şahid kimi dindirilir. Qatillərin hamısına ölüm hökmü çıxarılır. Ali məhkəmə ikisinin qərarını təsdiqləyir, qalanlarına beş il həbs cəzası kəsir.

Laçın rayonunun Daşlı kəndindən bir oğlan Ağdamda yerli təsərrüfat idarəsində baş mühəndisi işləyirmiş. Diləfruzla görüşüb danışandan sonra evlənir, xasiyyətləri tutur. Yaşayışları xoş keçirmiş. İl yarım sonra

iki qızları olur. Bildirçin və Sığırçın çağırılan qızlar adlarından qat-qat yapıştılı və gözəl idilər.

Tavatla mən bir könlüdən min könlü qızlara vurulduq. Bu xüsusda söz açmayıb Diləfruzun söylədiklərini dinlədik.

– Atamgilin ölümündən üç il keçəndən sonra ədalət divanı quruldu. Şahlar məhkəmə qarşısında ifşa olundu. Ölüm cəzasına layiq görüldü.

Mən susur, Tavat cıncığını çıxartmırdı. Diləfruz oyalana-oyalana nəql edirdi.

Mən xəbər aldım:

– Şahlar güllənəndən Bəşir əmi harada idi?

– Deyirlər, məhkəmədə iştirak etməyib.

– Şahların anası nə eləyirmiş?

– Hərdən bir qışqırır, gözündən yaş çıxmırmış.

– Demək, bizim qisasımızı alıblar.

Diləfruz dərinə nəfəs alıb toxtadı:

– Allah gec eləsə də güc elədi.

Ona toxtaqlıq verdim. Axırda ürəyimdəkiləri dilimə gətirdim:

– Diləfruz, Məşədi Salman dayının ürəyindən keçirdi ki, məni özünə oğul eləyib evinin üstünə sala. Taleyimiz belə gətirdi ki, baş tutmadı. Ömrüm boyu boynumda haqqı olan, əhliyyətini unutmayacağım, bir kişinin evinə sahiblik, qızına oğulluq üçün iki oğlumu sənə bağışlayıram. Xahiş eləyirəm Bildirçinlə Sığırçın əvvəlcə uçub bizə gəlsinlər, sonra nişanlıları ilə bir yerdə Məşədi Salman dayının evəşiyinə gözətçilik eləsinlər.

Diləfruz hıçqırdı. Mən göz yaşımı saxlaya bilmədim. Tavat bize qoşulub ağladı.

Qızlar həyətdə qab-qacaq yuyur, çay dəmləyir, qazan sürtürdülər.

– Rəşidin ilini təzə vermişik, bu barədə sonra məsləhətləşərik...

Sözü çevirmədik.

Altmış yaşına qədəm qoysam da Türkiyədən vətənə qayıdan günü təvəllüdümü sayırdım.

İndi arzum, vətəni qarış-qarış gözüm. Əzizlərimin – qayınanamları qayınatamın məzarını layiqli hala sahib uca başdaşı qoydurum.

Məşədi Salman dayının həyətinə Diləfruzun yetirdiyi bir cüt qızın, Bəşir əminin həyətinə bir cüt oğlanın toyunu görüm...

Moskva vilayəti, Malayevka kəndi, iyul-avqust, 1969-cu il

SƏNƏT EŞQİ

Dədəm yetmiş beş illik ömrünün əlli ilindən çoxunu Bakının ne mədənlərində fəhləlikdə keçirmişdi. Hər il bir ay kəndimizə gələncə anama və bacılarıma danışdı ki, Balaxanıda Mantaşovda dartayçı işləyibdir. Güzəranımız o qədər də fərəhli deyildi. Dədəm, necə dəyərlər, bir çəmən külfəti başsız qoyub Bakıda fəhləlik eləyirdi. Doğrudur, hər ay bizə otuz manat pul yollayırdı, ancaq uşaqlar atasız xiffət eləyir, arvad ərşiz darıxırdı.

Dayım, xalam, mamaların əvvəlcə dədəmi qınadılar, sonra dilə tutdular, məsləhət elədilər ki, fəhləliyin daşını at. Qala kənddə, camaat necə, sən də elə dolan. Sözlər nəticə, öyüd-nəsihət səmərə vermədi.

Dədəm fəhləlik yaşayışından ağzı acı idi. Ancaq kənddə qalıb cütə getmək, mac tutmaq, orağ götürüb biçin biçmək, dəryaz tutub ot çalmaq, ulaq yükləmək, həşəm salıb taxıl döymək, sovuruq atmaq, dəyirmanlıq eləmək, heyvan üçün ələf, külfət üçün yemək ehtiyatı görmək fikrində deyildi. Bu cür fikirlərdən çox-çox uzaq idi.

Dədəmin savadı olsaydı, Bakıda işləyən bəzi kəndlilərimiz kimi, xüsusi dükən açılıb fəhlələrə borc mal satsaydı, gəliri hər ay çoxalsaydı, şübhələnərdim ki, yəqin kişiyyə tamah güc gəlib, bu səbəbdən də pulu bizdən üstün tutur. Belə deyildi. Onun aylığı əlli manatdı. İyirmi manat özünə saxlar, otuz manatı müntəzəm surətdə bizə göndərirdi.

Dədəmi Bakıya bağlayan yəqin ki, başqa məsələ idi.

Dədəmin üç bacısı var idi. Ortancıl bacısı vəfat etmişdi. Xırda bacısını hədsiz dərəcədə istəyirdi. Bir dəfə mamam bizi qonaq çağırmışdı. Dədəm bacısına dedi: "Hamınız məni qınayrsınız ki, kənddə qal. Burada qaya və daşdan savayı nə var axı? Səkkiz kəndə baxan yüzbaşını hər dəfə dindirəndə gerek ya əlini cibinə salasan, ya da üzünə yağlı bir sille vursun. Bakıda belə deyil. Tez-tez fəhlələr bir-birinin evinə gedir, məsləhətləşirlər. Arabir tətillə eləyir, yığıncaq çağırırlar, ağıllı sözlər danışirlar, gələcəkdən xəbər verirlər. Xozeyinlər, mədənlər səhıbləri fəhlələrdən tük salır. İt yiyəsindən qorxan kimi xozeyinlər fəhlələrdən qorxurlar... Düzü budur ki, kənddə bir ay qalıb dincəlsəm də bərk darıxıram".

Dədəmin sözlərinə qulaq asıb, Bakını görməyə ciddi-cəhd elosəm də, əlim carda qalırdı. Ömrümdə birçə şəhər görmüşdüm; Zəngəzur qə-

zasının mərkəzi Gorusu şəhərini. Bakı ilə Gorusu müqayisə eləyə bilməzdim. Əvvəla ona görə ki, Bakını görməmişdim. İkincisi də ki, Bakı dünyanın məşhur neft yataqları olan iri şəhərlərdən idi. Bu barədə dədəm dönə-dönə demişdi.

1915-ci ildə dədəm kəndimizə gələndə arpaya təzəcə çin çəkiliydi. Yaz yağıntılı olduğundan taxıl yaxşı idi. Böyük bacımdan başqa hamımız biçinə gedirdik. Kövşənimiz dəmyə olduğundan arpanı əl ilə yolur, baş-ayaq qoyub bağlayırdıq. Anam, iki bacım, atam yolur, mən əvvəlcə bəndəm eşir, sonra bafaları bəndəmin arasına qoyub bağlayırdım. Gün çeşt yerinə qalxanda dədə-oğul iki eşşəyi yükləyirdik. Mən yüklü ulaqları kəndə aparır, xırmanda düşürür, böyük bacımın hazırladığı xörəyi, su dolu saxsı sənəyi, baldırqan içi və soğanı, eyməyə yığılmış qatığı, lavaş çörəyi xurcuna yığıb ulağın üstünə salır, geri qayıdırdım. Hava isti olsa da, həvəslə işləyir, dəyə-gülə yolpa yolur, arabir dədəmin təklif və tələbi ilə bayatı çağırırdım.

Axşam evə gələndən sonra dədəm soyuq su ilə başını yuyar, quru-lanar, darvazanın ağzına çıxıb yol ilə gedib-gələnlərə baxar, gülə-gülə geri qayıdıb anama söz atardı:

– Xasməmmədin qızı, kənddə qalıb kefə baxırsınız. Mən nahaq yerə bu kefdən nəümid olmuşam.

Ərinin dediklərini ciddi sayan arvad gileyli dillənərdi:

– Dayı tərəfin sünndür. İnad eləyib külfətin yanında qalırsan. Səkkiz yüz ev Vüqarlıda necə dolanır, biz də onların biri...

Dədəmin sifətini kədər çulğalardı. Qara bənizi bir az da tutqunlaşardı. Aradan çox keçməmiş dədəm mənə sataşardı:

– Savadın olsaydı, səni yanıma salıb aparardım, xozeyinlərin birinə mirzəlik elərdin.

Mirzəlik nə idi, mirzo kimə deyirdilər, başım çıxmırdı. Ancaq "savadın olsaydı" sözündən sonra yəqin elərdim ki, mirzə savadlı adama deyirlər.

Uzun müddət uzaqda olduğundan ata məhəbbətinə yadırgadığım dədəmə get-gedə qanım çox qaynayır, istəyim qat-qat artırdı. Orasını da deyim ki, yeddilər üstündə tapıldığımdan, yəni yeddi qızdan sonra dünyaya gəldiyimdən dədəmin yanında çox əziz idim.

Göz qoyurdum: qızların hamısından çox mənimlə zarafat eləyirdi. Mənim bir təklifim iki olmurdu. Sözümlə yerə düşmürdü. Xahişlərimin

hamısına əməl olunurdu. Mən də bundan şübhələnib ağ eləyir, dedəmə çox ağır suallar verir, onu çətin vəziyyətdə qoyurdum. Hətta bir dəfə dedəmə dedim: “Yəqin kənd işlərini bilmirsən, ona görə Bakıya qaçırısan”

Dədəm portliyini üzə vurmayıb dərindən köks ötürməklə məsələnin vərəqini bükdü.

Arpanı yolub qurtardıq. Buğdanı biçib xırmanda taya qurduq. Pərinc – yazlığın vərinə tozəcə girməyə hazırlaşırıdık ki, dedəmin vaxtı qurtardı. Həmişə kirayəçi ilə Gorusa qədər gedən kişi bu dəfə mənə üz tutdu:

– Yekə oğlansan, kirayəçiyə verdiyim pulu özünü xərclərsiniz. Məni Gorusa özün apar.

Balaca xurcunu palanlı atın üstünə saldıq. Dədəm mindi, məni tərkinə aldı. Bizim yerlərin axar-baxarı könül oxşayır. Daş yolun alt və üstündə o qədər əlvan gül-çiçək bitir ki, baxmaqla doymursan. Ətri, qoxusu addımbaşı səni məst eləyir. Biz kənddən çıxanda xoruzların ilk banı idi. Göbəkdaşdan ötəndə işıqlaşdı. Yan topəyə çatanda gün doğdu.

Günəşin qüdrətini, gözəlliyini, həyat mayası olduğunu dağlarda daha aydın hiss edir və görürsən. Dərələrdəki seh get-gedə götürülür, quzeylərdəki gül-çiçəyin qəddi açılır, sürü, naxır, örişdə dize çıxan otun üstündə gərəniyir, doyandan sonra yatıb gövşeyirdi. Çobanların tütək səsi quşların nəğməsinə qarışib dağlarda əks-səda tapırdı. Yol boyu bələdçilik eləyirmiş kimi, üstümüzə mahnı oxuyan torağayların səs-nə arabir mürgüləyirdim. Atam bunu duyduğundan məni dürtmələyib ayıldırı: “Yatma yıxılırsan”.

Üçtəpəyə çatanda dedəmə danışmağa başladı.

– Adasına da tapşıracağam, Gorusa pul almağa gələndə gecikmə.

Mənim üçün danışığın iki yeri qaranlıqdı. Birincisi, kişinin adası kimdir? İkincisi, nə səbəbə gec gəlməyim?

Mən sual vermək istəyirdim, dedəmə qabaqladı:

– Məşədi əmini yoqin ki, tanıyırsan.

– Məşədi Qaranı deyirson?

– Bəli, adasım o kişidir. Bilirson də niyə gec gəlmə deyirəm?

– Xeyr.

– Üçtəpədə çoxlu canavar olur. Bir də ki, qaranlıq gecədən hər şey gözləmək olar.

Qara bulağa çatanda dedəmə sözünü tamamladı:

– Sağlıq olsun, gələn il sizi də yığib aparacağam Bakıya, yanıma. Çox taparam, çox yeyərsiniz, az taparam az.

Mən xəbər aldım:

– Dədə, Bakıda da öriş var? Orada da heyvan saxlamaq olar?

Dədəm güldü. Geri qayıdıb mənə baxanda atın noxtası əlindən çıxdı. Dərhal sıçrayıb düşdüm. Noxtanı götürüb kişiye verdim. O, atı qəlbi daşın yanında saxladı, məni tərkinə alıb danışdı:

– Orada çoxlu kənd-kəsək var. Hamının da inəyi, öküzü, qoyunu, keçisi, hətta dəvəsi də var. – Diqqətlə qulaq asdığımı görəni kimi gül-gülə davam etdi: – Kənddə qara neft satan dəvəçilərin hamısı Bakı kəndlərindədir.

Bakı kəndlərini görməmişdim. Ancaq bu gözəl yerdən, bu saf ab-havadan bərəkətli torpaqdan, qohum-əqrəbadan, dostlarımdan ayrılıb Bakıya getmək əsla ürəyimdən deyildi. Hərçənd “savadın olsaydı, səni yanıma salıb Bakıya aparardım” təklifini eşidəndə çiçəyim çırtlamışdı. Dükanda oturub yazı yazmaq, xozeyinin tapşırığına əməl etmə, səndən asılı adamları buyurmaq, borc vermək, pul saymaq, axşama qədər pul ilə hesab çəkmək ürəyimdən keçirdi. Ancaq yadıma düşəndə ki, dedəmə beş-on fəhlə ilə yerdə qalır, mənzilləri neft buruqlarının yaxınlıqlarındadır, bütün günü qoxladıqları qara mazutdur, o dəqiqə fikrimi dəyişir, yoxsul ailəmizi kasıb güzəranımızı üstün tuturdum.

Şəhərə enəndə ikimiz də atdan düşdük. Dədəmə atın yedəyini çəkir, mən yanıma tullana-tullana gedirdim. Kişi hərədən altdan-altdan mənə baxır, gülümseyirdi. Enişin ortasında ayaq saxlayıb dedi:

– Anan nigaran qalmasaydı, səni özümle götürüb aparardım Bakıya.

Dərhal başımı bulayıb narazılığımı bildirəndə bikeflədi:

– Belə çıxır ki, ananı mənədən çox istəyirsən, hə?

Dik dedəmin üzünə baxdım gözləri yaşarmışdı.

– Düzünü bilmək istəsən, hamıdan çox səni istəyirəm.

– Elə isə niyə mənimlə Bakıya getmək istəmirsən?

– Bəs kənddə qalan başkəsikləri kimin ümidinə qoyuruq?

Dədəmə tutuldu. Atın başını çəkdi. Sualım cavabsız qaldı. Şəhərə girəndən sonra dedəmə ata mindi, mən yanıma yeridim. Məşədi Qaranın dükanına çatdıq. Atı karvansara həyətidə rahatlayıb qayıtdım. Gorus şəhərində səs-küy idi. Məşədi Qara kişi mənə dedi:

– Sən kənd məktəbini qurtarandan sonra bura gələrsən, bizdə qalıb oxuyarsan.

Dədəm onun sözünü kəsdi:

– Yox, Məşədi! Fikrim budur ki, külfəti yığıb aparam Bakıya.

– Bakıda bu böyüklükdə külfəti saxlaya bilərsənmi?

Dədəm ürəkdən ah çəkə-çəkə cavab verdi:

– Allah kərimdir, Məşədi.

Məşədi dədəmi ələ salmağa başladı:

– Kərimin quyusu dərinidir, düşən çıxmır.

Dədəm gözləmədiyim cavabla adasını yerində oturdu.

– Kərimin quyusu neft quyusunun müqabilində çox dayazdır. Dar-tayçı bütün quyuları əlinin içi kimi tanıyır.

Haçandan-haçana məşədi dilləndi:

– Öz vəbalın öz boynuna.

Dədəm adasının üstünə ayaq aldı:

– Gorusdakı dükanın Bakıda olsaydı, kastıçılığın daşını çoxdan atmışdın.

Məşədi dədəmə müştəri gözü ilə baxdı. Elə bil kişini birinci dəfə idi görürdü.

– Görünür Bakıda yel əsib, qoz tökülüb.

– Xeyr, səhviniz var. Bakıda qoz ağacı yoxdur. Ancaq orada hər kəsin az-maz savadı varsa, kefi saz dolanır.

– Təklifin nədir?

Dədəm adasının üzünə xeyli baxıb, başını bulaya-bulaya cavab verdi:

– Hər kəs öz evinin qibləsini daha düzgün bilir.

Məşədi Qara bizə piti gətirdi. Təndir çörəyi ilə yağlı pitini iştaha ilə yeyib qurtardıq. Adama iki stəkan çay içdik. Mən kəndə qayıtmağa tələsi, dədəm Qaraoğlana getməyə can atırdı.

Çox keçmədi ki, ağatlı arabalar dükanın qabağında dayandı. Arabaçılar piti yeməyə gəldilər.

Dədəm mənə çölə çıxarıb dedi:

– İndi ki mənimlə getmədin, onda sənə bir-iki tapşırıqım, bəlkə də vəsiyyətim var.

Vəsiyyət sözündən heç xoşum gəlmirdi, çünki kənddə çox ağsaq-qal və ağbırəkədən eşitmişəm: filankəs öləndə vəsiyyət elədi ki...

Dərin düşüncələr şüurunda hərcmərclik salanda dədəm dedi:

– Ananı və bacılarını sənə tapşırıb gedirəm. Sağlıq olsa, gələnlə il bu vaxt gəlib sizi aparacağam Bakıya, özümde əldən düşmüşəm, sizi də avara eləmişəm...

Kövrəldim. Yəqin ki, gözlərim nəmlənmişdi. Dədəm üzümə baxmır, sözünə davam edirdi:

– Gorusa gələndə nə vaxt yola salınacağımı məşədiyə tapşırıdım. Eşitdim qonşu kənddə rus məktəbi açacaqlar. Hərgah doğru çıxsın, mütləq get, oxu. Bir də, böyük bacının toyunu mənsiz eləməyin. Əmioğlun tələssə, razılıq vermə...

Özüməndən asılı olmayaraq ağladım. İsti yaş soyuq yanaqlarımdan aşağı damcılayırdı. Hiçqırığımı dədəm eşitdi. Məni qucaqlayıb bəgriyə basdı. Əlini küreyimə sürtür, üz-gözümü duz kimi yalayırdı.

Kişi mənə azca itələyib gözlərimə baxanda mənə qoşulub hönkürdü. Dükənçi çölə çıxıb dədəmi danladı:

– Yekə kişisən. Körpənin ürəyini niyə qırsın?

Dədəm cavab vermir, ağlayırdı. Cəbində dəsmalı olduğunu büsbütün unudub, köhnə pencəyinin uzun qolu ilə gözlərini silirdi. Haçandan-haçana dədə-bala toxtadıq. Dədəm mənə ürək-dirək verdi, mən dədəmi arxayın saldım ki, dediklərinə can-başla əməl olunacaq. Nəhayət, dədəm mənə sinəsinə sıxıb yavaşca dedi:

– Düzlərdə atı çapma, xasiyyətinə bələd deyilsən. Başını saxlaya bilməzsən səni yıxar...

* * *

Dədəmdən ayrılıb kəndə qayıdanda ilkinci çağtı idi. Atı yiyəsinə verib evə gəldim. Göz yaşları yanağımda iz salmışdı. Görünür, dədəmin ayrılığı canımdan çıxmıdığından, şıdırğı yağış yağcaq hava misallı idim. Həyətdə boyun-boynuna verib yolunu gözləyən ana və bacılara mehəl qoymayıb, “dibək daş” deyilən yerdə oturdum. Onlar mənə baxdılar. Mən onlara nəzər salmadım.

Həyətdəki sükutunu böyük əmim oğlu, gələcək yeznəm Əbdülün ayaq səsləri pozdu. Anam və bacıları dik qalxdılar. Mən yerimdən tərpənmədim. Gələnlə mehəl qoymadım. Əbdül aralıda dayanıb mənə sorğusuala tutdu:

– Əmim Qaraoğlana nə ilə getdi?

– Ağ at arabasıyla.

– Yoldaşı var idi?

– Bilmədim.

– Gorusdan nə vaxt çıxdılar?

- Günorta üstü...
- Nə dedi, nə qoydu?
- Dedi ki mənsiz toy eləməyin.

Anam böyük bacıma baxdı Əbdül susdu. Sanki dəstələnməkdə olan sicim iti bir xəncərə toxunub qırıxdı. Əbdül yerindən tərpənmir, kəlmə kəsmirdi. Anam içəri girdi. Ortancıl bacım ocaq qalayıb qara aftafanı üstünə qoydu. Aftafa zümzümə vurur, anam içəridə lavaşa su səpir, böyük bacım ətəyinə enli qara lent qoyulmuş, ağ qırıq parçadan məzə tikilmiş tumanın palçıq sıçramış yerini hövkələyir, hərdən altdan altdan Əbdülə göz qoyurdu.

Aftafa qaynadı. Kəklikotu çayı dəmləndi. Təzə şorla kərə yağ süfrəyə qoyuldu. Hamımız yedik. Əbdül ilə Yaxşı bacım könülsüz hərəkət edirdilər. Biz isə iştahlı idik. Səhər yediyim pitinin üstündə olduğumdan acmışdım.

Əbdülün evi bizimkinə bitişikdi. Atası vaxtsız ölüb. Anası ərə gedib. Təzə kişidən iki oğlu, bir qızı olub. Əbdülü atamla anam böyüdüb. İçində olduğu ev atasından qalıb.

Əbdül gedəndən sonra anam məni xırda mamamın yanına göndərdi.

Yuxarıda dediyim kimi, atam xırda bacısının sözündən çıxmaz, dediyindən dönməz, təklifini yerə salmazdı.

Mamam evdə yox idi. Gözlədim, gəlib çıxdı. Mamam həm ağıllı və sənətkar, həm zirək və dilavər idi. Amma yarımamışdı. Dayısı oğluna ərə getmişdi. Əri şəhərlərdə işləyər, ildə bir dəfə, iki ildə bir dəfə kəndə gələr, külfətin gözüne görünərdi. Ancaq təkə bu olsa dörd yarı idi. Mamamın iki oğlu var idi. Böyük oğlu canlara dəyən cavan idi. Bir qızı istədi, anası razı olmadığından baş götürüb dədəmin yanına qaçdı.

Mamam kənddə həm xalı-gəbə ustası idi, həm məşhur ağıçı idi, həm də türkçərə həkimlikdən baş çıxarırdı. Mənə sataşanda həmişə deyirdi: – Saqqalın ağarsın, dizində, dirsəyində ağ tük bitsin.

İndi də görüşüb öpüşəndən sonra sözləri vürd edib xəbər aldı:

- Dədən getdi?
- Bəli.
- Nə dedi, nə tapşırıd?
- Bərk-bərk tapşırıd ki, mən gəlincə Yaxşının toyunu eləməyin.

Həvə ilə kirkidi əlinə alıb hanaya sarı getmək istəyənlər arvad sözü-mü eşidəndə əlindəkiləri yerə qoyub bərkdən dedi:

- Nə təhər?
- Mən dediklərimi təkrar edəndə mamam acıqlı şəkildə deyirdi:
- Kişi getdikcə yolunu azdırır. Necə yeni mən gəlincə toy eləməyin. Bəlkə sən gecikdin...

Mən qulaq asır, mamam danışa-danışa təzə büzməsinə geyinirdi. Nəhayət, mənə üz tutdu:

- Gedək sizə, görək nə eləyirik.

Yol uzununu heç nə danışmadıq. Arabir mamam başını bulayır, nə isə deyirdi:

Anam mamamdan qorxurdu, çünki mamam dilli-dilavər idi. Anam yazığım birisi idi. Hərgah daləşsaydılar mamam yüz söz deyər, anam ucunu tapıb uc-uca düyə bilməzdi. Hərçənd anam mamamdan boyca uca, vücudca dolğun, sifətcə qat-qat gözəldi, bunların hamısının müqabilində mamam anama dav gələrdi. Mamamı evimizdə görəndə anamın gözü işıqlandı. Arvada elə gəldi ki, böyük qızın toyunu günü səhərdən başlamaq olar, çünki mamamın sözü atamın yanında yerə düşməzdi. Mamam xeyli götür-qoydan sonra Əbdülü çağırırdı.

– Sabah gedərsən bazara, dediklərimi alıb gətirərsən. Sağlıq olsa, cümə axşamı xeyir işini qurtaranıq.

Əbdül utancaq halda xəbər aldı:

- Bəs əminin tapşırığı?

Mamam bərkdən güldü:

- Əminin övəzindən mənə vəkildir.

Əbdülün üç bacısı vardı. Ortancıl bacısı dövlətli arvadı idi. O cəhətdən də Əbdülün cibində xəclik tapılırdı. Bacıları ilə məsləhətləşəndən sonra qonşu kənddəki bazara gedib gəlinə toy paltarını, şənlik üçün şirniyyat almalı idi.

Bazardan bir gün qabaq dövlətli bacının qayınatasını yaylaqda öldürürdü. Beləliklə də Əbdülün toyu uzandı. Adət və ənənəyə görə azı qırx gün gözləməli, ya da ki, qara bayramın çıxmasına qədər dözməlisən.

Əbdül kədərini bürüzə verməyib gizlədirdi. Bacım Yaxşının qaş-qabağı yerlə gedirdi. Anam qızına öyüd-nəsihət versə də arabir ona qoşulub ah-uf eləyirdi. Hamımızdan dözümlü tərpənən, əsla müvazinətini itirməyən mamam idi. Onun bir xasiyyətindən xoşum gəlmirdi. İri gilizə doldurub çəpkəninə qoltuq cibində saxladığı burunotunu

tez-tez çıxarıb sol ovcuna tökər, sağ əli ilə bir çimdik götürüb burnuna çəkər, aradan çox keçməmiş iki-üç dəfə asqırdı. Axşamüstü yas yerinə getməyə hazırlaşdıqları vaxt anama və əmim qızlarına toxtaqlıq verərdi:

– El ilə gələn qara gün toy-bayramdır, – deyib darayı çarşafını başına saldı, – yeqin xeyir bundadır.

Yaşlılar hüüzür yerinə getdilər. Evdə bacılarımla mən qaldım.

Kəndimiz dağların arasındadır. Günəş heyətimizə tez düşür. Elə bil bizdən aralanmaq istəməyib gec batır. Kəndin ətrafı bağ-bağat, yoncalıq, bostandır, hər yandan saqqıldayıb axan bulaq suları hara düşürsə göyörti baş qaldırır. Yazın gözü açıldan payızın üzü dönənə kimi pencər, baldırqan, tərəvəz, meyvə bütün heyətlərdə iştaha ilə yeyilir. Tənəzzül dağından əsən külək, Üçtəpədən gələn meh kəndin havasını həmişə eyni tərzdə saxlayır.

Ağım kəsəndən beri səkkiz yüz evli kənddən üç şəxs vəfat eləmişdi. Bunlardan biri 150 yaşlı Hacı Bayram kişi idi. Sisyən mahalından birinci dəfə Məkkəyə gedib həci ləqəbini qazanan bu kişinin dəfni çox izdihamlı oldu. Böyük qəbiristanlıqda basdırdılar. İkincisi cavan bir qadın idi, eşidir ki, Bakıda fəhlə işləyən əri ona xəyanət edib, Bazarçayı daşan vaxt özünü selə atıb öldürür. Üçüncü ölən uşaq idi. Anası gecə yatanda altında qoymuşdu. Bizim kənddə uzunömürlülük adı hal idi.

Adamlar öləne qədər diş ağrısı bilməz, diş çəkərdiməzdilər. Kişilərin saçı, saqqalı 70-80 yaşından sonra çallaşardı. Qadınlar gözəlliklərini özləri bilmədən qoruyub saxlardılar.

Tez-tez saç darayıb tel düzəltmək, ənlək-kirşan sürtmək bizim qadınlara yad idi. Səhərdən axşama kimi ev işləri görə, çöl işlərində kişilərə əl tutan zəhmətkeş qadınlara, necə deyərək, başlarını qaşımağa macalları olmazdı.

Kəndimizin zahiri gözəllikləri ilə yanaşı, batini çatışmazlıqları da az deyildi. Torpağımız dəmyə olduğundan, həmişə əllərimiz göydə, gözlərimiz buludlarda idi. “Yağmadı yağış, bitmədi qamış” el məsəli elə bil bizim yerlərə deyilmişdi. Meşələr bizdən çox-çox uzaqda olduğundan oduna, kömürə də möhtac idik.

Bu yerlərdə orta ocağı olmaz. İlin yeddi-səkkiz ayı təndir yandırır, üstündə kürsü qurardıq.

Varlı-hallıların həmişə üç-dörd gərmə, bir neçə yapma qalağı olardı. Kasıbların, yoxsulların isə taxılı, ələfi qıt olduğu kimi yan əsası da çatışmazdı.

Kəndimizin batini qüsurlarından birisi də ələf azlığı idi. Doğrudur, sulu yerlərdəki yoncalıqlardan, xaşallıqlardan, güneylərdə, bulaqların altındakı baldırqanlıqlardan çalınan otu qışda asma oraqda doğrayıb samana qatır, miçə şəklində heyvanın axuruna doldururuq, ancaq yeddi-səkkiz ay tövlədə yatıb ələf istəyən heyvan, doydum demək bilmirdi. Orasını da deyim ki, bizlərdə qaramalı çox yaxşı saxlayırdılar. Hətta qış fəslində öküzlər o qədər kökəlirdilər ki, tükünü tüləyir. Novruz bayramından beş-altı gün sonra cütə qoşulacaq heyvanlar çölə çıxanda oynaya gedirdilər.

Bizim camaat biçini qurtarıb döyümün başını ekər, dəyirmanlığı sona çatdırıb Naxçıvana duza, Ordubada ərik, çaylara düyü almağa yollanardılar.

Qış aylarında yollar bağlanır, qonşu mahallara gediş-gəliş kəsilirdi. Heyvan saxlamaqdan başqa ayrı işi olmayan camaat havalar açılıb xoş keçəndə “Dik daş” deyilən yerə toplaşar, ordan-burdan söhbət edərdilər.

Bakıda çoxlu adam fəhlə işlədiyindən, danışığın çoxu Bakı bərəsində olardı. Hətta belə bir söhbət qızgın mübahisə doğurardı: “Deyir quyu fantan vurub, bir həftədir ki, hər tərəfə neft axır”

“Elə söz deyirsən ki, bişmiş toyuğun gülməyi gəlir. Hər tərəfə bir həftə neft axsa, quyunun nefti çoxdan qurtarar”.

“Fantan xozeyin üçün xeyirli deyil, ona görə quyunun üstünü ələ üstü bağladır”.

“Xozeyinləri bildikləri qədər çəksinlər”.

“Deyirlər Nəcəfqulu adlı bir qoçu var, fəhlələrə qan uddurur. Sözüünün biri iki deyil. Qıncının dalı da kəsir, qabağı da. Hətta bunun bir keçisi var, bazarda camaatın kişmişini, noxudunu yeyir, qab-qacağını sındırır, heç kim cəsəret eləyib keçiyə bir söz demir”.

Dostuxanın oğlu Fərəc arıq və uca vücudunu azca ləngərləyib qabağa çıxar, əllərini ölçə-ölçə deyərdi:

– Yeqin qoçu Nəcəfqulu özündən güclü kişiyə rast gəlməyib. Vüqarının dəli-dolu oğlanlarından birinə him eləsən, görərsən ki, üçcə günün içində Nəcəfqulu necə yumurta yükü aparar.

Aralığa söz atmaq, danışığa duz qatmaq, məzəli söz deyib camaatı güldürmək Xudaqulu kişinin şəkəri idi. Elə ki Dostuxanım oğlu Fərəc qurtardı. Xudaqulu kişi xırdaca gözlərini qıya-qıya azca irəli çıxar, altdan-altdan bezi şəxslərə göz qoyub cır səslə deyirdi:

– Fərəc yaxşı oğlandır, ancaq necə deyim, amması var... – Sonra başını dik tutub Fərəcə müraciət elərdi: – A sənin saqqalın ağarsın. Neçə il Bakıda fəhləlik elədin, niyə qoçu Nəcəfqulunun otunu-suyunu verib haqq yola çağırmadın?

Xudaqulu sözünü kəsib dayandı. Camaat maraqlı idi. Fərəc gözüni torpaqlı yoldan çəkmir, başını qaldırıb danışana baxmırdı.

Xudaqulu emqır çıxmadığını görüb əlavə elədi:

– Salavat gücə bağlıdır, oğul. Qoçu Nəcəfqulu arxasını xozeynlərə söykəyib bildiklərini eləyir, indi onun elə vaxtıdır ki, Vüqarlı kəndi onun nəzərində balaca neft gölməçəsidir. Elə özazil nainsafları öz haqqına tapşırmaq lazımdır.

Bic İskəndər adlı qırmızısaqqal bir kişi başını bulayıb, yerindən söz atdı:

– Xudaqulu, Allah sənəni təlsün.

Təkəmsəyərək gülüş eşidilirdi. Dostuxanım oğlu başını qaldırıb Xudaquluya baxdı.

Ağlağan Firudun irişə-irişə dilləndi:

– Xudaqulu əmi, halındır, dəmin?

Xudaqulu söz altında qalmayıb cavab qaytardı:

– Dədən İmamqulunun getdiyi Xorasan haqqı, İskəndərin sözünü mən danışmaq saymıram.

Firudun başını buladı:

– Yox, Xudaqulu əmi, buna deyərlər “mən təslim”.

Xudayar əmi həm ciddiləşdi, həm də hirsələndi:

– Bir adamın ki, ləqəbi bic ola, ondan hər söz gözləmək olar.

İskəndər də söz atdı:

– Biclik ağıllıq nişanəsidir.

Camaat arasında narazı qalanlar oldu. Neçə il yüzbaşılıq eləmiş Məşədi Oruc bərkədən danışdı. Xır-xır olduğundan alçaqdan söz deyəndə eşidilmirdi:

– Dədəsindən xəbəri olmayanlar nə vaxtdan bəri ağıllı cərgəsində dayanıblar?

Aralığa sükut çökdü. Dostuxanım oğlu Fərəc aralığı necə cusa gətirmişdisə, eləcə də ipə-sapa yadırdı. Daha doğrusu, söhbətin mövzusu Bakıdan öz kəndlərinə gətirdi. Aclıq illərini xatırlayıb, dərinə köks ötürdü. Çox yanıqlı ah çəkib dedi:

– Arpa çörəyi ceyrən belinə çıxıb, bizdən üz döndərən zaman Xudaqulu əminin başına bir qəziyyə gəlib. Təvəqqə eləyirik onu artırıb-əskiltmədən öz şəkəri ilə danışsın.

Məşədi Oruc nə işə mızıldandı. İskəndər saqqalını tumarladı. Firudun bığını eşdi. Xudaqulu duruxdu.

Gün çeş yerinə qalxdıqca hava isinirdi. Tənəzzül dağında qar var idi. Vüqarlı dalda olduğundan hərərət bəbət idi. Dik daşın yanına toplaşanlar çox idi.

Ağsaqqalların üzü nurlu, cavanlar qoşa kürəkli, ərğənlərin üzünə təzəcə ülgüc dəyirdi. Yeni evlənmişlər var-yoxlarını geyinib gəlmişdilər. Bakıda işləmişləri ayaqlarındakı dizli çəkmə ilə tanımaq mümkündürdü. Çoxusunun ayağında aşa qoyulmuş camış gönündən tikilmiş üçburun çarıqla uzunquncu, naxışlı corab var idi. Dörd nəfər yaşlının çiyində boz palto gözə dəyirdi. Bir həftə irəli toy olmuş Ağayarın belindəki gümüş toqqa hamının diqqətini cəlb eləmişdi. Baxmayaraq ki, Vüqarlı cavanlarının çoxusu gümüş toqqa qurşardı. Ağayarın toqçası ortaya çıxarılmalı idi, heç kəsin toqqasına oxşamırdı. Sonralardan eşitdim ki, qayınatası bir qoyun satıb bu toqqanı Şuşa qalasında hazırladıb.

Qərək, mətləbdən uzaqlaşmayaq, Xudaqulu kişi bir müddət camaatı süzəndən sonra yastı-yastı danışdı:

– Getsin o günlər, bir də qayıtmasın. Arpa çörəyi ilə darı cadı olmuşdu atlı, biz qalmışdıq piyada. Nə əlimiz çatırdı, nə tuta bilirdik. Külfət böyük vəziyyət ağır idi. Çörək yox, arvad mənə baxırdı, mən onun suallı gözlərinə elə bir gündə azı üç dəfə sulamb süpürülən evin tən ortasında, təndirin qalın badlarından cavab istəyirdim. Bir gün arvad mənə dedi:

– A kişi! Bilirsən nə var? Deyirlər istəyənin bir üzü qara, verməyənin hər iki üzü qara. Dur get Məşədi Alış arvadı Güllünün yanına. Deginən Güllü bacı, bir il bir illikdir, necə deyərlər, gedər üzüm qarası, qalar üzün qarası... Bizə bir az əl tut. Peşqurd çıxana kimi əliniz uşaqların üstündə olsun...

Məşədi Alışın oğlanlarının dördü də burada idi. Xudaqulu danışdıqca böyük oğlu Allahqulu ilə kiçik oğlu Əliqulu baxır, İmamqulu Həzrətqulunun çuxasının ətəyindən çəkirdi. Xudaqulu söhbətin daltısını danışanda Məşədi Alış uşağı sakit dayanıb qulaq asdılar.

– Arvadın sözü beynimə batdı, başqa əlacım yox idi. Durub asta-asta çıxdım Qaraağac bağının üstünə, oradan tamarzı-tamarzı baxdım Məşədi Alışgilin eyvanlı evinə. Haçandan-haçana azca aşağı enib üç-dörd daş götürdüm. İkisini dalbadal atdım damın üstünə. Xeyli gözlədim. Bir də gördüm Güllü bacı bərkdən xəbər alır:

– Kimsən, ay daş atan?

Mən cavab verəndə tanıdı. İtlərin qabağına keçib məni içəri buraxdı.

Camaat elə huş-guşla qulaq asırdı, elə diqqətlə dinləyirdi ki, milçək uçsaydı səsi eşidilərdi.

– Bəli, Məşədi Alış evi deyilməşkən var imiş. Yük qəlbi, unluq dolu, küncdə-bucaqda hər nə desən vardı. Qapının ağzında qoşa, üzülü pendir motalı, yanında da bir dəri yağ. Düyü çuvaları yarma xaralına söykənib, qurut yığılmış iplik çuvalın ağzı közənməyib. Lavaş çörək tığlanıb yuxarıdan asılmış qulplu təknəyə baxanda özümü saxlaya bilməyib ağladım. İlahi, nə qədər çörək var idi! Bir-birinin üstünə qalanmış lavaş çörəklər evdəki bütün şeylərdən həm urvatdı, həm də qiymətli idi. Dünyada çörəkdən əziz və qiymətli ancaq ata-anadır.

Güllü bacı ruh əhli idi, heç nə soruşmadan bir büküm lavaş sulayt bəsdərxana bükdü. Motaldan yavanlıq çıxarıb qalaylı mis kasaya qoydu. Məni söhbətə tutdu. Çox çəkmədən süfrə açdı. Özünün əli getdi-gəldi, mən lavaşın dördünü də iştaha ilə yedim, düzdü, doymadım, ancaq alaqların olduğundan kefim kökəlmişdi. Gözləyirdim ki, ev yiyəsi məramımı soruşsun, nədənsə Güllü bacı qəsdən buna əhəmiyyət vermir, söhbəti ordan-burdan salırdı. Mən özümü saxlaya bilməyib dərdimi söylədim. Güllü bacı ağ bir, qara iki söz demədi. Vəziyyətini dəyişdir-mədi. Özünü onda qoymayıb zarafatyana bir şəkildə sual verdi:

– Neçə uşağın var, ay Xudaqulu?

Özümü utancaq göstərib, dediklərimi abır-həya pərdəsinə bükməyə çalışdım:

– Üzüm ayağının altına, beşcə.

Güllü bacı gülümsündü, sonra ah çəkdi:

– Yazıq, azcadır.

Mən özümü onda qoymayıb vaizləndim:

– Nə eləyim, ay Güllü bacı? Allah verən paydır.

Güllü bacı, deyəsən məni dolamağa başladı.

– Gərək ki, ikisi ekizdir.

– Elədir ki var.

Ev yiyəsi yaşmağımı aşağı salıb başındakı cuna yaylığın ucu ilə cəhənglərini silə-silə dedi:

– Qoçaq kişisən, Xudaqulu.

– Hardan oldum qoçaq?!..

– Bu qədər uşağı ki, belə ildə saxlayırsan, çox-çox qoçaqsan.

Mən dərinə köks ötürüb, yazıq-yazıq danışdım:

– Saxlaya bilmirəm, Güllü bacı. Yanınıza da elə ona görə gəlmişəm.

Güllü bacı dinmədi. Elə bil məni birinci dəfə görürdü. Üzümün gözünü çəkmir, hey baxırdı. Nəhayət, məni sorğu-suala tutdu:

– Xudaqulu, adam ayağını yorğanına görə uzadar.

Onun sualının mənasını yaxşı başa düşməyib, öz qanacağıma görə cavab verdim:

– Yorğanlarımızın hamısı uzundur. Böyük uşaqlar ayaq-baş yatan-da da kara gəlir.

Güllü bacı başımı bulayıb könülsüz halda dedi:

– Bizə gəlməyin xeyir ola?

– Xeyir deyil, Güllü bacı.

– Nəyə gəlmisən?

– Gəlmişəm peşqurd çıxana kimi bizə bir az taxıl verəsən.

– Peşqurd çıxmağa azı qırx gün var. – Mən dinməyəndə ev yiyəsi sözünü qurtardı: – Bu gedişlə ki, sən gedirsən, uğluğun iki gözünü də versəm, sizə çatmaz.

Utana-utana ayağa durub getməyə hazırlaşanda Güllü bacı məni saxladı. Bayaq üstündə çörək suladığı dəsdərxana altı gərdiyar qalmı, iki büküm lavaş büküb mənə uzatdı:

– Xudaqulu, adın qulağına dəyməsin. Get arvadınla məsləhətləş, ekiz uşaq ekib doğmağa son qoyun.

Deyilən sözlər ürəyimdən olsa da, cavab qaytarmayıb həyətdən çıxdım. Gəldiyim yol ilə yox, kəsə yol ilə qayıtdım. Çox aralanmamışdım ki, bir də gördüm ki, Məşədi Alış evinin üç öniyi pürfəng gəlir. Dərhal dəsdərxanın qatını açıb gərdiyar çörək kəsdim, hərəsinə

bir parça atdım. Çörəyi itlərə atanda ürəyimdən qara qanlar axsa da, can şirindir. Ancaq parçaları zorum gəldikcə uzağa tullayırdım. İtlər yüyürüb çörəyi dərhal aşırır, tez yanıma cumurdular. Gərdiyar çörəklər qurtaranda yolum yarı olmuşdu. İstədim əyilib yerdən bir neçə daş götürüb, itləri aldadam. Uzağa atam, itlər daşın dalınca gedəndə mən qaçıb gözdən itəm. Ürək eləmədim. Lavaş çörəklərdən kəsib itlərə atdıqca elə bil ətimi qoparırdım. Qurtaramı budur ki, lavaşın axırncısını kəsib itlərə atanda, gördüm həyətimizin girəcəyinə çatmışam. Çənbər adlı itimiz yanıma yüyürəndə Məşədi Alış evinin ənikləri hövürləşib Çənbəri boğmağa başladılar. Külfət çölə tökülüb iti güclə araladı, əniklər quyruqlarını bellərinə qoyub geri qayıdanda dallarınca dedim:

– Könülsüz verilən çörəyi itləri elimdən aldı, axırda öz həyətimdə itimi boğdu.

Söhbətə gülənlər də oldu, qəzəblənənlər də.

Günəş günorta yerinə gələndə nahiyə mərkəzindən poçtalyon gəldi. Dədəmin göndərdiyi kağızı orada açmayıb cibimə qoydum. Camaatdan aralanıb evimizə gəldim. Anam evdə yox idi. İçəri girib iri duz dibeyinin qırağında oturdum. Məktubu oxudum. Dədəm yazmışdı ki, xəstələnmişəm, ola bilsin ki, iki-üç aylığa kəndə gələm. Gəlməyim səhih olsa, tel vuracağam.

Əvvəlcə istədim məktubu gizli saxlayam. Bu mümkün deyildi, çünki poçtalyon kağızı verəndə görənlər çox olmuşdu. Həmin günü anama və bacılarıma heç nə demədim. Gecə narahat yatdım, hətta bir-iki dəfə hıçqırıb ağladım. Bütün övladlar təkin mən də ata-anamı hədsiz istəyirdim. Üstəlik dədəmi az-az gördüyümdən ürəyimdə dərin niskil var idi ki, kişi kəndimizin can dərmanı olan ab-havasından doyunca istifadə eləmir.

Anam eşidəndə ki, əri xəstədir, özünü saxlaya bilməyib ağladı. Bacılarımı da ona qoşuldular.

– Kağızı oxu görüm nə yazıb.

Mən məktubu başdan ayağa bir də oxudum. Anam gözlərinin yaşını silə-silə dedi:

– Mən ona bələdəm, hələm-hələm belə şey yazmaz. Bərk naxoşdur.

Mən anamı toxtatdım. Bacılarıma ərkyana acıqlandım. Tez gedib kiçik mamama xəbər verdim...

Qış çıxdı, yaz gəldi, yaz əkini başladı. Səpin qurtardı. İl mübah gəldi. Gecə yağıb gündüz gün elədi. Taxıl hər gün bir boy qalxdı. Güneylər, quzeylər, dərələr, təpələr, yallar gül-çiçəyə büründü. Göy çömen dizə qalxdı. Hər yerdə ot çalındı. Bacarığı olanlar bol ot-ələf topladılar. Tayalar bir-birinə söykənib kəndə qəşəng görkəm verdi.

Arpaya oraq çəkiləndə dədəmdən tel aldım ki, ayın filan günü Gorusda olacağam, qabağıma at gətir.

Bir at kirayə ələyib obaşdan yola düşdüm. Gün Gorusun başına düşəndə şəhərə endim. Birbaş Məşədi Qaramın karvansarasına getdim. Dədəm burada idi, hələ durmamışdı. Özümü saxlaya bilməyib yanıma getdim. Yatmışdı. Oyatdım. Aqlım kəsəndən birinci dəfə idi ki, ata və oğul bu cür mehriban görüşürdük. Mən dədəmi öpməkdən doymur, o mənə özündən aralı buraxmırdı. Kişi əməlli-başlı arıqlamışdı.

Çay-çörəkdən sonra Bakıdan gətirdiklərini ata yüklədik. Dədəm ata mindi, mən böyrüncə yeridim.

Şəhərdən çıxıb Yeddi bulağa çatanda dədəm atdan düşdü. Bulaq suyundan bir neçə ovuc içdi. Göz yaşını gülüşlə gizlətməyə çalışdı. Mənə baxa-baxa dedi:

– Daha ölmərəm. Ölsəm də o dünyaya tamarzı getməərəm. Gəlib balalarımın üzünü gördüm!

Mən ona ürək-dirək verib deyirdim:

– Dədə, bu il o qədər taxılımız olacaq ki, yığıb-yığışdırmaqla qurtarmayacaq.

Üçtəpə yaylaqlarındakı obalardan ötdükcə Yan təpəyə yaxınlaşdıqda dədəmin sifəti açılır, elə bil yanaqlarına qan gəlirdi. Göbək daşa yetişəndə kişi məndən soruşdu:

– Yeməyə bir şey götürməmişən?

Mən heybəmdəki pendir dürməyini çıxarıb ona uzadanda dedi:

– Yarı böl.

– Mənim iştaham yoxdur.

– Sən yeməsən mən dilimə vurmayacağam.

Təklifi qəbul elədim.

Vüqarlı kövşəninə adlayanda dədəm bir bayatı çağırırdı:

Mən aşıq çətən yaxşı,
Köynoyə kətan yaxşı,
Gəzməyə qürbət ellər,
Ölməyə vətən yaxşı.

Axırıncı misraları deyəndə boğuldu, səsi çıxmadı, gözlərindən yaş axdı. Yaşımın elə vaxtı idi ki, dədəmə öyüd verməyə haqqım yox idi. Bununla belə, kişi tez-tez kövrəlir, qəhərlənir, özünü saxlaya bilməyib ağlayırdı. Qorxurdum kənddə də özünü belə apara, anamı və bacılarımı ürəkqopmaya sala. Biz dədəmi çox möhkəm, toxtaq, iradəli bir kişi kimi tanımışıq. İndi özünü belə aparsa, anam yəqin edəcək ki, kişi ağır naxoşdur.

Bir həftə evimiz dolub-boşaldı. Kənddə dədəmin xətrini çox istəyirdilər. Bunun da əsasən birçə səbəbi var idi; dədəm kişi adam idi.

Dədəm biçinə getmədi, anamda evdə qaldı. Bacılarımla mən biçinə getdik. Anam atama muğayət otur, yeməyinə fikir verirdi. Orasını da deyim ki, kişi gündən-günə yaxşılaşırdı.

Bir həftə sonra kənddə danışdılar ki, Rusiyada padşahı taxtdan salıblar.

Müəllimimiz Əhməd Sultanov padşahın şəklini gündə üç dəfə ipək dəsmal ilə sildirər, sinfə girən kimi "ilahi, ya ilahi, ya ilahi, səlamət qıl həmişə padişahi" duasını oxudardı. Padşahın taxtdan düşmək xəbərini eşidəndən bəri hər gün işdən sonra nahiyə mərkəzinə gələr, çox pəjmürdə geri qayıdardı. Biz müəllimdən bu xüsusda heç nə soruşmağa cəsarət etməzdik, müəllim isə dərslərini deyib qurtarandan sonra mənzilinə çəkilərdi.

Padşahın yıxılması xəbərini eşidəndən sonra dədəmin sümüyündə su oynayırdı. Kişinin üstünə sanki gün doğmuşdu, hətta bir dəfə dedi:

– Günün qabağını kəsmiş qara bulud həmişəlik çəkildi! – Heç birimiz sual vermədik, kişi isə sevincini gizlətməyib mənə dedi: – Məktəbinizdə padşahın yıxılmasından nə danışsırlar?

Çiyinlərimi çəkib dedim:

– Heç nə.

Dədəm xeyli duruxub birdən dedi:

– Müəlliminiz bəy oğludur axı.

– Padşahın yıxılmasının bizim müəllimə nə dəxli var?

– Padşah bəylərin pərəstarı idi. Padşahsız bəy yiyəsiz it misahıdır.

Dədəmin dedikləri beynimə girmirdi, çünki mən müəllimlərin xatirini hədsiz dərəcədə istəyirdim.

Sisyan mahalındakı kəndlərin hamısı padşahlıq idi. Təkcə bizim Vüqarlı kəndi böylik idi. Kəndimizin ağası Qarabağın məşhur mülkədarlarından biri idi.

Bizim kənd hökumətə vergi vermirdi, bəyin darğası nə lazımdırsa hamısını kəndlilərdən yığıb ağasına yollardı. Kəndimizin ağası sayılan bəyi görməmişdim. Ümumiyyətlə bəy nə cür olur, kimə bəy deyirlər, sualı mənə üçün cavabsız idi.

Bir dəfə dədəmdən xəbər aldım:

– Bəy kimə deyirlər.

O, acıqlı halda danışdı:

– Kəndlilin var-yoxuna darğa vasitəsilə süpürge çəkən adama bəy deyirlər. Rəiyyətlərinə zülm eləyən, onları yoxsul edən adama bəy deyirlər. Çoxlu torpağı, qoyun sürüsü, naxırı, at ilxısı, dəvə karvamı olan, yayda yaylaqlarda, qışda qışlaqlarda kef sürən adamlara bəy deyirlər. Kifayətdir, yoxsa yenə deyim?

Dədəm danışdıqca əsəbiləşir, hirsindən az qalırdı ürəyi partlasın, Bir dəfə də dedim:

– Dediyəndən belə çıxır ki, padşah yıxılandan sonra bəy olmayacaq?

Dədəm səsinə ucaldıb ürəkdən dedi:

– Bəzi nakişi və namərd rəiyyətlər satqınlıq eləməsələr, bəylərin külünü göyə sovuracaqlar.

– Kim sovuracaq?

– Kəndlilər.

– Bu nə vaxt olacaq?

– Rusiyada olub, bizdə də tezliklə gözlənilir.

– Bəs niyə kəndlilər bu barədə heç nə bilmir?

– Hər halda bilənlər vardı.

– Niyə danışmırlar?

– Məqam gözləyirlər.

– Məqam nə vaxt gələcək?

Dədəm mənə bağına basıb üzümdən öpdü, başıma sığal çəkib dedi:

– Mənə ağıllı balam, o qədər ölməyəydin ki, səni savadlandırıb neft incinarı eləyəydin!

Başımı sinəsinə bərk söykədiyimdən ürək döyüntüsünü aydın eşidirdim. Bu vaxt dədəm həm sevinirdi, həm də çox həyəcanlı idi.

Anam yanıma gəlib dayandı. Gözlərini dədəmin sifətində saxlayıb dedi:

– Arzum budur ki, həmişə belə mehriban olasınız...

Dədəm arvadına acıqlı baxıb başını buladı.

– Gözümün ağı-qarası birçə oğlum var. Özü də ağıllı baladır.

Anam ərinin sözünü qaytarmaz, dediklərini “Allah əmri” sayardı. Bu dəfə nədənsə dilləndi:

– Oğlunu bu qədər istəyən dedə oturur külfətinin yanında, başqa kişilər kimi bir yerə kül tökər. Bilmirəm bu Bakıda nə görmüsən ey?..

Elə bil bu sözlər güllə olub ürəyinə dəydi və onu ağır yaraladı. Anamın bu sözlərindən mən də incidim. Bu barədə neçə dəfə söhbət salarlar?..

Dədəm hirsələnəndə papiros bükər, uzun müştüyünə taxıb çəkərdi. Yənə də müştüyü damağına alıb həyəətə çıxanda mən ondan aralanmayıb söz soruşdum.

– Gələn il kənd məktəbini qurtarıram. Yoldaşlarımdan ikisi Gorusa oxumağa gedəcək. Mən də onlarla getmək fikrindəyəm.

Dədəm bikeflədi. Nisgili, kədəri bənizinin rəngini daha da tündləşdirdi.

– Gorusa oxumağa gedənlərin atalarının çanaq-çanaq qızıltı var. Sən nəyə arxalanıb onlarla bəhs eləyirsən, ay yazıq bala?

Var-dövlətimiz bir cüt öküz, bir buzovlu inək, üç uzunqulaq idi. Pula gedib, qiymət qoyulan ancaq Maral adlı məşhur öküz idi. Bunu isə satmaq qeyri-mümkündü, çünki Maral öküz çörək ağacımız idi. Xına inəyi ortaya çəkməkdən danışmağa dəyməz, çünki ağız ağartımızı satmağa heç kim razı olmazdı.

Belə çıxırdı ki, Gorusa oxumağa getmək əbədi nisgilə dönüb ürəyimdə həmişəlik bərqərar qalacaqdır. Buna görə də dedəmin yazıq-yazıq, utana-utana söylədiyi sözdən çox bu barədə nağıl açmağa nə ehtiyac var idi?!

Dədəm əməlli-başlı sağalmışdı. Rənginə qan gəlmişdi. Yaxşı, iştahla yeyirdi. Xına inəyin süd-qaymağı, qatığı dedəmi diriltmişdi. Üstəlik bacılarımmın hər gün yığıb gətirdikləri təzə pencərlərdən anamın hazırladığı cürbəcür yeməklər dedəmin gözələrinin işığını, dizinin taqətini artırırdı.

Dədəm, anam, mən və bacım Yaxşı da narahat və nigarandıq. Dədəm Bakı üçün darıxırdı. Anam ərindən yana nigaran idi ki, kişi yənə kənddən üz döndərəcəkdir. Mən bərk narahat idim ki, gələn il dövlətli oğlanları Gorusa gedib təhsillərini davam etdirəcəklər, mən isə kənddə qalıb naxırçılıq eləyəcəyəm.

Novruz bayramı qabaqkı illərə görə o qədər də gırtlı keçmədi, həmişə “şah taxtında” əyləşib əmr verən, buyruq buyuran, acığı tutduğu şəxslərə şah divanı tutan qırmızısaqqal kişi azarlamışdı. Onun yerinə qoyulan yamac Əbülhəsən söz deyib yerindən tərpəninçə gün bir qarış qalxırdı.

Rəngli yumurta döyüşdürən, aşıqların çaldığı havalara sındırıb süzən, döşü sırtlıq malisgin arxalıqlarını ilk dəfə geyinib qız seçməyə gəlmiş cavanların oyundan ötrü sümükləri yanmışdı. Bunun müqabilində Qızılçıqdan çağırılmış aşıq dəstəsi cavanları şövqə gətirmək əvəzinə onların qanını qaraldırdı. Gah havanı yanlış çalırıdılar, hərdən oyunçu çıxmamış musiqini kəsirdilər. Arabir də yallı oynayan cavanların xahişini yerinə yetirməyib narazılıq törədirdilər.

Bir gün camaatı məscidin həyətinə yığıb dedilər:

– Hər evin tüfəngi olmalıdır. Beşaçılan, üçaçılan, osmanlı mauzeri. Kimin hansı tüfəngi almağa mağduru çatırsa, ona yiyələnsin. Bu işə on gün möhlət verilir.

Dədəm hədsiz qəmgin idi. Özünün dəfələrlə israr etdiyi kimi, elə bil qarnına qara sancı dolmuşdu: “Tüfəng mənim nəyimə lazımdır? Bu yaşa gəlmişəm toyuq başı da kəsməmişəm”.

Sırr sözünü hamıdan qabaq arvadına açan kişi xəlvətcə deyirdi:

– El içində, öl içində məsələni eşitmisənmi?

Anam cavabımı bu cür qayıtdı:

– El ilə gələn qara gün toy-bayramdır, ay kişi.

– Yüzbaşı deyir öküzü satmalı olsan da tüfəng almalısan. Mənim isə əsla ürəyimdən deyil. Heyif deyil, Maralı satıb əvəzində atılan alasan!

– Bəs yüzbaşından soruşmadın ki, tüfəng nəyimizə lazımdır?

– Niyə soruşmadım. Cavab verdi ki, düşmən basqınının qabağımı almaq üçün.

– Hansı düşmən hayandan basqın eləyir?

– Xasməmmədin qızı! Uşaq olma! Bunlar hamısı Gorusdan gələnlərin kələyidir. Mənə də Vəli oğlu Qara deyirlər. Ömrümə bir gün qalsa da tüfəng əlası deyiləm!

– Qorxuram axırı yaxşı olmaya.

– Məni sürgün eləməyəcəklər ki?

– Nə isə, məsləhət özünündür.

Eşitdiyim bu sözlərdən ürəyim qısıldı. Dədəmə yazığım gəldi...

1918-ci ilin nəhs cəhətləri ilə yanaşı, bircə ürək açan tərəfi var idi Yaz fəraş gəldi. Yaz tez başlandı. Ara verməyən sısqqa yağışlar yazlı bitkilərin bolluğuna səbəb oldu.

Birinci il idi ki, səkkiz avacamız olmuşdu. Arpa, yazlıq pəring zəmilərimizə baxanda "oxqay" deyirdim.

İyun ayının ortalarında arpaya oraq çəkildi. Dədəm oraqların ağzını yağ-daşla itilədi. Dəri önlükləri yamadı. Ulaqların palan və çullarının sökülmüş yerlərini tikdi. Anam sicimləri dəstələyib qapının ağzına yıgdi. Örkənləri palanların üstünə qoydu.

Dədəm mənə üz tutdu:

– Ananı biçinə aparmayacağıq. Yaxşı ilə evdə qalsınlar. Qızlar yolar, mən biçərəm, sən bağlarsan. Elə ki ulaqlara yük düzəldi, kömək-ləşib yüklərik. Sən daşıyarsan, qızlarla mən vəri başa vurarıq.

Anam ərinin sözünü kəsib mülayim bir tərzdə dedi:

– A kişi, bəs Yaxşının xeyir işini nə vaxt qurtaracağıq?

– Əl-ayaq yığışandan sonra.

– Bəlkə buğda biçininə kimi iki baş, dörd ayaq eləyək.

Dədəm bərkdən dedi:

– Nə olub? Dəsdərxa ilə tabaqları qoltuqlarında qalmayıb ki?..

Anam dediyindən dönməyib əlavə elədi:

– Özüm deyirsən ki, zamanə xarablaşib, yaxşı xəbərələr qəhətə çıxıb. Hər kəsin ağzından bir avaz gəlir. Atalar deyib ki, qalan işə qar yağar.

Dədəm bir az yumşaldı. Anama cavab vermədi, ancaq razı olduğunu da gizli saxladı.

Arpa zəmilərimizdən biçdiyimiz daşınıb xırmanda taya vurduğumuz dərzləri yerindən götürmək çətin idi. Sünbüllər yaxşı dən tutmuşdu. Heç vaxt xırmanımızda üç arpa tayası görünməmişdi.

Arpa tayaları həşəm olub döyüldü. Tığa dönüb sovruldu. Saman samanlığa töküldü. Dən evimizə daşındı. Dədəm hər dəfə ağ arpaya baxdıqca astadan deyirdi:

– İlahi, kərəminə gündə min kərə şükür.

Buğda biçini yaxınlaşdı. Kiçik mamam bizə gəlib qardaşının ürəyinə rəhm saldı. Yaxşı ilə Əbdülün xeyir işini qurtardı.

Yaxşının toy axşamı dədəm üzünü qırxdırmış, Bakıdan gətirdiyi təzə paltarları geyinmiş, hətta şibilitini ayağına almışdı.

Buğda biçini başlayandan ikicə gün sonra millət xainləri şuluqluq saldılar. Kəndimizdən didərgin düşüb Mağavız dərəsinə aşdıq. Kəndə qəfildən basqın olduğundan öküzlər, inək, dana, ulaqlar qaldı. Dolu evimizdən bir su camı da götürə bilməyib əl-ələ verdik, kondin yuxarısındakı dağlara, oradan da Hacısamıllı mahalına pənah apardıq.

Şuşa qalasına beş günə çatdıq. Gecə karvansarada yatdığımız vaxt dədəm kiçik mamama, bacıma və yeznəmə dedi:

– Mən Bakıya gedəcəyəm, kim getmək istəyirsə, səhər tezdən dursun. Getməyəne zor yoxdur.

Əbdül ilə Yaxşı bizdən ayrıldı. Mamamla oğlu şəhərdə qaldı. Biz beş nəfər Qarabağın cəhənnəm istisinin ağışına atıldıq. Ağdama çatanda eşitdik ki, Bakının yolu bağlıdır. Bakıda tez-tez hökumət dəyişir. Dədəm gecə-gündüz ah-uf eləyir, az qalırdı hirsindən ağlasın.

Bir müddət Qarabağ bəylərinə muzzurluq eləyib başımızı saxladıq. Yaşayışımız o qədər də fərəhli deyildi. Ancaq ac qalmırdıq. Dədəm isə hər gün Bakı yolunun nə vaxt açılacağı ilə maraqlanırdı. Bakı yolu üzümüze bağlanmışdı. Ağdamda cürbəcür əsgərlərə, zabitlərə rast gəlirdik.

Yay qurtardı. Payız girdə, anamın xahiş və ricasına görə dədəm Əbdül ilə Yaxşının dalınca Çaylara getməyə razı oldu.

Bizdən ayrılandan sonra bacımla yeznəm Həkəri çayının üstündəki kəndlərə getmişdilər. Horadiz kəndinə çatanda yatalaq bizi yaxaladı. Əvvəlcə mənə tutdu. Xəstəlikdən ayılında gördüm ki, bacılarım və dədəm artıq yoxa çıxıb. Anam səhərdən axşama mələyir, göz yaş töküdü.

Yavaş-yavaş gözümü açıb ətrafa baxır, yemək istəyirdim. Yeməyə heç nə yox idi. Həyətimdə qaldığımız sonsuz kişinin üç arvadı var idi. Hərdən boyat çörək, qovun, bezən ayranlı aş verib gözümü qapıdan yığırdılar.

Azca dirçələndən sonra anamdan soruşdum:

– Dədəmin ölümünə səbəb nə oldu?

Anam ağlaya-ağlaya dedi:

– Sənin xəstələnməyin, bir də Bakı yollarının bağlanması.

– Bacılarım qabaq öldü, yoxsa dədəm.

– Sən azarlayanda dədənlə, bacıların da gündə neçə dəfə başına fırlanır, üz-gözündən öpürdülər. Əvvəlcə Gülbahar, sonra Səltənət öldü.

Onlardan beşcə gün sonra dədəm evimizi başımıza uçurub, qapımızı həmişəlik bağlı qoyub bizdən ayrıldı.

– Dədəm vəsiyyət eləmədi?

– Vəsiyyət eləmədi, ancaq sən naxoşlayanda dönə-dönə deyirdi: “Heyif, ağıllı balam, səni Bakıya aparıb neft incinarı eləyəcəyim ürəyimdə həsrət və nisgil qaldı”.

– Ana, öldüm, heç, sağ qalsam mütləq Bakıya gedəcəyəm. Məndə işləyib dədəmin yolunu davam etdirəcəyəm. Görünür Bak yaxşı şəhərdir. Dolanacaq asandır.

Dediklərim anamın ürəyindən olmadı:

– Dünənə kimi dədəm idi, indi də sən olacaqsan gözləyən quş.

Anam çox fikir eləyirdi, çox dərd çəkirdi...

Mən yataqdan qalxıb heyətə çıxandan bir gün sonra anam bərk xəstələndi. Bir həftə çəkmədi ki, eri ilə qızlarının görüşünə gedib məni yetim oydu.

1918-ci ilə 1923-cü ilin arası beş il çəksə də məndən ötrü azı yarım ösrə bərabər oldu.

Ələ baxan qulluqçu, cirə ilə çörək yeyən muzdur, karvana nabeləd sarban, əzəli əziz, axırı ucuz nöker sanki boyuma biçilmişdi. Başım qapazlı, hər gün üzüm danlaqlı idi. Yeddi arxa dönənime söylənən sö-yüşləri eni-boyu görünməyən qarğış, bəddüa tamamlayırdı. Haqsız təhqirlər, yersiz hədə-qorxular, saysız-hesabsız eyham və ələ salmalar, müxtəlif aldatma və cıratmalar cana doyurmuşdu.

Azərbaycanda azadlıq günəşi üç il idi ki, yetim və yiyəsizlərin, sahibsiz və kimsəsizlərin bədənindəki soyuğu həmişəlik qovmuş, yoxsul və muzdurların ürəyinə təpər, gözüne işıq, dizinə taqət, şüuruna aydınlıq gətirmişdi. Güclü aydınlığı, qüvvətli və gur işığı Şuşa şəhərində hiss elədim. Ancaq yağım sonsuz, həsrətim hədsiz, nisgilim intehasız idi. Dədəmin vəsiyyətinə əməl edib, onun qırx ildən artıq neft mədənlərində dartayıcılıq elədiyi Bakı şəhərinə gedib atamın işlədiyi buruqları, yatdığı mənzili ziyarət etməli, dostluq elədiyi fəhlə yoldaşlarını tapmalı idim. Vaxtı ilə Bakının yolu dədəmin üzünə bağlanmışdı. İndi də mənim Bakı səfərim baş tutmurdu.

Bir dəfə yoldan qaldım. Bacımla yəznəm gəlib çıxdı. Üç ay yanlarında qalıb dərdlərinə şerik oldum. Başıma gələn qəziyyələri nağıl elədim. İkinci dəfə səfərim xətərli oldu. Yeganə bacım əlimdən getdi.

İki qızı ilə əmim oğlu Əbdülül mənim ümidimə qoyub ruhen valideynlərinin qonağı oldu. Üçüncü səfərim məni sarsıtdı. Törəməmin son kişisi məndən xəbərsiz bacımın ziyarətinə yollandı.

Sinəmə dağ-dağ üstündən çəkilirdi. Dərd yükünü aparmaq üçün vücudum zəifləmişdi. Bacımın körpə balalarını mamamın ümidinə qoyub Bakıya yola düşdüm. Fikrim var idi ki, Bakıda işə girib, əlimi başıma yığandan sonra bacım qızlarını yanıma getirib saxlaram.

“Sən saydığını qoy dursun, gör fələk nə göstərir” misalını elə bil mənim üçün çəkiblər. Əlim ürəyimin üstündə vağzalda düşüb birbaşa Binəqədiyə yollandım.

Bizim kənddən Bakıda çoxlu fəhlə işləyirdi. Onlardan on-on beş ailə Binəqədə yaşayırdı, kefləri də pis deyildi. Bunların arasında üç mamam oğlu, bir xalam nəvəsi, iki-üç nəfər məktəb yoldaşım vardı. Çox erkən mamamın böyük oğlunun qapısını açıb içeri girəndə ucaboy, incəbel, gözəl və yaraşlıq gəlin məni gülərlə qarşıladı. Görüşdük. Hal-xoşdan sonra ağladı. Təzədən durub boynumu qucaqladı. Məni bərk-bərk öpdü. Tərcümeyi-halının əsas nöqtələrindən xəbərdar idi.

Mamam oğlu həm qazma fəhləsi, həm də yerli komitə sədri idi. Ortancıl qardaşı ticarət malları anbardarı, xırda qardaşı komsomol özəyinin katibi, qazma kantorida müfəttiş idi.

Üç qardaş bir yerdə yaşadıklarından həm pulları bol idi, həm mənzilləri geniş idi, həm də yekdil olduqlarından sözlərinin qabağına söz deyən olmurdu.

Mamamın böyük oğlu kənddən çoxdan çıxmışdı. Hətta uzun müddət dədəmin ələltisi olmuş, yaxşı işləmiş, ad-san çıxarmışdı. Neçə il “o tayda” (Xəzər dənizindən Türkmənistan, Özbəkistan tərəfdə olan yerlərə bizim camaat “o tay” deyirdi) yəni Qızıl Arvad və Quşqa şəhərlərində dədəmlə bir yerdə fəaliyyət göstərmişdi.

Mənə elə gəlirdi ki, mamam oğlu məni tutuya misalında qəbul edəcək, boyumla sevinəcək, savadımla fəxr edəcək, sağ-salamat qalmaqna qurban kəsəcəkdir. Ancaq təəssüf...

Mamam oğlu rəsmiyyət xətinə mənimlə görüşdü. Könülsüz halda məndən kefimi soruşdu. Çox vaxt başını yuxarı qaldırıb mənə baxmadan xəbər alırdı:

– Bakıya gəlməkdə məqsədin nədir?

Mən əsas fikrimi açıb söylədim:

– Gəlmişəm oxuyam.

Mamam oğlu damağını şaqıldadıb gülə-gülə dedi:

– Axmaq köpək qaysabadan pay umar.

– Elə bildim qəfil güllə ürəyimdən keçib kürəyimdən çıxdı.

Mamam gəlini ərinə göz ağartması versə də mamam oğlu dediyindən dönməyib söylədi:

– Yəqin oxuyub incinar olacaqsan.

Mən yenə ürəyimdən keçənləri danışdım:

– Dədəmin də vəsiyyətidir ki, oxuyub incinar olam.

– Əlbəttə, əlbəttə, bilirsən fəhlələr neçə ildir sənin yolunu göz-ləyirlər?..

Danışılan sözlər eşəblərimə toxunub məni təbdən çıxarsa da dözüür, danışığın axırını gözləyirdim oxumaq məsələsini yarımqıq qoyub başqa mövzuya keçdi:

– Eyb olmasın soruşmaq, bəs hörmətli incinar harada yatıb duracaq?

Yenə də düzünəqulu hərəkət elədim:

– Şəhərdə mənzil tapana qədər sizdə qalacağam.

Mamam oğlu mənə baxanda qorxdum. Əlbəttə, özümdən yox, ondan yana, çünki o qədər acıqlanmışdı ki, gözləri kəlləsinə çıxmışdı. Göz-lərinin qarası elə bil itmiş, yerini ağ tutmuşdu.

Evdə ərlə arvaddan savay başqa şəxs yox idi. Ərinin qışqırtısına və naqafil hərəkətlərinə tab gətirməyən mamam gəlini ərinin yanına gəlib narazı şəkildə dedi:

– Burada kar adam yoxdur, niyə qışqırırsan? Qonşular eşidirlər, eyibdir, axı...

Mən üzümə üz bağlayıb mamamoğluna sual verdim:

– Bəs qohum qohuma nə gündə lazım olar? Mənə bir iş düzəlt, işləyim, məktəbə qoy oxuyum.

Dediklərim onun başına batmadı. Arvadı sözlərimə qüvvət verdi.

– Sənin kimi maması oğlu olan yetim bəs hara getsin, kimə ağız açıb üz tutsun?..

Mamam oğlu sağ əlini yellədə-yellədə cavab verdi:

– Bəxtəvər başıma, hər gün bir yetim gələcək ki, mənə kömək elə.

Mamam gəlini ərini qınadı:

– Bilirsən bu kimdir? Dayın oğludur. Atasının sənə elədiyi yaxşılıqları yadına sal. Bilirsən, dayın səni nə qədər istəyirdi? Yadındadırmı, sən Quşqada ağır xəstə olanda var-yoxunu satıb səni kəndə gətirmişdi?

Mamam oğlu pörtlənmiş kələm halına düşmüşdü. Sözlər onu tutmuşdu, bir az qabaqkı hirsindən əsər qalmamışdı. Gah papiros çəkir, gah da altdan-altdan arvadına nəzər salırdı.

Sükut sevməyən mən otaqda özümü qərrib saysam da mamam oğ-luna müraciət elədim:

– İki-üç ay gözün üstümdə olsa, əlimi başıma yığıb özümə bir gün ağlaram.

Cavab çıxmıyanda mamam gəlini dilləndi:

– Nə çoxdur mədənlərdə iş. Kimə desən düzəldər. Nə qədər ki, evi yoxdur, qoy bizdə qalsın. Otaqlar bomboşdur. İçinə taxıl yığmaya-cağıq ha...

Mamam oğlu susmuşdu. Mən yalvarışlı tərzdə xahiş edirdim. Arvadı sözlərimə qüvvət verirdi. Haçandan-haçana mamam oğlu arvada dedi.

– Şəhərdən yediyimin üstündəyəm. Acından beynim qaralıb. Bir loğma ver mənə, iclasa gedəcəyəm.

Birinci dəfə idi, “iclas” sözü eşidirdim. Süfrəyə çörək, pendir, qoyuldu. Bişmiş gəldi. Mamam gəlininin hazırladığı küftə-bozbaşın dadına baxdım. Bura gələndə bərk acmışdım. Mamam oğlunun sözlərini eşidəndən sonra iştaham küsmüşdü. Bürüzə verməmək üçün iki-üç dəfə əlimi çörəyə uzatdım. Qasığı dörd-beş dəfə yağlı su ilə doldurub ağzıma apardım.

Mamam oğlu heç nə deməyib getdi. Çay dəmləyib ortaya qoyan gəlin mənimlə qabaq-qənşər oturub əvvəlcə ağlamsındı. Sonra ərinin qarasına söyləndi. Axırda da məsləhət şəklində dedi:

– Maman oğluna ümid olma. Bundan kar aşmaz. Dur get Səlimin yanına .

Səlim bizim kənddən idi. Qohumluğumuz çatmazdı. Ancaq ü : il rus məktəbində bir yerdə oxumuşduq. Dərslərində köməyim dəyn işdi.

Mamam gəlini təklifinin dalınca əlavə elədi:

– Səlim indi mənim yəznəm, mamam oğlunun bacanağıdır. Bacım Zohram bildir ona vermişik.

Mən Səlimin evini tanıyırdım. Ayrılığımızdan çox keçirdi. Mamam gəlini Tuti bələdçilik eləyib məni bacısı evinə – Səlimin yanına apardı. Səlim işdən gəlməmişdi. İki danışqal otaqları vardı. Zəhra məni səmimi qarşıladı. Bacısı kimi bu da ağladı, çünki mən ağlar vəziyyətdə idim. Yadımda ikən deyim ki, Tutunun iki bacısı vardı. Birisini Səlim almışdı.

Tutu bacısını mötbəyə aparıb yəqin ki, əhvalatı nağıl elədi. Sonra mənim yanıma gələndə gülə-gülə dedi:

– Sən qal Səlimi gözlə, mən gedim, maman oğlu gəlib görsə ki, evdə yoxam, səsi qonşuları köçürəcək.

Tutu gedəndən sonra Zəhra çay hazırladı. Pendir-çörək qoydu. Doyunca yeyib-içdim. Süfrə hələ yığılmamışdı ki, Səlim gəlib çıxdı. Gözləri sataşan kimi mənə qucaqladı. Bərk-bərk öpüşdük.

– Çox şükür ki, görüşdük. Evimizə gün doğub, unudulmaz dostumun üzünü görürəm.

Gülüşlər göz yaşında islandı. Ər-arvad həm deyib güldürdü, həm də için-için ağlayırdı.

– Eh... Vəfasız dünya, – deyib söhbətə başlamaq istəyən Səlim birdən dayanıb üzümə mənəli nəzər saldı.

– Bakıya nə vaxt gəlmisən?

– Bu gün.

– Bilirsən də, maman oğlanları da burada işləyirlər. Kefləri kökdür.

– Mən susub dinnməyəndə Səlim gülə-gülə dedi: – Həsənəli ilə də qohum olmuşam.

Yenə də dilimi çidarlayıb danışmadım. Səlim əsas söhbətə keçdi:

– Bacılarından kim qalır, haradadır?

– Bacılarımın üçü də ölüb. Böyük bacımın iki qızı var, Qarabağda mamamın yanında qoyub gəlmişəm.

Səlim dərinə köks ötürdü, mənə süzdü.

– Üzün əməlli-başlı tükəlib. Yaxında dəlləxana var, get taraş etdir. – Sonra gülə-gülə əlavə elədi. – Bilirsən burada dəlləxanaya nə deyirlər?

– Bilmirəm.

– Bərbərxana...1920-ci ildə birinci dəfə bu sözü dəlləxanaların qapısında görəndə, bərbər əvəzinə bir-bir oxuyurdum.

– Bərbər nə sözüdür?

– Fəhlələr danışır ki, osmanlılar bura gələndən bərbər sözü yaranıb

– Səlim arvadına cyham vurdu: – Boş süfrəyə xeyir-dua verməzlər.

Zəhra da bacısı kimi küftə-bozbaş bişirmişdi. Səlim iştaha ilə qaşıqladı, mən dilimə də vurmadım. Bir az qabaq şirin çayla pendir-çörəkdən yeyib qarnımı doyurmuşdum. Səlim keçmiş günləri xatırlayır, rus məktəbində oxuduğumuz vaxtları yada salır, mənə tərifləyib göylərə qaldırırdı.

– Vüqarlı məktəbinin parlaq ulduzu, nə yaxşı oldu gəlib çıxdın. İş, təhsil, ev-əşik barədə Səlim söz salmır, mən özümü onda qoy-murdum.

– Dostun Təhməz də qonşumuzdur.

– O da evlənib?

– Məndən qabaq.

– Uşağı yoxdur ki?

– Üç aylıq oğlu var.

– Tanışlardan daha kim var?

– Məktəbdə oxuyanlardan kim kənddən salamat çıxıbsa, hamısı buradadır. Bakıya Allah versin, keçmişdə bizi hovlayırdı, indi isə bizə dayaq durub dolandırır...

Özümü saxlaya bilməyib ağlaya-ağlaya danışdım:

– Yazıq dədəm ölənə kimi Bakı dilindən düşmədi. İstəyirdi bizi Bakıya götürsün, yollar üzümizə bağlandı. Mənə vəsiyyəti bu oldu ki, mütləq Bakıya get. Oxu, incinar ol.

Səlim çox toxtaq, olduqca səmimi halda dedi:

– Sağlıq olsun, oxuyarsan, incinar olarsan. İncinarlar tanıyıram ki, sənə əlinə su tökməyə də layiq deyillər.

Gördüm ki, söz açılib, əsl mətləbə keçdim:

– Səlim, kənddən gəlmişəm, əlim bixərədir. Mənə yüngül bir iş düzəlt. Qalmağa yerim yoxdur. Əvvəlcə bunlardan başlayaq, oxumağı sonra məsləhətləşərik.

Səlim sağ əlini sağ gözü bərabərinə qaldırıb dedi:

– Gözlərim üstündə.

Zəhra boxçaya təzə tuman-köynək, corab, əl dəsmalı qoyub qol-tuğuna vermək istəyəndə əri əlindən alıb özü götürdü. Əvvəlcə dəlləxanada üzümü qırxdırıb, saçımı düzəltirdim. Sonra hamama gedib yuyundum. Evə qayıdanda Səlim mənə baxıb gülə-gülə dedi:

– İndi sənə birinci məsələ evlənməkdir.

Gülümsündüm, ancaq tez dedim:

– Düzəldi hər yarağım, qaldı saqqal darağım.

Gecə şirin söhbət elədik. Dadlı xatirələr danışdıq. Kəndimizdə keçirdiyimiz fərəhli günləri yada salıb məktəbdə tövəttdiyimiz nadinciliklərdən deyib doyunca güldük. Kənddə oxuyanda bütün şagirdlərə ad qoymuşduq. Mənim adım “hacılıylək” idi. Boyumun uzunluğuna işarə idi. Səlimi “çəllək” çağırırdıq. Eni-boyu bir idi. Həbibə “qaçaqan” deyirdik. Qaçarağına at çatmazdı.

– Evdən heç haraya getmə, bəlkə dalınca gəldim.

Bakının ab-havasına nabələd idim. Həyətə çıxıb yan-yörəyə baxdım, hər tərəfdə neft buruqları görünürdü. Arabir alçaq təpələr də gözümə sataşırdı.

Şiddətli külək əsirdi. Ömrümdə bu cür külək görməmişdim. Ətrafdakı toz-torpağın hamısı üst-başıma doldu. Tez gözlərimi yumub içəri qaçdım.

Zəhra gülə-gülə dedi:

– Qağa, heyif bu şəhərə ki, küləyi əskik olmur.

– Külək yaxşı şeydir, bu şərtlə toz-torpağı gözüne doldurmaya.

– Qağa, bir də görürsən elə olur on gün dalbadal ya xəzri əsir, ya da gilavar.

– Xəzri, gilavar nə deyən sözdür?

– Külək şimaldan – dənizdən əsəndə xəzri, cənubdan əsəndə gilavar olur.

İlk dəfə eşitdiyim bu sözlərdən xoşum gəldi. Qoyulan adlar şairənə idi.

İçəridə oturub düşünürdüm: “Bəs deyirdilər Bakıda neft mədənlərinin hər yerindən mazut iyi gəlir, nəfəs almaq çətinidir. Nə səbəbə düşəndən bəri mən bunu hiss etməmişəm? Sonra yəqin elədim ki, şiddətli küləyin müqabilində mazut iyi gəlməz, hərgah külək əsməsə, həqiqətən mazut iyindən dayanmaq çətin olar.

İlin yaxşı fəslə idi. Yazdan bir ay ötmüşdü. Ağaclar yarpaqlamış, çöllər göyərmişdi. Fəhlələrin bostanlarında əkilən pəncərələr cücərmişdi. Əhali may bayramını şəhərdən kənarında keçirirdi. Şənlikdə iştirak edənlərə hökumət müftə yemək və şirniyyat verirdi.

Səlim mənə də yanına sahib camaat arasına çıxarmışdı. Mənə baxan var idi deyə bilmərəm, mən işə bacardığım qədər tamaşa eləyir, gözlərim yorulunca nəzər salırdım. Əhali müxtəlif, dillər ayrı-ayrı idi. Gəzintiyə çıxanlar arasında yaşlı da var idi, bığ yeri təzəcə tərləyən də; kişi də var idi, arvad da; geyinənlər də gözə dəyirdi, kasıb görkəmlilər də.

Gün əylənə kimi çalıb-çağırıldı, oxuyub-oynadılar, deyib-güldülər, yeyib-içdilər. Səlimin dili ilə desək: “əməlli-başlı kefə baxıb” evə qayıtdıq. Ömrümdə nə bu cür ürəkdən şadlanmışdım, nə də yorulmuşdum. Zəhra zarafata sahib dedi:

– Qağa, amma xeyləq gəzdik ha!

Mən Səlimin üzünə baxıb cavab verdim:

– Gəzdik yox, düzləri əldən saldıq...

Səlim gülümsünmüş halda dilləndi:

– Günü səhərdən gedirsən usta Heydərin yanına. Bizim mahaldandır. Canlara dəyən kişidir. Onun yanında işləyəcəksən.

Usta mənə doğma övladı kimi qarşıladı. Müəllim misalılı dərslər verdi. İşimin nədən ibarət olacağı xüsusda xeyli söhbət elədi.

– Hələlik bir müddət qazmaçılarla işlərsən, sonrasına baxarıq...

Keçib gəldiyim ömür yolunun çətin və ağır olduğunu biləndə qaşları düyünləndi. Danışığına ara verib üzümə baxdı, haçandan-haçana soruşdu:

– İndi yaxın qohumundan kimlər vardır?

– İki bacım qızını məmamin ümidinə qoyub gəlmişəm.

Heydər kişi (mən ona ilk görüşümədən əmi deməyə başladım) nəzərlərini yazıq görkəmindən çəkməyib hey baxdı.

– Səlim nəyindir?

Kəndlimizdir. Məktəbdə bir yerdə oxumuşuq. Dostumdur.

– Dostluğa layiq oğlandır. Fəhlələr hamısı xatirini istəyirlər. Nədən ki, işləkdir, çalışqandır.

Heydər əmi Səlimi tərifləyərək “işləkdir”, “çalışqandır” sözlərini ürəkdən deyəndə mən özlüyümdə hesabımı aparır, vurulan eyhamlardan, edilən işarələrdən nəticə çıxarırdım. Düzü budur ki, Heydər əminin Səlimi tərifləməsi mənə həm sevindirir, həm də qeyrətə gətirirdi. Usta düz deyirdi: “İşləyəndə gərəklə ürəklə çalışsan. Cəndildən yanasan”. “Ürəklə görülən işdən gül ətri gələr” misalını nahaq yerə çəkməyiblər.

Heydər əmi bir sual da verdi:

– Qalacaq yerin varmı?

– Xeyr, yoxdur.

– Bizim mədəndə cavan bir oğlanın yanında boş çarpayı var, gedib onun yanında yatarsan.

– Kənddə yaşadığım illər dəmir çarpayıda yatmamışdım. Kənddə beş dövlətlinin ikisində ağac çarpayı var idi.

İki gün sonra həmin otağa keçdim. Burada yaşayan oğlan zəngə-zurlu idi, ata-anasından acıq eləyib Bakıya gəlmişdi. Mənimlə soyuq

görüldü. Yavan danışdı. Günün quyuğu batmamış soyunub yerinə girdi, az çəkmədən xorna çəkməyə başladı. Yoldaşının hərəkətlərindən narazı idim. Burası var ki, bu vəziyyət uzun sürə bilməzdi. İkimiz də işləyirdik. Tezliklə Bakıdan getməyəcəkdik. Bahəm bir mənzildə yaşayıb nə qədər küsülüvari dolanmaq olardı?

Yaşca hansımız böyük idik, demək çətindir. Hərçənd Eyvaz adlı oğlan üzünü tez-tez qırxdı, nazik biğ qoyurdu. Ancaq bu cür nərme-nazikliklərlə məşğul olmağa nə həvəsim vardı, nə də vaxtım. Fikrim-zikrim bu idi ki, işimlə, xasiyyətimlə usta Heydərini tərifləmişdim. Səlim barədə dediklərindən bir neçə kəlmə də mənim haqqımda desin. İşdən qayıdandan sonra əlimə keçənlərdən yeyib qarnımı doyurur, sonra da Səlimgildən götürdüyüm "Poçt qutusu" kitabının yarımçıq səhifələrini oxuyurdum.

Axşam Eyvaz nədənsə tez gəldi. Amma yenə də qaşqabaqlı idi. Paltarımı dəyişib qurtarmağa macal verməyib sorğu-suala tutdum:

– Sən kənddə olanda da bu cür qaşqabaqlı idin?

O, şalvarının üstündən çəkdiyi toqqanı bağlayıb qurtaranda cavab verdi:

– Başına söhbət qəhətdirsə, hazırlaş teatra gedək.

– Teatr nədir?

– Gedərsən, görərsən.

– Haradadır?

– Bakıda.

– Nə ilə gedirlər?

– Kukuşka ilə.

– Kukuşka nədir?

– Mənəndə görərsən.

– Kukuşkaya minib teatra getmək istəyən oğlanın əyən-başı olmalıdır. Geyindiyim paltarını Səlim bağışlayıb.

Eyvaz geyinib-kecindi. Üst-başına otir səpib otaqdan çıxanda dedi:

– Sualına sabah cavab verərəm.

O getdi. "Teatr" xüsusda xeyli fikirləşdim. "Kukuşka" haqqında o ki, var düşündüm. Axırın bir yana çıxara bilməyib bifeledim. Yəqin teatr kef eləməli yerdir. Kukuşkaya minənlərin yəqin ki, pulu çoxdur. Mən hələ bu cür ləzzətlərdən məhrumam, gərək dözəm. Tamahıma tit deyəm. Nəfsimə şüglüzülmə olam".

Nə vaxt yatdığını, Eyvazın qayıtdığını bilməmişəm. Səhər oyananda gördüm ki, Eyvaz bərkənd inildəyir. Paltarımı geyinmədən yanına gedib əlimi başına qoydum. İstisi var idi. Əhvalını soruşdum. Dodaqlarını yalaya-yalaya dedi:

– Özümü soyuğa vermişəm.

– İşin-günün bu vaxtında soyuq səni harada vurdu?

Eyvaz gözələrini yumub inildədi. Halına acıdım. Çox yazığım gəldi. Tanıdığım iki ev idi. Birindən həmişəlik çıxmışdım, ikincisinə üz tutdum. Zəhraya əhvalatı dedim. Çay qoydu, şorbə bişirdi. Əli dolu qayıtdım. Su gətirib Eyvazın əl-üzünü yumaqda kömək elədim. Çay içdi, turşulu şorbədən xeyli yedi. Çox çəkmədi ki, tərledə. Sanki soyuqdoymə ilə birlikdə hirs, hikkə, acıq, əsəbilik, narazılıq da bədənindən çıxır, qaşqabağı açılır, aynası güldürdü. Bir istədim dünən verdiyim sualın cavabını soruşsam, hələlik vaz keçdim. Köynəyini dəyişdim, tərini sildim. O, yuxuya gedəndə mən boşalmış qabları, çaynıq və stəkan-nəlbəkini yığıdırıb Səlimgilə apardım.

Səlim evdə idi, bostanda işləyirdi. Məni görcək yanıma gəlib zərəfata başladı:

– Bakının küleyi xoşuna gəlirmi? – Mən gülümsəndim. O, yenə xəbər aldı; – Gün şaxıyanda özünü necə hiss edirsən? – Cavab verməyəndə gülə-gülə dedi: – Qara mazutun ən bər qoxusundan razısanmı?

Mən dinmir, o, üzümə baxıb fikirləşirdi.

Eyvaz tək idi. Ondən yana narahat idim. Səlimlə bəzi məsələləri hökmən danışmalı idim, vaxt yox idi. Axır ki, marağım üstün gəldi, Səlimə dedim:

– Usta Heydərən razıyam. Mənə çox əhliyyət eləyir. Səlim dediklərini təsdiqlədi:

– Çox xeyirxah kişidir.

– Səni bərk tərifləyir.

– Usta Heydər hər adamın işindən razılıq eləməz.

O, adam sərrafıdır.

– Görməzə-bilməzə mənə yer də düzəltdi.

– Hə, yaxşı yadıma düşdü, yoldaşın kimdir?

– Zəngəzurdan gəlib, Eyvaz adlı bir oğlandır. Ürəyimə yatmır. Çox qaraqabaqdır.

– Harada işləyir?

- Xəbər almamışam.
- Qazmada işləyirsə, tezliklə qaşqabağı açılar.
- O niyə?
- Mədəndə ən ağır iş qazmadır.
- Qazma mənim çox xoşuma gəlir.
- Yorulmursan?
- Nə tez?

Ayağa durub getməyə hazırlaşdığımı görəndə dedi:

- Hara tələsirsən? Bu gün cümədir...
- Yoldaşım naxoşlayıb. Otaqda təkdir.
- Xəstəliyi nədir?
- Deyir soyuq dəyib.
- Hara getmişdi?
- Dünən deyirdi teatra gedirəm.

Səlim uzada-uzada dedi:

- Teatra... – Utandığımdan teatrdan söhbət salmadım. Səlim başını bulaya-bulaya əlavə elədi: – Teatra getmək üçün pul lazımdır.
- Nə qədər pul gerek olur?
- Heç olmasa yarım manat.

Səlim məni oturdub söhbəti qızışdırdı. Zəhra xörək hazırladı, çay qoydu. Bakının fırtınalı küləyi başlamışdı. Yənə də tozanaq heyət-bacaya dolur, qapı-pəncərədə səs-küy salırdı. Zəhra stolun üstünə süfrə salanda Səlim dedi:

- Qağa, bilərəm darıxırsan, işin ağırdır, çətindir. Vəziyyətin hələ qaydasında deyildir. Ancaq, necə deyərlər, “bir tərəfdən bağlayan bir tərəfdən açar”.

Sözlər üroyimdən xəbər verdiyindən qanadlandım.

- Səlim, qapı çoxdan açılıb, sən kimisi varlı yoldaşa penah gətirmişəm, usta Heydər təkin arxam vardır!

Səlim sözlərimin səmimiliyinə inanıb dediklərimi tamamladı:

- O ki qaldı sən oxumağına, Allah qoysa, payız mütloq girərsən rəbfaka.

“Rəbfak” sözünü də təzə eşidirdim. Bakıya təzə gəldiyim günlər istədim özüm üçün cib dəftəri düzəldib yeni eşitdiyim, mənasını bilmədiyim sözləri yazam, təhsilli-savadlı adamlardan soruşam. Ey-bimə gəldi.

Səlimlə yaşdaş, yaxın idik. Bu səbəbdən də utanıb çəkinmədən xəbər aldım:

- Rəbfak nə deyən sözdür?

- Rəbfak rus sözüdür. Yəni raboçi fakültet. Bizim dildə iki adı vardır. Fəhlə fakültəsi də deyirlər, əmələ fakültəsi də.

Mən də düzəliş verdim:

- Əmələ fakültəsindən fəhlə fakültəsi yaxşıdır.

Səlim dedi:

- Fəhlə fakültəsinə savadlı fəhlələri götürürlər. Oxumaq müddəti bilmirəm dörd ildir, yoxsa beş il. Oranı yaxşı qurtarsan, ali məktəbə girib incinardan, həkimdən, müəllimdən olarsan.

Həmin vaxtdan “rəbfak” sözü dövlət quşuna dönüb, – başım üzərində hərləndi, rahatlığımı pozdu.

Geri qayıdanda Eyvaz qalxıb oturmuşdu.

- Bərk darıxıram, harada qaldın?

- Kəndlimgildə idim.

- Sənin də burada kəndlin var?

- Bir yox, bir neçəsi.

- Mən günlüsən ki.

Onu azca tanıdığım, barəsində eşitdiklərim bir yana qaldı, təzədən tərcümeyi-halına əl uzatdım. Dedi-yindən məlum oldu ki, məndən üç yaş böyükdür. Ata-anası sağ-salamatdır. Dolanacaqları pis deyil, bizim mahalın Naxçıvanla sərhəd kəndlərindəndir.

- Niyə oxumamısan?

- Oxuyub molla olmayacağam ki...

- Molla yox, həkimdən, incinardan olardın.

O tutuldu, cavab verməyə çətinlik çəkəndə mən harayına çatıb əlavə sual verdim:

- Bizim taylarımızın çoxusu mədənlərdə əməlli-başlı işdədir.

Eyvaz yənə də üz-gözünü turşutdu. Narazı şəkildə üzümə baxıb qışqırtı ilə dedi:

- Bakıda qalıb mədənlərdə fəhləlik etməyi Allah istəməyənlərə qismət eləsin.

- Onda niyə Bakıya gəlmisən?

- Olub da...

- Tay-tuşuna niyə üreyini açmırsan?

– Sənin mənə köməyin dəyməz...

– Əyin-başımı nimdəş görüb məni ağılsız sayma, bəlkə köməyim döydi.

O, dərindən ah çəkib başladı:

– Uşaqlıqdan anam qardaşı qızını mənə ad eləyib. İndi dayım qızı da irilib, mən də yekə oğlan olmuşam. Kiçik çillə girəndə nişanlım məni görüb xəbər verdi ki, ata-anası onu başqa oğlana vermək niyyətindədir. Mən anama dedim, anam atama deyəndə atamın sözlərini eşitdim: “Qazanc götürməmiş oğulun indidən bu sövdəyə düşməsi bizim nəslə yaraşmır”. Anam təkidlə bildirdi ki, qızı deyəsən başqasına vermək istəyirlər. Atam soyuqqanlıqla dedi: “Kənddə qız qəhətliyi deyil ki?”.

Mən yaxınlaşıb atamın üzünə qayıtdım.

– Dayım qızını almaq istəyən oğulun anasını ağlar qoyaram!

Atam mənə iki möhkəm sillo vurub, gücü gəldikcə qışqırdı:

– Südü qəliz küçük! Elə get ki, bir də gözüm səni görməsin!

Mən də Bakıya gələnlərə qoşulub bura gəlmişəm. Az qalır üç ay ola ki, işləyirəm. Ancaq əlim işə yatmır, yarı canım qalıb kənddə. Dayım qızı, bir dəqiqə gözümdən aralanmır. İndi de görüm, nə kimi köməyin dəyər?

Sual çətin, həlli müşkül idi. Bununla belə öhdəsindən gəlmək mümkündür, çarə tapmaq olardı. Doğrudur, mən o saat məsləhət görmədim, gərək düşünüb-daşınaydım, ölçüb-biçəydim. Eyvaz tələsməklə heç nə qazanmırdı. Bəlkə də itirirdi. Tələsmək zərərli hərəkətdir. Bu yaşda ərgən oğlanların tələsməsi isə fəlakətlə nəticələnə bilər. Atalarımız həmişə deyiblər: “Səbr eləyən fərəc tapar, səbr cənnətin kilididir”.

Aradan bir həftə keçdi, Eyvaz gözüm görə-görə şam kimi oriyirdi, çox xiffət eləyirdi, həmişə fikirli idi. O dərəcəyə çatmışdı ki, öz dərdimi unudub onun haqqında düşünürdüm, hətta bu barədə Səlimə də dil yetirdim. Səlim bu məsələyə əvvəl o qədər də əhəmiyyət vermədi. Ancaq sonradan münasibətini bildirdi:

– Bilirsən nə var?

– Xeyr, bilmirəm.

– Eyvazın bircə əlacı var.

– Nədir?

– Rüksət alıb qayıtsın kəndə. Dayısı qızını götürüb qaçsın, özünü də gətirsin birbaşa Bakıya.

– Eyvaz Bakıda qalıb işləmək istəmir.

– Niyə?

– Deyir buralara quşum qonmur.

– Bəlkə dayısı qızı gələndən sonra quşlar qonub yuva tikdilər.

Mən də güldüm. Zəhra göz vurub dilləndi:

– Qağa, eşidirsən nələr danışır?

– Ustadır da...

– Bu şirin dilini işə salıb məni yoldan çıxartdı...

Mən Zəhranın sözünü kəsdim:

– Allaha şükür, xoşbəxt olmusan.

Səlim dinmədi, Zəhra başını aşağı salıb işlə məşğul oldu.

Səlimin dediklərini söyləyəndə, Eyvaz diqqətlə qulaq asdı. Elə ki, Bakı ilə əlaqədar söhbətlər ortaya çıxdı, başını buladı:

– Yox, baş tutan sövdə deyil.

– Özün bilən məsləhətdir. Ancaq Səlimin dedikləri ağla batandır. Yoxsa o qədər fikir çəkərsən ki, bir də ayılıb görərsən əməlli-başlı qocalmışan.

– Orası düzdür.

– Bəs düz olmayan nədir?

Eyvaz xəstəliyini tamamilə unutmuşdu. Günü-günə satır, nə işi yarıdır nə yediyi canına yatır, nə də qəti qərara gəlirdi. Hətta son günlər papirosu bir-birinin oduna yandırır.

Usta Heydər bir gün buruqda iş vaxtı yanımıza gəlmişdi. Təzə balta ilə quyu qazırıq. Fəhlələrin hamısı yaşca məndən böyük, bə-dəncə sağlam, boyca uzun idilər. Amma onların hər birisindən çox işləyirdim. Çalışdırdım ki, gördüyüm iş səliqəli olsun, qüsur tapmasınlar. Buyruqları vaxtında yerinə yetirirdim. Haraya, nə işə yollanırdım, dərhal gedib düzəldir, yaradıb qayıdır.

Usta Heydər bir yerdə çalışdığımız fəhlənin beşindən də məni soruşdu. Hamısı yaxşı danışdı, böyüyümüz isə dedi:

– Allahın altında bu bacarıqda, bu fərsətdə fəhlələr mədəndə çox ola... Bilirsiniz, usta, oğul deyil, qızıl qırtmağıdır.

Usta Heydər bunların yanında mənə nəinki söz demədi, hətta üzümə də baxmadı. Usta gedəndən sonra fəhlələr o ki lazımdır məni yenə təriflədilər. O ki lazımdır işlədib tərlətdilər, axırda da dedilər:

– Bəxtəvər adamsan ki, əlində savadın vardır. Bu zəmanədə yazı-
pozusu olan hər yerdə çörək tapar.

“Adam altdan söz, qazan altdan köz” misalı yadıma düşdü. Sözü
yaxşısı, tutarlısı, təriflisi adamlara qanad verib göylərə qaldırır. Sözü
pisi, zəhərlisi adamların ömrünü gödəldir. Köz qazanı qaynadan kimi,
pis söz də insanları yerindən ələyir, müvazinətini pozur, hədəqədən
çıxarır, axırda da qorxulu yollara salır.

İş yoldaşlarımın sözü qoluma qüvvət verib, məni gücləndirmişdi.
Dizimə taqət gətirib, addımlarımı yeyinləşdirmişdi, gözümün işığını
artırıb fikir və düşüncələrimi aydınlaşdırmışdı.

Yay girdi, istilər başladı. Mən Qarabağın istisini görmüşəm,
çayların bürküsündə tər tökmüşəm, isti məndən ötrü qorxulu deyildir.
Bununla belə yay aylarında Bakıda qalmaq, neft mədənlərində iş-
ləmək o qədər də asan deyildi. Ancaq mən asanlıqlara bel bağlamır,
çətinliklərlə üzleşmək, onların təzyiqinə davam gətirmək məqsədi ilə
işimin sürətini yavaşıtırmır, xasiyyətimdəki dəqiqlik və düzgünlüyü,
sərrastlıq və birüzlülüyü həmişə qabarıq şəkildə bürüzə verməyə can
atırdım.

Mamam oğlanları məndən xəbər tutmur, mən onları itirib axtar-
mırdım. Onlar harada işlədiyimi, harada qaldığını yəqin ki, bilmir-
dilər. Mən də eşitmişdim ki, böyük oğlunun qızı olub. Ortancılı subay
gəzir, xırdası isə əvvəlki vəzifəsində çalxır. Bunu da eşitmişdim ki,
Zəhranın ərlik bacısı, həm də baldızı vardır.

Movaciblə başımı dolandırırtdım. Əyin-başımı bir az təzələmiş, bir
dəst tuzə yorğan-döşək saldırmış, üç-dörd dəst yastıq üzü, məhraba
almışdım. Tay-tuşlarımın hamısı papiros çəkir, mən isə acı tüstünü ci-
yərlərinə çəkən kişiləri qınayırdım.

Usta Heydər nəzərimdə peyğəmbər idi. Dilinə yalan gəlməz, heç
kimin pisliliyini istəməz, hamıya yaxşılıq ələyər, əli aşağı olanlara yardım
göstərər, dara düşmüşlərin karnına gələrdi. Usta da papiros çəkdiyindən
arabir qarasına danışırtdım. Düzünü deyim ki, bu səbəbdən o, nəzərim-
də istənilən yüksəkliyə qalxa bilmirdi. Onun nurlu sifətinə tənəbinin
acı tüstüsü qonanda mənə toxunurdu. Muştuğa taxıb iştaha ilə sümür-
düyü papirosa sərf elədiyi vaxta heyifim gəlirdi. Həmişə cavanlara
düzgün yol göstərən, ağıllı məsləhətlər verən ustanın şirin dilinə acı
tüstü dəyirdi. Saf və möhkəm dişlərini tüstü qaraldırdı. Kənddə rus

məktəbində oxuyanda müəllimlər nəzərimdə əvəzsiz olduqları kimi
indi də usta Heydər məndən ötrü əlçatmaz dağ misalında idi. Heyif,
heyif ki, papiros çəkirdi...

Ustanın evi harada idi, tanıyırdım. Külfəti neçə baş idi, bilmirdim.
Orasını eşitmişdim ki, bizim tərəfdəndir. Əsli iranlıdır. Savadı yox idi,
məmin idi, namazını keçirməz, orucluğu da bir ay oruc tutardı. Qəribə
bir xasiyyəti vardı. Molla adı çəkiləndə gülürdü, yada ki, əleyhinə da-
nışırdı. Hətta bir dəfə məhərremlik vaxtı camaatın yanında dedi ki,
mollalar fırıldaqçidir.

Bakının qarabışıren günləri bir-birindən hərarətli, qızgın keçirdi.
İş yoldaşlarımdan birisi günorta üstü dedi ki, usta Heydər səni yanına
çağırır.

Usta yerində yox idi. Köməkçilərindən birisi evinin yerini nişan
verdi. Getdim. Biz qalan evlərdən xeyli uzaqda, mədəndən aralı iki-
mərtəbəli bina idi. Ətrafına taxta hasar çəkilmişdi.

Qarabağda evlərin darvazası olur. Çöldən iri bir dəmir taqılbab
asıdır. Ev yiyəsini çağırmaq istəyənlər həmin dəmirlə darvazanı döyür-
lər. Burda darvaza yox idi ki, döyüm, çağırmağa da utanırdım. Gözlə-
məli idim. Nə vaxt heyətə çıxan olar, özümü nişan verərəm. Bəxtim
getirdi. Heyətə uzunboy bir qız çıxdı. Ora-bura boylanırdı. Yəqin etdim
ki, məni axtarır, özüm qabağa yeriyib salam verdim. Qızın başı açıq idi.
Daranıb, hörülmüş uzun saçlarını çiyindən sinəsinə aşırırmışdı.

Salamımı alıb mənə baxanda ixtiyarsız olarıq ürəyim şiddətlə dö-
yündü, qızın yanaqları elə bil od tutub yanırdı. Çatma qara qaşları o qədər
də nazik deyildi. Bizim kənddə aşlıqlar arvadları, qızları tərifləyəndə
“burnu gilən fındığı” dedikləri yadımdan çıxmamışdı. Bu qızın burnu
xalis, gilən fındığı idi. Əynində naxışlı çitdən kofta-tuman vardı. Aya-
ğı yalın idi.

Bir-birimizə baxır, elə bil ilk dəfə görüşə gələn oğlan nişanlısı ilə
danışmaq üçün söz qəhətliyi çəkirdi. Qız özünü ciddi aparmağa cəhd
edirdi. Mən ondan utanırdım. Ancaq gözümü ondan çəkməyib, uzun kir-
pikli qara gözələrinə, boyun-boğazına, qara saçlarına baxmaqdan həzz
alırdım.

- Usta Heydər evi buradır?
- Bəli.
- Usta tapşırıb ki, yanına gələm, evdədirmi?

– Bəli.

– Gedin deyin gəlmişəm.

O, tez geri qanrılıb gözden itdi. Müvəqqəti ayrılığı dərhal hiss etdim. Bakıda yaşadığım günlərdə ilk dəfə idi ki, başı açıq qız görürdüm. Özü də cavan oğlanla kəlmə kəsirdi. Mən fikrimi uzada bilmədim. Usta özü həyəte çıxıb məni çağırırdı, içəri apardı.

Ortayaşlı bir qadın mənə “xoş gəlmisən” dedi. Arvadın ağzında yaşmaq yox idi. Geyimi miyanə, ancaq təmiz idi. Geniş və işıqlı otaqda qoyulmuş orta stolun üstündə bir qrafın ayran var idi. Üç qalın stəkan üzüquyulu çevrilmişdi.

Usta Heydər arvadına dedi:

– Qızıyətər, sənə dediyim oğlan budur.

Ustanın arvadı yaşca ərindən kiçik idi, nishətən cavan qalmışdı. Qıvraq, gümrah idi. Cavanlığında qaşlarının arasını döydürdüyündən xırdaca göy xətlər aydın görünürdü.

Nə arvadın, nə qızın boğazında boyunbağı, nə qulağında sırğa, nə də barmağında bahalı üzük vardı. Qızıyətərin damışıqı da, oturuş-duruşu da hərəkət və eyhamları da xanım-xatun idi. Ərinin damışıqını gözləmədən soruşdu:

– Yaxın qohumun varmı?

Mən ixtiyarsız olaraq ucuz cavab verdim:

– Çoxdur, hürkütməsən sanamaq olmaz.

Arvad güldü. Əri müştüyü damağına aldı. Qız görünmürdü. Qızıyətər arvad fikrə getdi.

Nə haqda düşünürdü? Özü bilərdi. Məncə qohumlarımızın çoxluğundan razı qalmamışdı.

Usta Heydər arvadına üz tutdu:

– Damışıq dananı qurda verər. Əlli tərpen, yemək ver, bir azdan araba gələcək. Elə olsun ki, bizi çox gözləməsin.

Heç nədən xəbərim yox idi. Günortadan keçmişdi. Axşama hələ var idi. Araba ilə hara gedəcəkdilər? Məni bura niyə çağırırdı? Suallarına cavab axtardığım vaxt tənək dolması iri çala boşqabda ortalığa qoyuldu. Qız əlindəki içi qatıqla dolu çini kasaya dolma qabının böyründə yer düzəltdi.

Çox ağır vəziyyətdə idim. Ustanın, birinci dəfə gördüyüm ana ilə qızın yanında süfrədə yemək yeməli idim. Tər məni basmışdı. “Yemirəm” deyə bilməzdim, ustanın xatirinə dəyər, arvadı inciyər, qızı küsərdi.

Usta “Bismillah” deyib boşqabına dolma çəkdi. Xəcalətimdən nə eleyəcəyimi bilmirdim. Əllərim əsə-əsə beş-altı dolma götürüb qaba qoydum. İki qaşiq qatıq töküb çəngəli əlimə götürəndə gözüüm qıza sataşdı. Çəngəl yerə düşüb səs eleyəndə köynək-köynək ət tökdüm. Təndir çörəyini görəndə kəndimiz, təndirimiz, anam, bacılarım yadıma düşdü. Doluxsundum. Çətinliklə çörəkəndən kəsib dolmaları yedim. Elə bil dolma yemir, ətini yeyirdim.

Usta bir söz demir, arvadı gözünü mənəndən çəkmir, qızı hərəkətlərindən dilxor olurdu.

Süfrə yığışılana yaxın həyətdən səs eşidildi. Qız tez çölə çıxıb yənindən qayıtdı.

– Arabaçı gəlib, – dedi:

– Deginən içəri gəlsin.

Vücuda yağınıca, boyca gödək, üzü tükü bir kişi içəri girib salam verdi.

– Əyləş. Adama bir stəkan çay içək, sonra tərpenək.

Kişi dinnməyəndə usta zarafat şəkildə dedi.

– Qayınanan səni çox istəmir.

Kişi söz altında qalmadı.

– Çox istəsəydi, qızını mənə calayıb axırını bu günə qoymazdı ki.

Qızıyətər arvad söz atdı:

– Kazım qardaş, arvadına bu sözləri necə qıyıb deyirsən?

– Usta Heydər sözünün qabağına çıxmayanda üstümüzo ayaq alır.

Bağlamaları daşıyıb arabaya yığıdıq. Dördümüz də arabanın içinə salınmış köhnə döşəkçənin üstündə oturuq. Araba tərpendi. İkiatlı araba idi. Qabaqda gördüyüm üçatlı ağ arabalardan deyildi. Araba köhnə, atlar ariq idi. Arabaçının görkəmi də, hərəkət və sözləri də ürəyimə o qədər yatmadı.

Gün batandan sonra bir kəndə çatdıq. Adına Novxanı deyirdilər. Bağ deyəndə mənim nəzərimdə kondimizdəki gilə, gilənar, alma, armud, ərək, heyva, şaftalı, alça, gavalı, zoğal ağacları ilə çitənmiş böyük gülüstan canlanırdı. Gecələdiyimiz yerdə üzüm tənəklərindən, encir pöhrələrindən, bir neçə qaraağac və qələmədən başqa heç nə gözü dəymirdi. Bina iki otaqdan ibarət idi. Nimdaş bir eyvanı, hər otağın iki pəncərəsi var idi. Bir-birindən aralı iki su quyusu görünürdü. O qədər də dərin olmayan bu quyulardan əl ilə çəkilən su duzlu idi. Usta Heydər buranın nəyinə bənd olub gəlmişdi, məlum deyildi.

Ev yiyəsinin külfəti içəridə yatdı, mən qaraağacın altında gələdim. Mülayim külək əsirdi. Düzü budur ki, külək əsdikcə yuxum şirinləşir, yorğunluğum çıxırdı. Ay doğandan sonra ətraf aydınlaşdı, gözəlləşdi, meynələrin yarpağı səslənib bir-birini çağırırdı. Çinarın budaqları silkələnib ahəngdarlıqla qaraağaca xəbərdarlıq elədi. Qaraağaca qonub qırılmağa, gecənin bir şəri keçənə kimi səs-səse verən qarğalar uçub gedəndən sonra hamının qulağı dincəldi. Mən pambıq yorğanın bir ucunu altına qoyub yatdım. Oyananda gördüm gün doğub.

Quyudan su çəkib sərin su ilə yuyundum. Samovara od salıb qaynatdım. Çaynıqla çay içəridə olduğundan gözlədim. Ustanın arvadı Qızıyeter yanıma gəlib salam verdi.

- Necə yatdın?
- Yaxşı.
- Dittəli yox idi?
- Xeyr.
- Bağ xoşuna gəlirmi?
- Ələcsizliqdan düz danışmadın.
- Pis deyil.

Arvad cavabımdan razı qalmadı. Quyunun başına gedib nə işə quraladı... Çox keçmədən qız ananın böyründə dayanıb mənə baxdı. Qalmışdım iki daşqın çayın arasında, qıza nəinki baxmaq, uzun müddət onu nəzərdən keçirmək, nadir sənət incisi, qiymətli tutiya kimi sitayiş etmək istəyirdim. Ancaq anası burada idi, atası işə bir azdan görünüb dağ təkin dayanacaqdı. Hərçənd mənə pisliyi dəyməmişdi, ancaq zəhmi ilə gözümün odunu elə almışdı ki, yanında cıncırımı çıxarmaq, ləb tərpetmək, danışmaq, başımı qaldırıp doyunca baxmaq məndən ötrü həlli çətin məsələ idi.

Çay dəmləndi. Dünəndən qalmış dolma isindi, süfrə hazırlandı. Usta bağıni gəzib quyunun yanında mənə sorğu-suala tutdu:

- Bağ xoşuna gəlirmi?

Qızıyeter arvada verdiyim cavabı yenə təkrar eləyəndə usta Heydər dedi:

– Bakı bağları əvvəllər mənə də ürəyimə yatmırdı. Ancaq on-on iki il olar, bağısız yaşaya bilmirəm, hər il azı üç ay burada dincəlirəm. Bakı bağlarının havası əsil can dərmanıdır.

Deyilən sözlər başıma girib ürəyimə yatmasa da eşidir, cavab vermir, təsdiqləməirdim.

Usta əl-üzünü yuyub süfrəyə gəldi. Yeyib-içəndən sonra mənə dedi:

- De görüm dənizdə çimmisənmi?

– Xeyr.

– Üzmək bilirsən?

– Xeyr.

Usta güldü.

– Daha bunun harası xeyir oldu. Bağa gəlib dənizdə çimməmək günahdır. – Mən yazıq-yazıq baxanda usta dedi: – Hazırlaş, gedək çimməyə. Tanış uşaqlardan olsa, deyərəm sənə üzmək öyrədərler.

Şənbə günü araba gəlib usta ilə mənə işə gətirdi. Qızıyeterlə Qaratel bağda qaldı.

İki gün ərzində iş yoldaşlarım gözümdə başqalaşmışdı. Özümü hamıdan sözü ötər sayırdım. Tapşırıq gözləmədən hərəkət edirdim. Çalışırdım ki, mənə göstəriş verib, buyruq buyurmasınlar.

İşdən sonra Səlimgilə getdim. Zəhra mənə danlayıb dedi:

- Həbib qağa, gözümüz yolda qalıb, hardasan?

Başıma gələnləri nağıl eləməyib uydurduğumu danışdım:

– Otaq yoldaşım kəndə gedirdi, onu yola saldırdım.

– Yoldaşın bu vaxt kəndə nəyə gedir?

– Nişanlısı var, gedib götürüb qaça.

Zəhra şaqqanaq çəkib güləndə Səlim altdan-altdan mənə baxıb bic-bic dedi:

– Özünə umac ova bilməyib başqasına orıştə kəsən arvadlardan sənə nəyin artıqdır?

Sualın mənası mənə çatmadığından cavabında aciz qaldım. Zəhra ərinin sözünü tamamlayanda mətləbi anladım. Zəhra belə dedi:

– Allaha şükür, əlini başına yığmısan. Tay-tuşlarının bu gün, sabah uşağı olacaq. Bəs sən nə vedəni gözləyirsən?

Sözlər ürəyimdən xəbər verib mənə yükə salsa da “hə” deyə bilmədim, çünki mən oxuyub məktəb qurtarmadan belə məsələlərə vaxt sərf eləmək sövdəsindən çox uzaqdım. Vaxtı ilə ikilikdə Səlimlə olan bir söhbəti xatırlayıb dedim:

- Ərin yaxşı bilir ki, mənə əvvəlcə savad, bilik lazımdır.

Zəhra söz altında qalmadı:

– Sən Səlimdən də savadlısan, qağam Fərmandan da...
 – Nə olsun? – deyib Zəhraya yox, ərinə baxanda Selim başını bulay:
 bulaya əllərini oynatdı:
 – Eşşəyə minorlər ata çatınca. Belə bir misal eşitmisən?
 – Bəli.
 – Mən ölüm, düzünü de görüm, usta Heydər damağına şəkər əz
 məyib ki?
 Söz mənə toxundu:
 – Usta Heydər mənə atalıq eləyir. Onun haqqında ədalətsiz danış
 dığından səndən berk inciyərəm.
 Zəhra narazı tövrədə cavab verdi:
 – Düz söz acı olur.
 Mən özümü saxlaya bilməyib ürəyimi boşaltdım:
 – Dedikləriniz başdan-ayağa səhvdir. Usta Heydər mənə yazıq
 gəldi, həm iş düzəltdi, həm də qalacaq verdi. Doğma mamam oğl
 birçə gecə evində məni saxlamadı.
 Söhbət çox uzanmadı. Ərlə arvad geyinib təklif elədilər ki, Fərmangil
 gedirik, sən də bizə qoşul.
 Mən təklifi rədd eləmək istəyəndə Səlim inadla dedi:
 – Getməsən yaxşı düşməz. Əvvəla, Fərmanın xətrinə dəyər. Bi
 də ki, qızların hamısı səni görmək istəyir.
 Yol uzununu düşünürdüm: “Qızlar mənim nəyimi görmək istəyir”
 Uzun boyum xoşa gələn deyil. Arıqlığımdan boğazımı armud saplağını
 oxşayır, sifətimdə gözə dəyən bir şey yoxdur. Boyun-boğazımı basma
 seyrək sarı tüklər məni licimdən çıxarıb. Əyin-başım o gündədir ki
 görünlən yazığı gəlir. Hələlik birçə ürəkaçan cəhətim var ki, onu da
 qızlar görə bilməyəcək. Mən işə can yandırırım, namusla çalışıram..
 Bu səbəbdən də usta Heydər yanında əziz-xələf olmuşam”.

Fərman da mənim məktəb yoldaşlarımdan idi. Evli-əşikli kiş
 olub. Arvadından başqa iki qız da mənə əl verdi. Sonradan öyrəndim
 ki, qızların birisi Zəhranın bacısı, digəri baldızıdır, daha doğrusu, Səlim-
 in bacısıdır.

Fərmangildə nə çay qoyulmuşdu, nə də xörək bişmişdi. Biz gələn-
 dən sonra çaydanı doldurub mazutla yanan plitənin üstünə qoydular.
 İki toyuq kəsib, yemək hazırladılar. Arvadlar işləyir, qızlar kömək
 eləyir, biz isə keçmişləri şirin-şirin xatırlayır, indidən söz salır, gələcək

barədə ürək dolusu söhbət eləyirdik. Əslinə baxsanız danışanlar yeznə-
 qayın idi. Mən qulaq asırdım, hərdən birdə deyirdim:
 – Sentyabr ayı tez gəlsəydi, gedib girərdim rabfaka.
 Səlimlə Fərman bu söz deyiləndə sevinmirdilər... Fərman ağzıma
 dil atıb dedi:
 – Ə qağa, rus məktəbində oxuyanda sən hamımızdan zirək idin.
 Müəllimlərin sevimlisi idin, amma indi Səlim, mən hara, sən hara?
 Mən də bu eyhamdan yapışdım:
 – Sizi bu məqama çatdıran Bakı olub. Sizə çatmaq üçün mənim
 birçə yolum vardır. O da rabfaka girib oxumaq, ali məktəb qurtarıb mü-
 həndis olmaq.
 Səlim gülə-gülə söz atdı.
 – Bəlkə həkim oldun?
 Mən etiraz eləyib dedim:
 – Dədəmin vəsiyyəti bu oldu ki, oxu, incinar ol... Mən dədəmin
 sənətini öyrənəcəyəm.
 Fərman sözə qarışdı:
 – Dədəm incinar deyildi ki, qara fəhlə idi, dartay çəkirdi.
 Mən cavab verdim:
 – Dədəm incinar deyildi, qara fəhlə idi, dartay çəkirdi. Quyudan
 neft çıxarırdı. Mən oxuyub incinar olacağam. Dədəmin işlədiyi mə-
 dəndə təzə quyu qazdırıb, oradan neft çıxardacağam. Nə olur-olsun,
 hərəgah əcəl aman versə, dədəmin sənətini bir oğul kimi davam etdi-
 rəcəyəm.

Yeznə qayına baxdı, qayın yeznəni süzdü. Baxışlar çal-keçir oldu,
 mənəli-mənəli üzümde gəzdi. Qızın birisi çayla dolu stəkanları naxış-
 lı, təzə padnosda saxlamışdı, o birisi stəkanı nərbəkiyə qoyur, stolun
 üstünə düzürdü. Vaxtı ilə kəndimizdə Dostuxanımoğlu Fərəcin çoxlu
 şerini əzbərləmişdim, onlardan bəziləri indi də yadımdadır. Hətta qız-
 ları görəndə bir şerin iki misrası yadıma düşdü:

İkisi bir boyda,
 Zəhra, Zibeydə.

Qızlar bir boyda olsalar da adları nə Zəhra idi, nə də Zibeydə,
 birisinin adı Çiçək, o birisinin adı Göyçək idi. Əslində isə Çiçək
 Göyçəkdən gözəl idi.

Bir haşiye çıxmaq istəyirəm. “Keçi can hayındadır, qəssab piy axtarır” misalı yadıma düşdü. Ehtiyac üzündən ölüm məngəsindən təsadüflər nəticəsində xilas olub Bakıya pənah gətirmiş, yavaş-yavaş dirçələn Həbib nə tez qızlara baxır, gözəlliklərini təyin edir, boy-buxununu ölçüb-biçir, hərgah, doğrudan da sentyabr ayında rabfaka girib oxuyacaqsansa, azı dörd il bura gedəcəkdir. İncinarlıq məktəbi deyilənə görə beş-altı il çəkir, azı on il, oxumalı olan oğlan hələ arxı sıçramadan nə tez bərəkəllah gözləyir, nəyə arxayın olub bu sevdaya qurşanıb, bu yola düşüb meydana girmək istəyir?..

Deyə bilərsiniz ki, Həbibin günahı yoxdur... Əgər belədirsə zəhmət çəkib əvvəllər nə cür hərəkət edirdisə yenə də o cür davam etdirsin. İş getsin, can-dildən çalışsın, qayıdıb mənzilə gəlsin, kitab oxuyub bili-yini artırsın.

Bir də Həbibin qınamalı deyil. Otaq yoldaşı birinci gündən nişanlıdan söhbət salıb bundan kömək və məsləhət istəyəndə Həbibin ürəyində eşq qığılcımları parladi. Cavanların ərğənlik çağı yaz vaxtı şıdırğı yağan leysana oxşayır... Ancaq Həbiblə otaq yoldaşını qətiyyənlə bərabər tutmaq düz olmaz. Həbib yetim və tavanasız, yoldaşı ata-analı, dala arxayın, Həbib savadlı, yoldaşı savadsız, Həbib ölçüb-biçən, gələcəyini düşünən, yoldaşının fikri-zikri dayısı qızını özünə arvad eləyib yaşdıları arasında kişi çağırılmaq.

Usta Heydərgildən qayıdıandan sonra xeyli vaxt qızının barəsində fikirləşmişdim. Zəhra ilə Səlim məni yolun yarısına qədər ötürəndən Çiçəklə Göyçəyi Qoşa qoyub baxır, hansının ürəyə yatımlı olduğunu müəyyənləşdirməyə, dəqiqləşdirməyə çalışdım. Qızların ikisi də gözəl və göyçəkdi... Çiçəyin boğazında iri bir xal da vardı. Göyçək daha dilavar, ləhcəsi şirin idi. Çiçək az danışdı. Hərəkəti cəld, işi səliqəli idi. Qızların Zəhra ilə Səlimə qohumluğunu öyrənsəm də hansının bacı olduğunu bilmirdim. Yolda iki-üç dəfə qəsdləndim ki, soruşam vaz keçdim. Onlardan ayrılanda Səlim mənə dedi:

– Fərmanın dedikləri yadımdan çıxmısan.

Mənzilə çatanda heç kimi görmədim, yoldaşım gecə gəlmədi, səhər gözə dəymədi, axşam görünmədi, narahat olduğum da əbəs idi. Harada işlədiyini bilmirdim. Bilsəydim də vaxtım harada idi ki, gedib ondan soruşaydım. Yəqin kəndlərinə, dayısı qızını götürüb qaçmağa getmişdi.

Birinci gecə Çiçəklə Göyçək haqqında fikirləşib, o qədər də dərinliklərə getmədim. İkinci gecə və sonralar bu xüsusda dönə-dönə, uzun-uzadı fikirləşdim. “Usta Heydər savadsızdır. Gör nə qədər fəhlənin böyüyüdür, hamı ondan məsləhət alır, onun dediyi ilə oturub-durur. Şura hökuməti böyük bir mədəni ona etibar eləyib”.

Ürəyim bu cür şahadət verir, şüurum baş qaldırıb deyirdi: “Müvəqqəti parlıtlar gözlərini qamaşdırmasın, Həbib, vəzifə, şöhrət səni aldatmasın. Savadsızların, təhsili olmayanların hamısının iş başında dayanmaları, güneydəki qar misalındadır. Günəş şaxıdıqca qar əriyib suya dönəcəkdir”.

“Usta Heydər kimi arxa ələ düşməz. Bəxtinə doğmuş ilk parlaq ulduza sevin, dua-səna elə, üzünə var-dövlət qapısı açılıb, öz əlinlə qapını kilidləmə. Sonra gec olar. Açar tapmazsan”. Ürəyim məni məzəmmət eləyəndə şüurum ona cavab verirdi:

“Qollu-budaqlı palıd ağaclarının kölgəsində bitən tink və pöhrələr, ot və ələflərin heç birisi ucala bilmir, çünki həmişə kölgədədirlər. Başqasının kölgəsinə, həm də özündən varlığının və güclüsünün kölgəsinə ümid olanların ömrü gödək, həyatı puç olar”.

Ürəyim dediyindən dönmürdü: “Səlimlə Fərmanı mədəndə barmaqla göstərirlər. Onlara yaxınlaşıb dediklərinə əməl etsən, çox şey qazanarsan. Fərmanın arvadıyla Səlimin arvadının məsləhətini eşitsən, dirəyin qızıldan olar. Sən çox yuxasan. Köməyə ehtiyacın var. Yardım eləyən, əl tutan olmasa tezliklə adam içinə çıxıb mənliliyini göstərə bilməyəcəksən”.

Şüurum son sözünü söyləyir, qəti qərarını deyirdi: “Qonşuya ümid olan şamsız yatar” misalını unutma. İşindən namusla yapış, zəhmətdən zövq al. Bilmədiklərini öyrən, yoldaşlarının xoşbəxtliyinə sevin. Bərəkə düşəndə fəhlələrdən imdad dilə, dara düşən yoldaşlarına əl tutmaqdan çəkinmə. İstəyirsən ki, tezliklə adam içinə çıxıb mənliliyini göstərəsən, əməkdən möhkəm yapış. Səni öz əməyin ucaldacaq. Sən zəhmətinlə ad-san sahibi olub adam içinə çıxacaqsan. Yaşayışı parlardan zəhmətdir. Adamları yüksəldən əməkdir. Zəhmət çəkməyən, tər axıtmayan ləzzət görməz. Təmənnalı sözlərə inanma, qadınların ikibaşlı, haçaqanad məhəbbətlərinə uyma. Dediklərim yadımda qalsın. Sənin xilasın da, gələcəyinin də, ad-san sahibi olmağın da hamısı özündən asılıdır.

Ürəyimin, şüurumun dediklərini qızıl çəkilən tərəzinin gözüne qoyub çəkdim. Şüurum qoyulmuş göz ağır gəldi.

Bakının məşhur üzüm və əncirləri dəyməyə üz qoydu. Avqust ayının qızmar günləri bir-birindən daha isti keçdi. Usta Heydər məni axtarmadı. Dalınca adam göndərmədi. Desəm ki, halıma təfəvüt eləmədi, doğru olmaz. Ancaq şüurumun hökmünə sadıq qalmağa can atdım. Səlimgilə getmədim. Fərmanla görüşməyin daşını atdım. Zəhranın gileylərini cavabsız qoydum. Səlimin xırda mamam oğlundan göndərdiyi sifariş qulaq ardına vurdum.

Avqust ayının axırlarında şəhərə gedib rəbfakə ərizə verdim. Üç gündən sonra bildim ki, qəbul olunmuşam. 28 aprel küçəsindəki ümumi yataqxanada qalırdım. Məktəbə girdiyim üçün o qədər sevinirdim ki, başıma gələn müsibətlərin hamısını unutmağa hazır idim.

Oktyabr ayının ortalarından mamam oğluga göndərilmiş kağızı aldım. Mamam yazmışdı ki, bacımın xırda qızı ölüb. Hədsiz narahatlıq və həyəcandan sonra Qarabağa getmək fikrinə düşdüm.

Məktəb müdiri çağırub mənə başsağlığı verdi. Getməyimi məsləhət görmədi.

İşimdəki dəqiqlik və intizam, canı-dildən çalışmaq və tapşırıqları müəyyən olunmuş vaxtda yerinə yetirmək dərslərimdə adət şəklinə düşmüşdü. Müəllimlərin xatirini hədsiz istəyirdim. Onlar məni əzizləyir, tez-tez tərifləyirdilər.

Ürəyimdə birçə nisgil qalmışdı. İşdən çıxıb oxumağa gələndə usta Heydər yanına gedib minnətdarlıq eləməmişdim. Günahımı yumaltı, sədaqətini doğrultmalı idim. Oktyabr inqilabının ildönümü münasibətilə çağırılmış təntənəli iclasda görüşdük. Doğrudur, usta mənimlə sərin görüşdü. Mən isə ürəyimin sönmez hərarəti ilə sərinliyini işıqlandırdım. Yanında oturub üzrxahlıq eləyəndə usta yavaşca gülümsünüb dedi:

– Həbib, bala, heç gözləməzdim ki, sən bu yola qurşanasan.

– Utancaq şəkildə olsa da ürək sözlərimi dilimə gətirdim:

– Usta, günahımdan keçin, bağışlayın.

– Usta xal vurub gül buraxdı:

– Kəndlilərlə görüşəndən sonra onların məsləhəti daha qüvvətli çıxdı.

– Ustanın nurlu sifətinə baxa-baxa dedim:

– Nəyə inanırsınız and içim, bu dünyada ən çox sevdiyim atanımdan sonra sizsiniz. Yaxşılığınızı itirərsən, yediklərim burnumdan gələr. Haqq-sayınızı yaddan çıxarsam, namərd olaram.

– Usta dərindən ah çəkib, diqqətlə üzümə baxdı:

– Təzə ildə mütləq bizə gəl.

– Söz verirəm, hüzurunuza gələm.

– O əlavə elədi:

– Bir yerdə qaldığımız oğlan kənddən gəlib, özü də evlənib.

– Başımı aşağı salıb dinməyəndə zəng çalındı. İclas başlandı.

– Ustanı vaxtsız yola salıb yataqxanaya qayıdanda hava sərin idi. Yoldaşlarım gəlməmişdi. Otaqda dörd nəfər qalırdıq. Yoldaşlarımın ikisi nisbətən yaşlı fəhlə idi. Birisi isə məndən beş-on yaş böyük idi. Hamısından savadlısı mən idim.

Dərslər ana dilində olurdu. Həftədə üç gün, səkkiz saat rus dilini öyrənirdik. Mənim təkin rusca bilənlər üçün yüksək tipli siniflər var idi.

Fəhlə fakültəsi orta savadlı tələbə buraxırdı. Buranı qurtaranlar ali məktəblərə imtahansız girirdi. 1924-cü ilin yanvarı yaxınlaşırdı. Ustaya söz vermişdim, vədimə əməl etməli idim. Bir gün qabaq bir qırmızı kələğay, beş arşın naxışlı parça, bir cüt qadın ayaqqabısı, iki cüt corab alıb otaq yoldaşımın arvadının görüşünə getdim. Beş-altı saat oturub söhbət elədik, xeyli dərddəşdik. Mən dil-ağız elədim, o razılığını bildirib gülə-gülə dedi:

– O gün olsun ki, evəzini çıxıb toyuna gəlim.

– Mən evlənmək barədə söz açmayıb şəhərə qayıtdım.

1923-cü il dekabr ayının 31-də axşam saat yeddiddə ustanın hasarlı evinin qapısını döydüm. Qızı ilə üzləşəndə elə bildim məni ildırım vurdu. Qız bu müddətdə əməlli-başlı irilib, dedikcə boy-boxun atıb, olduqca gözəlləşmişdi. Bir-birimizə baxdıq. Dillər susdu, gözlər cövlan elədi. Baxışlar odlu, nəzərlər intizarlı idi. Sorğu-sual eləmədən mən içəri girdim.

– Usta Heydər arvadı məni qucaqlayıb öpdülər. Hər ikisinin nəfəsi həm hərarətli, həm də ətirli idi. Arvad dönə-dönə məni təpədən-dırmağa süzür, altdan yuxarı boynuma baxıb köks ötürürdü. Usta Heydər arvadından gözünü çəkməyib başını buladı, sonra da mənə üz tutdu:

– Gəlişini gözləməyirdim, çünki səndən bir az soyumuşam.

– Sizə söz vermişdim ki, gələcəyəm, necə ola bilər ki, vədimə əməl eləməyəm?..

– Vədinə naxələf çıxanlar o qədərdir ki...

Mən ustaya dil-ağız eləyə-eləyə könlünü alır, əvvəlki etimadımı doğrultmaq istəyirdim.

– Yaxşılığı itirənlər, haqq-sayı yaddan çıxaranlar analarına arxa çevirən nakişilərdir. O gün də sizə dedim, nə qədər ki ömrüm var, sizə minnətdaram, nə qədər ki yaşayıram, sizə borcluyam...

Ağzımdan çıxan sözləri təsdiqləmək məqsədilə ustanın arvadı başımı tərpedir, özü müştükdəki papirosun tüstüsünü ciyərinə çəkib mənə baxır, gözləri fərəhdən gülürdü.

Arabir altdan-altdan qızı nişan alırdım. Ata-anasının yanında başı aşağı dayanıb sakit-sakit hərəkət eləyən qız o cür davranırdı ki, guya mənə nə görüb, nə də tanıyır. Tez-tez durub çay gətirən, arabir mətbəxə baş çəkən, anasının tapşırığına əməl eləyən qız hərdən ata-anasını nəzərdən keçirib mənə baxır, ahəstəcə gülümsəyib, yenə də işlə məşğul olurdu.

1924-cü ilin birinci gecəsində usta Heydərle uzun danışdıq, şirin söhbət elədik. Ürək sözlərimizi açıb dedik. Düzü budur ki, arvadı ilə qızı yatandan sonra ev yiyəsi lap böyrümdə əyləşdi. Dadlı söhbətinə sanki nabat qatıb dodaqlarıma sürtdü.

– Siftə gündən sənə qanım qaynayıb...

Bu sözü deyib kövrəldi. Üzünü yana çevirib divardan asılmış iri şəkə baxdı. Arvadı ilə yan-yanə oturub körpə qızını qucağında tutmuşdu. 10-15 il qabaq çəkilməmiş bu şəkildə arvadı cavan, usta gümrah, qız isə hələ inqə idi. İndi ata-ana xeyli ahıllaşmış, övlad isə qızlar bulağından su içib gözəlliyini qat-qat artırmışdı.

Usta Heydər şəkə baxıb fikirləşdi. Ürəyindən nələr keçdiyini özü bildi. Elə ki, üzümə baxıb danışığının dalısını söylədi, bayaqkı vəziyyət bütöyün yoxa çıxdı.

– Yaşım altmışı haxlayıb, qırx ildən çoxdur ki, neft mədənlərində ömr eləyirəm... Üç ildir ki, insan təkin yaşayıraq... Əsil fəhlələr görüblər, bilirlər ki, xozeyinlərin vaxtında nə gün çəkmişik... – Tərcümeyi-halına dərinəndən bələd olan usta mənəndən heç nə soruşmayıb öz barəsində söylədi: – Bakıya Zəngəzurdan gəlsəm də əslim Qaradağlıdır. Nəslimizə qaradağlı şahverən deyirlər. – Diqqətlə qulaq asdığımı görüb davam

elədi. – Qarabirçək xalam Novxanı kəndindəndir. Köçdüyümüz bağ onun ata mülküdür. Qaratel də elə həmin bağda dünyaya gəlib. Yaxın qohum-əqrəbam yoxdur. Dostların sağlığına kefim pis deyil... Ancaq nə olsun ki?..

Sual şəklində qoyulan bu cümlə bəlkə mənəndən cavab almaq üçündür. Özümü onda qoymayıb gözlərimi qırpmadan usta Heydərən ağzına zillədim. Usta sualın cavabını dərhal, açıq şəkildə verməyib sözlərin ağzını bəzən yoxuşa salıb dikdirə çıxarırdı:

– Oğlum yoxdur... Hərçənd deyirlər, oğul da, qız da allah payıdır, şükür eləmək lazımdır. Bununla belə oğulun öz yeri vardır.

Özümü saxlaya bilməyib dilləndim:

– Yazıq anam həmişə deyirdi ki, oğlumun işığı yansın, sağ sədəsı gəlsin. Ataya-anaya çox yanan qız olur.

Usta dilini sürüyüb sözlərinin hərərətini azca azaltdı:

– Orası bəlkə də doğrudur, ancaq oğul atanın evində oturub tüstü çıxarır...

Sözlərin hamısında mənə vardı. Söhbət eyhamlı idi. Gecə keçir, usta cümlələri bir-birinə calayıb söhbəti uzadır, əsil mənəni açıb söyləmək üçün nə qədər girəvə axtarırdısa da, ürəyindəkiləri dilinə gətirə bilmirdi.

– Qarabirçəklə də məsləhətləşmişəm. – Bu sözdən sonra usta Heydər iri gözlərini geniş açıb mənə elə dərinəndən, elə zəndlə baxdı ki... Mən gözlərimi stolun üstündəki naxışlı süfrənin saçaqlarına zilləyəndə usta davam etdi: – Qarateli görə eləsinə verəm ki, həm oğlum olsun, həm də kürəkənim...

Elə bil bədənimə qor doldu. Ürəyim şiddətlə döyündü. Vücudum çimçiməyə üz qoydu. Usta başladığı söhbətə narazı don geydirib dedi:

– Belə cavan tapmaq xoşbəxtlikdir... mən beləsini tapmışdım, ancaq qismət olmadı.

Canımın həşirinə qalsam da, ustanın halına acıdım:

– Qismətdən artıq yemək olmaz. Başqasını tapın, oğlan qəhətliyi deyil ki...

– Ürəyimə yatanı o idi.

– İndi həmin oğlan haradadır.

– Çox uzaqda deyil.

– Bəs niyə çağırıb ürək sözlünüzü ona demirsiniz?

Usta üzümə şübhəli nəzər salıb dedi:

– Ərli-arvadlı bizim ürəyimizə yatan sənşən.

Usta ilə bu barədə kəlmə kəsdiyimə görə xəcalət çəkdim. Onun qəfildən bu haqda dediklərini eşidəndə köynək-köynək öt tökdüm. Ancaq ustanın əlindən qurtarmaq, yanından çıxmaq üçün dedim:

– Usta, mən dəfələrlə demişəm, yenə də təkrar edirəm. Ömrüm boyu siz mənim atamsınız, nə qədər canım sağdır, qabağında qolu bağlı qul kimi dayanacağam.

– İstəyirəm mənə oğulluq eləyən şəxs var-yoxuma sahib olsun. Evi-mə, bağima yiyə dursun. Qarabirçəyi bu yaşında toxtatsın.

Öz düşündüyüm mənada ustamı razı elədim:

– Qarabirçək xala doğma anam, usta Heydər istəkli atamdır.

– Usta ayağa durub məni bağrına basdı. Üz-gözümdən öpüb dedi:

– Ölmüşdüm, məni diriltidin, de görüm xeyir işinizi nə vaxt başlayacaq?

– Mən məktəbə təzə girmişəm. Buranı qurtarandan sonra mühəndislik oxuyacağam.

Usta kədərli bir ah çəkib, oyalana-oyalana dedi:

– Oxumaq həmişə vardır. Mühəndis olmağın iş görməyə mane olmaz.

– Usta mənə, ixtiyar ver gedib fikirləşim, sonra gəlib deyərəm.

Şəhərə gəlmək istədiyimi gören usta bərk etiraz elədi:

– Kukuşka işləmir, gecənin bu vaxtında şəhərə piyada getmək olmaz.

Hazırlanmış dəmir çarpayıda yatdım, amma gözümə yuxu getmədi, çünki fikir məni götürmüşdü. Ürəyim şiddətlə vururdu, bədənim isti tər basmışdı. Gicgahlarım ağrıyırdı. Tez-tez quruyan dodaqlarımı dilimlə isladırıdım, əl barmaqlarımı burub şıqqıldadırdım.

Usta Heydər Qarateli mənə vermək istəyir. Bu fikir soyuq suya dönüb isti bədənimə sərincələrdi. “Usta Heydərlə arvadı məni ürəkdən istəyirlər”. Bu sözlər mənə ilham verib qanadlandırır, uca dağların başına qaldırırdı. Yüksək zirvədən baxanda yaraşlıq bir bina görürdüm. Bu usta Heydər inarəti idi. Həyətdə üç qaraltı məni maqnit kimi çəkirdi. Al qumaşdan tozə don geymiş bir qız günəşin gözünü qamaşdırırdı. Bu Qaratel idi...

Şəhər Qarabirçək xalının istəyi qaynarlaşmışdı. Mən onlardan ayrılındam çox baxdığım, dərindən göz yetirdiyim, ciddi nəzər saldığım Qaratel oldu.

Usta məni stansiyaya qədər ötürdü. Bilet alıb yola salanda dedi:

– Bizi yaddan çıxartma. Nə vaxt istəsən gəl.

Yol uzununu ustanın sözləri sərincə su olub ürəyimə axır, məni toxtadırdı... Düzünü deyim ki, yenə iki daşqın və coşqun çayın arasında qalmışdım: Ustanın ailəsi, bir də rabfak! Ustanın ailəsi mehriban, mənim təkin pərəstarsızların dayağı idi. Rabfak isə həyat yolum idi. Rabfakı qurtarıb mühəndislik məktəbinə girmədən, əməlli-başlı mühəndis olub dedəmin sənətini davam etdirmədən mənim yaşamağımın mənası yox idi. Şura hökumətinin vaxtında mənasız yaşamağa haqqım var idimi?

Kukuşkadan düşüb məktəbə çatana qədər bu sualı dəfələrlə özümə verdim. Həmişə də eyni cavabı aldım:

“Mənasız yaşamaq insanlıq xüsusiyyəti deyil”.

Yataqxana yoldaşlarım üç nəfər idi. Birisi qarabağlı idi. İkincisi Lənkərandan gəlmişdi. Üçüncüsü Bakının Balaxanı kəndindən idi, özü də canlara dəyən oğlan idi.

Hər gün dərindən çıxıb yataqxanaya qayıdır, yuyunub özümüzü “kişi” həddinə salır, yeməxanaya gedib nahar eləyirdik. Bu gün balaxanlı Cəbi məni yanlayıb dedi:

– Cümə axşamı bir yerə getmə. Səninlə işim var.

Qarabağlı Şamil lənkəranlı Nemətə göz vurub bəkdən dilləndi:

– Yəqin ki, görüşə hazırlaşırlar.

Cəbi qayıdıb əyri-əyri baxdı, başını bulayıb dedi:

– Cümə axşamı hamımız mənə qonaqsınız. Balaxanıya gedəcəyik.

Balaxanıya getmək usta Heydər in bir neçə gün qabaq dediyi sözlərdən də təsirli oldu. Vaxtilə dedəm Balaxanıda həm işləmiş, həm də qardaşlığı ilə burada dostlaşmış, kəndə gələndən sonra dostuna yazdığı məktubları Balaxanıya göndərmişdi.

Şamil Cəbinin böyründə dayanıb gülə-gülə soruşdu:

– Bəlkə bizi xeyir işə aparasan?

Cəbi başını bulayıb cavab verdi:

– Keçəlin dərdi-başı, bir qazan ayrılan aş.

Nemət də sözə qarışdı:

– Şamilin sözünü qəribliyə salmayın. Bu il olmasın, üç il sonra olsun, balam, hamımız evlənəcəyik də...

Mən ağzımı açıb kəlmə kəsməyəndə Şamil yoldaşlarına üz tutdu:

– Həbibin fikri başqadır. Ali məktəbə girib incinar olacaqdır.
 Bu sözdən sonra üçü də susub, gözlərini yerə zillədilər. Haçandan-
 haçana Şamil yenə də vidir-vidir ötdü:
 – İşi avand olsun, incinarlığı qurtarsın. Əvvəl-axır yenə evlənəcək
 də...
 Dilavər Cəbi dedi:
 – Şamil, sən də fikrin-zikrin evlənməkdir. Yaxşı, evləndik, sonra
 nə eləyəcəksən?
 Qaradınməz Nemət aram-aram doğradı:
 – Nə eləyəcək kasıb oğlanlar? İldə birçə övlad dünyaya gətirəcək,
 millətin sayını çoxaldacaqlar.
 Cəbi gülə-gülə dedi:
 – Bəlkə ildə birçəsi yox, ikicəsi dünyaya göz açdı, onda nə eləyə-
 cəklər.
 Şamil özünü sındırmayıb cavab verdi:
 – Şura hökuməti sağ olsun, uşağı da saxlayacaq, ata-anasını da...
 Nemətin sifəti xeyli açıldı. Qaradınməzlik nisbətən ayazıdı, mənə
 baxıb aralığa dedi:
 – Belə ki başlamısınız, qorxuram rabfakda dərs yarımçıq qala.
 Cəbi ciddiləşdi:
 – Xeyr, rabfakı qurtarmamış heç kəs bu sövdəyə qurşanmaz!
 Nahardan qayıdanda yataqxana komendantı mənə bir bağı zərflər
 uzatdı. Tələsik açıb oxudum. Mamam yenə də mənə vay xəbəri yaz-
 mışdı. Böyük bacımın ilki – mənə ümid və təsəllim, dünya gözəli,
 yaraşıqlı Havva da əbədi olaraq məndən ayrılmışdı.
 Özümü saxlaya bilməyib ağlaya-ağlaya otağa girdim. Çarpayımın
 üstünə uzanıb o ki var ağladım. Təkcə Havva üçün yox, kəsilən törə-
 mə, qurtaran nəsil üçün göz yaş axıdurdum.
 Yanvar ayı ürəyimi nisgil ilə doldurdu. Usta Heydərin məslə-
 hətləri bu nisgillərin müqabilində təsirini xeyli azaltdı.
 Cəbi hamıdan qabaq eşidib yanımı kəsdirdi, toxtaqlıq verib, dil-
 ağız eləyir, ah çəkə-çəkə deyirdi:
 – Yaranmışın hamısı bu yolun yolçusudur. Bir az səbr elə...
 Cəbinin qonaqlığı baş tutmadı, cümə günü bazarda Zəhra ilə
 qardaşına rast gəldim. Zəhra çox soyuq münasibət göstərdi. Qardaşı
 söz atdı:

– Əlin böyüklər etəyinə çatandan bəri daha kasıbları arayıb axtar-
 mırsan.
 Mən əndazədən kənara çıxmadığı məqsəd qoyub, ürəyimdəkiləri
 dilimə gətirdim:
 – Əvvəla, başım qarışıb vaxtım olmur. Bir də ki, bacımın böyük
 qızı ölüb. Gecə-gündüz fikir dəryasında yam.
 Zəhra xirtəkdən yuxarı dedi:
 – Başınız sağ olsun. Nə eləyək? O qədər əziz giramımız vaxtsız
 qırılıb ki...
 Qardaşı bir az həyalı şəkildə danışdı:
 – Fikrin nədir, Qarabağa getmək istəsən, sənə yoldaşlıq elərəm.
 – Xeyr, məktəb müdiri məsləhət görmür. Sən demə çoxdan ölüb.
 Mamam qəsdən gec xəbər yazıb.
 Zəhra qardaşına eyham vurdu.
 Qağamın başı elə qarışıb ki, qohum-əqrəbanı tamam yaddan çıxarıb.
 Söz mənə bərk toxundu:
 – Mən unutmuşamsa, qohum-əqrəba yada salsın.
 Zəhra dayanıb mənə əyri-əyri baxdı. Qardaşına getmək işarəsi
 verdi. Mən sözümləndirənlə söylədim:
 – Doğma mamam oğlu bir gecə evində qalmağa razı olmadı. Bacılı-
 qardaşlı sizdən də ancaq bəzi işarələr eşitdim.
 Bacısı susdu, qardaşı davam elədi:
 – Bizim təqsirimiz nədir ki? Sən bacarıqsızsan. Biz evli-eşikli kişi
 olmuşuq, sən hələ onun-bunun qarşısında burnunun suyunu axıdırсан.
 Biz istədik səni də özümüz kimi evli-eşikli adam eləyib kişilər arasına
 çıxaraq, Allah ağlını aldı, bizə sarı gəlmədin.
 Zəhra yavaşca dedi:
 – Ağılı var idi ki, Allah da ala?
 Mən cavab qayıtdım:
 – Səlimə tapşır, mənə bir-iki girvənke ağıl borc versin.
 Qardaşlı-bacılı üstümə düşdülər. Qardaş bacısına imkan vermədi:
 – Elə bilirsan ki, o qoca həmişə usta olacaq?
 – Onun bura nə dəxli var?
 – Sən ancaq usta Heydərin səbəbinə guruldayırsan.
 – Beş aydır ki, mən rabfakda oxuyuram. Usta Heydərlə mən az-az
 görüşürəm.

Zəhra qardaşına baxıb danışdı:

- Sənin bizdən inciməyə haqqın yoxdur.
- Mən sizdən inciməmişəm.
- Biz isə səndən incimişik. Özü də çox möhkəm. Bilirsən də, umalı yerdən küsərlər.

– İndi ki, sözü özünüz açmışınız, günahımı deyin, təqsirimi boynuma alım.

Qardaş başını bulayanda bacı danışdı:

- Günahını özün yaxşı bilirsən.
- Mən özümdə bir misqal da günah bilmirəm.
- Əvvəllər bizə tez-tez gəlirdin, sonra nə oldu, pişik asırdı, yoxsa toyuq tərs yumurtladı?

– Əvvəllər üzümə xoş baxırdınız, sonra gördüm mənə adam saymırsınız.

Bu dəfə qardaşı çapıq alt dodağını gəmirə-gəmirə dedi:

– Adam sayıb səni narkom qoyacaqdıq? Sən bizi tanıyırsan, biz də səni, heç kimə nə borclu deyil, nə də bir-birinin yanında gözükölgəli.

Mən sözlərimə zarafat ahəngi verdim:

– Dərindən qurdalasaq siz mənə borclu çıxarsınız. Yaxşısı budur söhbəti burada kəsək. Bir daş altıdan, bir daş üstədən.

Qardaş razılaşmadı:

- Yox, gərək deyəsən görək, borcumuz nədir?
- Kəndimizdə rus məktəbində oxuduğumuz yadındadır?
- Bəli, yadımdadır.
- Kim yaxşı oxuyurdu? Sən yoxsa mən.
- Sən hamıdan yaxşı oxuyurdun.
- Hər gün mənə evinizə çağırırdın?
- Doğrudur.
- Dərslərinə kömək eləyirdim?
- Nə olsun?
- Demək, mənə borclusan, zəhmət haqqımı verməlisən.

Fərman ələcsiz qalıb tutuldu. Üzümə ciddi baxıb dedi:

- Zarafatın yeri deyil.
- Eşitməmişən sözün düzünü zarafatda deyərlər?
- Sənə sözüm yoxdur.
- Sözüün yoxdursa bu qədər umu-küsü nəyə lazımdır?

– Umu-küsü ayrı barədədir.

- Sizin məndən umub-küsməyə nə haqqınız var, nə də ixtiyarınız!
- Belə oldu...
- Öz gözünüzdə tiri görmürsünüz, özgənin gözündə qıl axtarırsınız. Zəhra Fərmanın qulağına nə isə pıçıldadı. Qardaş da mənə yanlayıb dedi:

Cümə günü Binəqədiyə gəl, hamısını açıb qoyaq ortalığa. Bazarda bu məsələni ayırd etmək mümkün deyil.

Mən təklifi cavabsız qoyanda onlar bazardan çıxdılar.

Bir zaman dünyanın ən bədbəxt məxluğu sayılan cavanın səsi indi xoşbəxtlərin arasından eşidilir, öz əlinin əməyi ilə yaşayırdı, əyninin paltarı, cibində pulu vardı. Özünə o qədər dost tapıb ki, fəhlələr üçün açılmış orta məktəbdə – rabfakda təhsil alırdı. Üç-dörd ildən sonra ali məktəbdə oxuyacaq, çox çəkməyəcək mühəndis olacaqdı... Yox, indi özümü bədbəxt hesab etməyə haqlı deyiləm. Heç kəsin malını otarmıram, heç kəsə su gətirib xörək hazırlamıram. Heç kimin uşağını saxlamıram, heç kimə bazarlıq eləmirəm. Öz elim, öz başımdır. Fikrim budur ki, mühəndis olandan sonra bir halal süd əmmişini alıb ailə quram. Şəhərdə ev alıb başqaları kimi yaşayam, hələlik iki nisgim vardı: bacım qızlarının qəbrini ziyarət etmək, Balaxanıya gedib Məmmədyar əmini tapıb görüşmək, dədəmin işlədiyi buruğa doyunca baxmaq...

Cəbigilə bir il sonra getdik. Düzünü deyim ki, Balaxanı kəndi o qədər də xoşuma gəlmədi. Bəlkə sentyabrın isti günləri işləri korlamışdı. Bəlkə mədənlər arasında qərar tutmuş kəndin görkəmi ürək-açan deyildi. Olmaya alçaq evlər, qırdan düzəlmiş daşlar kəndi gözüməndən salmışdı?

Bütün bunların müqabilində kənddən razı qayıtdım. Cəbinin anası yaxşı düşbərə, qutab bişirmişdi. Birinci dəfə dilimə vurduğum bu xəmir xörəklərindən razı qaldım. Dədəm işləyən buruğa gedib diqqətlə baxdım. Gözlərim yaşardı. Ətrafa dönə-dönə nəzər saldım. Yəqin dədəmin ayaq rədləri buralarda qalıb. Yağış vurub, külək döyüb yoxa çıxarıb. Görəsən kişi işləyəndən sonra harada yatıb-durmuş? Məmmədyar adlı kişi ilə görüşəndə boy-buxundan, danışığından dədəmə çox oxşadı. Tanışlıq verib əl tutandan, öpüşüb görüşəndən sonra gözünü məndən çəkməyib hey deyirdi:

– Rəhmətlik Qaranın eynidir. Elə bil bir almanı yarı bölmüsən.

Nemət, Şamil, Cəbi, Məmmədyar əminin dediklərini eşidir, altdan altdan mənə baxırdılar.

Məmmədyar Məmmədyarov Kommunist Fırqəsinin qocaman üzvlərindən idi. 1902-ci ildə bolşeviklərə qoşulub Bakının neft mədənlərində gizlin işləmiş, dəfələrlə tətillər və nümayişlərə başçılıq edib fəhlələri çar hökuməti və neft sahibkarları əleyhinə mübarizəyə qaldırmışdı.

Məmmədyar əmi yoldaşlarının yanında dedəm barəsində dedi:

– Tətillər etmiş fəhlələrin qabağına düşüb addımlayanda həmişə bayrağımızı Qara götürürdü. Hərçənd o, fırqəyə girmədi, ancaq bütün varlığı ilə bolşeviklərə bağlı idi.

Aradan bir həftə keçmişdi ki, Məmmədyar əmi dördümüzü də qonaq apardı. Bağı Xəzər dənizinin lap yaxınlığında, Əncirli stansiyası deyilən yerdə idi. Hava çox isti idi. Bir saatdan artıq çimdik. Dənizin suyu o qədər ilıq idi ki, aralanmaq istəmirdik. Gün öyiləndə süfrəyə oyləşdik.

Məmmədyar əmi söhbətin yarından çoxunu dedəm barədə elədi. Haqqında deyilən sözləri eşitdikcə yəqin edirdim ki, dedəmi Bakıya bağlayan nə imiş! Demək, kişinin burada namuslu, səmimi dostları varmış, onlar fəhlə yoldaşlarına qoşulub padşahı və sahibkarları yıxmaq barədə güclü birlik yiyəsi imişlər.

Yataqxanada pəncərə qarşısında düşünəndə əvvəlcə anam yadıma düşdü. Kaş bircə saatlığa dirilib yanımda duraydı, atam haqqında eşitdiklərimi nağıl eləyəydim.

Usta Heydər və Qızıyevlər xala da mehribandırlar. Amma dedəmlə nənəmə gəlməzdilər. Dedəm anamı olmanın dərəcədə istəyirdi. “Xasməmmədin qızı” sözünü deyəndə kişinin gözlərindəki təbəssüm sifətinə yayılır, üzünü işıqlandırır. Onların bərkəndə danışdıqlarını, bir-birinin xatirinə dəydiyini nə görəndə, nə də eşidən olmuşdu. Yoxsulluq, külfət qayğısı, yemək və ələf çatışmazlığı onların mehriban xasiyyətinə xələl getirə bilməmişdi. Səlimlə Zəhranın, Fərmanla arvadının rəftar və münasibətinə azca belə olandan sonra dedəmlə nənəm uca dağların zirvəsində dayandı.

Balaxanıya gedib dedəm işləmiş buruğu görəndə sonra xeyli toxtadım, Məmmədyar əminin söhbətinə qulaq asıb dedəm xüsusda dediklərini sinə dəftərimə yazandan sonra tərən misallı qanad çalmaq

iddiasına düşdüm. Mən qəlbi qayaların şümal sifətlərinə əl çəkmək, uca dağların ağ örtüyünü götürüb həqiqi sifətini göstərmək fikrində idim. Orta məktəbi – rabfakı qurtarmağa səkkiz ay qalmış mənə qəfil güllə atıldı.

Nişan alan naşı olduğundan güllə başıma dəymədi, sinəmi tutmadı yan keçdi, bununla belə qanad çalmaq ehtirasımı qat-qat azaltdı, yüksəklərə qalxmaq iqtidarımı zəiflətdi.

Rabfak müdiri məni yanına çağırırdı qəmgin halda gözünü stolun üstünə qoyduğu yazıdan çəkmədən dedi:

– Həbib, sənə güvəndiyim dağlar, sənə də qar yağarmış, heç səndən gözləməzdim!

Özümü toxtaq aparmağa çalışdımsa da, bacarmadım. Töhşək halda soruşdum:

– Nə olub ki?

Müdür nəzakətlə cavab verdi:

– Sağlığın. Tərcümeyi-halında yazdıqlarının heç birisi düzgün deyil.

Mən nisbətən sakitləşdim, yerimi rahatlayıb xəbər aldım:

– Məsələn?

– Yazmışsan ki, atam inqilabçı bolşeviklərlə yaxınlıq eləyib, dost olmuşdur...

Müdirin sözünü kəşib cürətlə dedim:

– Bəli, yazmışam.

Müdür mənə baxdı, tez də başını əyib qarşısındakı yazıya nəzər yetirib sual elədi:

– Məşhur Bakı qoçusu Nəcəfqulu nə vaxtdan inqilabçı bolşevik olub?

Mən osəbi şəkildə dedim:

– Bunu mən yazmamışam.

Müdür sakit halda dedi:

– Əlbəttə, yazmamışsan. Sən atanın Nəcəfqulu ilə dostluğunu inqilabçı bolşeviklərin ayağına yazmışsan.

– Dedəm qırx ildən artıq Balaxanıda dartayçılıq eləyib. Onu tanıyan yaxın dostlarından bir çoxu sağdır.

– Sənin barəndə yazılan materialda göstərilir ki, Qara Vəli oğlu heç zaman inqilabçı bolşeviklərlə yaxınlıq eləməyib. Onun dostu qoçu Nəcəfqulu olub, Nəcəfqulunun göstərişi ilə bir çox Bakı fəhləsi, Qaranın gülləsinə qurban gedib.

Əsəbilyim azaldı. Yazılmış sözlər mənə gülməli gəldi. Müdir üzümə ciddi baxa-baxa sual elədi:

- Materialı kim yazmış olar?
- Deyə bilmərəm.
- Bakıda sənın qohumun, tanışın, yaxın dostun varmı?
- Şəhərdə olanlarından xəbərım yoxdur. Binəqədıdədə çoxdur.
- Nə iş görürlər?
- Hamısı vəzifə sahibıdır.
- Cavandırlar, qocadırlar?
- Cavanı da var, ahılı da.
- Oxumağımı haradan bilirlər?
- Tez-tez görüşürük.
- Binəqədıdədə işləyəndə qaldığın mənızıdən niyə qaçmısın?
- Qaçmamışam, mənızıl yoldaşım evlənmişdı, başqa yerə köçdüüm.
- Oradan gedəndə hökumətin yorğan-döşeyını kımə verdın?
- Mənızıl yoldaşıma.
- Niyə?
- Çünki arvadı kənddən gələndə yorğan-döşək gətırməmişdı.
- Usta Heydər sənın nəyındır?
- Heç nəyım deyıl, ancaq boynuma atalıq haqqı qoyub.
- Usta Heydərın qızı ilə yaxınlıq eləmişəmı?

Elə bil başımdan bır qazan qaynar su tökdülər. Bırncı dəfə yaşca, vəzıfəcə özümdən böyüyə "yoldaş" deyə müracıət elədıüm:

- Yoldaş müdır! Xahiş eləyırəm bu barədə mənı sorğu-suala tutmayasınız.

- Materialda yazılanların hamısını mən soruşmalıyam, sən cavab verməlısən.

- Usta Heydər eşıtse ki, mən onun qızı barəsındə artıq-əskık danışmışam, ömrü boyu üzümə baxmaz.

- Onun qızı varmı?

- Vardır.

- Qızla görüşmüşsənımi?

- Ustanın çağırısına gedəndə həyət qapısını qızı açııb.

- Aranızda ayrı söz-söhbət olmayıb kımı?

- Əslə.

- Xalan oğlu Orta Asiyada bolşevıkler əleyhıne üsyan qaldırıb, qızıl əsgər öldürübümü?

Xalam oğlu olmayıb.

Xalan haradıdır?

Xalam da, qızı da 1919-cu ılda Zəngəzurda məhv olub.

- Yaxın qohumların kımıdır? Harada yaşayır, nə iş görürlər?

- Üç mamam oğlu var. Üçü də Binəqədıdədə yaşayır, işləyirlər vəzıfələrını bılmırəm, çünki gedış-gəlışıım yoxdur.

- Bəs nə təhər mama oğludur?

- Eybsız gözəl olmaz.

- Atanın ınqılabcı bolşevıklerle yaxınlıq eləyıb dost olduđu barədə üç partıya üzvündən arayış gətır, yorğan-döşeyı haradan, kımnden almısın təhvıl ver, qəbzını göstər. Usta Heydərden kağız gətır kım, səndən şıkayətçı deyıldır. Üç günə kımı bu kağızları çatdırməsən, məktəbdən çıxarılacasın... - Azca ara verıb fıkrılı-fıkrılı dedı. - Yaxşı-yaxşı fıkrıləş, gör materialı kım yazmış olar.

Mən xəbər aldım:

- Material yazan məlum deyıl?

- Materialın altında "fəhlə" yazılıb. Ünvanı yoxdur. Poçta şəhərdən salımb.

Mən sözü çevırməyıb yaxın bır adam kımı dedım:

- Mən kağızların hamısını gətırəcəm. Xahiş edırəm Məmmədyarova zəng vurub, özünüz də soruşasınız.

Müdır Məmmədyarovun iş telefonunu istədı. Dedım, yazdı.

Müdırın kabinetdəkı söhbət qurtardı. Müdırdən başqa fırqə özəyının katıbı, yerlı komıtə sədı, ıctımaıyyət müəllımı də burada ıdı. Müdırdən savay heç bırı mənə sual vermədı, müdır danışanda hamısı baxır, heç bır əlamət göstərmırdilər.

Fıkr-xəyal mənı nə qədər ora-bura aparıb gəzdırsə də, materialı kımın yazdıđu əlımın ıçı kımı aydın ıdı. Mən bunu Fərmanla Səlımın namərdlıyı hesab eləyırđım. Mən bunu Zəhranın həyasızlığı sayırdım. "Mən təzə-təzə ətə-qana gəlırəm. Orta savadıım yoxdur. Bu saat mənım yadıma evlənmək düşmür. Söz vermişəm kım, mühəndıslıyı qurtarmayınca evlənməyəcəyəm"... Zəhra baldızını, Fərman bacısını mənə vermək istəyır... Düşünürđüm kım, çox tez başlanmış sövdadıır. Məsələ hələ çox cıyđır. Fərmanla Səlım işləyıb qazanc gətırsə də, cvlənıb aılə qursa da, kaldırlar. Özləri buraxdıqları səhvi təkrar edıb mənı də öz köklərinə salmaq istəyirlər. Çıçək də, Göyçək də qəşəngdır... Məktəbı

qurtarandan sonra məsləhət-məşvərətdən sonra könül sevənin birisi ilə evlənmək fikrində idim, bunlardan gözəlini haradan tapacaqdım?! Bunların yeddi arxa dönəninə bələdəm. İkisini də yaxşı tanıyıram. Yəqin ki, birisini alacaqdım. Əri ilə qardaşını öyrədir mənəm barədə material yazdırdı. Məqsədləri budur ki, məktəbdən qovulum, gəlim yığılım bunların ayağına, kömək istəyim, bunlar da boynuma minnət qoya-qoya işə düzəltsinlər, bir ay tamam olmamış gərdəyin dalısına salsınlar. Səhv edirlər. Şura hökumətinin vaxtında, fəhlə-kəndli hökumətinin dövründə nahaq ayaq tutar, ancaq yeriye bilməz... Məni yandırıb cızdağıma çıxaran dedəmin qoçu Nəcəfqulunun əlaltısı adlandırılması idi. Vəli oğlu Qara hara, əlaltı olub fəhləyə güllə atmaq hara? Səhv eləmirəm, dedəm tüfəng atmağı bilmirdi. Kənddə hər evə bir tüfəng almaq məsləhət görüləndə kişi dəfələrlə dedi: "Mən tüfəng atmağı bilmirəm. Mənə tüfəng lazım deyil. Öküzü tüfəngə vermək mənə yaraşmaz".

Əhvalatı yataqxana yoldaşlarımdan gizlin saxlayırdım. Çalışırdım ki, onlarla üzleşməyəm. Onlar mənə baxan kimi duyacaqdılar ki, nə isə var, çünki mən həmişə batınımda baş vermiş hadisəni tez zahirə çıxarırdım.

Məni sarsıdan ikinci zərbə usta Heydərin ailəsinə atılan böhtan idi. Bu cəhətdən də müdirin tələb etdiyi kağızların hamısını gətirəcəkdim, ancaq usta Heydərlə bu xüsusda danışmağa nə cürətım çatar, nə üzüm gələr, nə dilim açıları. Çox bərkə düşmüşdüm. Dərdimi heç kimə deyə bilməzdim. Sırrımı açmağa ən yaxın ürək dostu lazım idi. Bu da ki yağlı çörəyə dönüb yoxa çıxmışdı.

Kukuşkaya minib Bineqədiyə getdim. Bir müddət yaşadığım mənzilin qapısını döydüm. Qapı açıldı. Göyçək bir gəlin üzümə baxaraq dedi:

– Kimi istəyirsiniz?

Mən əhvalatı danışib dedim ki, gərək yorğan-döşöyi, yastığı, həsiri aparıb komendanta təhvil verəm, qəbz alam.

Gəlin tərəddüd içində qalanda mən dediklərimi təkrar etdim. Gördüm gəlin yorğan-döşöyi vermək fikrində deyildir. Söz güleşdirməyib birbaş komendantın yanına yollandım. Salam-kəlamdan sonra xahişimi bildirdim. O da heç nə soruşmadan qəbz yazıb mənə verdi. Qəbzde göstərilirdi ki, fəhlə Həbib Qara oğluna müvəqqəti istifadə üçün verilmiş

bir ədəd yorğan, bir ədəd pambıq döşək, bir ədəd yastıq təhvil alındı. Altında komendantın qolu, üstündə dəyirmi möhürü olan qəbz cibimə qoyub çölə çıxdım. Azca gedəndən sonra yol iki yerə ayrıldı. Birisi məşhur kukuşka yoluna gəldirdi, birisi isə usta Heydərin heyət qapısından ötürdü.

İki yolayrıcında qalmaq çox çətindir. Məni istəyən dostlarımdan heç birisi ömründə iki yolayrıcında qalmısan. Xeyirxah, mərd, sədaqətli, namuslu, düz, sözü bütöv kişilərin yolu həmişə açıq, aydın, səfəri xətersiz, işi avand, canı sağ, ömrü uzun olsun. Bəs namərdlərə necə qarğış tökülm?.. Onlara qarğış özləri töküblər ki, adlarına namərd, na-kışı deyirlər. Bizim kənddə ağbirçək qadımlar namərdlər, nakışilər haqqında deyərtilər: "Onları heç artıb ağarmasınlar. Çox qazanıb az yesinlər, külfət yanında xəcalət, qonaq qabağında şərmdə olsunlar".

Ərlə arvad, qardaşla bacı, yeznə ilə qayın mənə sərrast güllə ata bilməmişdilər. Doğrudur, onlar məni vurub öldürmək, intiqam almaq fikrində imişlər. Ancaq birinci güllələri qəlp çıxmış, əlləri əsdiyindən ikinci güllə döyməmişdi.

Məmmədyar əmi ilə görüşüb əhvalatı söyləyəndə, gülümsündü:

– Səndən material verənin hərcibətəri belə-belə olsun. Məktəb müdiri mənə zəng vuranda, nə lazım idi dedim. Gedib özək katibi ilə bir yerdə karlı bir arayış yazdıq. İkimiz də qol çəkib raykomda təsdiqlətdik... – Qoltuq cibindən çıxartdığı zərfe qoyulmuş sənədi mənə verib boynumu qucaqladı, üz-gözümdən öpə-öpə dedi. – Heç nəyi vəcine alma. Nə qədər ki, Şura hökuməti var, sənə kimilərinə zaval yoxdur, çünki dedən bu quruluşun inqilabçılarına çox kömək eləyib. Şura hökuməti deyir ki, heç kim unudulmur, heç nə yaddan çıxmır. İşinin nəticəsini mənə xəbər ver.

Razılıq eləyib ayrıldım. Sənədləri məktəb müdirinə verdim, baxdı, sual elədi:

– Usta Heydərin kağızı hanı?

Mən yazıq-yazıq dilləndim:

– Yoldaş müdir, mən usta Heydərlə bu barədə kəlmə kəsə bilmərəm. Ya mənə inanın, bu məsələnin üstündən adlayın, ya da ki, özünüz usta Heydərlə söhbət eləyin.

Müdir azca fikirləşib dedi:

– Zərər yoxdur, Həbib! Sən deyən olsun. Get sinfə, dərslərinə fikir ver. Sağlıq olsun, fikrimiz budur ki, səni sənaye institutuna göndərək.

Sənaye institutunun hansı mütəxəssis buraxdığına dərindən bələ deyildim. Müdir dinmədiyimi görəcək əlavə elədi:

– Nə mühəndisi olmaq istəyirsən?

Mən sevincək halda cavab verdim:

– Əlbəttə, neft mühəndisi.

– Neft mühəndisi cürbəcürdür. Qazmaçı, istismarçı?

– Qazmaçı.

– Bu niyə?

– Atam həmişə buruq qazıb, dartayçı olub.

– Çox yaxşı. Atanın sənətini davam etdirərsən.

Mən durub getmək istəyəndə müdir xəbər aldı:

– Material yazanı tapmadın?

– Bu barədə fikirləşmədim.

– Hər kim yazıbsa, ancaq paxıllıqandır.

Müdir sözlü adama oxşayırdı. O, gözlərini üzümdən çəkməyib baxır, elə bil batınımə şüa səlīb ürəyimdəkiləri oxumaq istəyirdi. Mən hərəkətsiz dayanıb müdiri nəzərdən keçirir, hərəkətlərini götür-qoy edirdimse də, bir şey başa düşmürdüm. Elə ki, müdir danışdı, hər şey aydınlaşdı:

– Dünən usta Heydər bura gəlmişdi. Səni soruşdu. Bərk narahat idi, içəri çağırıb təklildə söhbət elədim. Səndən yana çox nigarandır. Düzünü deyim ki, Həbib, səndən o qədər danışdı, barəndə elə ürəkəndən gələn sözlər dedi ki, utandığımın materialda yazılanları yada salmaqdan çəkildim...

Doğrusu budur ki, mən də sənə həsəd apardım. Usta Heydər qohum olmalı kişidir.

Müdir yaşca məndən qat-qat böyükdü. Aramız açıq deyil. Bu səbəbdən də dediyi sözləri çətinləyib kifayətlənib nəinki cavab vermədim, hətta cıncırımı çıxartmadım. Ayrılmaq istəyəndə gülə-gülə davam elədi:

– Məmmədyarov yoldaşa zəng vurdum. Atan haqqında nə lazımdır dedi. Tamamilə inandım ki, materialda yazılanlar başdan-ayağa yalan, uydurma, böhəndir.

İstədim razılıq eləyəm, gördüm çox kövrəlmişəm. Dinsəm, bəlkə də özümü saxlaya bilməyib ağladım. Odur ki, əlini sıxmaqla kifayətlənib çıxdım.

Yol uzunluğunu fikrim haçalandı. Usta Heydər gələndə yenə də dilə ağzı eləyim, razılığımı bildirim, yoxsa Səlimlə görüşüb material verdiklərini silləyə çevirib üzünə çırpım?..

Kukuşka stansiyaya yetişəndə fikrimdən döndüm. Ürəyim yumşaldı. Zəhmətimə heyifsilənib, geri qayıtdım.

İyun ayının isti günləri başlanmışdı. Orta məktəbdə imtahan gərdirdi. Ali məktəblərdə qızgın dərslər keçirilirdi. Oxumağa maraqlı, elmə həvəsli, mühəndislik eşqi məni o qədər aludə eləmişdi ki, əlimi başqa işlərdən soyutmuşdu. Bircə məqsədim var idi. Orta məktəbi qurtarıb ali təhsilə başlayım. Mühəndislik diplomunu alıb, qazma quyularının başında dayanıb fəhlələrlə işləmək, quyuların dərin təkindən qara qızıl çıxartmaq, neft fontanlarına baxıb sevinmək həvəsim, arzum bir anda olsun məni tərk etməzdi.

Elmdir əhli-sənətin hüneri,
Elmsiz sənətin nədir səməri...

Seyid Əzim Şirvaninin bu kəlamını gündə neçə dəfə vird eləyirdim. Elm oxumaq, sənət öyrənmək, elmə dərindən yiyələnmək, sənətə vurulmaq yolu ilə tanınmaq, məşhurlaşmaq olar. Özgələrinə paxıllıq eləmək, adsız material yazıb yalan uydurmaq nə kişilik nişanəsidir, nə də insaniyyətə yaraşan sifətdir.

Səlim və Fərmanla görüşməməkdə haqlı idim, çünki onlar elə üz qoymamışdılar ki, mən astar çəkəm. Onlar özlərini düşünüb mətəh-lərini xırd etməklə məşğul olmaqda bəlkə də haqlı idilər. Ancaq məni nəzərə almamaqda, özlərini məndən çox yüksəkdə tutmaqda, məni qohumluğa yox, nökrəliyə çağırmaqda böyük səhv edirdilər. Doğrudur, mən bəylərə, dövlətçilərə müzdurluq eləmişəm, indisə Şura hökuməti hamıya azadlıq verib. Keçmiş müzdurlara böyük vəzifələr tapşırıb. Necə ola bilər ki, bu cür məqamda mənlili özümə qat-qat aşağı səviyyədə duran şəxslərə nökrəçilik eləyim. Deməli, onlar bacılarını mənə öre vermirlər, bəlkə sıırırlar. Başa düşürlər ki, mən hər ikisindən savadlıyam, indisə ali məktəbə girməyə hazırlaşırım. Qayınlı yəznə isə gecə kursunda bir az oxuyublar. Kənddə oxuduqlarını büsbütün unudublar.

Bəs usta Heydər gələndə niyə getmədim? O ki mənə güldən ağır bir söz deməyib, hətta yaşımın bu vaxtında məndən ötrü oxuduğum məktəbə

gəlib, müdirə məni tərifləyib. Usta Heydərle arvadı mənə baxanda güney qarına dönüb əriyirəm. Qızının üzünə baxanda varımdan yox oluram. Bu ailə ilə rastlaşanda elm, məktəb, sənət məndən üz döndərərək uzaqlara gedir. Mən isə nə bu ailədən üz döndərə bilərəm, nə də elmdən aralanmaq istəyirəm. Orasını da bilərəm ki, usta Heydər təklifini yerə salmaqda çətinlik çəkəcəyəm. Bəlkə də dərhal razı olacağam. Usta Heydərle Qızıyeterin quşu ov alandan sonra mən məktəbdən soyuyacaq, elmdən aralanacaq, sənətdən uzaqlaşacağam.

Tərsinə olsa da, yeni elm dalınca gedib, sənət yiyəsi olsam, ömrüm boyu vicdanım mənə rahatlıq verməyəcək, hər an usta Heydər bütüm özəməti ilə gözlərim qarşısında canlanacaq, nurlu sifəti bir an gözümə aralanmayacaq, uzun, qara kiprikli gözləri gözümə zillənəndə xəcalət tərzi vücudumu bürüyəcək, həyə pərdəsi qalınlaşıb mənliliyimi xırdalayacaq, utancaqlıq yanaqlarımı qızardacaq, usta Heydərə hörmət və izzət dilimi bağlayacaq, kəlmə kəsə bilməyib, başımı yuxarı qaldıra bilməyəcəyəm.

Çıxılmaz vəziyyətdə idim. Elə vaxtım idi ki, məsləhət və məşvərət kara gəlməzdi. Təcrübəli şəxslər bəlkə də kömək əli uzadaydılar. Ancaq elmə həvəs ailə qurmaqdan qüvvətli idi. Bəlkə Məmmədyar əmiyə dil yetirib məsləhət alım? Birdən dedi ki, usta Heydər təklifini qəbul elə. Onda nə eləməliyəm? Elmin daşını atmalı, təhsili yarımçıq qoyub, arzularımın arxasınca həsrətlə baxmalıyam?.. Birdən məsləhət gördü ki, hələ evlənmək vaxtı deyil, ali məktəbi qurtarandan sonra toyunu özüm eləcəyəm. O vaxt vəzifəm nə olacaqdı?.. Usta Heydərle haqq-salamı kosməli, obədi olaraq yaxşılığın üstündən qələm çəkməli idim.

Məmmədyar əmi ilə bu barədə danışmaq məni onun gözündən salardı. Bəlkə usta Heydərə ürək sözümlü deyib, beş il möhlət istəməli idim?.. Bəlkə usta Heydər qızı başqasına könül verib, ata-anasının xəbəri yoxdur, məndən də gizli saxlayır?..

Təlatümlü fikirlər beynimdə cövlan edən günlərdən Bakının şiddətli küləyi acıqlı halda qabağına keçənə gücünü göstərir, küçələri tezənə basır, açıq pəncərələrin şüşələrini çiləkləyib yerə tökür, dəni, sahili döyəcəlməyə məcbur edirdi.

Tənqid-təbliğ teatrının qabağından ötəndə Fərmanı gördüm. İstədim görməzliyə vurub ötəm, qabağına keçib saxladı, salam verib əl uzatdı. Deyirlər üz ötdəndir. Doğrudur. Əl verdim. Məndən xəbər aldı:

– İndi haradasan?

– Qürurla cavab verdim:

– Rabfakı qurtarıram, sənaye institutuna girəcəyəm.

– Bəs eşitdik səni rabfakdan qovublar?

Mən ürək sözlərimi yumru daşa döndərərək Fərmanın gicgahına çırpmaq istədim.

– Dədəsindən xəbəri yoxlardan birisi material vermişdi, sübut eləyə bilmədi.

– Nə yazmışdı?

– Yazmışdı ki, dədəm qoçu Nəcəfqulunun əlaltısı olub, fəhlələrə güllə atıb... – Fərman susdu, mən davam elədim: – Yazdığının altına adını qoymağa hüneri çatmayan naxələf olmazın böhtana əl atıb.

Fərman rəng verib-rəng aldı, bir sual da verdi:

– Bəs sən nə elədin?

– Nə eləyəcəkdim? Yazılanların hamısını təsdiqlənmiş sənədlərlə batil elədim.

Fərman könülsüz halda “yənə yaxşı olub” sözlərini desə də, ürəyindəkiləri söyləyib qurtarmamışdı. Mən yazılanların hamısı barədə ətraflı danışmadığım kimi, Fərman da uzatmadı. Mən aralanmaq istəyəndə əl çəkməyib təklif şəklində, bir az da ərkyana halda dedi:

– Bu axşam burada gülməli teatr var. Sənə də bilet alacağam. Bu mən ölüm, sən cavan bacılarının əziz ruhu, axşam mütləq gəl...

Fərmandan ayrılıb Bayıla sarı gedəndə bir neçə dəfə özüm-özümə dedim. “Bunun üzünə ötdən yox, qalın göndəndir”.

Bayılda təzə qazılan bir quyu fontan varmışdı. Üç gün idi ki, fontanı bağlaya bilmirdilər. Fontanı o qədər tərifləmişdilər ki, baxmağı lazım bilmişdim. Yeməxanadan çıxanda Cəbi ilə Şamilə rast gəlmiş, azca söhbət eləmişdik.

Yoldaşlarımdan heç birisi ali məktəbdə oxumaq istəmirdi. İşə girmək, evlənmək, ailə qurmaq barədə düşünürdülər. Hətta Nəmet belə sözdə demişdi:

– Cavan oğlan üçün oxumaq həmişə var, ailəni vaxtında qurmaq lazımdır.

Mən buna etiraz eləyəndə üçü də düşdü üstümə, hətta məni lağa qoydular:

– Qardaş, bir şəhər var Ördəbil, hər kəs özünə vəkil.

Mən onları qınamırdım. Doğrudan da hər kəs özünə vəkilidir. Birce burası var ki, Şura hökumətinin vaxtında məktəblər zəhmətkeş balalarının üzünə açıq ola-ola oxumayıb elmdən məhrum qalmaq azı cəhəldir. Əksinə, evlənmək hər vaxt mümkündür. Maşallah, qızlarımız çox, bir-birindən gözəl. Çalışmaq lazımdır ki, onlar da oxuyub heç olmasa orta savadı olsunlar.

Təyin olunmuş vaxtda gəlib teatrın qapısında gözlədim. Hər gün geyindiyim paltar, ayaqqabılar...

Fərman, Səlim, Zəhra, Çiçək, Göyçək, Fərmanın arvadı Tovuz... Kişilər də, qadın və qızlar da təzə və təmiz geyinmişdilər. Qızların qulaqlarında sırğa, barmaqlarında üzük vardı. Qadınlardan başında qırağı saçaqlı iri ipək yaylıqlar işıqda bərq vururdu. Səlimlə Fərmanın çökmələri təzə silindiyi üçün parıldayırdı.

Kişilərə əl verdim, qadınlardan halını soruşdum. Qızlara baş əyib dayandım. Altısı da gözlerini mənə zilləmişdi. Mən altı nəfərə birdən baxa bilməyəcəyimi yəqin edib Zəhra ilə danışmağa başladım.

Birinci zəng vurulanda içəri girib yerimizi rahatlayanda Çiçəklə Göyçəyin arasında əyləşdim. Nə qədər üz vurdum ki, siz qoşa oturun, mən söhbətinizə mane olmayım razılıq vermədilər.

Yenə də iki daşqın və coşqun çayın arasında qalmışdım. Qızlardan ikisi də gözəl idi. Əməlli-başlı bəzənmişdilər. Ancaq hansı ilə danışsam o birisi narazı qalacaqdı. Odur ki, heç birisinə baxmadan ortaya söz atır, fikirlərini öyrənir, biliklərini yoxlayırdım. Çiçək gözəllikdə, Göyçək ağılda üstün idi. İkisi də mən görənlərdən bəri çox böyümüş, boy atmış, qızlar bulağının suyundan doyunca içib, ətə-qana gəlmişdilər. Bu gecə teatra gəlməkdə məqsədləri yəqin ki, oğlan seçmək idi.

Birisini qardaşı arvadı, o birisini qardaşı bura gətirməkdə mənə göstərilib könlümü ələ almaq, ürəyimə eşq-atəşi, məhəbbət alovu salmaq, mənə təzədən evlərinə tərəf çəkib ram olmaqdı.

Düzü budur ki, qızları bu gün bu cah-cəllaldə görəndən sonra evlənmək, ailə qurmaq bərədə Nemətin sözlərinə haqq qazandıрмаğa başladım. Hətta özüm sözlərimə bərəət qazandırdım. "Evlənmək nə səbəbə oxumağa mane olsun? Evlən, ailə qur, arvadını gündüz qoy qohumlarının yanında, özün get təhsilini davam etdir. Axşam evə gəl, vur qoltuğuna, özünü ver teartların birisinə. Necə ki, Səlimlə Fərman eləyib. Axı, mənə onlardan nəyim əskikdir? Onların heç düz-əməlli savadları yoxdur".

Sualları dərinləşdirib xeyli düşündüm: "Bunlar nəyə arxayındır? Niyə oxuyub təhsil almır, bilik dərk eləmirlər? Axı, həmişə belə sağlam, cavan qalmayacaqlar".

İstədim bu sözləri onların üzünə deyəm... Sonra vaz keçdim. "Özləri öz gələcəklərini yaxşı görürlər".

Bunlara yaxınlıq eləyib gediş-gəlişi qızısqıran günlər elm gözüm-dən düşür, evlənmək qol-qanad açıb gözümdə uçur, mənə də uçurmağa can atırdı. Elə ki, bunlardan aralanıb yataqxanaya qayıdırdım, olurdum həmişəki elm vurgunu.

Teatrdan çıxandan sonra stansiyaya qədər onlarla getdim. Qızların ikisinə də müştəri gözü ilə baxıb saf-çürük elədim. Çiçəyin gözəlliyinə aludə olsam da Göyçəyin hərəkət və davranışından, danışq və ədasından daha çox razı qaldım... Gələn cümə gününə mənə qonaq dəvət elədilər.

Qızların geyim-gecimi, qəmzə və nazı, süzgün baxışları, ürəyə yatan gülüzləri qəlbimi ovundursa da, material yazanın bunlar olduğuna şübhəm qalmamışdı. Bu səbəbdən də yaxınlıq və deyib-gülmək üzlərinə çəkilməmiş nazik pərdə idi. Qurdalayan olsaydı pərdə cırlar, altdakıların hamısı görünərdi.

Özünü müqərrəb göstərüb yaxınlıq eləyən yaşdırlarımın məqsədi aydın idi. Qızlardan birisini mənə verib özlərindən asılı etmək istəyirdilər. Ancaq "keçəl suya getməz, getsə də bildiyini atasına verməzdi".

Rabfakı qurtarıb şəhadətnamə alan günü Bakı küləyi cövlan edirdi. Yenə də küçöləri tozanaq basmışdı. Bir-iki il əvvəl salınmış tramvay müntəzəm işləyir, tez-tez səslənib yolu düz keçməyən piyadalara xəbərdarlıq eləyirdi.

Buraxılış münasibətilə ziyafət düzəlmişdi. Maarif komissarlığının, həmkarlar ittifaqı şurasının, Azərneftin, Bakı Sovetinin nümayəndələri də gəlmişdi. Məktəb müdiri məruzəsinin bir yerində bildirdi ki, rabfakı qurtaranlardan 15 nəfəri sənaye institutuna göndiriləcəkdir. Adlar çəkiləndə alqış qopdu.

Müsəmirə vaxtı mənə yanlayıb təbrik eləyənlərin içərisində Şamillə Nemət də var idi. Bizim otaqdan Cəbi ilə mənə ali məktəbə göndərirdilər.

Gecə sevindiyimdən yatmadım. Səhər başım ağrıyırdı. İstədim Binəqədiyə gedib görüşəm, cümə günü gələ bilməyəcəyimə üzr istə-

yib birbaş usta Heydərgilə yollandım. Fərəh sinəmə sığmır, nəşə bir yerdə də rahat durmağıma mane olurdu, aramsız halda gəzirdim. Çox çəkmədi ki, "Forum" kino-teatrının böyründə dayandım. Qabaq-qənşərdə iri mağazalar vardı. Kino-teatrın yanına niyə gəlmişdim, bilmirdim. Mağazalara nə üçün baxırdım, məlum deyildi. Bircə şey məlum idi ki, orta məktəbi bitirib, ali məktəbə göndərilirdim. Mənə elə gəlirdi ki, xoşbəxt günlərimin möhkəm bünövrəsi qoyulur. Beş ili də başa vursam, mühəndis olub dedəmin vəsiyyətinə əməl edəcəyəm.

Amma... Bu "ammalar" qoysa, həm, yaxşı oxuyaram, həm də, dərdsiz-dəmsiz ömür sürərəm. Axı, mən həmişə bütün günü kitab oxuyub məsələ və misal həll eləyə bilməzdim. Uzanmaq, yatmaq öz qaydasında, gəzmək, söhbət eləmək, gülmək və zarafatlaşmaq da lazım idi. Bu səbəbdən də yaxın adamlarla görüşməli idim. Hərdən Çiçəklə Göyçəyin xətti xalına baxmaq pis olmazdı. Usta Heydərlə Qızıyətərə baş çəkmək, Qarateli altdan-altdan süzmək də lazımdı.

Gözüm qorxmışdu. Orta məktəbdə oxuyanda material yazanların kini indi artmış, paxıllığı çoxalmışdı. Suyu bulandırmaq, haqqında xoşagəlməz rəy yaratmaq məqsədilə yenə də material yazar, məni dilədiş salardılar.

Binəqədi məndən ötrü müqəddəs məbəd idi. Usta Heydərin atalıq qayğısını burada hiss etmişdim. Zəngəzurdan gəlmiş qaraqabaq oğlanla bir müddət bir otaqda burada yatmışdım. Səlimlə, Fərmanla burada görüşmüşdüm. Fikrimə yaxşı cəhətlər gələndə, Binəqədi ilə şəhər arasında su yolu eləmək istəyirdim. Elə ki, adsız material yadıma düşürdü, varımdan yox olurdum.

Binəqədiyə gətmək, kəndlilərimlə görüşüb cümə günü gələ bilməyəcəyimi deyib qayıtmaq, usta Heydərin halını soruşmaq məqsədlə kukuşkaya mindim...

... Səlimgilin qapısı kilidli idi. Fərmanın həyətinə girəndə beş-altı adam gördüm. Hamısı bikef idi. Salamımı könülsüz aldılar. Fərmanın arvadı gözə dəymirdi. Dinməz-söyləməz dayanıb vəziyyətin sonunu gözlədim. Haçandan-haçana Zəhra görüldü. Məni yanlayıb yavaşca dedi:

- Yatan öküzün başına duran öküz quyruq çalar.
- Başa düşmədim, açıq danış.
- Ortancıl maman oğlu Göyçəyi qaçırıb.

Zəhranı toxtatdım:

- Göyçək gedibse Çiçək buradadır.

Zəhranın rənginə təbəssüm yayıldı. İkinci cümləni deməyə hazırlaşdığım vaxt Səlim gəlib çıxdı. Hərçənd əl verib görüşdü, ancaq üzümə əyri-əyri baxıb başını buladı. Arvadının ikibaşlı atmacası, ərinin mənə göz ağırtması təklifimi söyləməyi sürətləndirdi. Səlimə yaxınlaşdı dedim.

- Cümə günü sizə gələ bilməyəcəyəm, birinci kurs tələbələrini "Lökbatana" aparacaqlar.

Səlim mat-mat üzümə baxıb xəbər aldı:

- Bunun sənə nə dəxli var?

- Mən də birinci kurs tələbəsiyəm.

- Oxumaqdan yorulmadın?

- Əksinə, elmin şirinliyini təzə-təzə dadıram.

Səlim alındı, sual verdiyinə peşman olmuşdu. Gah gözünü sifətimdən çəkmir, hərdən altdan-altdan əyin-başına baxır, bəzən də boy-buxunumu nəzərdən keçirirdi.

Mən özümü onda qoymayıb adamları dinləyirdim. Səlim tab gətirməyib soruşdu:

- Nə incinarı olacaqsan?

- Quyu qazmaq...

O, dinmədi, xeyli fikirləşib yenə sual verdi:

- Bəs Göyçəyin xeyir işinə gəlməyəcəksən?

- Bəlkə gəldim.

- Bəlkəni əkilərlər bitməyib, mütələq gəl...

Mən cavab vermədim... Səlim aralanıb qayını evinə gedəndə mən şəhərə qayıtdım.

Məni geologiya fakültəsinə qəbul etmişdilər. Hərçənd yazmaq və çəkmək həddindən çox idi, bunun müqabilində həvəsim hədsiz idi. Dərslərdə müntəzəm və fəal iştirak edirdim.

Tapşırıqları vaxtında, təmiz, səhsiz yerinə yetirib yaxşı, əla qiymət alırdım.

Oktyabr-noyabr aylarında həqiqətən bizi Biləcəri ilə Qaradağın arasındakı biyabana apardılar. Müəlliməmiz məşhur geoloq idi. Dedi-

yindən öyrəndik ki, Lökbatan adlı bu biyabanda dərin və tükənmə neft yataqları vardır. Yaxın vaxtlarda geoloqlar bir neçə yerdə quy qazacaqlar.

Bir dəfə dərs zamanı müəllimdən xahiş elədim ki, Lökbatanda qazılan quyulara baxmaq, fəhlələrlə bir yerdə işləmək üçün mənə icazə versin. Müəllim gülümsünüb dedi:

– İndi getməyə icazə istəyirsən, bir gün gələcək şəhərə qayıtmağı icazə alacaqsan. – Mən söz qaytarmayanda müəllim xeyirxahlıqla dedi – Dərs olmayan saatlar gedə bilərsən.

İnstitutun auditoriyalarında mühazirələr oxunur, seminar məşğələləri davam edir, müəllimlərlə tələbələr əlbir məşğul olurdular. İclas salonunda gah tənənəli yığınaq keçirilir, bəzən müsamiyələr verilir, hərdən də sual-cavab gecəsi olurdu. Tələbələrin bir qismi institutdan kənara çıxmır, çoxu isə nəzəriyyə ilə təcrübəni əlaqələndirib tez-tez Bakı ətrafındakı neft mədənlərinə gedir, yeni qazılan quyuların yanında boyunu burub görülən işlərdən nəticə çıxarırdılar.

Mənim günüm Lökbatanda keçirdi. Bu yer külək əsəndə soyuq, gün şaxıyanda qızmar olurdu. Qazılan buruğun yanında içməli su olmurdu, çox zaman şor su içirdik. Quyu qazan fəhlələr danışır ki, mühəndislərin arasında ən çətin güzəran geoloqlarıdır. Bunların gecə-gündüzü yoxdur. Yolu-irizi olmayan yerlərə gedir, səsi dağlardan eşidilir, ayaq izləri qayalarda qalır.

Çətinliklər nə qədər çox olsa da ürəyimi qürur hissilə doldurduğundan heç nəyi vecimə almır, işlədikcə işləmək istəyirdim. Quyu qazan fəhlələrdən öyrənirdim, onların zəhmətə bağlılığı məni dözümlü olmağa alışdırırdı. Onların əməkədən həzz alması məni dərslərimdə daha fəal olmağa ruhlandırır. Onların əlbir, yekdil işləməsi, can deyib-can eşitməsi hamısını nəzərimdə qat-qat ucaldırdı. Sözləri, söhbətləri iş barədə olan, Şura hökumətindən, azadlıqdan ürək dolusu danışan fəhlələr tez-tez mənə sataşır, gülə-gülə deyirdilər: “Görək dözəsen... İndi görgötür zamanəsidir. Bizdən öyrəndiyin kimi, bizə də çox şey öyrədirsən”.

Fəhlələr beş nəfər idi. İki mənədən bir neçə yaş böyük olardı. Üçü orta yaşlı idi. Bəlkə əllini haqlamışdılar. Yaşlının birisi yoldaşlarına hər gün deyirdi:

– Ağzınız isti yerdədir. Elə bilirsiniz fəhlələr həmişə belə işləyirdilər. Xozeyinin prikeşliyi kəsirdi boynumuzun dalmı, səhərdən axşama

kimi belimizi düzəltmədən qazırdıq... İndi səkkiz saat işləyib evinə gedirsen. Ayda iki dəfə məvacib alırsan. Yaxşı işləyəndə filan qədər mükafat verirlər...

İlin axırına qədər Lökbatan çöllərini buruq meşəsi bürüdü. Bol neft verən buruqlardakı mancanaqlar enib-qalxdıqca yazıq dedəm yadıma düşürdü. O vaxt bunlar yox imiş, nefti fəhlələr əl ilə çıxarırmışlar. İndi işlər asanlaşmış. Get-gedə daha asanlaşacaq. Əl işləri yüngülləşəcəkdir.

İndi günlər həftəyə dönür, həftələr aylara çevrilir, illər ayları xortumuna çəkəndə ömründən bir il gedir, institutla vidalaşacağım vaxt yaxınlaşırdı.

Rəbfakda oxuduğum vaxt institutdan ötrü darıxırdım. İndisi işləmək üçün narahat idim. Günləri sayırdım. İnstitutu tez qurtarmağı arzulayırdım. Dəstəyə qoşulub işə getmək, çadır qurub yaşamaq, çöl işləri görüb hər gün üz qırxdırmaq adətini yadırgamaq, gündüz dağlara, düzlərə, qayalara əks-səda salıb, axşamlar məzəli söhbətlər eləmək, gecələr arabir nağıl-dastan danışmaq vaxt keçirmək başımdan çıxmıyan sevdə, ürəyimdən getməyən həvəs idi. Mən misallı tələbələr az deyildi. Bəzilərinin isə özgə təmənnaları vardı. Onlar yay məzuniyyətlərini istədikləri yerlərdə keçirir, bir növ kefə baxırdılar.

Açıq havada könül xoşluğu ilə çalışan fəhlələrin arasında olub, zəhmətin şəriyyətinəndən həzz aldığı günlər ömrünün üstünə mənalı illər artırır. Əsil kefi də mən bu zamanlar çekirdim. Bakı şəhərinin havasından narazı idim. Küləyindən dilxor olurdum. Lökbatanda quyu qazan zaman nə istidən darılırdım, nə küləkdən usanırdım.

Bakı şəhərinə ömrüm boyu minnətdaram. Dədəmin cavanlığı burada keçdiyi üçün Bakı şəhəri mənim səcdəgahımdır. Dədəmin dostları burada yaşadıklarından bu şəhərə hədsiz hörmətim vardır.

Orta məktəb qurtarıb ali təhsil aldığı müqabilində havası neft qoxuyan, küləyi köklü ağacları qoparan Bakı şəhərinin pərəstişkarıyam, səbəbi də budur ki, xoşbəxt həyatı, bəxtəvər günləri bu şəhərdə tapmışam.

Bir dəfə Fərman zarafata salıb dedi:

– Həbib, Bakıya gəlməsəydin axırın nə olardı?

Mən düzünü dedim:

– Ya çoban, ya naxırçı.

Fərman əllərini bir-birinə vurub bərkəndə dedi:

– Çoban, ya naxırçı... – birdən güllüş dodaqlarına yapışdı, təbəssür yanaqlarında əridi. Üzümə həsrətlə baxıb əlavə elədi. – Bir neçə il içində orta məktəbi qurtardın. Papağını hərlə, bir də görəcəksən al təhsili də başa vurmusan. Yaxşı deyiblər ki, sən saydığın qoy dursun gör fələk nə göstərir.

Mən cavab verməyib susanda Fərman qırıq-qırıq dedi:

– Biz yerimizdə saydıq, sən istədiyinə nail ol!

Fərman da, bacısı ilə yeznəsi də mənə həsəd aparır, paxıllığım çəkirdi. Tamamilə inanmışdım ki, materialı da onlar yazmışdılar. Göyçəyin başqasına ərə getməsi bunları daha da qəzəbləndirmişdi, halbuki mən oğlu məndən cavan deyildi. Sağlam, həm də savad kursunda təhsilini artırır. Hərgah mən bunların sözüne baxsam, çaldıqları ilə oynasam, gerek məktəbə ayaq basmayam. Səhərdən axşama qədər neft mədənlərində işləyib çoxlu pul qazanam, tez-tez qonaqlıq düzəldib Zəhranın istədikləri adamı çağırıb yedirəydim.

Onlar məndən tamam-kamal əl çəkməmişdilər. Çiçoyi ərə verməyib gözləyir, razılığımıza bənd idilər. Dəfələrlə dedim ki, ali təhsili başa vurmamca evlənmək haqqında söz olmayacaqdır. Bunu Səlimlə Zəhra, usta Heydərle Qızıyətər də eşitmişdi.

Qəzetlərdə ara-sıra “kolkhoz” sözüne rast gəlirdim. Danışdılar ki, kəndlərdə ellik təsərrüfat düzəldib hamının nəyi var yığacaqlar bir yerə. Hətta yorğan-döşək də ümumi olacaq. Camaat əkini bir yerdə ekəcək, taxılı biçib ümumi xırmana yığacaq, döyüb deni bir anbara daşıyacaq, samanını bir samanlığa tökəcəklər. Mən institutunun son kursunda oxuyanda qəzetlərdə bu xüsusda yazılara tez-tez rast gəlirdim. Yavaş-yavaş, asta-asta narazı söhbətlər də eşidilirdi...

Usta Heydərle görüşəndə bu barədə söhbət saldım. Çox toxtaq, təmkinlə danışib bəzi qaranlıq nöqtələri izah elədi. Mənim narahatlığımıza təəccüb eləyən usta Heydər gülə-gülə dedi:

– Bu haqda qulçomaqlar, dövlətçilər başlarının həşirinə qalsın, sən nahaq yerə özünün qanını qaraldırsan, birləşdirilməli dövlətin, mənim yoxdur ki...

Usta Heydər soyuqqanlıqla verdiyi cavab ürəyimi sərincletdi. Ancaq sərinclik çox sürmədi, çünki usta Heydər danışığının axırını müəyyənləşdirib dəqiqləşdirirdi:

– Həbib, iki yana baxan gəc qalar, bala.

Söz mənə çatmadı. Ustanın üzünə ciddi nəzər salıb dedim:

– Açıq danışın, usta!

– Birisini aranda qoyub, birisini dağa aparırsan.

– Əsla başa düşmədim.

– Kəndiləriniz səni evləndirirlər, niyə bizdən gizlədirsən?

Ustanın dedikləri xəncər kimi ürəyimi teylədi.

– Bunu kim deyir, usta?

– Səlimin arvadı Zəhra Qızıyətər xalanı görüb. Axırda hədələyib ki, bu günlərdə Həbibin toyudur. Gözünüzü ondan çəkin...

Cavab verməyə çətinlik çəkmədim. Ancaq dediklərim ustanı inandırmadı. Son vaxtlar başım Lökbatandakı qazma işlərinə qarışdığundan bu evə az-az gəlirdim. Bunların şübhələnməyə, Zəhranın dediklərinə inanmağa haqları var idi.

Mən ustanın ədalətinə arxayın olub, məsələni cyni ilə açıb dedim:

– Usta, Zəhranın dedikləri birtərəfli və uydurmadır. – Ustanın təkidi ilə bir çox cəhətləri aydınlaşdırdım: – Zəhra baldızını, Fərman bacısını mənə siriş eləmək fikrində idilər. Mənim isə nə o zaman, nə də indi evlənməyə fikrim olmayıb. İş elə gətirirdi ki, Zəhranın baldızı başqa oğlana qoşulub qaçdı. Üzərimdəki qara buludlar bir qədər seyrəkləşdi.

Usta Heydər uzun müstüyə keçirdiyi papirosu tüstülədə-tüstülədə qulaq asır, mən qurulan torun, atılan kəməndin bütün səmtlərini götürə-götürə danışdım.

– Onlar paxıllığımızı çəkirlər, usta. Orta məktəbdə oxuyanda material vermişdilər, sizdən gizlətdim. Zəhranın əri də, qardaşı da yaşca məndən böyükdürlər. Hərçənd işləyirlər, qazancları da pis deyil, ancaq savadsızdırlar. Mən onların dediyinə əməl eləsəydim, orta məktəb qurtarıb institut bitirə bilməzdim. Sizdən üzr istəyirəm, evlənməklə ali təhsil tutmaz. Ya gerek əmlərdən yapışib indidən başına çarə qılasan, ya da ki, Zəhranın hökmünə itaət edib onlarla qohum olasan... Mən dəfələrlə sizə də demişəm, ali təhsili başa vurmamca özgə xəyala düşməyəcəyəm!

Usta Heydər sözümlə kəsmir, heç bir işarə vurmurdu. Bu danışığımdan razı qaldığı üçün idi, yoxsa başına heç nə girmədiyindən idimi, bilmirdim. Ustanın üzünə baxa-baxa davam etdim:

– Lökbatandakı işimiz yaxşıdır. Qazdığımız buruqların çoxusu fantan vurur. Hökumət fəaliyyətimizdən razıdır. Ola bilsin ki, bizə mükafat versinlər.

Usta Heydər gülümseyib dihləndi:

- İnstitutu bu il qurtarırsan?
- Bəli.
- Harada işləmək fikrindəsən?
- Hökumət haranı məsləhət bilsə, orada.
- Bəlkə başqa yərə göndərdilər.
- Canınız sağ olsun.

Ustanın qaşqabağı töküldü. Alnındakı qınışlar sıxlaşdı. Boğazının hulqumu tez-tez qalxıb endi.

– İstəyirəm səninlə açıq danışsam. Deyirlər örtülü bazar, dostluğu pozar.

Ürəyim əvvəlcə sıxıldı, sonra sürətlə döyündü. Usta Heydər duruxa-duruxa danışdı. Düşünə-düşünə dedi:

- Nə qədər ki, subaysan, hökumət səni hara istəsə yollar.
- Dinmədim. Usta gözünü məndən çəkməyib davam etdi:
- Evli olsan, səni dindirən olmaz.

Susdum. Elə bil usta Heydər ürəkləndi. Qoluna qüvvət, ürəyinə təpər gəldi.

– Canlıdan qada əskik deyil... Yaşımın çoxu gedib, azı qalıb. İstəyirəm öz əlimlə onun toyunu eləyəm. Ölsəm gora nisgilli getməyim. Qaratel irilib. Dəfələrlə elçi gəlib, hamısını ağzından vurub geri qayıtmışam.

Qəfildən ağzımdan bu sözlər çıxdı:

– Nahaq yərə...

Usta diksinmiş kimi o tərəf-bu tərəfini yoxladı. Sual verdi:

– Nə dedin?

Mən dediyimi təkrar eləməyib, ustanın nurlu, mərhəmətli sifətinə baxdım. Usta Heydər ürək sözlərini dilini altında hövkələyir, tamam bişirib hasilə gətirəndən sonra mənə deyirdi.

– Ata-ananın ən böyük arzusu övladının toyunu görmək, xeyir işinə qol götürüb oynamaqdır. Ərli-arvadlı neçə ildir gözümüz yoldadır. Sənin institut qurtarmağını gözləyirik.

Ustanın fikri aydın və qəti idi. Mənim qarşımda iki yol vardı. Ya gərək mənfi cavab verib usta Heydərle əbədi olaraq haqqı-salamı kəsəydim, yeni Qarateldən üz döndərəydim, ya da ki yaxın günlərdə toy hazırlığı görəydim.

Qaratel ilk görüşdən könlümə yatmışdı... Usta Heydərle Qızıyətər xala əsil mən deyən nəcib şəxslər idi. Bununla bərabər iki çətinliklə üzleşirdim. Birisi bu idi ki, hələ məktəbi qurtarmamışdım, harada işləyəcəyim bəlli deyildi. Ən ümduəsi bu idi ki, mənzilim yox idi. Usta Heydər in evində toy eləyib yanında qalmaq şənimə kəsir gətirirdi.

Mən ustaya “hə”, “yox” deməyəndə o, çımadı, hətta belə bir söz də dedi:

– İndiyə kimi mənim haqqımda dediklərinin hamısı xirtdəklən yuxarı imiş...

Mən yaxına gedib ustanın əllərindən öpdüm. Boynunu qucaqlayıb bağrıma basdım. Kövrək halda dedim:

- Mən ömrüm boyu ata-anama, bir də sizə borcluyam, usta!
- Hərgah əgər bu doğru sözüdürsə, nə əcəb dediklərimə cavab vermirsən?
- Usta hər sözün yeri, hər işin meqamı var.
- Mənim səbrim tükənib, daha gözləməyə çarəm qalmayıb.
- Məktəbi qurtarım, təyinatımı alım, mənzil məsələmi yoluna qoyum, sonra təklifinizə cavab verəcəyəm.
- Yox, Həbib, çiy söz danışsan.
- Dediklərimin hamısı ürək sözlərimdir.
- Mənim sarayım öz başına qalıb, sən mənzil məsələsindən söhbət salırsan... Yox, deyəsən, qohumların saqqızını oğurlayıb, səni yoldan çıxarıblar.

İstədim güləm, qorxdum ustanın xatirinə dəyər. Çətinliklə olsa da, ustanı inandırmağa cəhd etdim:

– Mənə atalıq eləmiş kişinin sözünü yərə salıb qohumlarımdan dediklərin ilə oturub-dursam, gərək dost-düşmən arasına çıxmayam.

O mənə ciddi baxa-baxa papirosa qullab vurur, hərdən də qara yüsür təsbehi çevirirdi. Yəqin papiros çəkməklə təsbeh çevirmək hirsli soyudur, acığı söndürür, narazılığını azaldırdı. Bu səbəbdən də danışmayıb baxır, dinməyib ətrafa nəzər salır, ustanın hərəkətlərinə göz qoyurdum. Ustanın nəfəs dərməsi uzun sürmədi. Eyni ahənglə müraciət elədi:

- Özümə görə dost-düşmənim, tanış-bilişim vardır. Çalışdığım odur ki, adıma layiq məclis qurum.
- Hər şey istədiyiniz kimi olacaq, azca səbr eləyin.

- Düzgün vaxtını de ki, toxtayım.
- Düzgün vaxt məndən asılı deyildir.
- Bəs kimdən asılıdır?
- Şura hökumətindən.

Usta əllərini yellədə-yellədə deyindi:

- Şura hökumətini nahaq yerə bura qatırsan.
- Təyinatı Şura hökuməti verir.
- Olsun.
- Olandan sonra dedikləriniz düzələr.
- Deməli, bu ilin axırına hazırlıq görmək olar...
- Söz vermərəm.
- Həbib, bu oldu söz güleşdirmək.
- Usta, mən heç kəsə, oləlxusus sizə natamam söz deyə bilmərəm.
- Nə deyirəm, Allah sənə xeyir versin. Deyir, çirkin, sən burda dayan, gedirəm gözəl axtarmağa.

– İndi ki aramızdakı həya pərdəsini götürürsünüz, onda eşidin və inanın. Bu dünyada mənim nəzərimdə bir qənirsiz gözəl varsa o da Qarateldir.

Usta susub dinməsə də bu söz onun sinəsinə sarı yağ kimi yayıldı. Mən söhbətə nöqtə qoyub, ayrılmaq istədiyim vaxt usta təklif elədi:

- Mənə dediklərini Qızıetərə də de, Qaratelə də.

Mən razılıq verməyəndə usta dedi:

- Zərər yoxdur. Dediklərini mən ikisinə də çatdıraram.

Ustadan ayrılıb stansiya gələndə Fərmanı gördüm, hal-əhval tutanda Fərman acıqlı şəkildə dedi:

- Səni çörək tutsun. Çiçək də əldən çıxdı. Üç gün qabaq bir qara-bağlıya qoşulub gedib.

Mən gözyadınlığı verib təbrik eləyəndə Fərman acıqlı halda dedi:

- Çox karsız adam imişsən. İki gözəl qızın birinə yiye durmadın.

Mən yavaş-yavaş dilləndim:

- Oxumaqdan başım ayazıyır ki...
- Oxumaq hər zaman vardır. Yaxından tanıyıb əsil-kökünə bələd olduğun gözəl-göyçək qız tapmaq çətindir.
- Doğrudur.
- Elə isə nə üçün qabağa durub iş görmədin?
- Bu saat mənim elə vaxtımdır ki, başımı qaşımağa macalım yoxdur.

- Məktəbi nə vaxt qurtarırsan?

- Sağlıq olsa bu il.

- Harada işləyəcəksən?

- Hara qoysalar.

- Binəqədiyə gəlsən, gözün üstümüzdə olardı.

- Mən geoloqam. Sənətim qazmaqdır. Siz buruqda işləyirsiniz.

- Təfafütü yoxdur. Adamın hər yerdə adamı olmalıdır.

- Orası düzdür. Ancaq elə adam ola ki, közü öz qabağına eşməyə.

- Közü öz qabağına eşməyən adam yəqin ki, bu dünyaya gəlməyib.

- Axtarsan, fəhlələr arasında kişilik eləyənləri çox taparsan.

- Ağlım kəsmir.

- Məni işə düzəldib ağzımı çörəyə çatdıran usta Heydərə sözün nədir?

Fərman əvvəlcə tutuldu, sonra cığallamağa başladı:

- Sənin ağzını çörəyə usta Heydər niyə çatdırdı ki?

- Bəs kim çatdırdı?

- Səlimlə mən.

- Bir də böyük mamam oğlu!

Fərman söz tapmayıb xırtlaya-xırtlaya qalanda mən atı sürdüm daşığa, tüpürdüm bunlarla olan qohum-qardaşlığa:

– Siz mənim ağzımı çörəyə çatdırmamısınız. Əksinə, yalan material yazıb məni rəbfakdan qovdurmaq istədiniz. Ancaq kələyiniz baş tutmadı. İşiniz, gücünüz həmişə Çiçəklə Göyçəyi mənə sırmaq, sizdən asılı olmağıma çalışmaq, əlinizdə alət olub qapınızda nökr kimi işlətmək idi. Mən isə bu yolla getmədim, çünki xilasım oxumaqda, ali təhsildə idi.

Fərman elə baxırdı ki, yanımızda adam olmasaydı üzərimə atılıb məni vurur, belkə də sədəmə toxuyardı. Yaxşı ki, kukuşka gəldi, mindim, bir söz demədən ayrıldım.

Oktyabr inqilabının ildönümü bayram edilən günü teatrın binasında Səlimlə üz-üzə gəldik. Qaynı ilə aramızda olan ixtilafdan ya xəbərsiz idi, ya da üzə vurmurdu. İclasdan qabaq müxtəsər söhbət elədik. O soruşdu, mən cavab verdim.

- Məktəbi nə vaxt qurtarırsan?

- Bu il.

- Harada işləyəcəksən?

- Hara göndərsələr orada.

– Allah eləyə yaxınımızda işləyəsen.
 – Harada işləsəm, sənətim qazmaqdır.
 – Bəs incinar deyilsən?
 – Bəli, incinaram.
 – Bəs niyə quyu qazırsan?
 – Əvvəlcə harada neft yatağı var, onu tapıram. Sonra da buruq qoydurub quyu qazdırıram. Quyunu mən qazmıram, göstərişimlə fəhlələr qazırlar.
 – Demək, ustasan.
 – Xeyr, geoloqam.
 – Ustadan böyüksən?
 – Belə çıxır.
 – Maşallah... Çox şükür ki, bizim kənddən də neft incinarı çıxdı. Mən qulaq asır, Səlim üyüdüb töküdü:
 – Qağa, bilirsen nə qədər sevinmişik!
 – Eşitdim.
 – Kim dedi?
 – Yazdığınız yalan material.
 – Bu nə sözdür, qağa? Bəlkə sənə yanlış xəbər veriblər?
 – Materialı gözlərimlə görmüşəm, oxumuşam.
 – Kim yazmışdı?
 – Dədəsindən xəbəri olmayan vələdüznalar.
 – Bunun bizə nə dəxli vardır?
 – Materialda yazılanları ancaq siz uydura bilərsiniz!
 – Axı, nə yazmışdılar?
 – Dədəmin qoçu Nəcəfqulunun əlaltısı olmasından tutmuş özümün əxlaqsızlıq eləməyimə qədər hər şey yazmışdılar.
 – Kimə yazmışdılar?
 – Rabfak müdirinə.
 – Bəs o vaxt bizə niyə demədin?
 – Sizə niyə deyəydim, özümü qorumaq üçün əsil kişilərdən imdad diləyirdim. Yadında varsa, kəndimizdə deyərdilər: “Yetim yaman-yaxşı böyüyəcək, yamanlıq Əzrailə qalacaq”. Mən ali təhsilli incinar olacağam, siz isə paxıllıq eləyib yolumu kəsmək istədiniz, baş tutmadı.
 Səlim cavab versə də ürəyindən yaralanmışdı. Ancaq özlərini quruya çıxartmaq məqsədilə bezi nöqtələrə işarə vururdu:

– Bəlkə Qara dayının fəhlələrin qabağına düşüb, bəzi qudurğanlara dirsek göstərdiyini yanlış sayıblar?
 – Qağa, sən nahaq yerə bizdən şübhələnirsən? Səninlə bir otaqda yatan zəngəzurlu Fərmana demişdi ki, usta Heydər sənənin tərcümeyi-halınla yaman maraqlanırdı. Bəlkə usta Heydər material yazmış olar. İnsanların hamısı çiy süd əmib.
 – Səlim, illərlə oturub yüz ayə təfsir etsən, inanmayacağam. Materialı siz yazmışdınız. Məqsədiniz var idi. Baş tutmadı. Sağlıq olsun, yaşayaq, kimin aqibəti necə olacaq, bunu gələcək göstərəcək...
 Səlim giley-güzar qarışıq sözləri üzərimə yağdırdı:
 – Ali məktəb bitirmisən, incinar olmusan deyə bizi qırmayacağsan ki...
 İclas başlananda ayrı-ayrı yerlərdə oturdum. İclas qurtarandan sonra mən dəniz qırağına çıxıb gəzməyə başladım. Hava soyumuşdu. Dəniz dalğalı idi. Təkəm-seyrək ağacların yarpaqları tökülmüşdü. Nargin yaxında görünürdü.
 On ilə yaxın Bakıda yaşamağıma baxmayaraq, şəhər həyatına dərinləndən alışmamışdım. Yayda bağlarından ləzzət almırdım, qışda dəniz kənarının seyrini lazımcə duymurdum. Xəzər dənizi nə qədər təriflənsə də, xəyalım dağlarda gəzir, ayaqyalın şəhli çəmənləri ayaqlayır, sıldırğı və sısqə yağışlardan həzz alır, əlvən çiçəklərin ətrini qoxladığıca ömrüm uzanırdı. Bəlkə dağlar qoynunda dünyaya göz açdığım üçün geoloqluğa vurulmuşdum?
 Təyinatımı Azərneftə vermişdilər. Bakının neft mədənləri hər gün böyüyür, buruq meşələri çoxalır, neft hasilatı get-gedə artırdı. Lökbatan kəşfiyyatı Qaradağa qədər uzanırdı. İliç buxtası dənizlə qurunu birləşdirir, Bayılla Bibiheybət əl-ələ verib dağlara qalxır, yerin altındakı neft yataqlarının məhsuldar qatlarını nişan verirdilər.
 Bakının neft mədənləri əsil qəhrəmanlıq meydanı, igidlik cəbhəsi, işləyib çalışmaq, ad-san sahibi, şən-şöhrət ziyəsi olmaq meydanı idi. Ali məktəbi təzə qurtarmış cavan mühəndisin təcrübəsizliyindən şikayət eləmək olmazdı, çünki iki il Lökbatanda qazmaçıların yanında işləmiş, çox şey öyrənmişdim.
 İlk təcrübəni Vüqarlı kövşənlərinin bərəkətli torpağından almışdım. Bakıya gələndə qədər çox yer gəzib əzab-əziyyəət çəksəm də öyrəndim. Kəndimizdə dərs verənim rus dili müəllimləri oldu. Bakıya gələndə

qədər dərşimi həyat məktəbində aldım. Müəllimlərim hədsiz idi. Hamısından tədbirlisi “əmək” adlı müəllim idi. O, dəfələrlə məni sınaqdan çıxartmış, həmişə də demişdi:

“Zəhmət meydanında hünər göstərənlər arxası yerə dəyməyən pəhləvan misallıdırlar”.

Bakıya gələndən sonra təcrübəni usta Heydər, biliyi rəhbərlik müəllimlərindən, institut professorlarından öyrəndim. Bekar dayanmayıb həmişə işlədim, oxudum, yazdım, qulaq asdım, öyrəndim. Sınıfta müəllimləri dinlədim, auditoriyada professorun tapşırığını can-başla yerinə yetirdim. Dərşlərin çətinliyindən danışmadım. Tapşırıqların çoxluğu məni ruhdan salmadı. Qazmaçılarla oturub duranda onlardan ibrət alır, çox şey əxz edirdim.

Altı və üstü hər cür mədəni və məhsulla dolu olan münbit torpaqla üzləşəndə özümü itaətkar kimi yox, qalib misallı nişan verdim. Torpaq münbit, məhsuldar olduğu kimi, daşlı, gilli, çöküntülüdür. Həmişə rahat qazılır, həmişə insana rəhmət olur. Ancaq insan hər şeyə qadirdir. Onu rəhmət etmək qabiliyyəti güclü, təsir qüvvəsi hədsizdir.

İki-üç ay Azərbaycanın baş mühəndisinin yanında işlədim. Bu müddət ərzində usta Heydər təklifinə əməl edib, xahişini yerinə yetirdim.

Qaradag Pedaqoji texnikumu qurtardı. Anasının könlündən keçirdi ki, həkim olsun. Atasını müəllimliyə qoymuşdu. Bir gün özü mənə soruşdu:

- Müəllimlik yaxşıdır, həkimlik?
- Hansı üreyinə yatarsa, o yaxşıdır.
- İstəyirsən sənə fikrini biləm.
- Sənətin pisi, yaxşısı yoxdur. Sənətkarın zəifi, bacarıqlısı vardır.

İliç Buxtasındakı neft mədənlərində quyuların sayını artırır, buruq meşələrini qalınlaşdırır, çıxardığımız neftlə Bakının şöhrətini dünyaya yayır, Azərbaycanın tərifini dillər əzbəri eləyirdik. Bakının neft mədənlərində yeni həyat bulağı kimi qaynayırdı, çeşmə təkin çağlayırdı. Bunlar fərəhli əməklərdən həzz alan, qadir zəhmətkeşlərdən zövq alan neftçilərin şəriyyət dolu fəaliyyətlərinin nəticəsi idi.

Mən bu sağlam və əbədi çağlayan aləmə qovuşub işlədikcə, qurub yaradan fəhlələrlə oturub-durduqca çəkdiyim əziyyətlərin ağrısı, acısı canımdan çıxırdı. Hər yeni quyudan bol neft çıxarılanda məktəbdə və institutda oxuduğum illərin qarasıma uçur, müəllim və professorların

adı ilə öyünürdüm. Ən ümidsi budur ki, dədəmin vəsiyyətinə əməl eləmişdim. Onun vəsiyyətinə əməl edib, vaxtı ilə qorxa-qorxa dartay-çılıq elədiyi illərdən qisas almışdım. İndi quyuları texnika ilə qazır, çətin tapılıb qazılan nefti asanlıqla çölə çıxarıb çənlərə doldurur, qatarlara yükləyib ölkəmizin hər yerinə göndərirdik.

Dədəmin sənətini davam və inkişaf etdirməklə yanaşı, elmdən aralanmır, ülfətini yaxınlaşdırır, əlaqəmi möhkəmləndirirdim.

Usta Heydər Qızıyeva xala qızlarından yana toxtaq idilər. Günün çoxunu bir yerdə olurdular. Məndən nigaranlıqları və narazılıqları yox idi. Yəqin ki, olmayacaqdı da.

Usta Heydər yaxın qohum olmasaydı da onun haqqını itirməyə ixtiyarım yox idi. Ona ata demişdim. Atasına hörmət eləyən, anasının yolunu saxlayan övladların həmişə işi avand, canı sağ olsun.

Bir dəfə təsadüfən böyük məmər oğlu ilə Kömür meydanında üz-üzə gəldim. Başımı yuxarı qaldırıb dəvə nalbəndə baxan kimi məni süzüb iynəli-iynəli dedi:

- Məclisini yaraşıqdan salacaqdı ki, bizi toyuna çağırmadın?
- Mən eyni ahənglə cavab verdim.
- Siz mənim nəyimsiniz yada salım?
- Çox sağ ol.
- Sən də sağ ol.
- Belə oldu.
- Çoxdan olub.
- Nə pisliyimi görmüsən?
- Yaxşıqlarını deyib barmağımı qatla.
- Zərər yoxdur, bilməyeni bitməsin!
- Sənənin əvəzindən mən utanıram.
- Niyə?
- Birco gecə qoymadın evində qalam, hələ dilində var danışsən?
- İndi daha məni bəyənməzsən. Yükünü yıqmısan tənənin başına.
- Səndən köməklik görmədim. Kəndlilərim də əleyhimə material yazdılar.
- Səndə əməlli-başlı sözlər varmış ki...
- Bəli, elə sözlərdir ki, ucu gülbətinli.
- Dayıoğlu, heç yaxşı iş görmürsən.
- Ataların sözü var: “Adımı sənə qoyum, səni yana-yana qoyum”.

SİZƏ HARADAN XƏBƏR VERİM

Xatirə

I. YOLLAR AYRICINDAKI STANSİYADA

Heyvandarların həyatından, ferma qabaqcıllarının işindən yazmaq üçün Kəlbəcər yaylaqlarına gedəsi idim. Səhər saat səkkizə yaxın Yevlaxdakı avtobus stansiyasında durub minik gözləyirdim. Gün yenicə doğsa da hava isti idi. Respublikanın bir çox yerlərinə müntəzəm gedib-gələn maşınlar müştəri gözlədikləri və çağırdıqları halda Kəlbəcərin adı dillərinə gəlmir, elə bil bu yerləre maşın işləmirdi. Bəlkə avtomobil nəqliyyatı nazirliyində oturan yoldaşlar uzaq dağ rayonlarını yaddan çıxartmışdılar.

Xəyalən mən Azərbaycan torpağını gəzib kəndlərə nəzər salırdım. Kəlbəcərdən Sabirabada, Lənkərandan Qonaqkəndə, Şamaxıdan Balakənə, Qazaxdan Şuşaya haraya gedirdim gecəsi gündüzündən seçilməyən kəndlər diqqətimi cəlb edirdi. Torpağı münbit, adamları işlək, havası təmiz, suyu bol kəndlərimizin keçmişini xatırlasam da yada salmağı lazım bilmirdim. Çünki inqilabdan əvvəlki vaxtlardan yanıqlıyam. Cavanlığımı fərəhsiz, gəncliyimi kədərli hala salan o dövr oldu. Məni vaxtsiz yetim qoyub qapılarda haqsız-muzdsuz nökrəçiliyə həmin illər məcbur elədi. O zamanlar kəndlərimizin vəziyyəti acınacaqlı, camaatımızın güzəranı niskilli idi.

Özüm özümü sorğu-suala tuturdum. Müasir kəndlərimizdəki ürək-açan cəhət hansılardır? Cavab verəndə sevinc sinəmə sığmırdı. Hər şeydən əvvəl və əsasən çalışqan adamlar. Onların babaları Azərbaycanda yeni quruluş uğrunda mübarizə aparmış, fəhlə-kəndli hökuməti yaratmış, ataları qalib kolxoz quruluşunun müzəffər bayrağını yüksəklərdə dalğalandırmış, özləri Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində alovlar içərisində mətinləşmiş, düşmənlər üzərində qələbə çalmış, döşü ordenli qayıtmış, təsərrüfat sahəsində misilsiz igidlilər göstərmişlər.

Əlimdə çamadan dayanıb ora-bura baxır, minik axtarırdım. Ümidim puça çıxanda xəyalımın qanadlarını geniş açıb uçurdum.

Hər işə qadir sovet adamlarının silahı qüdrətli texnika, sirdaşı elm ilə mədəniyyətdir. İndiki kəndlərimizdə də diqqəti cəlb eləyən adamlar, texnika, elm və mədəniyyətdir.

Mamam oğlu gah başını gah da əl-qolunu silkələsə də, mənə əsla təsir eləməirdi. Bizim deyişdiyimizi, sözləşdiyimizi görə var idi. Eşidən çox idi. Mən əvvəlcə istədim abırı-həyanı gözləyib yavaş dinəm. Elə ki gördüm mamam oğlu topu meydandan çıxarır, birinə beş dedim; əlinə şiş verdim.

Danışığımız qızğın başladı, soyuq qurtardı.

Bir gün sonra İliç buxtasının böyründən ötəndə çoxlu fəhlə gördüm. Mitingə toplaşmışdılar. Kim isə xitabət kürsüsündən nitq söyləyirdi. Sözlər hərarətli və tutarlı, yatımlı və təsirli idi. Natiqin dedikləri fəhlələrin alqışına səbəb olurdu. – Onların tez-tez çəpik çalması Bayıl-Bibiheybət arasına sığmayıb Xəzərin dalğaları ilə qucaqlaşır, Bibiheybət dağlarının sinəsinə yayılırdı.

Vaxtı ilə dədəmi ahənribə kimi özünə çəkən neft mədənləri indi də mənim ruhumu oxşayır, xəyalımı uzaqlara aparırdı. Elə ki xəyalım Vüqarlı kəndinə çatıb Dik daşın üstündə dayanıb şirin söhbət eləyən ağsaqqallara çatırdı, hamıdan qabaq dədəm gözümə deyirdi. O, üzümə mənəli-mənəli baxıb gülümseyir, asta-asta deyirdi:

– Həbib! Səndən çox razıyam. Vəsiyyətimə sədaqət göstərdiyin üçün anarın südü sənə halal olsun!

Keçmişdə köçəri həyat sürən tərəkəmələr, indi mədəni və abad kəndlərdə yaşayırlar. Hər bir evdə radio işləyir. Şəhərlərdə eşidilən nəğmələr kəndləri də şənliyə və şadlığa bürüyür. Televizorla göstərilən kinofilmlərə və konsertlərə tamaşa eləyən əhali elmin və texnikanın gücü və köməyi ilə möcüzələrin puç və əfsanə olduğuna inanır. Elektrik vasitəsilə kəndlinin məişəti büsbütün dəyişmişdir. Yayın qızmar günlərində kolxozçular istədikləri vaxt soyuducudan buzlu su içirlər. Ağır, çətin, əzablı əl işləri mexanikləşdirilmişdir. Heyvanların yemlənməsi, suvarılması, inəklərin sağılması, qoyunların qırılması buna canlı sübutdur. Elmin və texnikanın səbəbinə indi kəndlərdə yem qəhətliyi də nadir hadisə sayılır. Namuslu və tədbirli rəhbərlər yayda hazırlıq görüb ələf toplamaqla yanaşı silos basdırsa, soyuq aylarda heyvan ac qalmaz.

Vaqzal tünlükdü. Şuşaya gedənlər böyük avtobuslara minirdilər. Şəkiyə bilet alanların çamadanları maşınların dal tərəfinə yığılırdı. Fizuliyə səfərə çıxanlar kassanın qarşısında durub haqq-hesab çəkirdilər. Bunları gördükcə hövsələm azalır, səbrim tükənirdi. Ancaq nahaq yerə...

Rayon mərkəzlərinə işləyən avtobuslardan başqa nırx maşınları da tez-tez yol aşağı və yuxarı şütüyürdülər. Əlimi qaldırıb sanki hər gedənə səs verir, sonra da peşman olmuş kimi qolumu yanıma salırdım. Ələcsiz qalıb bir də vaqzal rəisinin yanına getdim. O, məni görçək yerində qurcalandı. Dedim ki, bəs məni tanıdığından utanır, olmaya həyəcan keçirir. Səhvim var idi. O, məni saya salmayıb hordəm sağ əlini kalife şalvarının cibinə uzadır, aradır da sürücülərin yanına gedib nə iş onların qulağına pıçıldayırdı.

Gün çeşit yerinə qalxanda vaqzal əməlli-başlı seyrəkləşdi. Daha doğrusu avtobusların hamısı öz marşrutu üzrə hərəkət elədi.

Vaqzal rəisi aralanmaq istəyəndə səslədim. Dayandı. Yanına gedib salam verdim. Ağızucu danışdı.

– Kəlbəcərə, avtobus işləmir?

Rəis mənə gah mat-mat, bəzən şübhəli, hərdən də laqeyd bir şəkildə baxır, hələlik sualım cavabsız qalırdı. O işə gözünü məndən çəkmədən ələ bil həlli çətin məsələ barəsində düşünürdü. Mən əsəbiləşir, o dinmirdi. İstədim sualımı təkrar eləyəm, rəis məni qabaqlayıb cavab əvəzinə sual verdi:

– İndi neçənci ildir?

– 1948-ci il.

– Atan oldu rəhmətlik. Bilmirsiniz ki, Yevlaxla Kəlbəcər arasında maşın yolu yoxdur?

Mən müdafiə yox, hücum vəziyyətində durub xəbər aldım:

– Niyə yoxdur?

Rəis məni lağa qoyurmuş kimi dedi:

– Bu suala mən yox, bəzi yuxarı təşkilatların rəhbərləri cavab verməlidirlər.

– Bəs mən Kəlbəcərə nə cür gedim?

– Bu barədə köməyim dəyməz.

Gözümü rəisdən çəkib bürkü basmış yollara baxana qəhvəyi rəngli pəbdə maşınının getdiyini görüb əl qaldırdım. Maşın dayandı. Sürücü çıxıb yanıma gəldi. Salam verib əl uzatdı. Mən onu tanıyırdım. O, işə adımla müraciət eləyib çamadanı maşına qoydu, məni yanında oturub sürdü. Hara getdiyimi xəbər almadan dəmiryol vaqzalına tərəf şütüdü. Sağa dönəndə dedi:

– Yəqinki acsınız. Gedək çay-çörək yeyək, sonrasını danışarıq.

Cavab vermədim.

İkimertəbəli binanın qabağında maşını saxladı. Düşüb əvvəlcə darvazanı açdı, maşını içəri saldı, sonra da birlikdə balkona çıxdıq.

Təzə tanışımın qırx yaşı ola, olmaya. Ortaboyly bir oğlan idi. Qabaq dişlərinin üst tərəfi qızıldan idi. Sol yanağında iri bir çapıq var idi. Çöhrəsi yaraşlıq, burnu azca iri, qulaqları nisbətən xırda, qaşları qalın və çatma, uzun qara kirpikləri ala gözələrinə xüsusi gözəllik verən oğlanın əlləri iri, barmaqları yağın idi. Vücut o qədər də incə olmayan bu adamın səsi, yumşaq və həlim, müraciəti ürəyəyatan idi.

Əvvəlcə arvadı, sonra da iki oğlu, bir qızı mənimlə görüşdü.

Böyük oğlu atasına oxşayırdı. Hamısından kiçiyi qız idi. Adı da Sərvinaz.

Məlum oldu ki, mənimlə tanış çıxan müəllimdir. Orta məktəbdə ədəbiyyatdan dərs deyir. Adı Rəşid idi. Arvadı da müəllimədir. Coğrafiyaşünasdır. Uşaqların üçü də şagird idi.

Rəşid ömür yoldaşına dedi.

– Birgül, yeməyə nə var?

– Hər şey var, yeyən lazımdır.

Rəşid gülərlə, ərkyana bir halda cavab verdi:

– Zəhmət çək yeməkləri düz süfrəyə, yeyən tapılar.
Süfrəyə qoyulan nemətləri saymayacağam, çünki siyahı uzun idi.
Süfrə yığılanda Rəşid yenə arvadına müraciət elədi:

– Yır-yığışımı qurtar, mən Cabbar dayı ilə uşaqları aparıb qoyum
Şuşada, gəlím dalınca.

Birgül etiraz eləmədi.

Bəzi bağlamalar maşının dalına qoyuldu. Mən Rəşidin yanına oturdum, uşaqlar arxada əyləşdilər. Maşın həyətdən çıxıb şose yola düşəndən sonra çox rahat və sürətlə gedirdi.

Yoldakı söhbətdən anlaşıldı ki, Rəşid müəllim Şuşada Çölqala məhəlləsində üç otaqlı mənzil kirayə ələyib. İki ay ailəsi ilə dincəlib, avqust ayının axırlarında Yevlağa qayıdacaqdır.

Ağa körpüsündən adlayıb, Şuşanın dolayları ilə irəliləyəndə Rəşid söhbətin mövzusunı dəyişdi:

– Cabbar dayı! Belə bir məsləhətim vardır.

Mən diqqətlə qulaq asır, Rəşid ürək sözlərini deyirdi:

– Siz uşaqlarla mənzildə qalırsınız, mən qayıdıb şeylərin qalanını da götürürəm, səfərimizin sonrası barədə götür-qoy edərək. Əqliniz nə kəsir?

Mən gülə-gülə dedim:

– Kor nə istər, iki göz, biri əyri, biri düz.

Uşaqlar qəhqəhə çəkdilər.

Otaqlar ikinci mərtəbədə idi. Təmirdən yenəcə çıxmışdı. Yaşayış üçün hər şey var idi. Aşağıda da yuxarıda da su krantı qoyulmuşdu. Mətbəxdə və şüşəbəndin bir küncündə balon qazı yanırıdı.

Rəşid geri qayıdandan sonra uşaqlarla birlikdə Cıdır düzünə çıxdıq. Yevlaxda qızmar günəş adamları yandırıb yaxdığı halda burada sərin idi. Bir çoxları pencek geymişdi. Uşaqlar nazik paltarda, mən pencek-salvarda idim.

II. NADİR MƏDƏNİYYƏT XƏZİNƏSİ

Qayanın başına tərəf getdik. Dərin dərəni, çayı, yol-iriz görünməyən yerdə tikilmiş binanı, o tayıdakı qəlbi qayaları – eşitdiyimiz bir çox xanların adı, azgınlığı və qaniçiciliyi ilə bağlı olan bu qayaları dindirmək mümkün olsaydı, uzun bir əhvalat, ucsuz-bucaqsız tarix, əfsanəvi və inanılmaz hadisələr eşidərdik. Məşhur şairimiz Molla Pənah

Vaqifin başına gələn müsibətlərin səbəblərini öyrənər, İran şahının taxt-tacının başına uçduğu ilə ətraflı tanış olardıq.

Vaxtilə camaatın cıdırı çıxdığı, istirahət günlərində kefə baxdığı, qaçağan atların, minici igidlərin müəyyənləşdiyi, tərifişdiyi, mükafatlandırıldığı bu ürəkəcan güşəyə yerli təşkilatlar xüsusi “bəzək” veriblər. Cıdır düzünün dilgüşə yanağına ardıc kollarından sığal çəkmişlər.

İnqilabdan əvvəl tanıdığım, xüsusi hörmət bəslədiyim, dərin məhəbbətlə sevdiyim Cıdır düzünün malızay edildiyi barədə fikirləşdiyim zaman uşaqların o tay-bu tayıdakı qayalar barədə verdiyi suallar xəyalımın qanadlarına toxundu.

Təzə düzəlmiş qəhvəxanada yeyib-içdik. Şəhərin görkəminə, görməli yerlərinə baxdıq. Göyün üzü silinmiş ayna misallı idi. Şəhər, ətraf, dağlar elə sərrast görünürdü ki...

Uşaqların nə xüsusda düşündüklərini deyə bilmərəm. Mənim fikrimi çulğayan, xəyalımın qanadını gödəldən, düşüncələrimi laxladan Şuşa şəhərinin vəziyyəti idi.

Əsas mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan, bir çox görkəmli xadimlərin yetişdiyi və fəaliyyət göstərdiyi şəhər qiymətləndirilmir, dünyanın ən nadir kurortlarından sayılan bu şəhərə adına layiq hörmət olunmur. İnqilabdan qabaq şəhərin aşağı hissəsində on yeddi məhəllə var idi. Hər məhəllənin öz bulağından su axır, hər məhəllənin öz hamamının müştərisi olurdu.

Şuşa şəhərinə xüsusi ziynət verən “Xan qızının suyu” qurumuş, meydana bulağın suyu qat-qat azalmışdı. Yuxarı hissədəki Tatevos suyu səhlənkarlıq və laqeydlilik nəticəsində sıradan çıxmırdı.

Uşaqlar tez-tez yerlərində qurcalandıqlarından uzun fikirləşməyə vaxt qalmadı. Durub gəzə-təzə şəhərə endik.

Şuşanı 1918-ci ildən tanıyıram. Qaçqınlıq illərində ilk dəfə bu şəhərin karvansarasında gecələmişəm. Bəy evlərində muzdurluq elədiyim vaxtlar yaz fəsli bu şəhərdə oxumuşam. Şəhərin bütün məhəllələrini əlimin içi kimi tanıyıram. Məşhur sövdəgərlərin və tacirlərin, axundların və seyidlərin, məşhur qəssabların və çörəkçilərin, dərzilərin və əllafların hamısını ya şəxsən görmüşəm, ya da ki, bərələrində eşitmişəm.

Şəhərin xoşuma gələn güşələri Dovtələb, Qırx pilləkən, Gəncə qapısı, Mıxtökən, Sarıqaya, Ayaqyalın qurdlar, Cıdır düzü, Ərimgəldi, Xan qızının bağdır. Qəlbilikdən xoşlandığım üçün adlarını çəkdiyim yerlərdən şəhərə baxmaq, ətrafı seyr eləmək ömrümü uzadır.

Təzə məhəllədəki bulağa çatanda uşaqlar sözümlə baxmayıb su içdilər, gülüşə-gülüşə böyrümcə yüyürdülər.

Rəşidlə Birgül təzəcə gəlmişdi. Hal-əhval tutduq, sual-cavabı çox uzatmadıq. Birgül çay dəsgahı düzəltməyə başladı. Rəşidlə mən nərd oynadım. Müəllim sərrast atırdı. Dedikcə usta oyunçu idi. İstədiyi vaxt, istədiyi daşı atması gözümlə odunu almışdı. Üç dəfə mars oldum. Hərçənd uzudduğuma görə pərt idim. Ancaq biruzə vermirdim. Rəşid də bunu nəzərə alıb dedi:

– Cabbar dayı! Oyunun doxsan doqquz faizini daş, bir faizini baş həll edir, düzü isə doxsan doqquz faizi zərdən, bir faizi sərdən asılıdır.

Toxtaqlıq mənə daha ağır gəldi:

– Dediğiniz həqiqətdirsə səxavətli daşlar, rəhmli zərər nə üçün birçə dəfə də mənə qahmar durmadılar.

Rəşid yenə də danışmaq istəyəndə mən macal vermədim:

– Yaxşı bina kalafasından məlum olur. Pis oyunçuya daş da, zər də kömək eləmir.

Müxtəlif mürəbbələr stolun üstünə salınmış süfrəyə düzüldü. Əla, pürəng çay stəkanlarda buğlandı. İki yerə qoyulmuş qənddanlar süfrənin yaraşğını artırdı.

Çay içə-içə sabahkı planımızdan danışdıq.

Rəşid məsləhət tərzində dedi:

– Sabah gedəcəyik İsa bulağına, ət ala, yoxsa heyvan. Məndən qabaq uşaqlar ağız-ağıza verib dedi:

– Qəşəng bir toğlu alıb aparacaq.

Birgül əlavə elədi:

– Uşaqlar düz deyirlər. Yaxşı, cavan bir heyvan al.

Rəşid azca fikrə gedəndən sonra gülə-gülə cavab verdi.

– Onda gərəkdir Misiri də aparacaq.

Birgül bikeflədi. Uşaqlar sevindilər, yenə də səs-səsə verdilər:

– Misir dayı getsə bizə kef verəcək.

Mənim sualımı gözləmədən Rəşid Birgülə baxa-baxa izahat verdi:

– Cabbar dayı! Fikrin çəşmə olmasın. Misir Birgülün böyük qaradaşı, mənim böyük qayındır. Əsilləri Malibeylidir, çoxdan Şuşaya köçüblər.

Ər danışdıqca arvadın rəngi təbdən-təbə düşürdü. Rəşid bunu hiss etməmiş deyildi. Ancaq söhbəti davam etdirmək fikrində idi. Mən sual verdim:

– Qayının barəsində təfəsilatla danışmağa nə ehtiyac vardır?

Rəşid gözlərini Birgüldən ayırıb mənə baxanda rəngi nisbətən bozarmışdı.

Nə isə ortalıqda ciddi məsələ vardı. Arvadın çöhrəsi allanır, kişinin sifəti bozarırdı.

Fikirleşdiklərimi dilimə gətirmək, sualımı vermək istəyəndə darvaza döyüldü. Evin böyük uşağı tez aşağı enib darvazanı açdı. Ortaboy bir kişi içeri girib oğlanla görüşdü. Uşağı bəgərinə basıb dəflərlə üzgözündən öpdü. Sonra birlikdə yuxarı, bizim yanımıza qalxdılar.

Gələn kişi yaşca Rəşiddən böyük olardı. Çox qıvrıq, rəngi açıq, gözləri qaynar bulağı xatırladırdı. Rəşidlə görüşdü. Mənimlə təmənləşdi. O biri uşaqları qəçəyinə alıb əzizlədi. Birgülə tərəf baxmadı.

Rəşid mənə müraciət elədi:

– Hamısını biləcəksiniz, əsla darıxmayın.

Kişilərin ikisinin də üzü azca tükənməmişdi. Bir-birinə baxanda görsələr də heç biri bu xüsusda söz demədi.

Yadıma düşəni deməsəm, ağırlıq çəkirəm. Odur ki, Rəşidə müraciət elədim.

– Yəznə-qayının üzü tükündür. Bəlkə özümüzü verək dəlləxanaya. Onlar mənə baxanda əlimi üzümə sürtdüm. Tüklər səsləndi.

Bazar başındakı dəlləxanaya getdik. Üçümüzə də bir usta qulluq elədi. Burnunun sağ böyründə aşağıdan iri xal olan ustanın əli də, ülgücü də tərifə layiq idi.

Əvvəlcə bədənnüma güzgünün qabağında mən oturdum. Sonra Misir əyləşdi. Rəşid mənə çölə çıxarıb gülə-gülə dedi:

– Qardaşla bacının küsülülüyü haqqında heç nə soruşmayın. Gecə hamısını danışacağam. Əhvalat həm uzundur, həm də maraqlı.

Rəşidin üzü qırxılarda Misir mənə yaxınlaşdı. Qoluma girib bazar başına tərəf apardı. Köhnə karvansaran yerində gül-çiçək əkilmişdi. Gün öyildiyindən sərin başlamışdı. Şuşa şəhərinin yaddan çıxmayan günlərindən birisi idi. Haraya baxırdınsa aydın görünürdü. Heç yerdə bulud gözə dəymirdi. Əsgəran yuxarı gəlib Qarqardan keçən, Xan bağından adlayıb Xəlfəli meşəsi yuxarı qanad açan, get-gedə yuxarı qalxıb Şuşa şəhərinə həzin meh gətirən aran yeli aramsız halda əsirdi.

Misir Rəşidin qayını, evin böyük oğludur. Atası uzun müddət aptek müdiri işləyib, dörd il qabaq vəfat eləyib. Anası böyük oğlunun yanında

olur. Misirin “bir çətən külfəti” var. Altı uşağın dördü qız, ikisi oğlandır. Özü istirahət evində baş mühasib vəzifəsindədir. Boy-buxununda, sir-sifətində, geyim-gecimində qüsuru yoxdur. Az danışır saz söz deyər, tutarlı, mənalı cümlələri ilə müsahibini əfsunlayan bu kişi ürəyimə yol açdı. Tərcümeyi-halına yaxşı bələd olduğunu, yazı-pozularımı oxuduğunu söyləyəndə daha da yaxınlaşdıq.

Rəşid yanıma gələndə gülə-gülə dedi:

– Cabbar dayı, görürsünüz də. Yəznə bizi qonaq eləməkdən, onun də xərcini mən çəkməli oldum.

Misir cavab vermədi.

Üzü enişə, evə tərəf addımladıq. Rəşid Misirə dedi:

– Sabah istirahət günüdür. Cabbar dayını İsa bulağına aparmaq istəyirik. Yaxşı bir cavan heyvan tap, səhər saat onda haraya deyirsən, dalınca gələk.

Yəznə qayının dediklərini eşidəndən sonra müxtəsər bir cavabla söhbəti tamamladı:

– Avtobus stansiyasının dalında gözləyəcəyəm.

Axşamkı söhbət şirin, yeməklər dadlı, oyunlar maraqlı idi. Rəşidlə Misirin oyununa baxandan sonra bu qərara gəldim ki, bir də əlimə zər almayacağam. Bu kişiler doğurdan da oyunçudurlar.

Çox çəkmədən uşaqlar yatdılar. Radioya qulaq asdıq, Misiri yola saldıq. İri otaqların birindəki qoşa kravatların yanında soyunub yerimizə girdik. Rəşid işığı söndürməyib dedi:

– Hərgah yorulmamısınızsa əhvalatı danışım.

Mən razılaşdım. Sağ böyrüm üstə uzanıb Rəşidə huş-guşla qulaq asdım.

Rəşid yorğanı kürəyinə çəksə də balıca dirşəklənmişdi. O, arabil üzünə tökülən saçını əlləri ilə geri darayır, gileyli və narazı şəkildə danışdı:

– Üzüm ayağınızın altına, böyük uşağın bu il on beş yaşı tamam olur. Toyumuzdan az qala iyirmi il keçir, qayınatam mənimlə kəsülü oldu. Qayınanamları xırda qayınım nə məni, nə də Birgülü danışdırır.

Kədərlənirdim güclü olduğundan bəkeflədim. Bunu yəqin ki, Rəşid də görürdü. Ancaq biruzə verməyib davam edirdi.

– Özünüz cavan olmusunuz. Cavanlıq insan ömrünün şaqraq bülbülüdür. Gənclik insan həyatının ən qaynar və alovlu dövrüdür. Cavanlıq

eşq və məhəbbət tərhanının yüksəklərə qanad çaldığı zamandır. Sevgi cavanlığın yaşığıdır. Hər bir gənc bu xəstəliyə mübtəla olur. Bəziləri dərhal dərfinə dərman tapır. Bu cür cavanlar xoşbəxtlərdir. Elələri də olur ki, sevgilərinin qovuşması qarşısına ciddi əngəl çıxır.

Rəşid yerinin içində oturub yorğana büründü. Mənsə qollarımı başımın altında daraqlayb daha diqqətlə dinlədim.

– Mən Birgülü məktəbdə oxuyanda gözəli eləmişdim. Onu hədsiz dərəcədə sevirdim. Eşqimi bəyan etməyə cəsarətim çatmırdı... Bu da səbəbsiz deyildi. Birgülün atası çox zabitəli kişi idi. Bütün şəhər ondan tük salır, hamı onunla məsləhətləşir, razılaşırdı. Belə bir kişinin qızı ilə görüşüb danışmağa qorxurdum. Çox götür-qoy eləyəndən sonra bir axşam Birgül çiynində mis sənək bulaqdan qayıdanda ona söz atdım.

Divar saati 12 dəfə zəng çaldı, nə mən, nə də Rəşid əhəmiyyət vermədik.

– Nəce yeni söz atdım. Axı nə dedin?

– Nə deyəcəkdim, sənə kağız yazmışam, ayaq saxla, verim.

– O zaman qız nə elədi?

– Addımlarını yavaşladı, başı bağlı məktubu aldı, koftasının qoynuna qoyub aralandı. Cabbar dayı! Əsil fəlakətim həmin vaxtdan başladı. Yuxum ərşə çəkildi. İştahdan kəsildim. Az-az yediklərim qamını isitmədi... Səbəb də bu idi ki, Birgül daha gözə dəymirdi. Elə bildim atası və qardaşları xəbər tutub qızı ağzıbirə salıblar. Üç gün bu orta vəziyyət beləcə davam elədi. Mən hər gün eyni yerdə durub gözümlü bulaqdan çəkmir, suya gəlib gedənlərə baxmaqdan yorulurdum... Gün batmışdı. Hava qaralmışdı. Bir də gördüm Birgül çiynində boş sənək bulağa sarı gedir. Qarabaqara onu izlədim. Mis sənək nova qoyulub ağzı şırana söykənəndə qızın qolundan yapışdım. Ürkək halda mənə baxdı, cıncırını da çıxartmadı. “Kağızın cavabı nə oldu” sualına gülə-gülə cavab verdi:

– İxtiyar özümdə deyil. Atamın ağzını ara, razı olsa adam göndər...

Bayaqdan bəri intizar içində qulaq asdığım hadisənin bu yeri məni xeyli toxtatdı. Rəşid də dərindən nəfəs alıb davam etdi.

– Razılıq alıb elçi göndərdim. Nişan qoymağa hazırlaşdığımız vaxt eşitdim ki, Birgülü böyük bacısının baldızı oğluna vermək istəyirlər. Bu quramanın əsil ustası, Birgülün böyük yəznəsi, mənim gələcək bacanağım idi.

Mən maraqla qulaq asdığım halda Rəşidin nitqi zəiflədi, danışığı sərirlədi, sözləri təsirdən düşdü. Azca ara verib davam eləmək istəyəndə kövrəldi. Mən qəsdən onu toxtatmırdım. Bilirdim ki, mən dillən-səm Rəşid daha pejmürdə olacaq. Odur ki, hadisəni beynimə həkk edir, ürəyimə yazır, Rəşidin hərəkətlərinə biganə qalmağa çalışırdım. Hərçənd bu vəziyyətə biganə qalmaq qeyri-mümkün idi. Bunun müqabilində sözsüz dayanmaq ən qüvvətli toxtatılıq idi.

Rəşid özünü bir az ələ aldı. Sinəsinə qövr eləmiş ah-tufu rədd eləyəndən sonra hələlik zəif ahənglə danışdı:

– Xəbər göndərdilər ki, qız oğlanı sevmir. Bu səbəbdən də qohumluğumuz baş tutmaz. Bu xəbərin qırışığı açılmamış Birgülə nişan qoydular. Bir ay çəkmədən Bakıda ali məktəbdə oxuyan nişanlısının yanına yolladılar. Orasını da deyim ki, oğlan əlaçı idi. Bir ildən sonra neft mühəndisi olacaqdı. Birgül qardaşı cvində yaşayır, orta pedoqoji məktəbdə təhsilini davam etdirirdi. Mən kəndimizdə orta məktəb müəllimi işləyirdim. Birgülün ortancıl qardaşını həm karlı kişi, həm də böyük alim kimi tanıyırdım. Bir gün bu qənaətə gəldim ki, qış tətildə Bakıya gedim, bir baş gələcək qaynım ilə gedim, professorla danışım, ağzını yoxlayım, görüm niyə belə oldu? Səfərə hazırladığım gün eşitdim ki, gələcək bacanağım bir gün əvvəl Bakıya gedib, bacısı oğlunun toyu üçün ciddi hazırlıq görür. O günə qədər elə bil yuxulu idim, birdən ayıldım. Fikir məni çulğadı. Xəyal məni qanadları üzərinə alıb bərk silkələdi. Sanki Yer zəlzələ elədi. Göydəki bütün buludlar toqquşdu. Nə qədər ildırım qüvvəsi var idisə hamısı başıma uçdu. “Tay-tuşların içində hörmətdən düşdüm. Camaat yanında biabır oldum”. Daha fikirləşə bilməyib həmin gün Bakıya getdim. Birgül oxuyan məktəbin qapısını kəsdirdim. Səhər saat ondan axşam saat yeddiyə qədər gözlədim. Birgül yoxa çıxmışdı. Qardaşı evinə yol aldım, döngələrin birində Birgül ilə qarşılaşdıq. Çox kədərli, olduqca bikef, dedikcə qəmgin idi. Məni görəndə eyni açıldı. Görüşdük. Birinci dəfə görüşəndə, necə hal-əhval tutmuşduq, o cür də məndən xəbər aldı

- Niyə gəlmisən?
- Sənin daltınca.
- Fikrin nədir?
- Səninlə birlikdə kəndə qayıtmaq.
- Nə vədə.

– Lap bu gün, bəlkə də bu saat.

Birgül ayaq saxladığımızın səhv olduğunu yəqin edib gedə-gedə dedi:

– Bugün olmaz. Sabah axşam saat səkkizdə burada gözləyəcəyəm. O aralanmaq istəyəndə sual verdim.

– Eşitdim toya hazırlaşırsınız.

O dayanmadan cavab qayıtdı.

– Onların başı toya qarışdığından mənimlə işləri yoxdur. Sabah səni gözləyəcəyəm.

Birgülü kəndə, öz evimizə qaçırdım. Aradan bircə gün keçmişdi ki, ikimizi də millis vasitəsilə Bakıya qayıtdılar. Qardaşının təkid və tələbi ilə çağırılmışdıq. Daxili İşlər Nazirliyində ciddi sual-cavab başlandı. Məni “nişanlı qız götürüb qaçmaqda” ittiham edirdilər. Birgül deyilənlərin hamısını puç elədi. Qardaşının ağzını boza verdi. “Mən əvvəlcədən Rəşidə nişanlanmışdım, indi də onu sevirəm” deyəndən sonra iclas bağlandı.

Kənddə əməlli-başlı toy elədik.

Birinci uşaq olanda Misirlə barışdıq. Hərçənd o hələ də Birgülü dindirmir. Ancaq mənimlə yaxın dostdur. Bacısı uşaqlarını da hədsiz dərəcədə istəyir. Qayınanamla bacanağım hələlik küsü saxlayır, necə deyirlər, yolunu qıncılayırlar.

Mən aralığa sülh qoyub öyüd-nəsihət eləyəndə Rəşid dedi:

– Bacanaq məndən yaşca böyükdür. Bir addım o yaxınlaşsın on addım dizi-dizi qabağına sürünüm. Nə qədər ki, o, inadında dayanıb, mən də mənliliyimi üstün tutacağam.

Mən xeyli fikirləşib götür-qoy elədim. Barışıq barədə düşündüm. Rəşidin fikri məlum idi. Bəs Misir bu məsələyə necə baxardı.

Birgülün anası da, böyük bacısı ilə yeznəsi də, hətta başqa rayonda yaşayan xalası da Şuşada idi. İsa bulağında qurulacaq ziyafəti, barışıq məclisinə çevirmək əsil mən deyən olardı. Misiri dinlədim. O, fikrinin bezi nöqtələrini gizli saxlamağa çalışsa da, hər halda əsas təklifini bildirdi.

– Anamla xalam sözünüzü yerə salmaz. O ki qaldı Xanış qağama (böyük yeznəsinin adı Xanışdı) bir az inaddır. Düzünü bilmək istəsəniz adına “Sünni Xanış” deyirlər.

Şənbə günü “Cıdır düzü” səyahətindən qayıdanda Misirlə birlikdə onlara getdim. Ərinin vaxtsız vəfatından sonra iki oğul, üç qız, iki bacı

saxlayan, saçının birisini ağ, birisini qara hörüb müxtəlif idarə və təşkilatlarda işləyən, hər yerdə ad-san sahibi olan ortaboylu, cavanlıq gözəlliyini hiفز edib saxlamış, abır və həya pərdəsi yanaqlarına çöküb qalmış, yaşının bu vaxtında danışanda utanıb qızaran Gövhər bacı¹, mənı şəxsən tanımasa da oğlunu təqdim və zəmanətindən sonra dil-ağızla qarşıladı.

Əl verib görüştük. Balkonda yenice əyləşmişdik ki, Misiri içəri apardı. Nə barədə danışdıqlarını eşitməsəm də niyyətlərini bilirdim. Bərk etiraz edib yalvardım ki, heç şey lazım deyil. Təklifimi zor-güc qəbul etdirdim. Samovar zümzümə vuranda əsil mətləbə keçib sözə başladım. İlk cümləni yenice qurtarırdım ki, Rəşidin ortancıl xalası Gülgez də gəldi. Bacılar arabir göz-qaşla bir-birinə bəzi xəbərler çatdırsalar da mən yola nərdivan salıb qət edir, hərdən təklifimi eləyir, bəzən eyhamlar vurur, ağsaqqal və ağbirçəkləri qınayır, möhkəm ailədən, yanılı qohum-əqrəbadan, siddiq-dil qardaş-bacıdan, hörmətçil və istəkli bacanaqlardan tutarlı şəkildə deyirdim, sözüümün axırını belə qurtardım:

– Keçmişdə adam ölüb qan düşəndə deyirdilər qanı qanla yox, qanı su ilə yuyarlar. İndisə ortalıqda qan olmayıb ki, qanlılıq baş versin. Necə deyərlər, bir qız bir oğlanındır. Sevişib gediblər, gözəl balaları, səmimi ailələri, xoş güzəranları vardır. Ağbirçəklər günü sabah qabağa düşüb umu-küsülülüyə həmişəlik son qoymalıdırlar.

Üzümü Misirə tutub onu köməyə çağırdım:

– Misir, əqlin nə kəsir? Sənin fikrin nədir?

Misir çox tədbirli hərəkət elədi:

– Su olan yerdə təyəmmim batildir. Sizin yanımızda bizim danışmağımız günahlıq olar. Gövhərlə Gülgez danışmayanda mən elə bildim məsələ müsbət həll olundu. Siz deməyin bu zahiri əlamətmiş, batini isə bağlı imiş. Açarını da Xanışın cibində.

Misiri Xanışın dalınca göndərmək istədim. Gülgez lazım bilmədi. İki bacı, cürbəcür yolla və təkliflərlə mənim planımı pozmağa cəhd elədilər. Mən isə dünyümləri aç-aça ayağa durub Misiri qabağıma salıb birbaşa Mamayı məhəlləsində olan Xanışın evinə yollandım.

Darvazanı döymədən içəri girdik. İkinci mərtəbənin balkonunda uşaqları ilə bir yerdə Ağdamdan göndərilmiş təzə tut yeyirdilər. Görüşüb hal-əhval tutandan sonra dedi:

– Bidanədir, bəlkə siz də buyurasınız?

Mən ağzımı açmayıb əlimi tuta uzatdım.

Böyük bacı, böyük qardaşı himlə içəri çağırdı. Xanış söhbətin mövzusunı çox uzaqdan götürdü. Olduqca ümumi şəkildə başladı. Arabir dərinlərə getdi. Hərdəm romantik boyalarla yüksək zirvələrdə dayanı. Bəzən mücərrəd müddəalara söykəndi. Nəhayət çənəsi yorulandan sonra səsinin ahəngini yavaşladıb soruşdu:

– Nə yaxşı, macal eləyib bu vaxt Şuşaya gəlmisiniz?

– Şuşanı ürəyim qədər istəyirəm.

– İstəməli şəhərdir.

– Həm də əziz istəklilərım buradadır.

– Şəhərdə kiminiz var?

– Bacanaqlarım, qayınanam, xalam qızları...

Xanışın yanaqlarına nazik bir kədər örtüyü büründü. Misir yəqin ki, bunu hiss etmədi, çünki bacısının təkliflərinə cavab hazırlayırdı.

Xanış özünü onda qoymayıb sual verdi:

– Nəçə bacanağınız vardır?

Mən söhbətə zərəfat mayası atdım:

– Nəçəsini istəyirsən.

Xanış susanda mən dedim:

– Yəddi bacanaq məsələsini eşitməmiş olmazsan.

Xanış sızılıtlı bir şəkildə diləndi:

– Ucundan, qulağından bilirəm.

Mən başqa tərəfdən başladım.

– Yaxşı bacanaq doğma qardaşdır.

Xanış yanıqlı bir ah çəkib danışdı:

– Atan oldu rəhmətlik, “yaxşı bacanaq!”.

Mən söhbətin hərarətini artırdım:

– Xanış! Yaxşı bacanaq kimə deyirlər?

O, mat-mat üzümə xeyli baxandan sonra dedi:

– Yaxşı bacanaq namuslu, qeyrətli kişiyə, qanacaqılı, söz eşidən oğlana, böyük-küçük yeri bilən adama deyirlər.

– Bacanağın Rəşiddə bu sifətlər varmı?

Xanış gözənilmədən top buraxmış qapıçı vəziyyətində qaldı, dərhal cavab verə bilmədi. Qayını Misirə baxdı. Köməyə gəlmədi. Arvadına nəzər salmaq istədi, gözə döymədi. Əlacsız qalib özü cavab verdi:

– Gəlsəniz söhbətin mövzusunı dəyişək.

Gülə-gülə başımı buladım. Xanşın sifətindəki kədər örtüyü qalınlaşır, əməlli-başlı görünmür olurdu.

Çəhrayı rəngə bürünmüş barama irilikdə bidanə tutun saplağını qoparıb ağzıma qoya-qoya dedim:

– Söhbətimiz təzə-təzə dişə dəyər olur. Ümumi sözden zəhləm gedir. Əsil həyatı məsələdən danışırıq. Xahiş eləyirəm, söhbətə çəltik salmayasan. Suala cavab verəsən, öz fikrimi ətraflı söyləyəsən.

Xanış məğlub vəziyyətində idi. Ancaq təslim olmurdu. O, özünü haqlı sayan, nahaq göstərişlər verib ara qarışdıran bəzi adamları xatırladı.

Xanışın adı qulağına dəymişdi, amma bilmirdi ki, tezliklə yumurta yükü aparmağa razı olacaqdır.

Mənim əslində nə bacanağım var, nə də yaxın qohumum. Mən yaxşı adamları tərifləyəndə Rəşidi, onun ailəsini nəzərdə tuturdum. Elə ki, mötərizəni açdıq, dirnaqların üzərindən dik qələm çəkdik, məsələlər çıllaqlaşdı, vəziyyət aydınlaşdı. Sözlər yerinə düşdü, hədəf müəyyənləşdi. İndi əsil atıcılar məharətlərini göstərdilər. Kim naşı idi, gülləsi gah başdan ötürdü, gah da çox aşağıdan keçirdi.

Müxtəsəri budur ki, Xanış Rəşidin oleyhinə tutarlı ittiham verə bilmədi. Günahlandırdığı yerləri oldu. Ancaq buz üzərinə yazılıb Günəşin altına qoyulan nişanələr nə vəziyyətə düşürsə, Xanışın qurama və uydurmaları da elə təsir bağışlayırdı. Tez-tez işlətdiyi və hər dəfə dərin ah-tufla dediyi söz bu idi:

“Bacım oğlunun nişanlısını əlindən almış adam”.

- Yaxşı, Birgülü sifətə kimə nişanlamışdınız?
- İndiki ərinə.
- Niyə dəbbələdiniz?
- Qız razı olmadı.
- Düzünü de.
- Böyük bacısından soruşun.
- Birgül bacım oğlu ilə görüşüb söhbət eləyibmi?
- Deyə bilmərəm, bəlkə də görüşüblər.
- Xanış, atalar sözüdür ki, bəlkəni əkiqlər bitməyib.

Xanış nəhayət üzə durub xəbər aldı:

- Bu qədər danlanılmağımın səbəbi nədir?
- Ədalətsizliyin, insafsızlığın, inadkarlığın

- Əlinizdə osas varmı ki, dediklərinizi sübuta yetirəsiniz?
- Axşamdan bəri danışdıqların inandırıcı dəlil və sübutdur.
- Əsla.

– Bəs məndən nə istəyirsiniz?

Söhbətin ahənginə həlimlik qatdım, mülayimliklə hövkələdim:

– Əvvəlcə de görüm, hirsin soyuyurmu?

Xanış qımışdı.

– Sizə söz ustadı deyirlər, mən sizinlə bacarmaram.

– Elə isə qulaq as.

Xanışın arvadı da balkona çıxdı. Bizdən aralıda dayanıb qulaq asdı.

– Xatirimi istəyirsinizsə, gəlişimi məzur tutun, Rəşidlə ailəsinin bu evə ayaq açmasına razılıq verin...

Xanışın əvəzinə arvadı cavab verdi:

– Elə də şey olar?

– Bəs nə təhər olar?

Xanış mənə baxanda çöhrəsindən yazıqlıq duydum. Bu səbəbdən də təklif şəklində dedim:

– Ürəyinizdəndirsə Gövhər bacı ilə yığışaq.

Xanış susdu, arvadının rəngi açıldı.

– Sabah bazar günüdür. Hamımız bir yerdə İsa bulağına gözməyə gedəcəyik. Elə bilirəm bütün umu-küsülərə, narazılıq və deyiciliklərə son qoyulacaq, nə qədər ağrı-acı varsa hamısını Xəlifəli çayına tullaıyıb, yüngül, rahat nəfəs ala-ala geri qayıdacağıq.

Bayaqdan bəri bir söz deməyən Misir bərkəndə gülüb yəznəsinə üz tutdu:

– İstəyirdik iki erkək aparaq. Bu cür yağlı, təsirli söhbətlərdən sonra bir erkəyin də qanına bais olacağıq. Sağ olsun bacanaqlar və onların sarsılmaz ittifaqı.

Bacısı yavaşca dedi:

– Ömrü uzun olsun Cabbar dayının. Axır ki, Birgülü dindirəcəksən.

Mən aramla Aşiq Ələsgərin məşhur kəlamını deyib, sonra ayağa qalxdım.

Keçən sözü vurma üzə,
Keçən keçdi, olan oldu.

Qızlar, bacılar, bacanaqlar, nəvələr, oğullar hamısı tozə məhəllədəki qəlbi evlərin birisində yaşayan Gövhər bacının həyətinə topladı. Öpüş-görüş, giley-güzar, barışıq burada icra olundu. Sonra İsa bulağına yola düşdük.

Mən Rəşidlə, Xanış Misirlə gedirdik. Cavanlar, uşaqlar yük maşınının içində, Gövhərlə Gülgez şöferin yanında, üç erkək arxada şəhərdən çıxdıq.

Hava isti olduğundan İsa bulağının qiyməti daha da artmışdı. Xəlifəli çayının şırıltısı meşənin aşağısından güclü eşidilirdi. Bəlkə də hədsiz quş nəğməsinə qarışdığından yoxa çıxmışdı.

Erkəklər kəsilib soyuldu. İç qovurması hazırlandı. Müxtəlif pencər, göy xiyar, qırmızı pomidor, üzlü pendir, təzə lavaş süfrəyə xüsusi bözək versə də diqqətimi cəlb eləməirdi. Gur yanan ocaqların alovu, doğranan kabablıq ət, silinib hazırlanan şişlər, cürbəcür danışıqlara mövzu olan söhbətlər məni maraqlandırmırdı. Fikrim həm uzaqlarda gəzir, həm də yüksəklərdə cövlan edirdi.

Şuşa şəhərinin keçmişi barədə düşünməyə ehtiyac yox idi. İndisə haqqında fikirləşməli, gələcəyi xüsusda tədbir görülməlidir. Bu şəhərin barəsində az yazılmayıb. Böyük şəxsiyyətlər, görkəmli adamlar buranın suyundan, havasından ürək dolusu danışımlar. Dünyanın ən gözəl dağ-iqlim müalicə kurortlarından saymışlar.

Düşünürəm. Götür-qoy edirəm... Nəhayət, dərin inamla bu qərara gəlirəm ki, çox çəkməz Şuşa kurort şəhəri olacaq. Burada tikilən sanatorilər, istirahət evləri, pioner düşərgələri, müxtəlif peşə və orta ixtisas məktəbləri vaxtilə millət xainlərinin şəhərə vurduqları bütün yaraları sağaldacaq. Daima susuzluqdan şikayətlənən Şuşa şəhəri ətrafındakı çaylar üzərində elektrik stansiyaları tikəcək, gur işıq ilə ürəklərə nur axıdacaqdır. Şəhər zəhmətkeşlərinin maddi rifah halını daha da yaxşılaşdırmaq məqsədilə bir sıra müəssisələr təşkil ediləcək, artellər düzələcək, fabriklər yaradılacaqdır.

Xəlifəli çayının başındakı turş Sudan səmərəli istifadə olunacaq. Sanatorilərdə müalicə olunan əhəlinin can sağlığı üçün kara gələcəkdir. Xəlifədə, Zarışda tikilmiş taxta zavodlarında yerli əhəli can-başla işləyəcək, dövlət xeyir görəcək, camaat varlı həyat sürəcəkdir.

Bakıdan birbaşa Şuşa şəhərinə dəmiryolu ilə gedəcəyik. Təyyarəyə Bakıda minib Şuşada, Cıdır düzü təyyarə meydanında düşəcəyik. Şəhərdəki beynəlxalq turist bazasının evlərində, restoranlarında, meh-

manxanalarında xaricdən gəlmiş adamlar Şuşanın nə qədər tərəqqi və inkişaf etdiyini öz gözləri ilə görəcək, vətənlərinə qayıdanda bu barədə həm danışacaq, həm də yazacaqlar.

Şuşa şəhərində istehsal edilən bir çox məhsullar nadir hədiyyə misallı əcnəbi ölkələrə satılacaqdır. Şuşa şəhər filarmoniyası, Şuşa şəhər dövlət teatri, Şuşa şəhər muzeyləri, Şuşa şəhər mədəniyyət sarayı, Şuşa şəhər dövlət kitabxanasının ictimai-faydalı işi, gərəkli və qazancılı fəaliyyəti barədə hər yerdə danışılacaqdır.

Respublikanın adi idarə və təşkilatlarının rəhbər işçilərinin ayağı Şuşadan kəsilməyəcək, şəhərə gələn qonaqlarla, ələlxüsus, əcnəbi qonaqlarla tez-tez görüş keçiriləcək, ağıllı təklif və təşəbbüslər dərhal nəzərə alınıb həyata keçiriləcəkdir.

Şuşanın görkəmi daha da gözəlləşəcək, bir çox yerlərin adı dəyişiləcək, indiki vəzifəsi büsbütün başqalacaqdır...

Misirin səsi ilə şirin xəyaldan ayrıldım. Onların başı işə qarışdığından sual verməmişdilər. Mən isə bilmirdim nə cür razılıq ələyəm ki, məni dindirməyiblər. İndisə bəzi fikirlərin yarımçıq qalmasına o qədər də heyifsilənmədim.

Kabab yeyildi, çoxlu İsa bulağı suyu içildi. Üstəlik samovar çayı ortaya gəldi.

Küsilülərin barışması, qayınana ilə kürəkənin, qızın, bacanaqla bacanağın, baldızın deyə-gülə söhbəti mənə ləzzət verirdi. Kaş əlimdə elə əlac, elə imkan olaydı ki, insanları həmişə məhriban deyib-gülən görəydim. Kədərlə qəm ömür gödəldir, acıqla hirs əsəbi korlayır, təhqir hədə-qorxu bədən üzvlərini yerindən oynadır. Hərgah dərinədən baxsaq, fəlsəfi cəhətdən yanaşsaq, insanlar mənfiliklərdən çox-çox uzaq olmağa laqeyddirlər.

Nə isə. İsa bulağında keçirdiyimiz vaxtlar, söhbət etdiyimiz dəmlərdə xəyala dalıb xatırladıqlarım müqabilində çox kiçikdi. Bəlkə də deryada damcı misalında idi. Bununla yanaşı süfrə ətrafında oyləşib yeyib-içən adamlara baxdıqca ürəyim açılırdı. Həm ağbırəkək var idi, həm körpələr, həm ali təhsilli ziyatılar danışdı, həm azad fikirli, bərabər hüquqlu azərbaycanlı gəlin və qızları sözə qarışırdı. Həm şəxsi məsələlər müzakirə olunurdu, həm də xəyalən gördüklərimin bozilərində toxunulurdu. Həm olub keçənlərin üstündən dik qoləm çəkilir, həm də xoş ümidlər müjdəçisi gələcək xüsusda səmimi və inandırıcı sözlər bir-birinə calanıb uzanırdı.

Gün əyilir, hava sərinləyir, yuxuya getmiş körpələr üşüdüklərindən ora-bura qaçıb qızırsdılar. Qab-qacaq yığışdı. Stəkan-nəlbəki yuyulub silindi. Mıs qazan qumla sürtülüb təmizləndi. Yükləməni nə cür gəlmişdi, eləcə də yükünü apardı. Kişilər bir az dik yuxarı gedəndən sonra iki tanışın şəxsi "Pobeda"sına minib şəhərə girdilər.

Şuşanın axşamları ürəkəcan, gecəsi ana laylasını xatırladan, səhəri xoş duyğular tərənnüm edən mahnımı yada salan, gündüzü isə kef çəkmək, süfrəsinin başında əyləşib demək, gülməklə ömür sürmək büsatını başa vuran sehri, bəlkə də romantik romanı oxuyub qurtarandan sonra əsər müəllifinə təşəkkür məktubu yazan cavan bir qızın eşq və məhəbbətlə dolu həyat tarixçəsinə oxşayır. Yaxından tanıdığım, ömrüm boyu unutmayaçağım Rəşidlə, külfəti ilə yenə də tanış mənzildə gecələdik.

Düzünü deyim ki, əsil ünvanıdan çox uzaqlaşmağımıza baxmayaraq əsla səfərimdən narazı və narahat deyildim. Səbəbi də budur ki, böyük bir ailəni, yaxın adamları barışdırıb dostluqlarını yenidən, həm də çox möhkəm və əsaslı surətdə bərpa etmişdim.

Rəşidin ömür yoldaşı da, balaları da nə qədər sevinirdilər, onu mən dərinəndən hiss edirdim. Rəşid isə üzərində dağ ağırlığında yük götürülən insanlara bənzəyirdi. O, tez-tez dərinəndən köks ötürürdü, mənə bu onun nəticəsi idi ki, Rəşid sərbəst nəfəs alırdı. İllər boyu möhnət çəkməkdən daralmış sinəsi genişlənməmişdi. Çox yüklənmiş ürəyi boşaldığından azad hərəkət edirdi.

Səhər nişəton gec oyandıq. Gecə vaxtsız yatdığımızdan yana səhər çayını və yeməyini xeyli uzatmışdıq. Çaydan sonra Rəşidə dedim:

– Getmək qonaqdan, yola salmaq ev yiyəsindən asılıdır.

Mətləbi dərhal başa düşən Rəşid maşına benzin töküüb əllərini sildi. Paltarın dəyişdi. Ailə üzvləri ilə görüşüb Rəşidin böyründə oturdum. İsa bulağındakı süfrədə əyləşənlərin hamısı ilə vidalaşmaq üçün qayınanastı və bacanağıgilo getdik. Görüşüb ayrıldıq.

III. PARLAQ VƏ XOŞ GƏLƏCƏKLİ ŞƏHƏR

Şuşa ilə Turş su, Qala dərəsi ilə Laçın arasındakı əl yolu bütöyün dolaylardan ibarətdir. sürücülər bu yola maşın salmaz, səfərə çıxmazlar.

Təbiətin zənginliyinə, gül-çiçəyin əlvanlığına, ətrafın dilgüsalığına baxmayaraq yol narahatdır, gediş-gəliş çətindir.

Rəşidin maşın sürməsi mənə valeh etmişdi. Dolayı yollarda maşını elə döndərir, sağa-sola elə bururdu ki, gözlərimə inanmırdım.

"Turş su" yaylağına çatanda dayandıq. Düşüb xeyli hava udduq. Nəfəsimizi dərdik. Ancaq bununla ürəyimiz soyumadı, geri qayıtdıq. Bir az getdik. Sağa burulub enişə endik. Haçandan-haçana Turş suyun gözüne çatdıq. Adama üç-dörd stəkan su içdik. Evdən götürdüyümüz soyutma yumurtanı lavaşın arasına qoyduq. Tər kişnişdən üstünə sərib dürməkoldük. İştaha ilə yedik. Baxmaqla kifayətlənmədik, yenə də su içib geri qayıtdıq, yolumuza davam etdik.

"Qala dərəsi" adını birinci dəfə 1914-cü ildə kəndimizdə eşitmişdim. Dədəm Bakıda idi. Danışdırlar ki, Şuşa qalasına gəlib, bir gün sonra Qala dərəsindən ötüb Gorusa çatacaq, axşam evimizdə olacaqdır. 1918-ci ildə vətəndən didərgin düşüb qaçqın olduğumuz vaxt Qarabağa bu yol ilə getmək mümkün deyildi. Qorxulu idi. Məllət xainlərinin törətdikləri fitnə-fəsad sayəsində yollar bağlanmışdı.

İndisə "Pobeda" maşını şütüyüb getdikcə yol qırağındakı, dağ döşündəki kəndlərə baxıram. Fərəh sinəmə sığmır, dərinəndən nəfəs alıb ürəkəndən şadlanıram.

Bakıda iki dərəcəli Şura firqə məktəbini, mühazirəçilər dəstəsini qurtarandan sonra 1925-ci ildə Şuşaya göndərilmişdim. Bir il sonra Laçın şəhəri tikilməyə başladı. Bir neçə il bu təzə şəhərdə məsul işlərdə çalışmışam. Abdallar poçtu ilə Qarı Kaha arasında salınmış şəhərin birco küçəsi var idi. Hətta gecələr çıraqla işığındakı oturub söhbət elədiyimiz dəmlərdə lətifə düzəldib güldürdük. Lətifəmizin birisi də bu idi. Dün-yada iki şəhər məşhurdur. Moskva böyüklüyü. Laçın xırdalığı ilə.

İndisə qəribə bir mənzərənin şahidi oldum. O zaman qəza xəstəxanasının yerləşdiyi Abdallar poçtunu tanıya bilmədim. Ətrafında o qədər bina, cürbəcür evlər tikilmişdi ki... El yolunun alt və üstündə salınmış təzə məhəllələr, çoxmərtəbəli ictimai binalardan gözümlə çəkmir, hey baxırdım. Rəşid maşını saxlamış, ikimiz də düşmüşdük. Saat ikiyə işləyirdi. Şuşa ilə Laçın arasındakı yol uzaq və narahat olsa da yaxşı gəlmişdik. Maşını yol qırağındakı qoyub ardıcılı təpəyə çıxdıq. Hava aydın, yerimiz qəlbi olduğundan həm Laçın şəhəri, həm də ətraf meşələr bütöyün füsunkarlığı ilə canlanırdı.

Diqqətlə Qarı kəhəllərin əkin yeri, biçənəyi olan dərələrə, güneylərə, üstü qırmızı kirəmidli dəmir taxtapuşlu evlərə gözümlə sataşdıqca bu şəhərin salınmasında əvəzsiz əməyi, unudulmaz zəhməti olan adamları yada salırdım: qəza firqə komitəsinin məsul katibi Ağa İsa Əbdürrəhmanov, qəza İcraiyə Komitəsinin sədri Əsəd Qarayev, qəza İcraiyə Komitə-

təsinin daxili işlər şöbə müdiri Qara İlyasov sözün həqiqi və geniş mənasında canlarını foda edib quru torpaq üzərində şəhər salırdılar. Maşın yox idi, texnika yox idi. İnşaat materialları Yevlaxdan Laçına at arabasında gətirilirdi. Bütün işlər əl ilə görüldü.

Əsəd Qarayevlə Ağa İsa Əbdürrəhmanovdan sonra bu işi Rəhim Hüseynov davam etdirdi, özü də həm geniş şəkildə, həm də çox sürətlə apardı. Yevlaxdan gətirilmiş vannaları öküzlərə yükləyib Kəlbəcər İstisuyuna göndərir, bu kurortun işləməsi üçün əlindən gələni əsirgəməirdi.

Laçın rayon rəhbərləri tezliklə xəbər tutub bizi aralığa aldılar. Şəhərin mərkəzinə, vaxtilə tək küçə adlandırdığımız yerə apardılar. Abad, mədəni, ləyaqətli qonaq otaqlarında qaldıq.

Gecə şirin söhbət elədik. Laçın rayonunun gələcəyi barədə çox danışdıq. Əhalisinə nisbətən sahəsi çox olan bu dağ rayonunda nələrə nail olmaq mümkünlüyü xüsusda götür-qoy elədik. Meşə, tütün, balıq, bal, ət, süd istehsalını qat-qat artırmaq yollarını dönmə-dönə gündəliyə salıb çıxardıq.

1930-1932-ci illərdə kəndlərə ancaq atla və piyada getmək mümkün idi. İndi əsas kəndlərin hamısına maşın işləyir. Əhalinin vəziyyəti xeyli yaxşılaşmış. İncilərdən əvvəl "kürd" adlandırılan, payız Qarabağa köçüb, yazda qayıdan "Mağavız" camaatı indi mədəni kəndlər salır, ağ otaqlarda yaşayırlar.

Keçmiş qəzalardan birinin indiki Laçın rayonun mərkəzi Laçın şəhəri həm böyümüş, inkişaf etmiş, həm gözəlləşib xoşagəlimli olmuş, həm də mədəniyyət sahəsində nəhəng addımlar atmışdır. Bu rayonun yetirmələrindən bir çoxu elmlər doktoru, elmlər namizədi kimi Bakıda fəaliyyət göstərir.

Əhalisi barəsində müxtəlif lətifələr düzələn "Yaz əkinçi, qış dilənçi" olan, Qarabağa köçməkdən öküzlərinin beli yağır, kişi və qadınlarının dabasını quru köşə döynək eləmiş Hacısamılı zəhmətkeşləri indi qabaqcıl, mədəni insan misallı həyat sürürlər. Keçmişdə cır meyvə, qax düzəltmək, qurut və şoru arpayaya doyişmək, ibtidai halda hazırlanmış ağac çömçə, qaşiq, təknə, tabaq satmaqla külfət saxlayan kəndlilər indi kolxoz fermalarında çalışır, müxtəlif idarələrdə işləyir, varlı və mədəni, firavan və xoş güzəran sürürlər.

Gecə gec yatmağımıza baxmayaraq səhər tezdən durduq. Raykom katibinin dili ilə desək, iki maşın təşkil olundu. Birisinə raykom katibi, Rəşid və mən mindik.

İkinci maşına rayonun başqa rəhbərləri əyləşdilər Rəşidin maşını qonaq otağının həyətinə qaldı.

Abdallar körpüsündən adlayıb şah tut bağlarının üst tərəfi ilə gəndəndə, sürücü maşını saxladı. Düşüb bağlara getdik. Hava bərk isti idi. Cırcıramalar özünü yırtıb dağıdırdı. Onların səsi Abdallar çayının şirliksindən güclü idi.

Raykom katibi ürəyimdən keçənləri oxuyub gülümsəyər halda dilləndi:

– Bilirəm, soruşacaqsınız ki, bu qədər tutu nə eləyirsiniz?

Mən ona sən baxanda o aktyor misallı hərəkət eləyib danışdı:

– Beş-altı il camaat doşab, irçal hazırladı. Nəticəsi o qədər də fərhli olmadı. Bişirilmiş məhsuldan dövlət az xeyir gördü.

Mən tab gətirməyib xəbər aldım:

– İndi nə hazırlayırsınız?

Raykom katibi əvvəlcə qızarıb-bozardı, üzümə baxmayıb gözlərini yerə zillədi. Haçandan-haçana cavab verdi:

– Ağ göz.

Mən ciddi şəkildə ona baxanda raykom katibi "Ağ göz"ün mənasını söylədi:

– Ağ göz, yəni araş. Bəzi yerlərdə buna cecə arağı da deyirlər. Mən başımı bulayanda Rəşid güldü. Raykom katibi vəziyyətini dəyişdirmədən davam etdi.

– Bilirəm, bizi danlayacaqsınız ki, sağ olun, mədəniyyəti astar tərəfdən başa düşmüşünüz. İndi də camaatı arağa öyrədirsiniz. Nə qədər dəlil-sübut gətirəmsən də axırı siz deyən olacaq. Ancaq burada bəzi iqtisadi göstəriciləri və maddi marağ məsələsini qeyd etmək zəruridir. Külək vurduqca ələnilib yerə tökülən tut xarab olmasın deyər kəndlilərə icazə verilib ki, qonşu erməni kəndlilərindən araş çəkməyi öyrənsinlər. Siz deməyin araş çəkmək o qədər də çətin deyilmiş. Bizim camaat bir neçə günə bu peşəyə yiyələndi. İndi hər kənddə bir neçə araş ustası əmələ gəlib.

Mən raykom katibinin sözünü kəsdim:

– Bir müddətdən sonra araş içmək ustalarını sayı qat-qat artacaq.

Raykom katibi ədəb-ərkanla izahat verdi. Dediklərini sübuta yetirmək üçün bəzi rəqəmlərdən yapışdı. Doğrudur, tut bağlarının meyvəsindən ikinci məhsul araş hazırlamaq iqtisadi cəhətdən çox gəlirlidir. Bunun hökumət xəzinasına da, kəndlilərin cibinə də mənfəəti böyükdür. Ancaq əmması var. Şəxsən mənim ən qatı düşmənlərim, insanların səhhəti

üçün qorxulu düşmənlərim araqla papirosdur. Arağı çay stəkanı ilə içib gündə iki-üç qutu papiros sümürən cavanlar özləri özlərinə vaxtsiz ölüm hökmü yazırlar. Kəndlərdə bu “ağ göz” adı ilə məşhurlaşan araqla nə qədər az çökilsə, bəlkə də heç çəkilməsə daha çox fayda götürürük. Axı bizə sağlam kişi nəslə daha çox lazımdır. Həm təsərrüfatın müxtəlif sahələrində iş görürlər, həm də millət əkib çoxaldırlar. Pul üçün, qazanc üçün, iqtisadi fayda üçün çəkilən, butulkalara doldurulub mağazalarda satılan, balaca boçkalara doldurulub idarə başçılarına sovgat göndərilən “ağ göz” xeyirdən çox ziyan, faydadan artıq zərər vurur.

Raykom katibi ağsaqqal qonağa hörmət eləyib sözünü çevirmədi. İzahat verməyib maşına mindi. Dolayı yollardan ötdükcə araqla içmişlərin əvəzində mənim başım gicəllənirdi. Bircə bu fəlsəfəni başa düşmədim ki, cavanlar “ağ göz”ün hansı məziyyətinə görə onunla bu qədər yaxın sirdaş olmuşdur.

Zabuq kəndinə çatıb sola burulduq. Kolxoz idarəsinə getdik. Qapı bağlı idi. Hamı iş üstündə idi. Zabuq körpüsünə çatıb dayandıq. Sağa gedəcəkdik. Çay üzünə aşağı xeyli axdıqdan sonra Abdallar çayı ilə birləşəcək, yeni adla “Hökəri çayı” adı ilə Araza doğru can atacaqdır. Abdallar və Zabuq çayları cürbəcür bulaqların suyundan yaranmışdır. Bu çaylarda əla və çox yeməli balıq olur. Əhalinin “qızıl balıq” dediyi, şəhərlərdə fərel kimi məşhur olan balığı artırmaq üçün ciddi işlər görülməlidir, görülür də.

Maşınımız çay yuxarı şütüyür, mənə tanış kəndlərdən keçirdi. Qarı Qışlaqda maşını saxlayıb, ən sədaqətli müəllim dostum İsa Həsənovun ailəsinə baş çəkdim. Ömür yoldaşı, qızları sağ-salamatdır. Bir neçə nəvəsi vardır. Kürdüstan qəzasının bacarıqlı və savadlı, bilikli və adlı-sanlı müəllimlərindən olan İsa Həsənov bəzi namərd və nakışlərin, vəzifəpərəst və əxlaqsızların şəxsi-qərəzlik və tamahkarlıqları ucundan havayı qurban getdi.

Çayın o tayındakı kəndlərdən birisi Sadımlar, digəri Əhmədlidir. Birinci kənd İsmayıl Mirzəyevlə Rza Mirzəyevin, ikinci kənd Ocaqqulu Musayevin dünyaya gəldiyi yerdir. Ocaqqulu Musayev və Azərbaycanın ən sədaqətli və dəyanətli şoxsiyyətlərindəndir.

Minkend körpüsündən adlayıb sola burulduq, “Aqibəti xeyir” dərəcəsinə gələn Turşsuyun üstünə getdik. Yonca və xaşa biçənəklərində körpə ot göz oxşayırdı. Güneylərdə kərənimiş qoyun sürüləri ağı-qaralı olduğundan baxdıqca baxmaq istəyirdik.

Yemək hazırlanana qədər Minkend çayının üstünə endik. Məşhur İstisuda xüsusi maşın qazıntı işləri görürdü. Beş-altı cavan oğlan maşına kömək edir, İstisuyun dərin qatlarından gur su çıxarmağa çalışırdılar. Bu İstisu Kəlbəcərdəki isti suyun kiçik qoludur. Suyun ətrafında çoxlu alaçaqlı quruluş. Mövcud su üç-dörd iri çalaya dolub. Camaat bu çalalarda “vanna” qəbul edir. Bir neçə il dalbadal bu suyun üstündə gəlib içən, çimən xəstələrin çoxusu əməlli-başlı sağalıb. Bu cəhətdən də Minkend İstisuyunu üstü hər gün, hər ay (yay fəslində) dolu olur. Maşının qazdığını görəndə camaatın sevinci hədsizdi. “Yəqin su çoxalacaq, hökumət sanatori düzəldəcək, abırlı halda gəlib müalicə olunacağıq” deyənlərin səsində titrəyiş duyulur.

İstisudan azca aralı “Qotur suyu”, “Göz suyu” deyilən gölməçələr də vardır. Birsə dəri xəstəliklərinin digəri göz xəstəliklərinin loğmanıdır.

“Aqibəti xeyir” dərəcəsinə təbiətin yetirdiyi nemətlərdən cacıq, çadır, şorşan ən çox yeyilən, şoraba qoyulub qışa saxlanılan bitkilərdəndir.

Süfrəmizdə dadlı, təzə yeməklərlə yanaşı baldırğan içi, körpə quzuqulağı, qızardılmış balıq da var idi.

Bu yerlərin bütün daşları, yolları biçənəkləri, Minkendin küçələri, bazar günləri adamların alver elədiyi meydan, vaxtı ilə ailəliklə gecələdiyimiz dəyirman, 1918-ci ildə “Bu küm dəyirmanları” adlanan çömənliklərdə iyul ayında baş vermiş yatalaqlı xəstəliyindən qırılan saysız-hesabsız qaçqınların itib-batmaqda olan qəbiristanlığı, bu arada çıxan çoxlu qaynama bulaqları – hamısı mənə tanış və əzizdir. Bu yerlərə baxanda atamla anam gözümün qarşısında dayanıb boy-buxunuma tamaşa elədiklərini görürəm. Onlardan sonra sağ-salamat qaldığıma sevindikləri dodaqlarındakı təbəssümdən aydın olur. Vəzifə sahibi olduğumu biləndə işıqlı dağ qədər ucalırlar. Yazı-pozuya meyl etdiyimi biləndə ikisi də məni qucaqlayıb bağrına basır. Onlar məni az-az öpərdilər. Dədəm ildə bir dəfə Bakıdan kəndimizə gələndə məni bağrına basardı. Anam isə o gündən mənə razı qalıb ömrümə dua edərdi ki, Xına adlı inəyi xəm yerdə otarardım.

“Aqibəti xeyir” dərəcəsinə qalxıb Minkenddən aralananda, Kamallı, Çıraqlı, Ağbulaq, Şeylanlı kəndlərinə gedən yollara gözüm sataşanda bacılarım, balaları, yeznələrim yadıma düşdü. Məni sonsuz məhəbbətlə sevən, adımla fəxr edən, canımı and-müsaf yeri eləyən bacılarımdan ötrü burnumun ucu göynöyür. Böyük bacımın iki, ortancıl bacımın bir qızı var idi. Üçü də mənə dayı deyirdi. Dəfələrlə üroyimdən keçmişdi

ki, bacım qızlarına təzə paltarlıq alım. Mümkün olmamışdı. Yoxsulluğun üzü qara olsun.

İndi nəinki paltarlıq, hətta hazır paltar, ayaqqabı, palto da almaq olardı. Nəinki bacım qızlarına, bacılarıma da, yeznələrimə də hər cür kömək eləyə bilərdim. Ancaq heyif, min heyif, atalar doğru deyib ki, “yetimin ağzı aşa çatanda, başı daşa dəyər”.

Bacılarıma, yeznələrimə, balalarına nəinki maddi yardım göstərə bilmədim, hətta harada vəfat etdiklərindən də xəbərim olmadı. Qəbir-ləri haradadır, deyə bilmərəm. Çünki zamanənin bütün qorxunc və sarsıdıcı buludları bizim üzərimizdə şaqqudamışdı. Onlar məndən nigaran getdilər. Mən onlara həsrət qaldım.

Alxaslı kəndinə enəndə sanki yaramın qaysağını qopartdılar. Ürəyimdən keçən bir bayatımı dilimə gətirib ahəstə dedim:

Mən aşiq bir-bir düşər,
Atlanan bir-bir düşər
Bura gəldiyimiz ilk gün,
Yadıma bir-bir düşər.

Raykom katibi zarafata başlayıb kefimi açmaq istədi. Rəşid gözü-nü məndən çəkməyib sorğu-suala başladı.

– Niyə buraları görə kimin qanınız qaraldı?

Raykom katibi macal verməyib dedi:

– Gərək ki, Alxaslıda bir neçə ay olmusunuz?

Mən danışmaq istəyirdim. Amma yaş məni boğduğundan cavab əvəzinə susurdum.

Rəşid vəziyyətimi dərinlən dərk etdiyindən raykom katibinə işarə vurdu ki, söhbəti dəyişdir.

Raykom katibi başqa mövzuya keçənə qədər biz Alxaslıya çatdıq. 1918-ci ildə həyatında, iri alaçığı bizə vermiş kişini soruşdum. “Vəfat eləyib” cavabını eşitdim. Arvadını xəbər aldım. “Kamalıda ərə gedib, orada yaşayır, dedilər”. “Bəs kişinin nəyi var” sualına kolxoz sədri toxtaqlıqla cavab verdi: “Bir yaxşı oğlu vardır. Ferma müdiridir. İndi yaylaqdadır. Xahiş eləyirəm, gecə qalıb qonağımız olun, dahnca adam göndərim, gəlib sizinlə görüşsün”.

Mən bəlkə də qalmağa razılıq verərdim. Ancaq Rəşidin ailəsi Şuşada qalmışdı. Onu geri qaytarmalı idim.

Bundan başqa Laçın rayonunun başqa bir qoluna – Kürdhacı qoluna da baxmalı idim. Bu cəhətdən də kolxoz sədrinin təklifini yerə saldım.

Qaçqınlıq illərində hər gün uzun enişlə enib ceviz yığdığımız yerlərdən indi maşın keçirdi. Ceviz ağaclarının çoxu gözə dəymirdi. Alxaslı aralığa alıb görkəminə xüsusi sığal verən meşə, pöhrəlik, tinglik necə yaxşıdır.

Laçın rayonunda balı ilə məşhur olan Mişni kəndindən ötəndə Rəşidə dedim:

– Payız olsaydı bal alıb aparardın. Buranın balı can dərmanıdır.

Gün Hocaz dağının dalına adlayanda Laçın şəhərinin qabaq qonşərindəki dağlardan enir, Abdallar çayına yaxınlaşırdıq.

Qarı Kahadan keçəndə raykom katibinə sual verdim.

– Alxaslıdan Tavat Hümmətova adlı bir qadın var idi. Qəza və mahal vaxtlarında böyük vəzifələrdə oldu. Rayon dövründə adı mətbuat səhifələrindən düşmürdü. İndi haradadır? Vəziyyəti necədir?

Raykom katibi duruxa–duruxa cavab verdi:

– Sizi sağ olarsınız. Bu sual Alxaslıda verilməli idi. Qarı Kahada mən buna nə deyim?

Mənim dayanıb baxdığımı, cavab gözlədiyimi kəsdirən raykom katibi dedi:

– Tavat Hümmətova bir az qocalıb. Tez–tez xəstələnib Alxaslıda qardaşı uşaqlarının yanında qalır. Şəhərdə mənzili vardır. Ancaq ilin çox vaxtı kənddə olur. Öz dediyinə görə kəndin havası ona düşür... Tavatı haradan tanıyırsınız?

Mən Tavat barədə ətraflı danışandan sonra sualı sualla qarşıladım:

– Tavat hökumətdən şəxsi kəsimət alırımı?

Raykom katibi danışmağa çətinlik çəkəndə mən inandım ki, cavab mənfı olacaq.

– Sabah sizə səhifə cavab verərəm – deyən raykom katibi Rəşidə müraciət elədi.

– Bu gecə söhbəti müxtəsər eləyək, sabahkı səfərimiz uzaq olacaqdır.

Rəşidin əvəzinə mən dilləndim:

– Rəşidi səhər tezdən yola sal, qayıtsın geri, uşaqları Şuşada təkdir.

Raykom katibi bərk etiraz elədi, mən dediyimdən dönmədim. Rəşid isə dinib–danışmırdı.

Qonaq otağının heyətində məşindən düşdük. Əla məxməri çay süfrəmizə ziynət verdi. Rayon rəhbərləri yenə də süfrəni üzük qaşı kimi ortalığa aldılar. Bu dəfə görüşə gələnlər arasında çoxlu dost və tanışlarım var idi.

Raykom katibi dediyinə əməl eləyib söhbəti ixtisara saldı. Saat on birde yere girdik, qabırğa söhbəti başladıq.

Rəşid Laçına gelişindən məmnun qaldığını söylədi. Kəndlərə səfərimizdən razı qaldığını bildirdi. Söz verdi ki, bu yerlərə bir də gələcək, özü də uzun müddətə. Mən ona təşəkkürümü yetirib minnətdarlığımı iqrar eləyəndə o qızırib-bozardı, tez-tez bu sözləri təkrar elədi:

– Mənim vəzifəm hər vaxt sizin qulluğunuzda durmaqdan ibarətdir. Rəşid ürək yanğısı ilə olavə elədi:

– Yaxşı olar ki, Aid təşkilatlar Minkənd Turşsuyunun üstündə sanatori tiksinlər. Bundan həm dövlət qazanar, həm də camaatın sağlamlığı qorunar. Çox diqqətlə baxdım. Hər tərəf gül-çiçək, yaşıllıq, günəş, hava, bulaqlar – heç insaf deyil təbiətin bu qədər soxavətindən istifadə etməyəsen.

Mən ona toxtaqlıq verdim:

– Təki sağlıq olsun. Çox çəkməz ki, hər şey olacaq.

Rəşid könülsüz danışdı:

– Biz nədənsə ümumi surətdən çox geri qalırıq.

– Ürəyini qısmə, o da düzələr.

Rəşid məndən qabaq yatdı. Uzun müddət yuxum orşə çəkildi. Fikir, xəyal içində idim. Qonaq otağının açıq pəncərələrindən düşən işığı hədəf eləyib hey baxdım. Şəhərin küçələrini, rayonun kəndlərini, kolxoz və sovxozların fermalarını, tövlələrini də aydın göstərən işıq barədə düşündükcə elə bil yüngülləşirdim. “Rəşidin sualları, arzuları sərrastdır. Bizdə abadlıq və mədəniyyət sahəsində hələlik ümumi sürətdən çox-çox gerilik vardır. Bunu dağ kəndlərinə baxanda, dağ rayonlarını gəzəndə daha dərindən görürsən. Nə üçün Minkənd isti suyunun məsələsi otuz ilə yaxındır ki, həll edilməmiş qalır? Axı bunun üçün hökumət hər cür şərait yaradıb. Nə üçün Abdallar çayı ilə Zabuq çayının birləşdiyi yerdə süni deryaça yaratmaq, elektrik stansiyası tikmək, Qubadlı, Cəbrayıl rayonlarının min hektarlarla demi torpağını suvarıb yüksək məhsul götürmək barədə olan hökumət təklifi indiyə qədər öz həllini almayıb? Laçın və başqa dağ rayonları nə vaxt əsl qiymətini açacaq? Bu rayonlarda maldarlıq, meşəçilik, kartofçuluq, tütünçülük,

arıqlıq inkişaf etdiriləcəkdir? İstənilən qədər mütəxəssisimiz, ağıllı və pürsavad rəhbər işçilərimiz, bacarıqlı rayon rəhbərlərimiz ola-ola nə səbəbə yollarımız bərbad, rayon mərkəzlərimiz çirkli, qəsəbələrimiz görkəm cəhətdən yoxsul, kəndlərimiz plansızdır? Elm və texnikanın sürətli inkişafı dövründə iyirminci əsrdə yaşamağımıza baxmayaraq çatışmazlıqlarımız kifayət qədərdir?”

Şəhərin kənarındakı evlərdən xoruz səsi eşidiləndə yerimdə eşələndim. Sağ böyrüm üstə çevrilib yatdım.

Rəşid məndən qabaq durmuşdu. Mən yuyunub heyətə çıxanda gördüm əsas adamların hamısı süfrədə oyləmiş gözləyirlər.

Rəşidi Şuşaya yola salıb biz Kürdhacı tərəfə getdik.

Rayonun bu hissəsində dövlət yolu işləyir. Bu yolun çəkilişində bilavasitə iştirak edib camaatı səfərbərliyə alanlardan biri də mən idim. Yolun hər yerinə bələdəm.

Pircahan çayına çatdıq. Düşüb əl-üzümüzü yuduq. Sərinləndik. Rayon rəhbərlərinin fikri Pircahana dönmək, bəlkə də çay içmək idi. Əvvəlcə etiraz etmək istədim, sonra “qonaq ev yiyəsinin löküdür, harada yatırdar, orada çökər” misalını xatırlayıb dilimi kilidlədim.

Pircahan kəndindəki dostlarım, necə deyərlər, mənə duz kimi yaldılar.

Rayon maarif şöbəsi müdiri işlədiyim illərdə Alpovut, Alxaslı, Pircahan, Ağbulaq kənd məktəblərində müəllimlərin qonağı olub gündüz məktəbləri, gecə savad kurslarını yoxlamışam, nöqsan və kəsirləri yerində düzəldib müəllimlərə kömək eləmişəm.

O vaxtki müəllimlərdən gözüme dəyən yoxdur. Siyasi dərəkədə dərs dediyim kommunistlərdən üçü gözə dəydi. İkiyi yaşca məndən böyükdür. Amma elə yaxşı qalıblar ki...

Raykom katibinin danışığından belə çıxır ki, Kürdhacıda dayanmayıb bir baş sovxozu gedəcəyik.

Bəylik dəyirmanının böyründən diklənəndə 1930-1932-ci illərdə bu yerlərdə baş qaldırmış quldur dəstələrinə qarşı aparılan mübarizələri xatırladım. Ermənistandan qaçmış quldurlar Laçın və Kəlbəcər rayonlarının Alaçaya və İstisu dağlarında özlərinə dayaq yeri tapıb bildiklərini edirdilər. Xalqımızın qorxmaz və sədaqətli oğullarından sayılan Hüsü Hacıyevin başçılığı ilə hərəket eləyən dəstələri bir çox qurbanlar bahasına Alaçayadakı quldurları yuvasından perikdirib pərən-pərən saldı. Qırlanlar qırıldı, sağ qalanlar ələ keçib ədalət məhkəməsi qarşısında

cavab verdilər. İndi bu yerlərdə Kirov adına ot-süd sovxozu yaranıb. Laçın rayonunun baş ucalığı sayılan sovxoz gəlirli təsərrüfatlardandır. Namuslu, işlək, bacarıqlı, təşəbbüskar işçilər respublikanın hər yerində məşhurdur. Sovxozda inəkləri cinsləşdirməklə ciddi məşğuldurlar. Yaxın vaxtlarda sovxozu cins heyvandarlıq sovxozuna çevirmək barədə fikir vardır.

Sovxoz işçilərlə görüşüb söhbət elədik. Örüşlərini gözdik. Otlaq və biçənlərlə tanış olduq. Fəhlələrin yaşayış şəraiti bizi daha da maraqlandırdı. Nisbətən razı qaldıq. Əlbəttə, sovxozun ümumi gəliri müqabilində fəhlələrin vəziyyəti daha firavan olmalı idi. Nədənə orta həddən yuxarı qalxmamışdılar.

Sovxozda qəlbimi fərəhlə dolduran cəhətlərdən birincisi olan çoxlu sağlam, körpə balalar oldu. Sovxoz işçiləri arasında tokuşaqlı yoxdur. Azı dörd, yuxarısı 11-12 övladı olan oğulları öpmək və "sağ ol", "mərhəbə" demək azdır. Bunlar üçün hər cür şərait yaratmaq birinci dərəcəli vəzifədir.

"Qəhrəman analara" qayğılı münasibət, onların qeydinə qalmaq, balalarının təlim-tərbiyəsində hər cür yardım göstərmək, uşaq müəssisələrini nümunəvi hala salmaq, anaların işləyib övlad tərbiyəsində məşğul olması yolunda heç nədən çəkinməmək gərəkdir.

Bu barədə raykom katibi ilə söhbətimizdə fikir ayrılığı oldu. O iddia edirdi ki, çoxuşaqlı ailələrin səadəti yoxdur. Ata övlad yanında gözü kölgəli, qadın ər yanında üzü danlaqlı olur. Ən çoxu iki uşaq bes edər.

Raykom katibi yəqin öz tərcümeyi-halından dəm vururdu. Sonradan öyrəndim ki, bir oğlu, bir qızı vardır. Oğlu ilin çox vaxtı naxoşlayır, qızı isə Bakıda yaşayan qardaşının yanında olur. Hər il kurorta gedən, öz canlarını qoruyub övlad xüsusda fikirləşməyən, oğlunun qırx yaş olmasına baxmayaraq evlənməsi ilə məşğul olmayan, mədəniyyət pərdəsinə bürünüb soyuqluq və xəsisliklərini gizlədən ata-analar raykom katibinin təbliğ və müdafiə etdiyi dərəcəyə daxildir.

İlk illər Nağdalı sovxozu adlanan təsərrüfat indi respublikada məşhurdur.

Laçın rayonunun coğrafi vəziyyəti ictimai heyvandarlığı çoxaltmaq, məhsuldarlığı artırmaq üçün çox əlverişlidir.

Raykom katibi ilə bu xüsusda danışdıqda belə sözlər eşitdik. Yaz, yay fəsillərində bizim yaylaqlarda indikindən qat-qat artıq heyvan saxlamaq olar. Elə ki, payızın axır ayları gəldi, dağlar bizdən üz döndərir.

Bu vaxt biz heyvanımızı Qarabağa, Muğana, Milə köçürürük. Qışlaq məsələsi hələ də əsaslı həll olunmayıb. Qışda heyvandarların və heyvanların qalması üçün lazımi bina tikilməli, yem yığılmalı, su məsələsi qaydaya salınmalıdır. Hələ mən çoban və naxırçılara göstərilən mədəni xidmətdən danışmıram. Bilirsinizmi məhsuldarlığı artırmaq üçün bol, şirəli, qüvvətli yem lazımdır. Yeri soyuq, qarnı ac, axuru boş inəkdən süd sağmaq qeyri-mümkündür. Düzü budur ki, ictimai heyvandarlığı inkişaf etdirmək üçün Rusiya, Ukrayna, Latviya, Litva, Estoniya respublikalarının təcrübəsini bizim respublikada geniş yaymaq lazımdır. Təkcə, heyvandarlığı yox, quşçuluğu da inkişaf etdirmək üçün ibtidai üsulların üstündən qələm çəkmək, olunan bütün işləri avtomatlaşdırmaq vaxtı çoxdan çatmışdır.

Raykom katibinin fikirləri təqdir və tətbiq edilməlidir. Məhsuldarlığı artırmaq, plandan artıq ot, süd, yun, yumurta vermək üçün icaslarda nitq söyləmək lazım deyildir. Rayon və respublika təşkilatlarına həqiqətdən uzaq məlumat vermək vicdansızlıqdır. Cins mal-qara, təcrübəli, təhsilli, namuslu mütəxəssis və işçi, bol, şirəli, qüvvətli ələf, isti, təmiz tövlə və yataq, yeni və qabaqcıl üsullarla becərmə, işçilərə maddi və mədəni xidmət – budur əsas və ümdə məsələlər.

Sovxozda adamlarla görüşüb söhbət elədik. Çobanlarla yaylaqlarda olduq. Süd zavoduna gedib işlərinə baxdıq. Qabaqcılların şəkli vurulmuş lövhənin qabağında xeyli dayandıq. Üçüncü gün Şəlvə, Daşlı, Qorçu sovetliyindəki kəndlərə getdik. Kəndlərin çoxusu zahirən gözəlləşib, batinən mənalı olub.

Çayın qırağında dayanıb suya tamaşa elədiyimiz zaman RİK sədri bizə yaxınlaşıb asta və aram halda ağzını açdı:

– Xoşa gəlməyən bir məsələ barədə danışmaq istəyirəm. Amma xahiş edirəm, səhvim olsa keçəsiniz. Məndən qat-qat artıq raykom katibi narahat oldu. RİK sədri bizim qulaq asdığımıza müntəzir imiş kimi başladı:

– Bakıya oxumağa geden cavanların az hissəsi rayona qayıdır, kəndlərimizdə olan xəstəxanalarda ali təhsilli həkim azdır. Tibb institutunu qurtarmış bizim rayonun cavanları Moskvada, Bakıda təhsillərini davam etdirir, elmi rütbə üçün var-yoxdan çıxırlar. Biz isə ali təhsilli mütəxəssislərin yolunu, əli çiraqlı gözleyirik.

Raykom katibi susdu. RİK sədri dayanıb mənə baxanda cavab verməyi lazım bildim:

– İndiki cavanların elm daltınca bu qədər ürəklə getməsi, əlbəttə, müsbət haldır. Müasir cəmiyyətin üzvləri hərtərəfli mədəni və bilikli olmalıdır. Ancaq “elmlər doktoru”, “professor” olmaq irsi xəstəlik şəklində almışdır. Elmi rütbə qazanmaq sahəsində xoşagəlməyən, hətta ürək bulandıran cəhətlər olur. Bəzi biliksiz və bacarıqsız gənclər pul gücünə “alim” olurlar. Mənə elə gəlir ki, tez-gec bu cür ləkələr silinməlidir. Əks təqdirdə şəhərlərdə yaşamaq üçün mənzil istəyir, evlənin, beləliklə də şəhərin əsas vətəndaşı olur. Yaxşı olar ki, bu işə həmkarlar təşkilatları çox ciddi surətdə müdaxilə eləsinlər. O cavanın ki, biliyi, istedadı, qabiliyyəti var, onlardan elm sahəsində istifadə etmək gərəkdir. Orta bilikli, istedadlı cavanları isə mütləq rayonlara, ehtiyac olan sahələrə yollamaq lazımdır. Ayrı cür mümkün deyildir. Hamı şəhərə yığılıb işləsə, bəs rayon və kəndlərin nəhəng işlərini kim görəcək?

Raykom katibi başını tərpətməklə dediklərimlə razılaşdığını bildirdi. RİK sədri davam elədi:

– Dağ rayonları üçün həkim, kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri, rus və xarici dil müəllimləri, iqtisadiyyat işçiləri daha çox gərək olur.

Raykom katibi əlavə elədi:

– Onu deyici olma. İndi rayonlarda hər cür mütəxəssisə ehtiyac var. Bircə şərtlə. Öz biliyinin gücünə işləsin, qohumunun zənginə, tanışının məktubuna arxayın olmasın.

Mən dərinə köks ötürüb dedim:

– Bəs atasının dolu cibinə söykənərək ortada yeyib ucda gəzən, dildən pərgar, işdən naqis cavanlara nə ad qoyursunuz?

Rayon rəhbərləri susub dinmədilər. Mən isə əyilib bir daş götürdüm, çayın ortasına ataraq dedim:

– Kaş insanların hamısının qəlbi bu çayın suyu kimi düru və təmiz olaydı.

Beşinci gün səhərdən axşama qədər Ağanus altındakı Turşsuyun üstündə tikilmiş kiçik yay restoranında olduq. Bu su Laçın – Həkəri yolundan azca yuxarıdadır. Eynən narzandır. İldə yeddi-səkkiz ay işləyən bu restoran həm rayon mərkəzində yaşayanların, həm də Laçına qonaq gələnlərin, necə deyirlər, əlindən tutur. Meşenin içində, suyun üstündə yaradılmış üç-dörd kiçik bina əməlli-başlı kara gəlir.

Burada həm ibtidai şəkildə bişirilmiş dadlı yeməklər olur, həm də süfrəyə bəzək verən, pencərlər, ağartılar, meyvələr dinnməyeni dindirir, gülməyəni güldürür. Məni bu saydıqlarımdan daha artıq yaşı yüzdən

adlanmış bir qocanın söhbəti valeh etdi. Əsli Müsəlmanlar deyilən sovetlikdən idi. Ağanusdakı qohumlarının yanına gəlmişdi. Kəndlər bir-birindən aralı olsa da, yolların narahatlığı “Dağlar qartalı”nı qorxutmamışdı.

Bizim görüşümü təsadüfi rəng vermək həqiqətə uyğun gəlməz. Belə mülahizə eləyirəm ki, qocanı Ağanusdan bura endirib gətirmək rayon rəhbərlərinin göstərişi ilə idi. Yaşı ötmüş bu kişiye qoca yox, ahul demək daha düzgündür. Belə ki, kişi əməlli-başlı yeri yir, sərrast danışır, əsla çaşmır, yersiz hərəkət eləmir. Özünə korluq çəkdirməyib əlinə keçənlərdən, ürəyinə yatanlardan yeyir. Hərdənbir stəkanlara süzülüb dilə dəymədən mədəyə boşalan araq butulkalarına ayrı-ayrı baxıb gileylənir: “Bilmirəm bu nədir qurşanmışınız? Niyə özünüz öz ömrünü bəla vurursunuz? Bədəninizə yazığınız gəlsin. Düşməni kənar yerlərdə axtarmayın, ən qəddar düşmən araqdır” – deyib məclisdə dilinə içki vurmayan mənə baxır, deyəsən mənim içməməyimə şübhə eləyir, bəlkə də inanmır, təzəcə yığılıb gətirilmiş acığımı yuxa çörəyinin arasına qoyduğu pendirin üstünə sərib dürməkləyir, dişinə salmayıb əli ilə qoparıb, yavaş-yavaş xırtd eləməyə başlayır.

Məclis öz işində idi. Səkil tikə kababların qoxusu el yoluna uzanır, tüstüsü arabir bizə “xoş gəldin” eləyirdi.

Hamımızın ağsaqqalı sayılan kişi əslən ucaboşlu imiş, mənəcə vaxtilə cavanlar arasında gedən qovğada illər qalib gəlmiş, cavanlıq müvazinətini saxlaya bilməyib indiyə qədər boya verdiyi halda yavaş-yavaş enə verib. Ancaq enlə boy taraz gəlməyib. Bədən get-gədə gödəlmək qarşısında qalib. Hazırda ortaboşlu ahılın gödəkçə saqqalı vardır. Çallaşib, büsbütün ağarmayıb. Sifətinin əti yox, dərisi sümüyə yapışmaqdadır. Boyun-boğazında, alnında, əllərində, qollarının görünən yerlərində müxtəlif qırıqlara və damarlara baxanda dərinə ah çıxdım. Kişi ruh əhli idi. Yəqin ki, mənə sual verə bilərdi. Buna məhəl qoymayıb, özüm başladım.

– Yaşınız neçə olar?

Kişi azca ağır eşidirdi. Cavab verməyəndə səsini qaldırıb sualı təkrar elədim.

– Şirəli Müslüm oğlunun başına gətirdiklərinizi mənim də başıma gətirmək fikrindəsiniz?

Raykom katibi zarafatı işə saldı:

– Səninlə danışan qonaqdır. Bakıdan gəlib, qəzətdə işləyir.

Kişi raykom katibinin sözünü kəsib nisbətən ucadan dedi:

– Kim ki qəzet yazanlardan qorxmur, kişilikdə haqqı yoxdur. Şirəli Müslümövu da dünyaya tanıdan qəzet yazanlar oldu.

Raykom katibi fikrini davam etdirdi:

– Özün yaxşısını bilirsen. Bizim dediklərimiz artıqdır. Qonaq səndən yazmaq istəyir.

Kişi mənə əyri-əyri baxdı: paltarına, boy-buxunuma diqqətli nəzər saldı. Heç nə yazmadığımı, ancaq gözümü ondan çəkmədiyimi görüb ciddi ahənglə danışdı:

– Mən yaşda olanların hansı ildə dünyaya gəldiyini dürüst demək də, düzgün bilmək də çətindir. O yadımdadır ki, Sağsağanlı yaylağında mal otardığım il Mollu Nəbinin dəstəsi Nikolayın qoşununa Ərəfsə başında divan tutmuşdu.

Kişinin külfəti haqda oturanlar heç nə demədilər, həya edib mən də soruşmadım. Kişi özü isə qərribə atmacalarla söhbəti davam etdirirdi:

– Yaşımı nə üçün soruşursunuz? Özüm yanınızdayam.

Cümlənin axırındakı sözlərdən sızılı sızdı. Kədər damcıladı...

Biz qulaq asır, kişi danışdı:

– Yaşım otuz olanda fələyə kələk demədim. Elə ki, qırxı qırxıdım, gözüm ayağımın altını görmədi. Əllini əlləyəndə nəvələrim yaylaqda tez-tez yanıma gələrdi. Yetmişə yetəndə nəticələrin sayı göbəkək təkin artdı. Səksənə səkəndə elə bil gözüm nurdan düşdü, doxsanı görməyib yüzlə üzleşdim, hiss elədim ki, qocalıqla siğə qardaş olmuşam... İndi sinnim neçədir, düzünü deyə bilmərəm. Koixoz qurulan illərdə Bakıdan üç-dörd cavan oğlan gəlmişdi yanıma. İçlərində birisinə professor deyirdilər. Həmin professor dişlərini yoxladı. Gözlərimə baxdı. Bir neçə dəfə qollarını yuxarı qaldırıb aşağı saldı. Bir neçə məzəli sual məzəli sual verdi. Dəfələrlə də xəbər aldı. “Neçə arvadın olub?”

Hamımız gülüşəndə kişi özünü onda qoymayıb əlavə elədi:

– Məni bağışlayın, acığınıza getsə də deyəcəyəm. Çox arvadlılıq indi dəbdədir. Bizim vaxtımızda iki göz iki gözə baxardı.

Kişinin tərcümeyi-halı o qədər də zəngin deyildi. Orasını da qeyd edim ki, qocalara məxsus “hap-gop”, özündən demək, əsib-coşmaq, vurub yıxdığından sicilləmə söyləmək bu qocada yox idi.

Yoxsul ailədən olub, cavanlığı çobanlıqda keçib, yazı-pozu bilmir, birinci arvadı ilə otuz il yaşayıb. Onun vəfatından sonra iyirmi il evlənməyib. Birinci arvadından yeddi, ikinci arvadından beş uşağı olub.

İkinci arvadı öləndə yəqin ki, yüzlə üzleşmiş imiş. İndi böyük qız kö-tükəsinin yanında yaşayır. Dəfələrlə istəyiblər qocalar evinə getsin, bircə sözü olub: “İstəyirsinizsə çox yaşayım, məni kənddən ayırmayın”. Yaşının bu vaxtında hərdən toyuqlara dən səpməkdə, ulaqları alıqlamaqda, heyvanları suvarmaqda köməyini esirgəmir. Oturmaqdan çox gəzməkdən xoşu gəlir. Çayı az içir, ağartı ilə bağı badaşdır. Süd, qatıq yeməyən günü olmaz. Pendiri yağdan üstün tutur. Təbii pəncərlərdən əlinə keçəni müzayiqə yoxdur.

Ağanusdan buraya piyada gəlsə də təkrar gətməkdə ağır olardı, çünki yol yoxdur. Maşına mindirib əvvəlcə onu Ağanusa göndərdik. Sonra biz Laçına qayıtdıq.

Maşına minəndə raykom katibinə üz tutdu:

– Atalar deyib ki, xasiyyotino bələd olmadığın atın dalına adlama. Lətifəsi bizdən uzaq olsun, qonağımızın hal-xasiyyotini bilmədiyim üçün o qədər açıq danışa bilmədim. Hərgah məndən yazacaqsa iki xahişim var: birisi budur ki, düzünü yazsın. İkincisi də yazdığı qəzeti mənə göndərsin... Məndən şəkil istədi, cavanlıq şəkillərim kənddədir. Qocalıq şəklim yoxdur.

Raykom katibi söz verdi ki, sabah fotoqraf göndərib kişinin şəklini çəkdərsin.

Turşudan Laçına gələndə uzun ömürlü qocanın boy-buxunu gözümə aralanmış, hərəkətləri xəyalımdan əl çəkmir, danışmaları şüurunda, qəlbimdə möhkəm yer tuturdu.

Uzun ömürlülük bəlkə də şərəfli yoldur. Qocalıb yüzdən artıq ömür sürmək əsla ürəyimə yətmir, belə ki, yaş ötəndən sonra bədən üzvləri qanunauyğun şəkildə tez-tez ağrımağa üz qoyur. Xəstəliklər ara vermədən qapını döyüb qonaq gəlirlər. Övladların məhəbbəti get-gedə soyuyur. Yavaş-yavaş canlı insandan ötüb ağır və artıq yükə çevrilir-sən... Məncə yüzdən sonra yaşanan illərə təəssüf lazım deyil. Əsrlə yaşılıq kifayətdir. Yüz ildən çox ömür sürmək niyyətində olanlar aldanırlar.

Bu xüsusda rayon rəhbərləri ilə heç nə danışmadım. Çünki onların ağız hələlik isti yerdedir, həm cavandırlar, həm də yaşayışları, güzəranları xoş keçir. Yüzdən yuxarı ömür sürən qocalar onlar üçün bir növ dəstgah, əfsanə, bəlkə də romantikadır. Nə isə, bu barədə nöqtəni qoyub səfərimizin məbədi haqda raykom katibi ilə məsləhətləşdim. Hörmət xatirinə özü mənimlə gətmək istədi. Mən qəti etirazımı bildirəndə o, dedi:

– Rayon qəzetinin redaktoru sizə bələdçilik eləyər.

Güldüm.

– Bəlkə mən ona bələdçi oldum.

– Axı onun şairliyi var.

Keçmişdə deyərdilər ki, bələdçisi şair olan zovvar karvanı ya dər-yada batar, ya da ki, istiyə düşər.

– Bu barədə onu başa salarsınız.

Raykom katibini Bakıya çağırmışdılar. Mənimlə görüşüb ayrılanda dil-ağız elədi:

– Qüsurlarımızı bağışla, səhvlərimizdən keç, artıq-əskik danışığı-mız olubsa yaddan çıxart.

* * *

Rayon qəzetinin redaktoru haqqında bir neçə söz. Ali təhsilli jurnalistdir. Babot təbi də vardır. Hər dən ürəyə yatan şərləri mətbuat üzü görür. Yerlidir. Boyca gödək olduğundan “tərə Səlim” deyirlər.

Mindiyimiz maşın, kənd təsərrüfatı şöbəsinin idi. “QAZ-69” deyilən bu maşın əsil bu yerlər üçün hazırlanıb, dolayı, dik, yoxuş, yamac bunun vecinə deyildir.

Dix kəndindən ötüb Kar daşa yaxınlaşanda Üç təpə küləyi meh olub boyun-boğazımı silkoledi.

Gorus qaşına çıxanda dərədə camalına baxdıqca həzz alınan bir şəhər canlandı. Bu şəhər kədərli cavanlığı yada saldı. Atam Bakıda fəhləlik eləyən illər hər ay müntəzəm surətdə bizo poçtla pul göndərirdi. Bir tanış kişinin üstünə gələn otuz manatı almaq məqsədilə obaşdan kəndimizdən çıxar, gün əyləndə Gorusa çatır, kişinin dükanına gedib pulu istərdim. O da nəqd yerindən bir cə manat götürər, qalanını sayıb mənə verər, bərk-bərk tapşırırdı: “Yol ilə gedəndə göz-qulaq ol, pulu oğurladarsan”.

Mən Gorusa gələndə yolda anamın cibinə qoyduğu pendir dürməyinin bitisini yeyər, yeddi bulağın sərin suyundan doyunca içər, dürməyin ikincisini qayıdan başa saxlardım.

Gorusdan çıxıb yan təpəyə gələndə kimi birməfəsə ayaq döyər, heç haraya baxmazdım. “Alxanlı yurdu” deyilən yerdə nəfəsimi dərər, dürməyin başını ağrıdıb bulaq suyu ilə səmmimi alar. Göbək daşa çatan-da sola burular. Hovuz düzü aşağı xeyli gedib Dərəkənddən yuxarıdakı

selavdan adlar, naxır kəndə qayıdan zaman qapımızda səsimi çıxardar, pulu anama verib evə sevinc doldurardım.

– Bəlkə usta Arşağı deyirsiniz.

Dağları duman bürüdüyündən yaylaqlara qalxmaqdan imtina edib, doğma kəndimizə üz tutduq. Redaktoru bilmirəm, mənim planım belə idi ki, kəndə çatan günün sabahı redaktoru geri qaytarım. Bu rayonun yaylaqlarına gəlmiş fərma işçiləri ilə görüşəndən sonra mənzilbəmənzil Kəlbəcərə gedim.

Biz Gorus dolayları ilə gedəndə duman ətəyini yığışdırıb yuxarı-lara qalxır, açıq və aydın görünürdü. Burunkənd və köhnə Gorusla bitməyə can atan şəhər ildən-ilə deyil, gündən-günə genişlənir, göz-zəlləşirdi.

Maşın gedən yol təzə salınmışdır. Üst tərəfimizdə görünən köhnə yolla milyon adam getmişdir. Onların ayaq izləri, addım rədləri silinib getməyib. Yüz milyonlarla davar, qaramal, dəvə karvanı, at ilxısının çəhlimi hər an diqqətimi cəlb eləyirdi.

Yayın orta ayında bezən qar yağın Üçtəpə düzlərində torağaylar səs-səso vermişdi. Təkəm-seyrək alaçıq və çadırlar nəzəri cəlb cləyirdi. Qoyun sürüləri o qədər az idi ki, gözə dəymirdi. Dalımızca gələn, böyrümüzdən ötən, qarşımıza çıxan olmadı. Yollar səssiz, yaylaqlar sükut içində idi. Eli köçmüş dağlar çox qəmgin idi. Çiçəkləri solmuş, gülləri qartalmış güneylərin yanına kədər yaxılmışdı. Yazda körpə otunu, payızda güzdəyini quzulara saxlamağa öyrənmiş quzeyləri kölgə basmışdı. Quzuya həsrət çəkən xəsillər sünbül bağlamış, az qala qılçıqları tikani əvəz edəcəkdir.

İl quraq keçirdi. “Çatal kaha”dan sola burulanda ürəyim doldu. Uşaqlıq və cavanlığımın müəyyən illəri bu yerlərlə bağlıdır.

Daşlı dərədən ötüb “Torpaqlıq” deyilən düzə çıxanda kəndimiz göründü.

Aylarla, illərlə fikirləşib özüm-özüməndən xəbər almışam:

– Nə üçün Vüqarlı bu qədər sevirəm? Cavabım, Vüqarlıda dün-yaya gəlmişəm. Atam, anam mənə bu kənddə əzizləyib. Bu kənddə məktəbə getmişəm. Yaxşı müəllimlərə, ağıllı ağsaqqallara, səmimi dost-lara bu kənddə rast gəlmişəm. Zəngin təbii gözəlliyi, soyuq sulu bulaqları, yoncalıqları, bağ-bağatı olan kənddən hədsiz xalq ədəbiyyatı götürmüşəm. Əməyin şərəfini, zəhmətin güdrətini, çalışqanlığın fəziletini

bu kənddə öyrənmişəm. Müxtəsəri budur ki, mən bu kəndin yetirməsiyəm. Mən bu kəndin vətəndaşı və vətənpərvəriyəm.

Redaktor kəndə girəndən bu yerlərə vuruldu. Bulaqlarımızın suyundan içdikcə “bəh-bəh”, “əhsən” sözlərinin sayı-hesabı olmadı. Axşamüstü “Kənd yeri” adlanan yaylağa getdik. Rahat, hamar yol çəkiblər. Şükürbəyli, Qayamadımlı, Kürdmahmudlu, Pəriçinqılı yaylaqları bizim kövşənlə bitişikdir. Hamısını redaktora göstərdim. Bu yaylaqda, “qu” deyirsən, qulaq tutulur. Dövlətsiz yaylaq suyu sovurulmuş dəyirman misalıdır.

Qayamadımlı yurdlarından azca yuxarı gedəndə Kilsəli dağı görünür. Laçın rayonuna, Hacısamılı meşələrinə istədiyən qədər baxa bilərsiniz.

Kəndə qayıdanda planımı redaktora bildirdim. Diqqətlə qulaq asandan sonra başımı buladı:

– Mənə nə tapşırıbsa onu yerinə yetirməliyəm.

– Nə tapşırılib?

– Raykom katibi dönə-dönə tapşırıb ki, sizi aparıb Kəlbəcər rayonunda qoyum, qayıdım. Başqa təklifə əməl eləyə bilməyəcəyimi qabaqca deyib üzr istəyirəm, indisə sizi dinləyirəm...

Ələcsiz qalıb susdum.

Kəndə qayıdıb bacım oğlanlarının qonağı kimi təzə mənzilin balkonunda əyləşdik. Sumqayıtda yaşayıb orada işləyən bacı oğlanlarının biri ədəbiyyatçı, biri riyaziyyatçıdır. Böyük qardaş törə, kiçik qardaş uzunboy olduğundan ilk baxışda yaşlarını dolaşmaq salıb böyüyü kiçik, kiçiyi böyük hesab edirlər.

Bacarıqlı və savadlı oğlanlar atalarını vaxtsız itiriblər. Anaları saçının birisini ağ, birisini qara hörüb balalarını böyütmüş, təhsil vermiş, evləndirmiş, indisə qazanclarını yeyib gündə neçə dəfə həmd-səna eləyir.

Qaldığımız ev kəndin yuxarı hissəsindədir. Buradan kəndin hər yeri görünür. Bacı oğlanlarının ailəsi doqquz ay Sumqayıtda, üç ay Vüqarlıda olur. Bacım deyir ki, hərgah kəndə gəlib burada qalmasam, Yamac bulağın suyundan içməsəm, Tənəzzül dağından əsən mehdən udmasam çoxdan ölmüşdüm.

Şəhərlərə qonaq gələndə adətən ilk əvvəl muzeyləri göstərirlər. Bizim kəndin muzeyləri, haqqında dönə-dönə yazdığım bulaqlardır. Yeddi növlü, iki gözlü Yamac bulaq, Gülcəhan bulağı, Əlimərdan bulağı, Arzu bulağı, Qaynama bulağı. Redaktor bulaqlara baxdı, suyun-

dan içdi. Vaxtilə dərs oxuduğum otağa baxanda redaktor altdan-altdan tək pəncərəyə nəzər saldı. Həyat indi dəyişib. Bu balaca otaqdan akademiklər, yazıçılar, müəllimlər, mühəndislər pərvazlanıb. Bu balaca otaq gələcəkdə Vüqarlımın əsil muzeyinə çevriləcəkdir.

Rayon mərkəzi ilə kəndimizin arası kilometrədən azca çoxdur. Qonşuluğumuzdakı Uz kəndini Vüqarlı ilə Qarakilsənin arasındakı Qarabulaq suyunun üstünə köçürüb, təzə, nümunəvi qəsəbə salmışlar. Qarakilsənin adını Sisyan qoyublar. Özünü də müasir şəhər eləyiblər.

Bu yerlərin torpağı qızıl, suyu loğmandır. Körpə xiyar, göy soğan, təbii pəncərələr, yeməklə doymaq olmayan gilənar və armud, əla hazırlanmış qaymaq və nehrə yağları məndən çox redaktorun xoşuna gəlmişdi. Hərçənd redaktor da dağ rayonunda yaşayır. Özü iqrar edirdi ki, buradakı yeməklər daha təbii və ləzzətlidir.

Redaktorun xüsusi həzz aldığı baldırğan içi ilə marmərik oldu.

– Baldırğan bizlərdə də olur, marməriki birinci dəfə görür, dilimə vururam, – deyəndə bacım oğlunun böyüyü gülə-gülə dedi:

– Marmərik o yerlərdə bitir ki, orada Əsli ilə Kərəm çoxdan muradına çatıb.

Mən redaktora baxanda o zarafata salıb dedi:

– Qara keşişlərdən həmişə özünüzü gözləyin.

Xırda qardaş ciddi ahənglə danışdı:

– Qara keşişlər şeytan cinsindəndir. Özləri kənarında dayansalar da, barmaqları hərəkət edəcəkdir.

Mən də zarafata saldım:

– Lənət şeytana.

İçəridə iş görəndə bacım da səsime qoşuldu:

– Min təsbeh lənət.

Kəndin gönnəli yerlərini gəzib qeydlər götürən redaktor bir neçə dəfə mənə eşitdirdi:

– Belə yerləri gəzib bu cür adamları görəndə şəxs gərək şair ola.

Mən də dərhal dedim:

-- Bu sözlərin şair dilindən deyilməsi xoşdur.

Vaxtımız qurtarırdı. Qonağın tez gedəni daha urvatlı olur. Bu söz zarafatla deyilsə də həqiqət idi.

Gəldiyimiz yol ilə deyil, “Kənd yeri”nə gedən yol ilə səfərimizi davam etdirdik.

Yaylaqlarda yolların narahatlığı üzərinə nabeləddiyimizi də qoysaq, “İstisu”ya üç günə çatdığımızın səbəbi aydınlaşar.

IV. ALTI MƏDƏNLİ, ÜSTÜ ŞƏFALI DAĞLAR

Kəlbəcər İstisuyu haqqında çox eşitmişdim, ancaq bu yerləri görməmişdim. Boynuma alıram ki, sudan içəndən, vanna götürəndən sonra utanıb xəcalet çəkirdim. Vannada üz-gözümə axan tər bəlkə də suyun hərarətindən deyil, xəcalet təri idi. Bu cür su, belə təbiət, gözəllik bərədə az yazılıb, bəlkə yazılmayıb.

Qəzaların birində işlədiyim zamanlar, qəza icraiyyə komitəsinin sədri Rəhim Hüseynov yoldaş İstisu barəsində tez-tez, həm də yanıqlı şəkildə danışırdı. Onun müsbət bir xüsusiyyəti də ondan ibarət idi ki, danışdığı elər, qaldırdığı məsələni axıra çatdırardı. Söhbətin əvvəllərində qeyd etdiyim kimi Rəhim Hüseynov vannaları arabalarla Laçına daşıdırar, öküzlərə yükləyib İstisuya yollardı. İndi gördüyümüz, qalıb dincəldiyimiz, iki-üç binanı da vaxtilə Kürdüstan qəza icraiyyə komitəsi tikdirmişdir. Sanatorinin baş həkimi təcrübəli işçidir. Vətən müharibəsi illərində cəbhədə olmuş, böyük vəzifələrdə işləmişdir.

Laçın rayonu qəzetinin redaktorunu yola salan günü Rəşidlə ailəsilə xüsusi çadırda rast gəldim. "Axtarmaqla deyil, rast gəlməklədir" deyib səmimi təmənleşdik.

Gündə üç dəfə İstisuyun fəvvarə verib ətrafa səs saldığı yerə gedir, su içir, Tərtər çayının içindən fişqırıp göyə qalxan nazik sütuna maraqla baxır, içərisinə havayı tökülən İstisuyu bağına basıb hirsli-hirsli axan Tərtər çayının nələsini eşidir, acığını başa düşür, dərdinə şərik olur, hələlik əlacsız qalıb səsini çıxarmırdım.

İstisuyun vəziyyəti ağır deyil, dözülməzdi. Ən ümduəsi yolsuzluqdu. Yevlax, Bərdə, Ağdamla İstisu arasında abad maşın yolu yox idi. Atla, piyada buraya gəlmək çətin idi. Hərçənd İstisuyun üstündə alaçaq alaçağa söykənmişdi, cəmi-cümlətamı altı vanna var idi. Xəstələrin, müalicəyə ehtiyacı olanların sayı-hesabı yox idi. Bunların əksəriyyəti köçərilər idi.

İstisu rəsmi sanatoriya adlansa da, şərait yaradılmamışdı. Poçt yox idi. Telefon müntəzəm işləmirdi. Mədəni-maarif ocaqlarından danışmağa dəyməzdi. Bu cür halda olan bir yerə kim gələrdi?

Professor Mirəli Qaşqay dəfələrlə İstisuda olub, bu yerləri qarış-qarış gəzib, torpağın altını da, üstünü də əlinin içi kimi öyrənib, yerin altında əsrlərlə qalıb üreyini qısımış İstisuda azadlığa çıxıb, öz xilas-karlarına minnətdarlığını bildirmək, ömürlərini uzatmaq, sağlamlıqla-

rını qorumaq fikrindədir. Təəssüflər olsun ki, İstisuyun mərhəmətindən, hikmətindən, təsir gücündən hələlik istifadə olunmurdu.

İlk günlər İstisuyun acınacaqlı halı məni ruhdan salırdı. Buradakı adamlarla söhbətlər acı olsa da, həqiqət idi. Bu sözlər saf ürəklərdən gəlirdi. Bunları söyləyənlər halal əməkləri ilə yaşayan, qadir zəhmətləri ilə xariqələr yaradan adamlar idi. Bunların dediklərindən incimək olmazdı. Danışıklara qulaq asmaq, eyhamları dinləmək, giley-güzarlardan nəticə çıxarmaq üçün aid təşkilatlara bildirmək lazım idi.

Respublika rəhbərləri İstisuyun bu vəziyyətindən xəbər tutsalar, təcili tədbirlər görərlər, ciddi nəticə çıxararlar. İstisudan səmərəli və düzgün istifadə edilsə dövlət küllü miqdarda qazanc götürər, respublika dünya şöhrəti qazanar, əhalinin sağlamlığı qat-qat möhkəmlənər.

Kəlbəcər Azərbaycanın dağ rayonları içərisində, mən deyərdim, təbii sərvətcə ən zənginidir. Təkcə İstisudan götürülən qazancla nələrlə etmək olmaz. Heyif, heyif, can dərmanı, şefa qaynağı, Azərbaycan loğmanı – İstisu havayı yerə axıb Tərtərə tökülür. Sözüün həqiqi mənasında zavod tikilsə, butulkalara doldurulub şəhər və kəndlərdə satılsa ən mühüm yanacaqlardan qat-qat ucuz başa gələn İstisudan nə qədər mənfəət götürmək mümkündür. Çoxlu Əhəmiyyətli sanatorilər tikib, zəhmətkeşlərin sağlamlığı ilə ciddi məşğul olmağa başlasaq dünya şöhrəti qazanmış "Karlovi Varı" suyuna ciddi rəqib çıxarıq, xarici ölkələrdən də İstisuya axışib gələrlər. Abad yol, mədəni istirahət, hər cür yaşayış şəraiti düzəlsə kurort il boyu işlər, milyon manatlarla gəlir verər, Azərbaycanın başını ucaldar, üzünü ağ elər.

İstisu yaylaqla yaxın qonşudur. Burada sanatorilərin bir çox məsələlərini asan həll etmək mümkündür. Tərtər çayı İstisu kurortunun təcidir. Bu çay üzərində, sahillərində istirahətə gələnlərin əylənməsi üçün müxtəlif əyləncələr düzəltmək olar. Süni göl, qayıq seyri, cimerlik təşkili, balıq ovu və başqaları...

Kurortla yaylaqlar arasındakı yolu genişləndirmək, əməlli-başlı abıra mindirmək, maşınla getmək, rahat və hamar saxlamaq məqsədilə qonşu respublikaların kurort yollarının təcrübəsindən istifadə etmək məqsədə müvafiqdir.

Fikirilər çox olduğundan məni əldən salsa da, şirinliklərindən doymur, arabir Rəşidlə görüşəndə onunla bölüşürdüm.

Rəşid istirahətə, mən ezamiyyətə gəlmişdim. O müalicə olunmalı, mən yaylaqlardakı fermalara gedib əmək adamları ilə görüşməli idim.

Hərçənd Rəşid mənimlə getməyə bərk can atırdı, ancaq razılıq vermədim. İstisuda üç gün qalandan sonra Bərdə, Ağcabədi rayonlarının bəzi kolxoz fermalarına getdim. Ürək açan cəhətlər çox idi. Fərnə işçiləri kefi saz, davar, qaramal gümrah idi. Qoruqlardakı çiçəkli otlar dizə çıxırdı. Dövlət planları artıqlamasıyla dolmuşdu. Ticarət dükanlarında can dərmanı tapmaq mümkün idi. İstisuyun qaşındakı həftə bazarı çox gürrah olurdu.

Çobanların narazılıqları da var idi. Bir aydan artıqdı ki, musiqini yadırgayıblar. Xanəndə səsinə həsrət qalıblar. Mədəniyyət briqadaları qohətə çıxıb. Onların kefini açan el aşıqlarıdır. Nə yaxşı ki, saz ustaları tez-tez onlara qonaq gəlirlər.

Üç çoban, iki sağıcı, bir naxırçı barəsində oçerk yazmaq üçün qeydlər elədim. Beş gün dağ havası udub bulaq suyu içdim. Yağlı, üzlü yeməklər haqqında yazmaq lazım bilmirəm, çünki yaylağa qonaq gədonlərin hamısı bu cür naz-nemət düzölmüş süftə başında öyləşiblər.

Planım bu idi ki, Kəlbəcər rayonunun mərkəzində olan iki-üç kolxoza gədem, geri qayıdam. İstisuya gələndən sonra bir gün ləngidim. Vanna otağının qapısına çən yapışdırmışdılar ki, Aşıq Şəmşirin rəhbərliyi ilə Kəlbəcər aşıqlarının konserti olacaqdır. Adını eşidib üzünü görmədiyim, şcirlərini az oxuduğum, ancaq həzz aldığım bu şəxslə görüşmək, tanış olmaq xatirinə Kəlbəcər səfərini bir gün geri çəkdim.

İstisu zavodunun həyətində açıq havada oturub aşığa qulaq asmağın ayrı ləzzəti vardır. Orta yaşlı, arıq vücut, yaşına görə saç seyrelməyə üz qoymuş bir kişi mənə tərəf gəldi. Başında xurmayı dəri papaq, köynəyinin üstündən bağlanmış enli toqqa, uzunboğaz çəkmənin içinə ayağı salınmış kalife şalvar, salam verib təmənleşən şəxsin aşıqlığına dələlət edirdi.

O, adını deyəndə, qucaqlaşdıq. Tanışlıq verəndən sonra çiyindən aşırığı köynəkli sazı əlində saxladı.

Sagirdlərini və dəstəsinin özgə üzvlərini də çağırıb tanış elədi.

Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndində yaşayan bu kişi məşhur aşıq Qurbanın oğlu Aşıq Şəmşir idi.

Aşıq Ələsgərin yaxın dostu aşıq Qurban həm də Ələsgərin sirt yeri, məsləhətçisi idi. Aşıq Ələsgər özü iqrar edib ki, "Ağ Dabanlı Qurbanla Bozalqanlı Hüseynədən başqa heç bir aşıqdan çəkinmirəm".

"Vaqif gözəlləməsi" ilə "Alt şərili"ni məharətlə çalan, sözləri ilhamla deyən, hərəkətləri ilə tamaşaçıların rəğbətini qazanan, şcirlərilə üreklərə yol açan aşıq Şəmşir çalır, oxuyur, alqışlarla qarşılanırdı.

Aşıq Ələsgəri görmədiyimə görə çox şey itirmişəm. Yazdığı ləlgövvhərləri oxuyandan sonra toxtamışam. Məncə, iyirminci əsrin aşıq Ələsgəri məclisimizin yaraşığı aşıq Şəmşirdir.

Konsert üç saata yaxın çəkdi. Zavod direktoru aşıqların şərəfinə qonaqlıq verdi. Aşıq Şəmşirlə yanaşı oturmuşdum. O, mənə çox söz dedi. Əvvəlcə dedəsinin əl yazmalarından söhbət saldı. "İstəyirəm aşıq Qurbanın yadigar kitabını buraxdıram" deyib üzümə baxdı. "Payızda Bakıya gəlin, köməyim dəyər" cavabını eşidəndə sevindi.

İstisuda bu gecə də narahat yatdım. Yəne də fikir-xəyal mənə dincəlik vermirdi, hey düşünürdüm...

Çox çəkməz ki, İstisuya yol çəkilər. Sanatorilər tikilər. Mədəniyyət xadimləri axın-axın bu yerlərə gəlib zəhmətkeşlərlə görüşlər. İstisu haqqında, dağlarımız, yaylaqlarımız barəsində cild-cild kitablar yazılar. Neçə-neçə nəğmələr yaranaraq, mahnılar səslənər.

Məşhur nəğməkarlarımızın, tanınmış aktyorlarımızın, görkəmli şairlərimizin səsi Tərtər suları üstündən, İstisu kurortundan, Kəlbəcərin əsrarəngiz yaylaqlarından eşidiləcəkdir. Bu cür hisslər mənə toxtadırdı.

Keti dağına baxdıqca tala qarları, hərdən bir görkəmə düşən boz dumanları, arabil çaxan ildırım, gecələr bu yerləri bürüyən sükutu göz önünə gətirib dincəlirəm.

Kəlbəcərə gədəndə yolum aşağı İstisuyundan düşdü. Yolun qırağında fəvvarə vuran İstisuyun aşağı tərəfində çoxlu alaçiq və çadır görünürdü. Burada yaşayanların hamısı İstisuya müalicəyə gələnlərdir. İki-üç balaca bina qurub içində vanna götürürlər. Şorait daha ağırdır. Hərçənd rayon mərkəzinə yaxındır, buna baxmayaraq əhali hor barədə korluq çəkir, çünki İstisuya yiyə durub ona əsil sahib olan idarə səsinə çıxartmır, özünü karlığa qoyub deyilənləri eşitmir.

Əllərində stəkan, fincan, kasa, parç tutub dolduran qurtum-qurtum içən adamlar bir-birinə baxa-baxa içərək ciyərlərini yerinə yetirir, bəziləri evlərinə qayıdır, bir parası yolun qırağındakı iri sal daşların üstündə otururdu. Rayon partiya komitəsinin göndərdiyi kəhər ürkəni minib bələdçim olan ərgən oğlanın dalınca Kəlbəcər kəndinə sürdüm.

Kəlbəcər kəndinə birinci dəfə 1926-cı ildə gəlmişdim, yaşayış binaları qara damlardan ibarət idi. Payız Qarabağa köçmək, yazda qayıtmaq adət və dəbi davam etdiyindən kəndlərin bir çoxundan məktəbli uşaq az idi.

Kəlbəcər kəndindəki ibtidai məktəbdə orta təhsilli iki müəllim dərs deyirdi.

İndi rayon mərkəzindəki orta məktəb respublikada məşhurdur. Ali təhsilli iki əməkdar müəllim bu məktəbin fəxridir. Kəndin əvvəlki görkəmindən nişan qalmayıb. Səliqəli və abad qəsəbəni xatırladan kənddə mədəniyyət evi vardır. Əsas tədbirləri burada görürlər.

RİK sədri cavan oğlan idi. Zirək və çalışqan, təşəbbüskar və bacarıqlı idi. Kəndlərin abadlığından, yolların qaydaya salınmasından xeyli söhbət eləyəndən sonra araya İstisu məsələsindən söz saldı. O da mən dərdli idi.

İstisuyun müalicə əhəmiyyəti, kurortun gələcəyi haqqında o ki lazımdır dedik...

Qılınclı, Başlıbel, Ağca kənd kolxozlarına getdik. İyirmi iki il qabaq gördüyüm kondlərdə ciddi irəliləyiş var idi. Yeraltı qazmalarda, kəhərlərdə ömür sürən “kürd” adı ləkə kimi üzərlərinə yapışmış camaatın halı gümrəh, kefi kök idi.

Bu yerlərin əsas müsibəti olan “çörək dərdi” həmişəlik müsbət həll olunmuşdu. Arpa, darı, kərduyar çörəyini cırə ilə yeyən əhali buğda çörəyinə naz satırdı. Kəndlərdəki saclar, vaxtilə arpa, darı cadı bişirdiklərinin xəcalətini çəkib cyvanların bir küncünə söykənmişdilər.

Ağca kənddə evinə düşüb qonağı olduğumuz şəxs hokim məntəqəsinin feldşeri idi. Yerli idi. Yaşı iyirmi beşdən ötməsinə baxmayaraq subay idi. Söz arasında öyrəndik ki, təzə ev tikdirir, hazır olandan sonra evlənəcəkdir.

İnqilabdan qabaq bir qara ev damında bütün ailə yaşayırdı. Ata-ana yaşayan evdə oğul ilə gəlin də qalırdı. Feldşerin hərəkətindən xoşlandım. Hərçənd anası atalar sözü ilə bizi susdurmağa çalışdı. Ancaq necə deyər, atdığı dəymədi. Feldşerin anası deyirdi ki, “birlik haradadır, dirilik oradadır”. Nə səbəbə oğlum özü üçün təzə ev tikib yad qızı ilə orada yaşasın.

RİK sədri gələcək qayınananın “yad qızı” haqqındakı cyhamından yapışmış arvadı möhkəm qızartdı. Arvad o qədər özünü itirmişdi ki, süfrəni hazırlayanda yeməkləri baş-ayaq qoyurdu. Əri isə, yəni feldşerin dədəsi isə dünya görmüş kişi idi. Sözü maqqaqla qopardığımız bu şəxs Aşıq Ələsgərlə Aşıq Qurbanın bir çox şeirlərini əzbərdən söyləyirdi. Yaşayışlarından hədsiz razı idi. Oğlu ilə fəxr edir, “fərasətli baladır” deyib bıqlarına tumar verirdi.

RİK sədri feldşərə zarafatla dedi:

– Bəlkə ananın sözünü yerə salmayıb qohumlarından evlənəsən.

Feldşer utancaq şəkildə gözlərini yerə zilləyib təklifi cavabsız qoyanda dədəsi onun əvəzindən dedi:

– Evlənmək, necə deyim, qiyamət köynəyi geyməkdir. Bu işi tutanın ürəyi kimi istəyirsə onu almalıdır... Ata-ananın borcu odur ki, övladlarının xoşbəxtliyi üçün əlindən gələni əsirgəməsin.

Ana yenə atını meydana sürdü. Əsla təslim olmaq fikri yox idi. İndi bayaq dediklərini əsaslandırır:

– İndiki cavanlar köhnə bazara təzə nırx qoymaq istəyirlər. Bilmək istəyirəm, qohumdan evlənməyin zərəri nədir?

RİK sədri bu dəfə gülə-gülə danışdı:

– Qohum qohumluğunda qalsın, evlənənlə ərə gedən təzə qohum gətirsin. – Sonra ananın açıq sifətinə, yaşmaqsız ağızına baxa-baxa əlavə elədi: – Feldşer üçün hansı qohumunu gözaltı eləmişən?

Ana dərinəndən ah çəkib gileyləndi:

– Fələyin də muradı mənimki kimi hasil olmasın...

Kövrək-kövrək danışan arvad ərinə yaxınlaşıb nə işə pıçıldadı. Kişi RİK sədrinə müraciət elədi:

– Uşaqların nənəsi soruşur ki, kabab quru bişsin, yoxsa qanlı olsun.

RİK sədri kişidən xəbər aldı:

– Nə üçün özün cavab vermirsən?

Ev yiyəsi gülə-gülə dedi:

– Məndən olsa igid canlı, kabab qanlı görək.

RİK sədri gülə-gülə sözünü tamamladı:

– Vaxta ki atam yaşlı kişi özünü cavan sayır, bizə nə olub ki, onun yanında özümüzü sındıraq.

Kişi RİK sədrinə üz tutdu:

– Qonağımız haralıdır, kimləndir, nə iş sahibidir, niyə qaradiməz oturub?

RİK sədri ciddi ahənglə danışdı:

– Qonaq Bakıdan gəlib, böyük adamdır. Gördüklərini qəzetə yazır. Arvad sağ olilə uzunətək, cücə gözü çit tumanına vura-vura yavaşca dedi:

– Dilimi dilim-dilim olsun, niyə fərağat durmadı.

Feldşerin atası özünü onda qoymayıb sual elədi:

– Adı nədir?

RİK sədri ad və fəmiliamı deyəndə kişi mənə çox diqqətlə baxıb duruxa-duruxa xəbər aldı:

Bizim tərəflərdə maarif işində olmamışıq?

KİTABDAKILAR

Şərəfli yol4

HEKAYƏLƏR

Athı qadın.....	11
Aslan.....	15
Bala dağı.....	19
Bulaqlıya səyahət.....	23
Kölgə.....	32
Xarratın cavabı.....	38
Yoncalıqda.....	41
Dədəmin yubileyi.....	53
Vasvası.....	67
Dəvələr.....	72
On beş erkək.....	81
Dəmirçinin taleyi.....	85
Üç “M” məsələsi.....	90

POVESTLƏR

Samovar tüstülənir.....	103
Sənət eşqi.....	192
Sizo haradan xəbər verim.....	275

- Olmuşam.
- Bizim kəndə gəlmisinizmi?
- Gəlmişəm.
- Dünənki uşaq gör nə günə düşüb. Elə bil əlli yaşı vardır.

RİK sədri ev sahibinə dedi:

– Sizi gümrah saxlayan Kəlbəcər dağları ilə bulaqlarıdır. Səhərdən axşama kimi oturmada işləmək ömrümüzü uzadır.

Kişi dərin fikrə getdi və bir söz deməyib kababın səkil tikələrini dişinə çəkdi.

Axşam Kəlbəcərə qayıtdıq, RİK sədrinin mənzilində gecələdik.

Səhər İstisudan Kəlbəcəre gələndə mindiyim ürkənin üstündə oturub bələdçinin dəhlizə sürürdüm. Tərtər aşağı getdikcə xəyalım gah sulara qarışıb axır, gah qəlbi qayaların başında məğrur dayanmış qartal kimi havalanıb ənginliklərə uçurdu.

Şuşa şəhərinin, Laçın və Kəlbəcər rayonlarının gələcək inkişafı xüsusda fikirləşirdim. Bu şəhər və rayonların istiqbalı mənə çox işıqlı və fərəhli görünürdü. Bütün varlığımı inanırdım ki, mədəniyyətimizin tarixində konservatoriya adlanan Şuşa şəhəri də gələcəkdə adına layiq mərtəbəyə qalxсын. Laçın, Kəlbəcər rayonlarından olan yeraltı mədənlər üzə çıxsın. Ümumxalq malı, ümumdövlət sərvəti olsun.

İstisu kurortu o yüksəkliyə qaldırılsın ki, dünya şöhrəti qazansın. Azərbaycan neft, pambıqla yanaşı əsas kurortlar diyarı kimi tanınsın. Respublikanın bir sıra şəhərlərində xarici səyyahlar bazası yaransın. Üstündə “İstisu” yazılmış butulkalar dünyanın qabaqcıl şəhərlərində satılsın. İstisu haqqında elmi monoqrafiyalar kütləvi tirajlarla buraxılsın. Adları çəkilən rayonlardakı qiymətli mədənləri tapıb üzə çıxaran professor Mireli Qaşqayın axtarış dəstəsinin səsi həmişə Kəlbəcər və Laçın rayonlarının dağlarında əks-səda versin.

Fikirlərimi uzada-uzada bir gün sonra Bakıya qayıtdım. Aradan çox keçmədi ki, “Kommunist” qəzetinin üç nömrəsində dəlbədal “İstisudan məktublar” adlı yazılarım çıxdı.

Səfərim uğurlu olmuşdu. Yazmalı maraqlı hadisələr, götürülməli qabaqcıl adamlar çox idi. Xeyli götür-qoydan sonra “Sizo haradan xəbər verim” başlıqlı xatirələrə əl atmağı qəət etdim.

Bakı · Şuşa – Laçın – Sisyan – Kəlbəcər

Buraxılışa məsul: *Umud Rəhimoğlu*
Texniki redaktor: *Mübariz Piriyyəv*
Kompüter səhifələyicisi: *Azər Quliyev*
Korrektor: *Maral Quliyeva*

Yığılmağa verilib 27.11.2004. Çapa imzalanıb 17.06.2005.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 20. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 153.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.